İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

Geçiş Dönemi Adaleti'nden Dönüştürücü Adalete: Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Bosna Hersek ve Ruanda'da Toplumsal Uzlaşıya Katkıları

Doktora Tezi

Faruk Tekşen

Haziran 2023

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

Geçiş Dönemi Adaleti'nden Dönüştürücü Adalete: Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Bosna Hersek ve Ruanda'da Toplumsal Uzlaşıya Katkıları

Doktora Tezi

Faruk Tekşen

Danışman

Prof. Dr. Berdal Aral

Haziran 2023

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Faruk TEKŞEN tarafından hazırlanan "Geçiş Dönemi Adaleti'nden Dönüştürücü Adalete: Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Bosna Hersek ve Ruanda'da Toplumsal Uzlaşıya Katkıları" başlıklı bu Doktora Tezi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ **İMZA**

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Berdal ARAL
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Alim YILMAZ
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Özlem YÜCEL
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Talha KÖSE
İbn Haldun Üniversitesi

Doç. Dr. Muharrem Hilmi ÖZEV
İstanbul Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 19/06/2023

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin APA yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

Prof. Dr. Berdal ARAL

Etik İlkelere Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

Faruk TEKŞEN

ÖZET

Geçiş Dönemi Adaleti'nden Dönüştürücü Adalete: Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Bosna Hersek ve Ruanda'da Toplumsal Uzlaşıya Katkıları

Tekşen, Faruk

Doktora Tezi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Berdal Aral

Haziran, 2023, 371 Sayfa.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, farklı coğrafyalarda ortaya çıkan ulusal veya uluslararası nitelikteki çatışmaların sona erdirilmesi ve takip eden süreçlerin yönetilmesinde "çatışma sonrası barış inşası" girişimleri önemli bir rol oynamaktadır. Barış inşası faaliyetleri kapsamında, çatışma döneminde yaşanan hak ihlallerine dair ulusal ve uluslararası düzeyde yargılamaların gerçekleştirilmesi, geçmişte yaşanmış ancak göz ardı edilmiş veya gizlenmiş gerçeklerin ortaya çıkarılması için hakikat ve uzlaşı komisyonları oluşturulması, çatışma döneminde oluşan mağduriyetlerin giderilmesi için eski hale iade ve tazmin programlarının icra edilmesi ve geçmişte yaşanan çatışmanın ortaya çıkmasına engel olamayan anayasal/kurumsal düzenin yeniden tasarlanması aşamaları barış inşası çalışmaları kapsamında Geçiş Dönemi Adaleti (GDA) başlığı altında yer alan uygulamalar olarak ön plana çıkmaktadır. Ne var ki, özellikle 1990'lı yılların başından itibaren farklı coğrafyalarda ortaya çıkan sıcak çatışmalardan bazıları fiili olarak sona ermiş olmasına karşın, siyasi, sosyal ve ekonomik düzlemlerde sorunlarla karşılaşılmaya devam edilmesi, GDA kapsamında uygulanan yöntemlerin gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu tez, liberal barış inşası yaklaşımının, neo-liberal politikalar etrafında şekillenen dış müdahalelerin ve mevcut GDA uygulamalarının, İslam düşüncesi ve İslam Hukuku içerisinde önemli bir yere sahip Makasıd-ı Şeria'da yer alan "dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunması" yaklaşımı etrafında yeniden yorumlanması suretiyle, çatışma sonrasında barış inşasında karşılaşılan zorlukların aşılmasının mümkün olduğunu iddia etmektedir. Makasıd-ı Şeria'nın toplumun faydası için korunmasını gerektirdiği hususların, çatışma sonrası barış inşası uygulamalarına uyarlanması ve öncelik verilmesi, bu tez kapsamında "Değer Merkezli Yaklaşım" başlığı altında kavramsallaştırılmıştır. Bununla birlikte, bu tezde, bir geçiş dönemi adaleti uygulaması olarak Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi (EYUCM) ve Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin, (RUCM) Bosna Hersek ve Ruanda özelinde çatışmalar sonrasında toplumsal uzlaşıya katkıları araştırılmaktadır. EYUCM ve RUCM'un Değer Merkezli Yaklaşım'ın önerileri etrafında, toplumsal uzlaşıya sağlayabileceği katkılar bu tezin çatışma sonrası barış inşası çalışmalarına en belirgin katkısı olarak ön plana çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çatışma sonrası barış inşası, geçiş dönemi adaleti, toplumsal uzlaşı, uluslararası ceza mahkemeleri, Bosna Hersek, Ruanda

ABSTRACT

From Transitional Justice to Transformative Justice: The Contribution of International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavian Countries and International Criminal Tribunal for Rwanda to the Reconciliation in Bosnia and Herzegovina and Rwanda

Teksen, Faruk

PhD Dissertation, Department of International Relations

Supervisor: Prof. Dr. Berdal Aral

June 2023. 371 Pages.

Post-conflict peace-building initiatives have critical significance in bringing an end to the national or international conflicts that occur in different regions and in managing post-conflict processes since the end of the Second World War. Executing national and international proceedings for the acts of violations of rights during the conflict period, creating truth and reconciliation commissions for the ignored or concealed incidents that took place in the past, practicing restoration and compensation activities for the victimhood caused by the conflict and reforming constitution/institutions that could not prevent occurrence of the conflict are the main processes and mechanisms taking place under "Transitional Justice" (TJ) in peace-building initiatives. Though, conflicts emerged in different regions since the early 1990s came to an end, we still face problems in political, social, and financial dimensions which require methods and mechanisms of TJ. It is claimed in this thesis that difficulties caused by liberal peacebuilding perspective, foreign interventions shaped by neo-liberal politics and TJ mechanisms can be overcome by reinterpreting with *Maqasid-i Shariah* which has a momentous place in Islamic thinking and Islamic Jurisprudence whose main goal is the "preservation of religion, life, intellect, lineage, and property". Adapting and giving priority to the issues raised by *Maqasid-i Shariah* for the sake of society in post-conflict peace-building initiatives is conceptualized as "Value-Based Approach" in the thesis. In addition to this, as mechanisms of TJ, the contributions of International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavian Countries (ICTY) and International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) to the reconciliation processes in the post-conflict Bosnia and Herzegovina and Rwanda are analyzed in the thesis. The possible contributions of ICTY and ICTR to the reconciliation processes in the light of proposals of Value-Based Approach, emerge as the most prominent contribution of this thesis to the post-conflict peace-building studies.

Key Words: Post-conflict peacebuilding, transitional justice, reconciliation, international criminal tribunals, Bosnia and Herzegovina, Rwanda

ÖNSÖZ

Bu tezin ortaya çıkması ve yazımı sürecindeki her bir aşamada desteğini esirgemeyen tez danışmanım Prof. Dr. Berdal ARAL'a şükranlarımı sunarım.

Tez İzleme Komisyonunda yer alan ve tezin akademik olgunluğa erişmesi için bilgi ve birikimleriyle katkıda bulunan Prof. Dr. Alim YILMAZ ve Dr. Öğr. Üyesi Özlem YÜCEL'e teşekkürü bir borç bilirim.

Bu süreçte, manevi desteklerini esirgemeyen kıymetli eşime, biricik kızıma, aileme ve dostlarıma saygı ve sevgilerimi iletirim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ i
İÇİNDEKİLER ii
TABLO ve ŞEKİLLER LİSTESİ v
KISALTMALAR LİSTESİ vii
1. BÖLÜM: GİRİŞ 1
1.1. Çalışmanın Amacı ve Kapsamı 1
1.2. Tezin Araştırma Sorusu 3
1.3. Tezin Katkısı ve Önemi 4
1.4. Tezin Yöntemi 5
1.5. Tezin Kapsamı 7
1.6. Tezin Yapısı 8
2. BÖLÜM: BARIŞ İNŞASINDA TEMEL KURAM VE YAKLAŞIMLAR 9
2.1. Immanuel Kant ve Ebedi Barış Teorisi 9
2.2. Michael Doyle ve Demokratik Barış Teorisi 12
2.3. Francis Fukuyama ve 1990 Sonrasında Liberal Barış Yaklaşımı 17
2.4. Çatışma Sonrası Liberal Barış İnşası Yaklaşımları 18
2.5. Johan Galtung'a Göre Barış ve Şiddet 21
2.6. Çatışmaların Yapısı 24
2.7. Başlıca Toplumsal Uzlaşı Yaklaşımları 31
3. BÖLÜM: GEÇİŞ DÖNEMİ ADALETİ 42
3.1. Geçiş Dönemi Adaleti Kuramı 42
3.2. Geçiş Dönemi Adaleti ve Liberal Barış İlişkisi 45
3.3. Geçiş Dönemi Adaletinin Tarihsel Gelişim Süreci 48
3.4. Geçiş Dönemi Adaletinin Birinci Evresi: Savaş Sonrası Dönem 51
3.5. Geçiş Dönemi Adaletinin İkinci Evresi: Soğuk Savaş Sonrası Dönem 52
3.6. Geçiş Dönemi Adaletinin Üçüncü Evresi: Kalıcı Dönem 53
3.7. Geçiş Dönemi Adaleti Uygulaması Olarak Ulusal ve Uluslararası Mahkemeler 55
3.8. Geçiş Dönemi Adaleti Uygulaması Olarak Hakikat ve Uzlaşı Komisyonları 57
3.9. Geçiş Dönemi Adaleti Uygulaması Olarak Eski Hale İade ve Tazmin Programları 61
3.10. Geçiş Dönemi Adaleti Uygulaması Olarak Kurumsal/Anayasal Yapılandırma Çalışmaları 64
3.11. Geçiş Dönemi Adaletinin Dönüştürücü Kimlik Kazanması 68

4. BÖLÜM: DÖNÜŞTÜRÜCÜ ADALET ve DEĞER MERKEZLİ YAKLAŞIM 77
4.1. Çatışma Çözümü ve İhtiyaç İlişkisi 77
4.2. Dönüştürücü Adalet Önerisi Olarak Değer Merkezli Yaklaşım 80
4.3. Dinin Korunması 83
4.4. Dini Değer ve Hassasiyetlerin Korunması 84
4.5. Çatışma Çözümü Süreçlerine Katkı Olarak "Din" 87
4.6. İnsan Hayatının Korunması 90
4.7. Aklın Korunması 93
4.8. Neslin Korunması 96
4.9. Malın Korunması 101
4.10. Uygulama Örneği Olarak Değer Merkezli Yaklaşım 107
5. BÖLÜM: ESKİ YUGOSLAVYA'DA BOSNA HERSEK, SIRBİSTAN VE HIRVATİSTAN'IN MÜDAHİL OLDUĞU ÇATIŞMA SÜRECİ 119
5.1. 1992-1995 Çatışma Süreci 119
5.2. Dayton Barış Anlaşması Öncesinde Yürütülen Diplomatik Barış Girişimleri . 122
5.2.1. İzetbegović – Gligorov Planı 122
5.2.2. Carrington – Cutileiro Planı 124
5.2.3. Hırvat ve Sırp Liderler Buluşması 126
5.2.4. Vance-Owen Planı 126
5.2.5. Owen-Stoltenberg Planı 129
5.2.6. Bosna Temas Grubu 131
5.3. Dayton Barış Anlaşması 136
5.4. Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi 147
5.5. Bosna Hersek Savaş Suçları Dairesi 149
6. BÖLÜM: RUANDA ÇATIŞMA SÜRECİ 155
6.1. Ruanda'da Çatışma Süreci 155
6.2. Ruanda'nın Almanya'nın Sömürgesi Olduğu Dönem (1884 – 1916) 156
6.2.1. Ruanda'da Almanya Sömürge Yönetimi Uygulamaları 158
6.3. Ruanda'nın Belçika'nın Sömürgesi Olduğu Dönem (1916 – 1962) 160
6.3.1. Ruanda'da Belçika Sömürge Yönetimi Uygulamaları 161
6.4. Katolik Kilisesi'nin Ruanda'daki Mevcudiyeti 165
6.4.1. Katolik Kilisesi'nin Ülke Politikalarında Belirleyici Rolü 167
6.5. Ruanda'da Bağımsızlığa Giden ve Bağımsızlık Sonrasındaki Süreç 170
6.5.1. Birinci Cumhuriyet Dönemi (1962 – 1973) 175
6.5.2. İkinci Cumhuriyet Dönemi (1973 – 1994) 177
6.6. Soykırım Öncesi Gelişmeler (1990 – 1994) 179

6.7. Arusha Barış Anlaşması ... 181
6.8. BM Ruanda Yardım Misyonu ... 182
6.8.1. UNAMIR'in Çatışma ve Soykırım Sürecinde Etkisizliği ... 184
6.9. Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi ... 194
6.10. Çayır (Gacaca) Mahkemeleri ... 199
7. BÖLÜM: ESKİ YUGOSLAVYA ULUSLARARASI CEZA MAHKEMESİ ve RUANDA ULUSLARARASI CEZA MAHKEMESİ'NİN TOPLUMSAL UZLAŞI YAKLAŞIMI ... 204
7.1. Araştırma Yöntemi ... 205
7.2. EYUCM ve RUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında Toplumsal Uzlaşı Yaklaşımı ... 208
7.3. EYUCM ve RUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında Toplumsal Uzlaşı Yaklaşımı ... 221
7.4. EYUCM ve RUCM Dış Erişim Programı Raporlarında Toplumsal Uzlaşı Yaklaşımı ... 230
7.5. EYUCM ve RUCM Yetkilileri Tarafından Yapılan Açıklamalarda Toplumsal Uzlaşı Yaklaşımı ... 233
7.6. EYUCM ve RUCM'un Toplumsal Uzlaşı Yaklaşımı ... 235
7.7. Bosna Hersek ve Ruanda Bağlamında EYUCM ve RUCM'un Toplumsal Uzlaşı Yaklaşımlarının Karşılaştırılması ... 238
7.8. EYUCM ve RUCM Mahkeme Kararlarının Değer Merkezli Yaklaşım Çerçevesinde Değerlendirilmesi ... 241
7.9. Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesinde Görülen Davalar ... 246
7.10. Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesinde Görülen Davalar ... 274
7.11. EYUCM ve RUCM Bünyesinde Verilen Cezaların Karşılaştırılması ... 292
7.12. EYUCM ve RUCM Kararlarının Toplumsal Uzlaşı ve Değer Merkezli Yaklaşım Bağlamında Değerlendirilmesi ... 293
8. BÖLÜM: SONUÇ ... 298
9. KAYNAKÇA ... 320

TABLO ve ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekiller

Şekil 1- Barış İnşası Üçgeni

Şekil 2- Galtung'un Çatışma Üçgeni ile Çatışma Çözümü ve Barış Arayışı Modelleri

Şekil 3- Şiddetin Yoğunlaşma ve Azalma Eğrisi

Şekil 4- Kum Saati Modeli

Şekil 5- Hakikat ve Adalet Ağırlıklı Olarak Toplumsal Uzlaşının Boyutları

Şekil 6- Fairclough'a Göre Metin, Etkileşim ve Bağlam Olarak Söylem

Tablolar

Tablo 1- Toplumsal Uzlaşı Yaklaşımları ve Düzeyleri

Tablo 2- Geçiş Dönemi Adaletinin Dönüştürücü Adalet Modeli

Tablo 3- Başlıca Dönüştürücü Adalet Yaklaşımları

Tablo 4- Çatışma Çözümü Kapsamında Makasıd

Tablo 5- Çatışma Sonrasında Ortaya Çıkan Başlıca Konut, Arazi ve Mülkiyet Hakları Sorunları

Tablo 6- Makasıd ve Modern Hukuk Kavram ve Bağlam Tablosu

Tablo 7- Bosna Hersek Devleti Sorumluluk Alanları

Tablo 8- Boşnak-Hırvat Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti'nin Sorumluluk Alanları

Tablo 9- Bosna Hersek'te 2004-2021 Yılları Arasında Tamamlanan Savaş Suçları Davaları

Tablo 10- Katolik Kilisesi Okulunda Hutu ve Tutsi Öğrenci Sayıları

Tablo 11- Kral Mutara'nın Ölümü Sonrası Ruanda'da Faaliyet Gösteren Başlıca Siyasi Partiler

Tablo 12- 16/2004 Sayılı ve Tarihli Kanun Uyarınca 72 ve 73. Maddelere Göre Çayır Mahkemelerinde Ceza Uygulamaları

Tablo 13- Çayır Mahkemeleri Yargılamaları

Tablo 14- EYUCM ve RUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında Toplumsal Uzlaşı ile Bağdaştırılan Hususlara Ait Yoğunluk Tablosu

Tablo 15- EYUCM ve RUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında Toplumsal Uzlaşı ile Bağdaştırılan Hususlara Ait Yoğunluk Tablosu

Tablo 16- EYUCM ve RUCM Dış Erişim Raporlarında Toplumsal Uzlaşı ile Bağdaştırılan Hususlara Ait Yoğunluk Tablosu

Tablo 17- EYUCM ve RUCM Yetkilileri Tarafından Yapılan Açıklamalarda Toplumsal Uzlaşı ile Bağdaştırılan Hususlara Ait Yoğunluk Tablosu

Tablo 18- EYUCM ve RUCM Resmî Belgelerinde Toplumsal Uzlaşı ile Bağdaştırılan Başlıca Konu Başlıkları

Tablo 19- Literatürde ve EYUCM&RUCM Belgelerinde Toplumsal Uzlaşı

Tablo 20- Karşılaştırmalı EYUCM ve RUCM Statü'leri

Tablo 21- Bosna Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan Özelinde EYUCM Bünyesinde Görülmüş Olan Davalar

Tablo 22- RUCM Bünyesinde Görülmüş Olan Davalar

Haritalar

Harita 1- Vance-Owen Planı

Harita 2- Üç Cumhuriyet Birliği Planı

Harita 2- Temas Grubu Taslağı

Harita 4- Dayton Barış Anlaşması

Grafikler

Grafik 1- EYUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında Toplumsal Uzlaşı Tanımları ve Dağılımları

Grafik 2- RUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında Toplumsal Uzlaşı Tanımları ve Dağılımları

Grafik 3- EYUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında Toplumsal Uzlaşı Tanımları ve Dağılımları

Grafik 4- RUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında Toplumsal Uzlaşı Tanımları ve Dağılımları

Grafik 5- RUCM Dış Erişimi Raporlarında Toplumsal Uzlaşı Tanımları ve Dağılımları

Grafik 6- EYUCM Yetkilileri Tarafından Yapılan Açıklamalarda Toplumsal Uzlaşı Tanımları ve Dağılımları

Grafik 7- RUCM Yetkilileri Tarafından Yapılan Açıklamalarda Toplumsal Uzlaşı Tanımları ve Dağılımları

Grafik 8- Statü'nün Tanıdığı Yargı Yetkisi Uyarınca EYUCM'da Verilen Cezaların Dağılımı

Grafik 9- EYUCM Statüsü 4. Madde Kapsamında Soykırım Suçları Çerçevesinde Yapılan Yargılamalar

Grafik 10- EYUCM Statüsü 5. Madde Kapsamında İnsanlığa Karşı Suçlar Çerçevesinde Yapılan Yargılamalar

Grafik 11- EYUCM Statüsü 2. Madde Kapsamında 1949 Tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlalleri Çerçevesinde Yapılan Yargılamalar

Grafik 12- EYUCM Statüsü 3. Madde Kapsamında Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali Çerçevesinde Yapılan Yargılamalar

Grafik 13- EYUCM Statüsü 3. Madde Kapsamında Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali (diğer suçlar) Çerçevesinde Yapılan Yargılamalar

Grafik 14- Statü'nün Tanıdığı Yargı Yetkisi Uyarınca RUCM'da Verilen Cezaların Dağılımları

Grafik 15- RUCM Statüsü 4. Madde Kapsamında Soykırım Suçları Çerçevesinde Yapılan Yargılamalar

Grafik 16- RUCM Statüsü 5. Madde Kapsamında İnsanlığa Karşı Suçlar Çerçevesinde Yapılan Yargılamalar

Grafik 17- RUCM Statüsü 4. Madde Kapsamında 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri Çerçevesinde Yapılan Yargılamalar

KISALTMALAR LİSTESİ

AB: Avrupa Birliği
AET: Avrupa Ekonomi Topluluğu
AT: Avrupa Topluluğu
APROSOMA: Sosyal İlerleme Partisi Birliği
BM: Birleşmiş Milletler
CIA: ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı
DBA: Dayton Barış Anlaşması
EYUCM: Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi
GATT: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GDA: Geçiş Dönemi Adaleti
HVO: Hırvat Savunma Konseyi
IMF: Uluslararası Para Fonu
JNA: Yugoslav Halk Ordusu
MRND: Ulusal Devrimci Demokrasi Hareketi
NATO: Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü
ONUSAL: BM El Salvador Gözlemci Misyonu
PARMEHUTU: Hutu Kurtuluş Hareketi
RADER: Ruanda Demokratik Kongresi
RUCM: Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi
STK: Sivil Toplum Kuruluşları
UCM: Uluslararası Ceza Mahkemesi
UCMRM: Uluslararası Ceza Mahkemeleri Rezidüel Mekanizması
UNAMIR: BM Ruanda Yardım Gücü
UNAR: Ruanda Ulusal Birliği
UNHCR: Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği
UNICEF: Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu
UNOMUR: BM Uganda-Ruanda Gözlem Misyonu
UNOSOM: BM Somali Operasyonu
UNPROFOR: Birleşmiş Milletler Koruma Gücü
YSFC: Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti

1. BÖLÜM: GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Amacı ve Kapsamı

Çatışma yaşanan coğrafyalarda sıcak çatışmaların sona ermesini takip eden süreçte, barış inşası ve toplumsal uzlaşı[1] (*reconciliation*) için çeşitli yöntemler hayata geçirilmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden itibaren, farklı bölgelerde Birleşmiş Milletler (BM) öncülüğünde 'barış inşası', 'arabuluculuk' ve 'barışı koruma' üzerine yapısal formüller ve yöntemler geliştirilmeye başlanmıştır. Tüm bu girişimlerin yanı sıra, çatışma yaşanan bölgelerde normalleşme ve toplumsal uzlaşının tesis edilmesinde, çatışma sonrası barış inşası çalışmaları kritik birer rol oynamaktadır. Ulusal ya da uluslararası nitelikte gerçekleşen çatışma veya savaşların ardından, çatışan taraflar arasında barış inşası için farklı uygulamalar ön plana çıkmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar gelen süreçte, barış inşası kapsamında kullanılan yöntemler ağırlıklı olarak 'Geçiş Dönemi Adaleti' (GDA) etrafında toplanmıştır. GDA mekanizmaları 'mahkeme', 'hakikat komisyonları', 'eski hale iade ve tazmin programları' ile 'anayasal/kurumsal reform süreçleri' olmak üzere dört temel başlık altında toplanmıştır. Bahse konu mekanizmalardan ilki ve kurumsal temelde en gelişmiş olanı, adaletin sağlanması adına savaş suçlularının ve sorumlularının uluslararası hukuk bağlamında bireysel yargılamaya tabi tutulmasıdır ki, burada 'cezalandırıcı adalet' (*retributive justice*) ön plandadır. Diğer

[1] "Reconciliation" kelime anlamı itibarı ile düşünceler, anlatılar, kişiler, gruplar ya da Tanrı gibi farklı etkileşim düzeyindeki aktörler ile ilişkilerin düzeltilmesi anlamında kullanılmaktadır Detaylar içi bkz. Linda Radzik and Colleen Murphy, "Reconciliation", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.) https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=reconciliation (Erişim Tarihi: 07.06.2021). Çatışma çözümü literatürü bağlamında "reconciliation" Türkçede "uzlaşı" ya da "uzlaşma" kavramları ile ifade edilmektedir Reşat Bayer, "Barış ve İhtilaf Çözümü", *Çatışmadan Uzlaşmaya: Kuramlar, Süreçler ve Uygulamalar*, Ed. Nimet Beriker, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s.46. Doğa Ulaş Eralp, "Uluslararası Çatışma Müdahalelerinde Meşruiyet Kavramı", *Çatışmadan Uzlaşmaya: Kuramlar, Süreçler ve Uygulamalar*, Ed. Nimet Beriker, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s.82. Alpaslan Özerdem, *Barış İnşası Kuram ve Uygulaması*, Nobel Akademik Yayıncılık, 2013, s.267. Diğer taraftan, çatışma çözümü literatürü bağlamında "reconciliation" "kalıcı uzlaşma" şeklinde de ifade edilmektedir. Detaylar için bkz. Nimet Beriker, "Uyuşmazlıkların Barışçıl Çözümü ve Liberal Uluslararası İlişkiler Kuramı: Dış Siyaset Araçlarına Bütüncül Bir Yaklaşım", *Çatışmadan Uzlaşmaya: Kuramlar, Süreçler ve Uygulamalar*, Ed. Nimet Beriker, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s.5. Ek olarak, çatışma çözümü bağlamında "reconciliation" "toplumsal mutabakat yaklaşımı" şeklinde farklı bir kullanıma da sahiptir. Detaylar için bkz. Ayşe Betül Çelik, "Etnik Çatışmaların Çözümünde Siyaset Bilimi ve Uyuşmazlık Çözümü Yaklaşımları", *Çatışmadan Uzlaşmaya: Kuramlar, Süreçler ve Uygulamalar*, Ed. Nimet Beriker, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s.178. Bu itibarla, "reconciliation" kavramının Türkçe çatışma çözümü literatüründeki farklı kullanımlarını da göz önünde bulundurarak, tezin bağlamı gereği "reconciliation" kavramının Türkçesi "toplumsal uzlaşı" olarak kullanılacaktır. Bosna Hersek ve Ruanda özelinde çatışma sonrası süreçlerin ele alınacağı tez kapsamında, Bosna Hersek'te Boşnak, Hırvat ve Sırpların, Ruanda'da ise Hutular ve Tutsilerin aynı toplum içerisinde siyasi, toplumsal ve hukuki zeminde bir arada yaşama tecrübesini ifade etmek adına "toplumsal uzlaşı" kavramının kullanılmasında fayda mülahaza edilmiştir.

taraftan, çatışma sonrasında hakikat ve uzlaşı komisyonları oluşturmak suretiyle, çatışma döneminde yaşanan ve göz ardı edilip gizlenen gerçeklerin gün yüzüne çıkarılması ve geçmişle toplumsal olarak hesaplaşmanın sağlanması 'onarıcı adalet' (*restorative justice*) kapsamında incelenmektedir. Çatışma mağdurlarının maddi ve manevi temelde ihtiyaçlarının karşılanması ve mağduriyetlerinin giderilmesi için programlar oluşturulması 'dağıtıcı adalet' (*distributive justice*) çerçevesinde ele alınırken, çatışmanın ortaya çıkmasına engel olamayan devlet kurumlarının benzer çatışma alanlarının yeniden ortaya çıkmaması adına gözden geçirilmesi süreci 'anayasal/kurumsal reform' şeklinde ifade edilmektedir.

Bilhassa Soğuk Savaş döneminin sona ermesinin akabinde, farklı coğrafyalarda ortaya çıkan çatışmalar ve nihayetlenen birçok sıcak çatışmaya karşın sosyal, siyasal ve ekonomik sorunların devam ediyor olması, barış inşası yöntemlerinin yapısal ve uygulama düzeyinde incelenmesini ve analiz edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu tezde, liberal barış inşası yaklaşımının bir yansıması mesabesinde olan GDA uygulamalarının (yargı, hakikat ve uzlaşı komisyonları, eski hale iade ve tazmin programları ve anayasal/kurumsal reform süreçleri) çatışma sonrası barış inşası kapsamında değerlendirilmiştir. Bu kapsamda;

- GDA'nın kuramsal ve uygulama düzeyindeki arka planı ele alınmış,
- GDA, liberal barış teorileri ve barış inşası ilişkisi çerçevesinde tartışılmış,
- GDA uygulamalarının yapıları incelenmiş,
- GDA uygulaması olarak Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi (EYUCM) ile Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin (RUCM) toplumsal uzlaşı ile ilişkisi analiz edilmiş,
- Ortaya çıkan sınırlılıklara dair önermelerde bulunulmuştur.

Ek olarak, bu tez kapsamında, farklı GDA uygulamalarının toplumsal uzlaşı süreçlerine katkısı yerine, EYUCM ve RUCM'un toplumsal uzlaşı ile ilişkisi ve katkısının ele alındığı ifade edilmelidir.

Özetle, tezin temelde üç amacı bulunmaktadır: Birincisi, liberal barış inşasından neşet eden çatışma çözümü yaklaşımını ve uygulamalarını, Bosna Hersek ve Ruanda örnek olayları üzerinden inceleyerek, ortaya çıkan aksaklıkların ve sorunların ana sebeplerini ortaya koymaktır. İkincisi, BM Güvenlik Konseyi kararları ile ihdas edilen EYUCM ve RUCM'un, toplumsal uzlaşı tanımlarını tespit etmek ve literatürdeki toplumsal uzlaşı

yaklaşımları ile karşılaştırmak suretiyle, çatışmaların yaşandığı coğrafyalara dair bunların gerçekleştirdikleri yargılamalarda toplumsal uzlaşıya katkılarını incelemektir. Üçüncüsü ise, son otuz yıldır gerek ulusal gerek uluslararası nitelikte çatışmaların ortaya çıkmasına engel olamayan ve sıcak çatışmalar sona erdikten sonra icra edilen uygulamalarla toplumsal uzlaşıyı sağlayamayan barış inşası çalışmalarının, yapısal olarak yeniden tasarlanması ihtiyacını ön plana çıkarmak ve alternatif yaklaşımların mümkün olabildiğini/uygulanabilirliğini ortaya koymaktır.

1.2. Tezin Araştırma Sorusu

Ulusal veya uluslararası nitelik taşıyan bir çatışma sonrasında ihtiyaç duyulan ve başvurulan barış inşası girişimlerinin sıcak çatışmanın yaşandığı toplumun zarar gören yapısını, sosyolojisini, siyasi ve ekonomik düzenini onarması gereklidir ve barış inşası girişimleri barışı tesis etme amacına müteallik tasarlanmıştır. Bununla birlikte, farklı coğrafyalarda ortaya çıkan sıcak çatışmalar sona ermesine karşın, barış inşası girişimleri ve uygulamaları, genelde, çatışmadan sonra hayatta kalanların karşı karşıya kaldığı meydan okumalara, sistem düzeyinde ve konjonktüre bağlı olarak karşılık vermeyi tercih etmektedir. Bahse konu yaklaşım, makro düzeyde sorunları ele alırken, mikro seviyede karşılaşılan zorluklar, sıkıntılar ve sorunlar, makro bakış açısının gündemine getiril(e)mediği için mevcut uygulamalara yön verememekte ve alternatifler üretilmesine uygun bir zemin mümkün olmamaktadır. Bu itibarla, çatışma sonrasında ortaya çıkan ve barış inşası girişimlerine rağmen karşılaşılan sorunların gündeme getirilmesi ve çözüm önerilerinin tartışılması önem arz etmektedir. Bu sebeple, tezin araştırma sorusu ‘geçiş dönemi adaleti uygulaması olarak EYUCM ve RUCM, çatışma sonrasındaki uygulamalarıyla Bosna Hersek ve Ruanda özelinde toplumsal uzlaşıya ne ölçüde katkı sağlamıştır?’ şeklinde oluşturulmuştur.

Barış inşası uygulamalarının, çatışma sonrasında normalleşme ve toplumsal uzlaşıya katkılarının araştırılması ve daha iyi anlaşılması adına, bu tezde aşağıda yer alan alt sorulara da cevap aranmıştır.

- Liberal barış inşası etrafında şekillenen GDA uygulamaları, yapısal olarak çatışma sonrası toplumsal uzlaşıya nasıl katkı sağlamaktadır?
- GDA uygulamaları çatışma sonrası topluma dönüştürücü bir kimlik kazandırabilir mi?

- Farklı coğrafyalarda ortaya çıkan sıcak çatışmalar sonrası, 'toplumsal uzlaşı' ulaşılabilir bir hedef midir?
- EYUCM ve RUCM'un tecrübi birikimlerini de göz önünde bulundurarak, çatışma sonrasında toplumu (mağduriyetleri, mağdurları) merkeze alan (önceleyen) bir adli düzen mümkün müdür?

Bu itibarla, toplum düzeyinde (mikro) karşılan çatışma sonrası sorunların, üst siyasetin (makro) gündemine gelebildiği ve mikro ile makro arasında güvenli geçiş istasyonları oluşturma yetisini haiz bir yaklaşıma ihtiyaç duyulduğu görülmektedir.

1.3. Tezin Katkısı ve Önemi

Çatışma çözümü çalışmaları tek başına çatışma sonrası süreçlere değil, çatışma öncesi aşamaları da araştırmaktadır. Bu itibarla barış gücü operasyonları, barışa zorlama girişimleri ve insani müdahale konuları da barış inşası kadar çatışma çözümü çalışmalarının kapsamında yer almaktadır. Bilhassa 1990'lı yılların başından itibaren farklı coğrafyalarda ortaya çıkan çatışmalar sonrasında, BM barış gücü operasyonları, barış inşası çalışmaları, barışa zorlama girişimleri ve insani müdahale konularında, yaklaşım ve yöntem olarak bir tekdüzelik ön plana çıkmaktadır. Farklı coğrafya ve zamanlarda ortaya çıkan sıcak çatışmalara barış gücü operasyonları, barışa zorlamaya yönelik girişimler, insani müdahaleler veya barış inşası çalışmaları olarak, birbiri arasında değişkenlik arz eden yöntemler uygulanmış olsa da, bahse konu uygulamaların liberal barış inşasından beslendiği, liberal barış inşası yaklaşımının birer tezahürü olduğu bilinmektedir. Çatışmalardan sonra ortaya çıkan mağduriyetlerin ve mağdurların sosyal, siyasal ve ekonomik sorunlarının çeşitli coğrafyalarda farklı düzeylerde devam ediyor olması, mevcut uygulamaların bir taraftan sorunların çözümünü tepeden inme yöntemlerle çözmeye çalıştığını gösterirken, diğer taraftan toplum düzeyinde ortaya çıkan ihtiyaçların önceliği olmadığını ortaya koymaktadır. Tezin çatışma çözümü çalışmaları literatürüne en önemli katkısı, Batı dışında farklı kültür ve değerlerin, yaklaşımların, karşılaşılan sorunlara çözüm üretme potansiyelini ortaya koyarak, mevcut barış inşası paradigmasına alternatif bir yol sunmasıdır. Bu noktadan hareketle, tezde, sıcak çatışmanın sona ermesini müteakip izlenecek yöntemlerde ve uygulanacak programlarda, normalleşme ve toplumsal uzlaşıyı önceleyen, merkeze alan; tabandan yukarıya bir barış inşasının mümkün olabileceği iddiası gündeme getirilmektedir. Dolayısıyla, tez; çatışma çözümü literatürüne yapısal anlamda katkısı itibarı ile özgün bir noktada konumlanırken, çatışma sonrası mağdurların ihtiyaçlarını maddi-manevi, somut-soyut, siyaset-gündelik

hayat, birey-toplum, makro-mikro ekonomik açılardan karşılanmasını teklif etmesi itibarı ile kapsayıcı, onarıcı ve dönüştürücü özellikleri itibarı ile ön plana çıkmaktadır.

1.4. Tezin Yöntemi

Farklı coğrafyalarda, çeşitli zaman dilimlerinde, birbirinden ayrı nitelik-nicelik, sebep-sonuç ilişkileri içerisinde ortaya çıkan çatışmalar ve çatışmalar sonrası ortaya çıkan süreçler, tek bir yaklaşım, boyut veya alanla açıklanamayacak kadar karmaşık bir yapıdadır. Bu sebeple, çatışma sonrası barış inşası çalışmaları zaman içerisinde disiplinler arası bir kimlik kazanmıştır. Sosyal, siyasal, ekonomik, toplumsal ve psikolojik boyutlardan bağımsız bir şekilde herhangi bir çatışmanın gerekçelerinin veya barış inşası değişkenlerinin ortaya çıkarılması günümüz çatışma çözümü çalışmalarında mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan, GDA kapsamında uygulanan yöntemler olarak yargılamaların gerçekleştirilmesi hukuki boyuta, hakikat ve uzlaşı komisyonu çalışmaları onarıcı adalet çalışmalarına, eski hale iade ve tazmin programları ekonomi penceresinden süreçlerin ele alınmasına, anayasal/kurumsal reform süreçleri ise, insan hakları başta olmak üzere, devlet ve toplum arasındaki aracı yapıların tekâmül etmesine karşılık gelmektedir. Tezde, GDA uygulaması olarak EYUCM ve RUCM tarafından yapılan yargılamaların, sosyal, siyasal, ekonomik, toplumsal, psikolojik ve hukuki etkileri ele alınarak, disiplinler arası nitelikte bir araştırma icra edilmiştir.

Bir liberal barış inşası yaklaşımı olarak ortaya çıkan GDA uygulamaları, birer olgu olarak, Bosna Hersek ve Ruanda örnek olayları üzerinden eleştirel bir bakış açısıyla incelenmiştir. Fairclough tarafından ifade edildiği üzere, eleştirel söylem analizi tek başına bir söylemin veya somut olarak bir metnin analizinin ötesinde, söylem ve sosyal sürecin arasındaki ilişkilerin disiplinler arası analizinin bir parçası mahiyetindedir (Fairclough, 2013, s. 10). Öte yandan, eleştirel söylem analizi, tek başına söylem veya metin hakkında genel bir yorum olmakla kalmamakta, metinlerin sistematik analizini de ihtiva etmektedir (Fairclough, 2013, s. 10). Son olarak, eleştirel söylem analizi sadece tanımlayıcı değil, eş zamanlı olarak kural koyucu (*normative*) bir yapıdadır. Eleştirel söylem analizi söylemsel yönleriyle sosyal yanlışları ve bunları düzeltmenin veya hafifletmenin olası yollarını incelemektedir (Fairclough, 2013, s. 11).

EYUCM ve RUCM'um toplumsal uzlaşı yaklaşımlarının ve etkilerinin farklı analiz düzeylerinde tespit edilmesi adına Fairclough'un tasvir etme, yorumlama ve açıklama tasnifinden faydalanılacaktır. Fairclough'a göre, 'tasvir etme'; metnin biçimsel özellikleri

ile ilgili olan aşamadır (Fairclough, 1989, s. 26). Diğer taraftan 'yorumlama', metin ve üretilen söylem arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Bu aşamada metin hem bir üretim sürecinin ürünüdür hem de yorumlama sürecinde bir kaynak olarak değerlendirilmektedir (Fairclough, 1989, s. 26). Son olarak 'açıklama' ise; etkileşim ve toplumsal bağlam arasındaki ilişkiyle, üretim ve yorumlama süreçlerinin toplumsal olarak belirlenmesi ve bunların toplumsal etkileri ile ilişkilendirilmektedir (Fairclough, 1989, s. 26).

Eleştirel söylem analizi yöntemi çerçevesinde, ilk olarak 'tasvir' boyutunda MAXQDA 2022 isimli yazılım programı kullanılarak; EYUCM ve RUCM'un birincil kaynakları olan, 'Yıllık Raporları', 'Tamamlanma Stratejisi Raporları', 'Dış Erişim Programı Raporları' ve 'Mahkeme Yetkileri' tarafından yapılan açıklamalarda yer alan 'toplumsal uzlaşı' ifadesinin ne sıklıkla, hangi raporda ve ne bağlamda kullanıldığı analiz edilmiştir. Bu itibarla tasvir aşaması, MAXQDA 2022 yazılım programının sağladığı veriler itibarı ile nicel, elde edilen verilerin yorumlanması itibarı ile nitel bir karaktere sahiptir.

İkinci aşama olan 'yorumlama' boyutunda, MAXQDA yazılım programı kullanılarak elde edilen ve tasvir analizi yapılan içeriklere dair literatür içerisinde ve değer merkezli yaklaşım ile irtibatlı olarak mahkemelerin toplumsal uzlaşı süreçlerine nasıl daha fazla katkı sağlar hale gelebileceği ile ilgili tartışmalarda bulunulmuştur.

Son aşama olan 'açıklama' boyutunda ise; EYUCM ve RUCM tarafından verilen mahkeme kararları incelenmek suretiyle, tasvir ve yorumlama neticesinde ortaya çıkan tespitlerin, uygulamadaki etki ve sonuçları açıklanmıştır.

Bu itibarla, tezin araştırma bölümünde, EYUCM ve RUCM tarafından hazırlanan yıllık raporlar, tamamlanma stratejisi raporları, dış erişim programı raporları, mahkeme başkanları, savcıları ve yazmanlarının[2] (*registrar*) açıklamaları/bildirileri eleştirel söylem analizi penceresinden incelenerek mahkemelerin toplumsal uzlaşı tanımlarının ve yaklaşımlarının tespit edilmesi amaçlanmıştır.

[2] Mahkemenin idari işlerini yürütmekle mükellef olan "*registrar*" ifadesinin Türkçe karşılığı konusunda bazı kaynaklarda "sekreter" bkz. Elif Uzun, "Milletlerarası Ceza Mahkemesi Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi ve Roma Statüsü", *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003/2, s.35, ifadesi kullanılırken, bazı kaynaklarda "yazman" kullanımı ön plana çıkmaktadır. T.C. Adalet Bakanlığı Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü'nün Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM) Statüsü'ne yer verdiği internet sayfasında, UCM'nin 34. maddesine atıfla registrar'a karşılık olarak "yazman" ifadesinin kullanılmış olmasından hareketle, tezin bu ve bundan sonraki bölümlerinde yazman ifadesinin kullanılması tercih edilmiştir. Detay için bkz. https://diabgm.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/uluslararasi-ceza-mahkemesi-ucm28022020101834 ve https://legal.un.org/avl/pdf/ha/sicj/icj_statute_e.pdf (Erişim Tarihi 18.04.2023)

1.5. Tezin Kapsamı

GDA kapsamında barış inşası girişimleri etrafında uygulanan yöntemler arasından yargılamaların gerçekleştirilmesi hususuna odaklanılarak araştırma yapılmış, diğer GDA uygulamaları (hakikat ve uzlaşı komisyonları, eski hale iade ve tazmin programları, anayasal/kurumsal reform süreçleri) konu ile irtibatlı olan noktalarda yüzeysel olarak analiz edilmiştir.

Tezde örnek onay incelemesi BM Güvenlik Konseyi tarafından ihdas edilmiş uluslararası nitelikte ve özel yetkili (*ad hoc*) olmaları sebebiyle EYUCM ve RUCM ile sınırlı tutulmuştur. Farklı coğrafyalarda, birbirlerine yakın bir zaman dilimi içerisinde Bosna Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan özelinde uluslararası nitelikte işlenen suçları kovuşturmak ve yargılamak üzere ihdas edilen EYUCM ve Ruanda özelinde işlenen ulusal nitelikteki suçları kovuşturmak ve yargılamak üzere kurulan RUCM, ilgili dönemin uluslararası konjoktürel yapısı içerisinde barış inşası girişimlerini yansıtması açısından önem arz etmektedir.

EYUCM tarafından verilen yargı kararları, 1992-1995 yılları arasında Bosna Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan'da işlenen suçlar kapsamında hüküm giyenler ile sınırlı tutularak analiz edilmiştir. Nitekim görev süresi içerisinde EYUCM tarafından görülen 161 davadan 103'ü 1992-1995 yılları arasında yaşanan çatışma ile irtibatlıdır.[3]

Öte yandan, liberal barış inşası yaklaşımının sorunlarına temas etmek amacına müteallik, Bosna Hersek'te 1992-1995 yılları arasında yaşanan çatışma sonrası Dayton Barış Anlaşması (DBA) imzalanana kadar geçen süre içerisinde gerçekleşen resmî görüşme ve müzakerelere yer verilmiştir. Ruanda'da 1994 yılında soykırımın önlenmesindeki başarısızlığı ve soykırımla neticelenen sürecin tohumlarının Almanya ve Belçika sömürge döneminde uygulanan politikalarla atıldığını ortaya koymak adına tarihsel bağlamda bir değerlendirme yapılmıştır.

Son olarak tez, genel anlamda, Bosna Hersek ve Ruanda özelinde, sıcak çatışmanın sona ermesini müteakip, 'normalleşme'den 'toplumsal uzlaşı'ya dönüşmesi gereken/öngörülen süreci analiz etmektedir.

[3] EYUCM bünyesinde görülen davalara ilişkin detaylar "Bosna Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan Özelinde EYUCM Bünyesinde Görülmüş Olan Davalar" başlıklı Tablo-21'de yer almaktadır.

1.6. Tezin Yapısı

Tez, giriş ve sonuç bölümleri haricinde altı bölümden oluşmaktadır. Girişten sonra yer alan üç bölümde; barış inşası kuramları, yaklaşımları ve uygulamaları, GDA ve barış inşasında karşılaşılan sorunlara getirilen önerilere yer verilmiştir. Takip eden üç bölümde ise, Bosna Hersek ve Ruanda'da yaşanan çatışmalara yer verilmiş, işlenen hak ihlallerine dair EYUCM ve RUCM'un kuruluş süreçleri ile birlikte, örnek olay analizi kapsamında EYUCM ve RUCM'un toplumsal uzlaşı tanımları ve verilen yargı kararlarının toplumsal uzlaşıya katkıları incelenmiştir.

Bu tezin başlıca bölümleri şunlardır:

Giriş bölümünde, tezin amacı ve kapsamı, araştırma sorusu, literatüre katkısı ve literatür açısından önemi, kapsamı ve son olarak yapısına yer verilmiştir.

Tezin ikinci, üçüncü ve dördüncü bölümlerinde; barış inşası kuramları, yaklaşımları ve uygulamaları teorik olarak incelenmekte, GDA uygulamaları kuramsal, tarihsel ve barış inşası çalışmaları etrafında ele alınmakta, çatışma çözümünde yaklaşım ve uygulama boyutunda karşılaşılan aksaklıklara ve sorunlara alternatif bir bakış açısı teklif edilmiştir.

Tezin beşinci bölümünde, 1992-1995 yılları arasında Bosna Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan'da yaşanan sıcak çatışmayı sona erdiren DBA'ya kadar yürütülen müzakere süreçleri, barış inşası girişimleri boyutunda incelenmiştir. Tezin altıncı bölümünde, Ruanda'da 1994 yılında yaşanan soykırım ve diğer ağır insan hakları ihlalleri, Almanya ve Belçika sömürge dönemlerinde uygulanan politikalar çerçevesinde tarihsel bağlamda ele alınmıştır. Tezin yedinci bölümünde ise, EYUCM ve RUCM'un toplumsal uzlaşı tanımları tespit edilerek, literatürde yer alan toplumsal uzlaşı tanımlamaları ile karşılaştırılmıştır. EYUCM ve RUCM'un toplumsal uzlaşıya katkısının değerlendirilebilmesi için, bahse konu mahkemeler tarafından verilen yargı kararları incelenerek, sorun teşkil eden hususlara dair çıkarım ve önerilerde bulunulmuştur.

2. BÖLÜM: BARIŞ İNŞASINDA TEMEL KURAM VE YAKLAŞIMLAR

Savaş/çatışma ve barış, tarihi kökleri olan ve yüzyıllardır hakkında çalışmalar yapılan kavramlardır. Tarihin seyri ve dönemin şartları içerisinde savaş ve barışa dair tanımlamalar ve ihtiyaçlar farklılaşmış olmasına karşın, savaşın ve barışın temel gerekçeleri, uluslararası ilişkiler literatürünün ana akım kuramları olan realizm ve liberalizmi ortaya çıkarmıştır. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra küresel siyaset düzeni içerisinde, temelleri Immanuel Kant'a dayanan ve zaman içerisinde Michael Doyle, Johan Galtung tarafından şekillenen, Woodrow Wilson tarafından farklı uygulamalarla gün yüzüne çıkarılan savaş ve barış yaklaşımları, Soğuk Savaş'ın sonra ermesini müteakip dönem içerisinde Francis Fukuyama gibi düşünürler üzerinden yeni bir boyuta ulaşmıştır. Gelinen noktada, çatışma sonrası barış inşası müstakil bir alan olarak, 1990'lar sonrası dünya siyasetinde geçmişe kıyasla daha fazla ön plana çıkan ve üzerinde araştırmalar yapılan bir konu haline gelmiştir. 1990'lı yıllarda çeşitli coğrafyalarda ortaya çıkan ulusal ve uluslararası nitelikteki savaş/çatışmalar sonrasında küresel siyaset, ebedi ya da demokratik barış döneminde sürekli çatışma ikilemiyle karşı karşıya kalmıştır. Çeşitli coğrafyalarda, sıcak çatışmalar sona ermiş olmasına karşın, çatışmalar sonrası barış inşası ve sürdürülebilir barış için uygulanan yöntemler, toplumlarda normalleşme ve uzlaşının sağlanıp sağlanamadığı hususları tartışmalıdır. Bu itibarla, tezin bu bölümü içerisinde öncelikle, Immanuel Kant ve Ebedi Barış Teorisi, Micheal Doyle ve Demokratik Barış Teorisi, Francis Fukuyama ve 1990'lar sonrası Liberal Barış İnşası yaklaşımlarına yer verilecektir. Akabinde, çatışma sonrası barış inşası literatürü çerçevesinde, Johan Galtung'un şiddet ve barış yaklaşımları incelenerek, sıcak çatışma yaşanan coğrafyalarda normalleşme ve toplumsal uzlaşının sağlanması için oluşturulmasına ihtiyaç duyulan şartlar ele alınacaktır. Bölümün sonunda ise, çatışma sonrası barış inşası süreçlerinin temel hedefi olan toplumsal uzlaşının literatürdeki konumu ve toplumsal uzlaşıya dair başlıca yaklaşımlar incelenerek, çatışma sonrasında barış inşası için uygulanan yöntemlerin hedefine ulaşıp ulaşmadığı tartışılacaktır.

2.1. Immanuel Kant ve Ebedi Barış Teorisi

Immanuel Kant'ın savaşın sebepleri, uluslararası hukuk, barış, insan ve ahlak meseleleri üzerine fikirleri siyaset kuramı için önemli bir referans noktasıdır. Kant'ın devletler arası ilişkilere dair görüşleri siyasete ve ahlaka dair eleştirel yaklaşımının birer sonucudur (Yalvaç, 2018, s. 40). Kant; denge üzerine kurulu bir barışı ya da genel anlamda Avrupa'daki güçler dengesi siyasetinin inşa ettiği barış sürecini kırılgan yapısı nedeniyle

eleştirmiş, dolayısıyla güçler dengesi merkezinde teşekkül eden bir barıştan ziyade kalıcı ve hukuk temelli bir barışın asıl olacağını düşünmüştür (Hirş, 1946, s. 269). Kant'ın kalıcı ve hukuk temelli bir barışın inşasına olan inancının arka planında, 5 Nisan 1795 yılında Prusya ile Fransa arasında Basel'de imzalanan barış anlaşması etkili olmuştur. Nitekim ilgili anlaşmayla uluslararası ilişkilerde hukukun esas alınması durumunda kalıcı barışın sağlanacağına dair bir umut ışığı ortaya çıkmıştır (Tosun, 2017, s. 3). Kant, eserlerinde, devletin egemenlik haklarını ihlal edecek herhangi bir yapı düşünmediğini ifade etmiş, adil anayasa ile yasalara bağlı dış ilişkilerin bir bütün oluşturduğunu, bu anlamda insan özgürlüğünün sivil hukuk ile devletlerin özgürlüğünün ise uluslararası hukuk tarafından sınırlandırılmasının uygun olduğunu dile getirmiştir (Yalvaç, 2018, s. 48). Bu itibarla Kant'ın, iç hukuk ile uluslararası hukuku özgürlüklerin güvencesi olarak değerlendirdiğini ifade etmek yerinde olacaktır. Diğer taraftan, hukuk merkezli ve kalıcı barış inşasının nasıl mümkün olabileceği hususu, Kant'ın önerisinden itibaren tartışılagelmektedir. Kant bu soruya Ebedi Barış (*Perpetual Peace*) denemesiyle cevap vermiştir. Kant, Ebedi Barış isimli eserinde barışın ön koşullarını şu şekilde sıralamaktadır (Kant, 1795, s. 5-10):

a. İçerisinde yeni bir savaş nedeni gizli olan hiçbir anlaşma, barış anlaşması değildir. Bu şekilde bir anlaşma, ancak savaşın geçici olarak durdurulması (ateşkes/*ceasefire*) olabilir fakat barış olamaz.

b. İster küçük ister büyük olsun hiçbir bağımsız devlet, herhangi bir devletin egemenliğine miras, değişim, altım-satım ya da bağışla giremez. Devlet; kendi hakkında ancak kendisinin karar vereceği ve kimsenin emri ya da isteğine bağlı olmayan bir insan topluluğudur.

c. Kalıcı ordular zamanla ortadan kalkmalıdır. Çünkü bu yapıdaki ordular sürekli bir silahlanma yarışına neden olmaktadır.

d. Devletlerin dış ihtilafları merkeze alarak borçlanmaya girişmemesi gerekmektedir. Dış borç ancak devletin imkanların geliştirilmesi amacıyla kullanılacaksa kabul edilebilir bir durumdur. Ne var ki, dış borç uluslararası ihtilafları çözmek için bir araç olarak kullanılacaksa, bu durum neticede çatışmayı mali olarak destekleyen sonuçlar doğuracaktır.

e. Hiçbir devlet diğer bir devletin anayasasına ya da hükûmetine zor kullanarak karışmamalıdır. Diğer taraftan, bir devlet iç anlaşmazlık yüzünden ikiye ayrılmışsa ve taraflar devletin bütünü üzerinde hak iddia ediyorlarsa, o zaman

durum farklıdır. Bu durumda, taraflardan birine diğer taraf aleyhinde yardımda bulunmak, devletin anayasasına karışmak anlamına gelmez çünkü ortada bir anarşi söz konusudur. Taraflar arasındaki anlaşmazlık bu boyutta değilse, diğer devletlerin de egemenliğini tehlikeye atmamak adına müdahaleden kaçınılmalıdır.

f. Savaş esnasında hiçbir devlet, ileride barış yapabileceği devlet ile birbirlerine karşı güven duymalarına engel olacak yollara başvurmamalıdır.

Kant; Ebedi Barış eserinin ikinci bölümüne şu önemli cümle ile giriş yapmaktadır; *"*Bir arada yaşayan insanlar arasındaki doğal durum (*status naturalis*) bir barış durumu değil, bir savaş durumudur" (Kant, 1795, s. 13). Bu durum, her zaman açık düşmanlık anlamına gelmez; ancak her an patlak verebilecek savaş tehdidi anlamını taşımaktadır (Kant, 1795, s. 13). Dolayısıyla, düşmanlığı kontrol altında tutmak için barışın tesis edilmesi zorunludur (Kant, 1795, s. 13). Kant'ın bireyler, farklı çıkar grupları ya da devletler arasındaki ilişkileri ister ulusal ister uluslararası düzeyde olsun intizam içerisinde tutma çabası, doğal durumu "güvensiz" olarak tanımlaması ile doğrudan irtibatlıdır. Kant'ın barışın tesis edilmesi için gerekli gördüğü üç unsur sırasıyla;

a. Her devletin sivil anayasasının cumhuriyetçi olması (Kant, 1795, s. 14),

b. Devletler hukukunun özgür devletlerden oluşan bir federasyonu merkeze alarak oluşturulması/ihdas edilmesi (Kant, 1795, s. 18),

c. Dünya devleti/vatandaşlığının sadece evrensel misafirperverlik ile sınırlı olmasıdır (Kant, 1795, s. 22).

Kant'ın tasnifinde sırasıyla 'halk arasında', 'devletler arasında' ve son olarak 'evrensel düzeyde nizam' öngörüsü yer almaktadır. Kant'a göre, bahsedilen düzen üzerine mutabık kalındığı ve düzenin gerektirdikleri uygulandığı takdirde, doğal durumdan barış durumuna geçiş sağlanmış olacaktır. Altı çizilmelidir ki Kant, dünya devleti ve vatandaşlığına dair bir vurgu yapmamaktadır (Yalvaç, 2018, s. 50). Kant'ın Ebedi Barış başlıklı çalışmasında, farklı analiz gruplarına ayırdığı vatandaş, devletler ve devletlerin oluşturduğu dünya sisteminin 'barışçıl olması adına normlar ile düzenlenmesi gerekliliği' hususu en fazla ön plana çıkarılan başlıklar arasında yer almaktadır. Kant bu itibarla, uluslararası barışın iç siyasette cumhuriyetçi anayasaya sahip olan devletlerle, uluslararası düzeyde ise ebedi barış için ihdas edilmiş uluslar ittifakı veya federasyonu ile mümkün olabileceğini belirtmektedir (Kant, 1795, s. 20). Misafirlik ile kastedilen ise, her 'yabancının geldiği devlette düşmanca muamele görmemesi hakkına' karşılık

gelmektedir (Kant, 1795, s. 23). Barışın ön koşulları ile barışın tesis edilmesi için gerekli gördüğü üç unsuru birbirinden ayırmadan değerlendiren Kant, ön koşullarla birlikte koşulların uygulanması durumunda eserin adını taşıyan ebedi barışın mümkün olacağının iddia etmektedir. Kant'ın Ebedi Barış eserinde sırasıyla, "Ebedi Barışın Güvencesi Üzerine" (*Concerning The Guarantee of Perpetual Peace*) ve "Ebedi Barışın Gizli Parçası" (*A Secret Article for Perpetual Peace*) başlıklarını taşıyan ekler yer almaktadır. Ebedi Barışın Güvencesi Üzerine başlıklı ekinde, barış ve doğa (*natura daedala rerum*) ilişkisi üzerine ulusal ve uluslararası hukukun sağlayacağı imkanlar üzerinde durulmaktadır (Kant, 1795, s. 34-35). Ebedi Barışın Gizli Parçası başlığında ise; savaş söz konusu olduğunda barış için gerekli koşulları konuşmak üzere düşünürlerin görüşlerine danışılması gerekliliği vurgulanmaktadır (Kant, 1795, s. 39). Bahse konu görüş ve önerileriyle Kant, günümüzdeki barış inşası yaklaşımlarına, politikalarına ve geçiş dönemi adaleti uygulamalarına önemli ölçüde tesir etmiştir.

2.2. Michael Doyle ve Demokratik Barış Teorisi

Bu noktaya kadar hukuk ve anlaşma temelinde şekillenen barış yaklaşımının teorik alt yapısının önemli bir cüzünü oluşturması açısından Kant'ın ebedi barış savı üzerine görüş ve önerilerine yer verilmiştir. Bu noktadan itibaren, liberal barış inşası düşüncesinin yaklaşık iki asırlık düşünce serüveninin teorik gelişimi ile birlikte uygulamada getirdiklerine yer verilmesi yerinde olacaktır. Bu itibarla, Kant'ın başlattığı çizgiden devam eden bir diğer kuram Micheal Doyle'a ait 'demokratik barış (*democratic peace*) teorisidir'.

Soğuk Savaş döneminin sona ermesi ve komünist yönetimlerin yıkılmasından sonra anayasal hükûmet ilkeleri etrafında şekillenen demokratik rejimlerin oluşturulmasına yönelik artan bir teveccüh ortaya çıkmıştır (Yalvaç, 2018, s. 53). Bu meyanda, Kant'ın ebedi barış kapsamında sunduğu görüş ve önerileri, bahse konu dönemin siyasetini şekillendiren önemli bir referans kaynağı niteliği taşımıştır. Birçok düşünürün çalışmaları için ilham kaynağı ve yola çıkış noktasını teşkil eden Kant, günümüz liberal siyaset paradigmalarında belirleyici rolü olan Micheal W. Doyle'u da aynı şekilde etkilemiştir. Doyle'un Kant'ın görüşlerini günümüz şartlarına uyarladığı ve geliştirdiğine dair yakıştırmalar söz konusudur. Doyle, Kant'a yakın duruşuyla, liberal barış kavramını farklı eserlerinde kullanmaktadır (Akgül & Zara, 2018, s. 424). Doyle, Kant'ın 1795 yılında kaleme aldığı Ebedi Barış başlıklı eserine atıfla, Barış Birliği (*Pacific Union*) durumunu Kant'ın öngördüğünü, aynı zamanda liberal devletlerin liberal olmayanlarla

olan ilişkisinin neden barışçıl olamayacağını izah ettiğini ileri sürmektedir (Doyle M. W., 1983, s. 225). Doyle, devletleri 'liberal olan' ve 'liberal olmayan' şeklinde kategorize ederken, Kant'ın devlet sınıflandırmasında 'toplum sözleşmesi' kavramı ön plana çıkmaktadır. Kant tarafından ifade edilen 'toplum sözleşmesi' kavramı sadece liberal olmayan devletlere tavsiye niteliği taşıyan bir ideal değil; aksine bu, tüm devletler için geçerli bir tavsiye niteliği taşımaktadır (Franceschet, 2006, s. 82). Kant'ın kendisine isnat edildiği gibi devletleri 'liberal olan' ve 'liberal olmayan' şeklinde kategorize etmediğine dair bir diğer görüş ise; Kant'ın cumhuriyet yönetimi ile barış arasında bağlantı kurduğunu iddia etmektedir (MacMillan, 1995, s. 553). Buna göre Kant; ebedi barışın tesisi için küresel düzeyde devletler arası ilişkilerin kademeli ve barışçıl olarak hukuka dayandırılması gerektiğini ifade ederken, bununla kastedilenin, her devletin iç siyasi yönetim biçiminin benzeştirilmesi olmadığıdır (MacMillan, 1995, s. 553). Kant ile Doyle tarafından ortaya konan argümanlar arasında bağlantı olup olmadığı, Kant'ın cumhuriyetçi yönetimlerle cumhuriyetçi olmayanları, günümüzün liberal ya da liberal olmayanları şeklinde yorumlamanın doğruluğu derin bir tartışma gerektirdiğinden, iki ismin barış yaklaşımlarına yukarıda olduğu şekliyle özet mahiyetinde yer vermenin yeterli olduğu düşünülmektedir. Doyle geliştirdiği demokratik barış kuramını istatistiksel verilerle, liberal demokrasilerin birbirleri ile savaşmadığı hipotezi üzerine inşa ederek desteklemiştir (Doyle, 2012, s. 149). Aynı çalışmasında Doyle, liberal devletlerin liberal olmayanlara karşı savaşmasına karşın, anayasal hükümler gereğince liberal devletlerin birbirleriyle savaşmadığını ileri sürmektedir (Doyle, 2012, s. 202). Doyle, analiz ettiği yıllar ve devletler arasında ise bunun istisnasının Peru ile Ekvator arasındaki savaş olduğunu ifade ederken, henüz liberal yönetim şekline geçişlerinin üçüncü yılında olmaları nedeniyle iki ülke arasındaki savaş durumunu liberalizmin barışçıl değerlerinin toplumlar arasında kökleşmemiş olmasına bağlamaktadır (Doyle, 2012, s. 32). Doyle, liberal devletlerin birbiri ile savaşma ihtimali bulunduğunu, ancak halkın söz sahibi olduğu demokratik yönetim içerisinde liberal devletlerin birbirleri ile savaşmamak yönünde yaklaşımın ön planda olduğunu iddia etmektedir (Doyle M. W., 2006, s. 111). Bunun yanında, liberal devletlerin birbirleri ile savaşabileceğini ihtimal dışı bırakmamak gerektiğinin altını çizen Doyle, analiz sonuçlarına göre liberal devletlerin birbirleri ile savaşmama yönünde yatkınlık gösterdiği iddiasını yinelemektedir (Doyle, 1983, s. 213).

Liberal Barış İnşası, uluslararası düzeyde çatışmanın önlenmesi kadar, ulusal düzeyde ortaya çıkan çatışmaların önlenmesi ve/veya sonlandırılması hususlarına dair

önermelerde bulunmaktadır. 1990'lı yıllardan itibaren ortaya çıkan çatışma ortamını, Doyle, demokratik barış kuramından farklı bir çerçevede değerlendirmiştir. Öncelikle ifade etmek gerekir ki, Doyle ve Sambanis'e göre, bir iç savaşın çatışma sonrası süreçte başarılı ya da başarısız bir şekilde çözümlenmesi şu üç faktöre bağlıdır;

- Çatışan tarafların düşmanlık derecesi,
- Savaş sonrası yerel kapasite,
- Uluslararası desteğin miktarı (Doyle & Sambanis, 2000, s. 781).

Doyle ve Sambanis'e göre, "daha fazla düşmanlık, daha fazla yerel kapasitenin zarar görmesi anlamına gelir, bu durumda istikrarlı barışın tesis edilmesi için daha fazla uluslararası destek gereklidir" (Doyle & Sambanis, 2000, s. 782). Bahse konu durum, Doyle ve Sambanis tarafından barış inşası üçgeni (*peacebuilding triangle*) şeklinde tanımlanmaktadır (Doyle & Sambanis, 2000, s. 782).

Şekil 1- Barış İnşası Üçgeni (Doyle & Sambanis, 2000, s. 782)

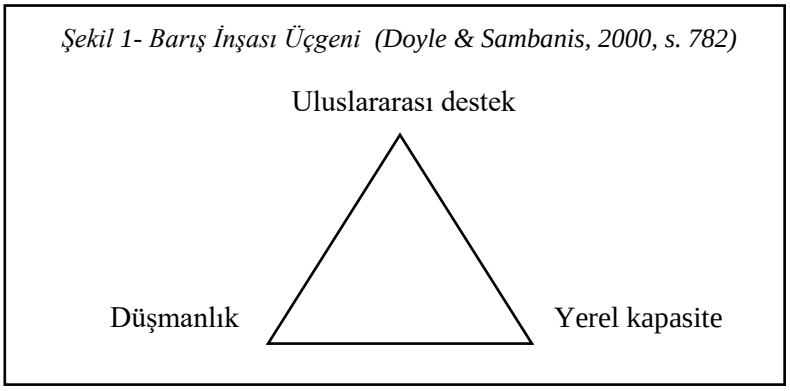

Barış inşası üçgenine göre, daha fazla yerel kapasite ve uluslararası destek, düşmanlığın üstesinden gelinmesi, dolayısıyla barış için şartların oluşması anlamını taşımaktadır. Bu noktada, liberal devletlerin, liberal olmayan devletlere karşı üstlendikleri 'devletlere dış müdahale' konusu ön plana çıkmaktadır. Liberal yaklaşım, liberal olmayan şeklinde adlandırdıkları devletlerin iç işlerine müdahalede bulunarak, 'devletlerin iç işlerine karışmama' ilkesini ihlal etmekte, bu sebeple devletlere dışarıdan müdahale edilmesi hususunda bir ikilem içerisindedir (Doyle M. W., 1983, s. 330). Savunmacı liberalizm çok taraflılığı ve 'yumuşak güç' kullanımını ön planda tutarken, saldırgan liberalizm demokratikleşme için güç kullanımını göz önünde bulundurmaktadır (Miller, 2010, s. 566). Doyle; Kant ve John Stuart Mill'in çalışmalarından iktibasla, dış müdahalenin ya da farklı bir ifadeyle, diğer devletlerin iç işlerine müdahil olmanın kabul edilebilir olmadığını dile getirmektedir (Doyle, 2011, s. 76). Nitekim devletlere müdahale etmeme ilkesi, liberal düşünürler ve ahlak kuramcıları tarafından insan haklarına bağlılığın önemli

bir prensibi konumundadır. Doyle, diğer taraftan, koruma sorumluluğu[4] (*responsibility to protect*) kavramını/yaklaşımını, devletin ya da devletlerin diğer bir ülkeye müdahalesini gerektirdiği ve dış müdahaleyi haklı çıkardığı için tartışmaya açık bir ilke olarak değerlendirmektedir (Doyle, 2011, s. 72). Bu çerçevede, BM Güvenlik Konseyi tarafından, koruma sorumluluğu kapsamında, bilhassa 1990'lı yıllardan itibaren uygulanmakta olan insani müdahale, askeri müdahale ve ekonomik yaptırımlar, liberal kamu politikalarının uygulanması ve demokratik devlet yönetimlerinin ortaya çıkması hususlarında devlet yönetimlerine baskı uygulamaktadır.[5]

Yakın tarihte, uluslararası siyasetin geleceğini belirleyen önemli kırılmalar ve yaşanan krizlerin ardından, yeni tanımlamalar ışığında farklı politikalar ve yeni düzen arayışları söz konusu olmuştur. Bu kırılma ve tanımlamaların ilki, ABD'nin 28. Başkanı olan Woodrow Wilson tarafından Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve kalıcı barış sağlanması adına tavsiye ettiği yeni düzenlemeler ve Milletler Cemiyeti'nin (*League of Nations*) kurulması şeklinde teşekkül etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda taraf olan ve kendi topraklarında savaşan ülkeler ekonomik açıdan yıpranırken, bilhassa ABD savaşı kendi topraklarından uzak tutmak suretiyle, dış ticaret hacmini arttırmış ve dünya altın stokunun önemli bir kısmını elde etmiştir (Şahin & Bakırtaş, 2000, s. 64). Birinci Dünya Savaşı'nın akabinde, ekonomik güç her ne kadar ABD merkezli konumlanmış olsa da, siyasi güç düzeni İngiliz ve Fransız sömürgeciliği ile devam etmiş, fakat Wilson prensiplerinde yer alan 'devletlerin kendi kaderini tayin hakkı' maddesiyle ABD bu güç dengesini değiştirme hedefini ortaya koymuştur (Davutoğlu, 2009, s. 17). Nitekim ABD'nin bu hamlesi ve Birinci Dünya Savaşı sırasında ABD'den borç alan Avrupa

[4] Koruma sorumluluğu (*responsibility to protect-R2P*) 2005 yılında BM Dünya Zirvesi'nde kabul edilen, soykırım, savaş suçları, etnik temizlik gibi insanlık suçlarını önlemeyi amaçlayan bir taahhüttür. 2005 BM Dünya Zirvesi sonuç bildirisinin (A/RES/60/1) 138 ve 139'un maddelerinde özet olarak şu ifadeler yer almaktadır. "Her devlet toplumunu soykırım, savaş suçları, etnik temizlik ve insanlığa karşı işlenen suçlardan korumakla sorumludur. Uluslararası toplum, Birleşmiş Milletler vasıtasıyla, BM Sözleşmesinin VI ve VII bölümleri uyarınca, insanları soykırım, savaş suçları, etnik temizlik ve insanlığa karşı işlenen suçlardan korumak için uygun olan diplomatik, insani ve diğer barışçıl araçları kullanma sorumluluğuna sahiptir.
https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/487/60/PDF/N0548760.pdf?OpenElement
(Erişim Tarihi 10.12.2020)

[5] ABD ve İngiltere gibi ülkeler, 1990'lı yıllardan itibaren uyguladıkları politikalarla, BM Güvenlik Konseyi'ni kendi menfaatleri doğrultusunda suiistimal etme eğiliminde olmuştur. Nitekim BM Güvenlik Konseyi Ruanda'da 1994 yılında yaşanan soykırımın ortaya çıkmasını engellemek üzere herhangi bir aksiyon almamıştır. BM Güvenlik Konseyi, 1992-1995 yılları arasında eski Yugoslavya coğrafyasında yaşanan ağır insan hakları ihlalleri karşısında uzun bir süre boyunca müzakereler yolu ile tarafları sıcak çatışmadan alıkoymayı hedeflemiş ancak başarılı olamamıştır. Ne var ki, ABD 11 Eylül 2001 saldırılarını gerekçe göstererek, 2001 yılında Afganistan'ı, kitle imha silahlarını gerekçe göstererek 2003 yılında Irak'ı işgal etmekten geri durmamıştır.

ülkelerinin borçlarını ödeyememesi neticesinde, 1929 yılında başlayıp, uzun bir süre devam eden Büyük Buhran (*great depression*) uluslararası sistemde savaş sonrasında yeni bir düzen oluşmasına izin vermemiştir. Neticede, dünya siyasetinde sürekli barışın sağlanmasına dair atılan adımlar yeterli olmamış, akabinde İkinci Dünya Savaşı patlak vermiştir. Dolayısıyla, Birinci Dünya Savaşı sonunda mevcut siyasi ve ekonomik konumlarından memnun olmayan devletlerin, bir anlamda İkinci Dünya Savaşı'na sebep olduğu da ifade edilmelidir. İkinci kırılma ve yeni düzen tanımlaması, ABD'nin 32. Başkanı olan Franklin D. Roosevelt tarafından İkinci Dünya Savaşı sonrasında istikrar ve barışın tesisi için büyük güçlerin iş birliğini öngördüğü BM'nin (*United Nations*) ihdas edilmesi neticesinde ortaya çıkmıştır (Eric A. Miller, 2001, s. 56). İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşturulan yeni düzen, tek başına BM'nin kurulması ile sınırlı kalmamıştır. Tahran, Yalta ve Potsdam konferansları[6] yeni uluslararası düzenin parametrelerini belirlerken ABD; Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ile frank ve sterlin yerine doların uluslararası para haline dönüşmesi gibi hususlara öncülük ederek, yeni bir liberal ticaret ve siyaset düzenin belirleyici unsurlarını ortaya koymuştur (Davutoğlu, 2009, s. 18). 1945 yılı ile başlayan ve 1990'lı yılların başına kadar devam eden çift kutuplu siyasi düzende, günümüze kıyasla bölgesel çatışmalar daha seyrek cereyan ederken, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu bozulan güç dengesinin (*balance of power*) tek kutuplu bir dünya düzenine dönüştüğü görülmüştür. Üçüncü kırılma ve tanımlama olarak ortaya çıkan durum ise, ABD'nin 43. Başkanı olan George Herbert Walker Bush'un başkanlığı döneminde hafızalarda tazeliğini koruyan 'yeni dünya düzeni' (*new world order*) ifadesiyle birlikte

[6] ABD, Birleşik Krallık ve Sovyetler Birliği arasındaki ittifak, İkinci Dünya Savaşı esnasında yapılan görüşmelerle sürdürülmüştür. Bu çerçevede, ABD Başkanı Franklin Roosevelt, Birleşik Krallık Başbakanı Winston Churchill ve Sovyet Başbakanı Joseph Stalin ilk kez 28 Kasım – 1 Aralık 1943 tarihleri arasında İran'ın başkentinde Tahran Konferansı'nda bir araya gelmiş, bahse konu görüşmelerde, askeri strateji ve savaş sonrası yeni düzen üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur. Üç devletin başkanları ikinci kez 4-11 Şubat 1945 tarihleri arasında Kırım kıyısında düzenlenen Yalta Konferansı'nda bir araya gelmiştir. Görüşmenin tarafları arasında, Almanya'nın işgal bölgelerine ayrılması suretiyle bölünmesi, ülkenin Nazilerden arındırılması, savaş suçlularının cezalandırılması, Milletler Cemiyeti yerine ihdas edilecek yeni yapının temel özellikleri hakkında, uluslararası siyasal düzenin gidişatını etkileyecek ve şekillendirecek yapısal değişimler üzerinde mutabakat sağlanmıştır.
Zirvelerin sonuncusu, Almanya'nın savaşı kaybeden taraf olarak teslimiyetinin ardından 17 Temmuz – 2 Ağustos 1945 tarihleri arasında Berlin'in güneybatısında yer alan Potsdam'da gerçekleşmiştir. Katılımcı ülkelerde iktidarlar değişirken, tartışmalar Almanya'nın yenilgisiyle birlikte ortaya çıkan yeni konjonktür ve Japonya'ya karşı devam eden savaş etrafında şekillenmiştir. Detaylar için bkz. https://lordslibrary.parliament.uk/tehran-yalta-and-potsdam-three-wartime-conferences-that-shaped-europe-and-the-world/ (Erişim Tarihi 5.08.2021)

zuhur etmiştir. Soğuk Savaş döneminde ve Körfez Savaşı sonrasında uluslararası siyasete yön verecek olan temel dinamikler, yeni dünya düzeni ile birlikte yeniden tanımlanmıştır.

1990-1991 Körfez Savaşı'nda Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi ve sonrasında ABD öncülüğünde Koalisyon Kuvvetlerinin Irak'a müdahalesi, yeni dünya düzeninde uluslararası siyasette dış müdahale ve uygulama süreçlerinin nasıl seyredeceğini özetleyen bir mukaddime örneği olmuştur. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle, 1990'lı yılların başından itibaren, farklı coğrafyalarda etnik, dini, siyasi ve sosyal krizler uluslararası siyasetin merkezine yerleşmiştir. Soğuk Savaş döneminin çift kutuplu (*bipolar*) siyasi düzeninde ön plana çıkmayan, sıkça kullanılan tabirle "dondurulmuş" olan krizler; komünizm karşısında zaferini ilan eden liberal değerlerin taşıdığı özgürlük merkezli söylemle değişen dünya siyasi düzleminde ön plana çıkmaya başlamıştır. Körfez Savaşı sonrası, Bosna Hersek, Kosova, Ruanda gibi çatışma bölgelerinde barış, güven ve istikrarı oluşturmak adına çatışma çözümü literatürü ve uygulamaları, disiplinler arası nitelikte genişlemiş ve yeni tartışma konularına sebebiyet vermiştir. 1990'dan sonra ortaya çıkan Bosna Hersek ve Ruanda çatışmaları, çatışmalara uluslararası müdahaleler, çatışmaların çözümü ve dönüşümüne dair atılan adımlar bu tezin ana hatlarını oluşturmaktadır.

1990 öncesi ön planda olan ortodoks liberal yaklaşımla, 1990 sonrası sıkça karşılaşılan muhafazakâr liberalizm anlayışı, uluslararası siyasette "ebedi barış için, sürekli savaş" ikilemine yol açmıştır. Nitekim sıcak çatışmaların yaşandığı Bosna Hersek ve Ruanda gibi ülkelere, daha fazla maddi ve manevi kaybın yaşanmaması adına "koruma sorumluluğu" kapsamında oldukça geç müdahale edilirken, 'terörle mücadele' çerçevesinde Afganistan, Somali, Nijer, Irak gibi ülkelere askeri müdahale gerçekleştirilmesi konusu, tüm dünyanın rızası varmışçasına neredeyse tartışmaya kapalı bir şekilde yürütülmüştür. Bu noktadan itibaren, 1990'lar sonrası oluşturulan yeni dünya düzeni içerisinde barış algısının hangi argümanlar etrafında şekillendiği üzerinde durulacaktır.

2.3. Francis Fukuyama ve 1990 Sonrasında Liberal Barış Yaklaşımı

Francis Fukuyama, 1989 yılında kaleme aldığı "Tarihin Sonu mu?" (*The End of History?*) başlığını taşıyan makalesinde, liberalizmin; komünizm ve faşizme karşı meydan okuyup galip geldiğini belirterek, liberalizmin meşruluğuna dair dünya üzerinde dikkate değer bir mutabakatın söz konusu olduğunu ileri sürmüştür (Fukuyama, 1989, s. 7). Bahse konu

makalenin temel argümanı; liberal demokrasinin siyasi açıdan insanoğlunun düşünce dünyasında oluşturduğu en üstün yönetim şekli olduğu iddiasıdır. Fukuyama'ya göre liberalizmin ideolojik zaferi, aynı zamanda liberal demokrasi yaklaşımının ileride tüm dünyaya yayılacağı anlamı taşımaktadır (Fukuyama, 1989, s. 211). Fukuyama tarafından tüm ideolojilere karşı galip ilan edilen liberalizm, siyasi ve iktisadi olarak iki temel başlıkta ele alınmıştır. İktisadi liberalizm özel mülkiyet ve piyasaya dayalı serbest ekonomik düzen hakkının tanınması şeklinde yorumlanırken, siyasi liberalizm ise; temel hak ve özgürlükleri devletin denetiminden/müdahalesinden koruyan hukuk düzeni şeklinde ifade edilmiştir (Fukuyama, 1992, s. 42). Temel hak ve özgürlükleri, Bryce'a referans vererek, sivil haklar, dini ibadet ve ifade özgürlüğü ile siyasi hak ve özgürlükler kapsamında değerlendiren Fukuyama, devletin rolünün vatandaşlarını korumak, onların temel hak ve özgürlüklerinin hayata geçirilmesini sağlamak, bahse konu hakları kullanmalarının önünde engel varsa kaldırmak ve ancak bazı istisnai durumlarda, belli ilkeleri aşmadan ilgili hak ve özgürlüklere ilişkin sınırlamalar getirmek olduğunu ifade etmiştir (Fukuyama, 1992, s. 42). Fukuyama, bilhassa Soğuk Savaş sonrasında neo-liberal devletçi politikaların ve uluslararası askeri müdahalelerin çerçevesinin anlaşılması açısından önemli bir figürdür.

Bu noktaya kadar, liberal düzen içerisinde barış konusunda Kant'tan Doyle'a ve Fukuyama'ya kadar ön plana çıkan yaklaşımlara yer verilerek, üç asırlık süre zarfında ulusal ve uluslararası barış yaklaşımlarının dönüşümü aktarılmıştır. İçerisinde bulunulan son asır ise, barışı korumak için ihdas edilen Milletler Cemiyeti ve BM gibi uluslararası kurumların varlığına karşın, küresel anlamda irili ufaklı birçok çatışmanın yaşandığı bir dönem hüviyetinde olmuştur. Bu sebeple, küresel düzen içerisinde ortaya çıkan çatışmalara, 'küresel çözümler üretilmesi' şeklinde zuhur eden ve liberal paradigma etrafında şekillenen barış inşası yaklaşımları, 1990'lı yıllardan itibaren farklı coğrafyalarda ortaya çıkan çatışmalar nedeniyle, yeni meydan okumalarla karşı karşıya kalmıştır.

2.4. Çatışma Sonrası Liberal Barış İnşası Yaklaşımları

Doyle'dan itibaren üzerinde durulmakta olan ve liberal olanlarla liberal olmayanların bir arada yaşamasını mevcut düzen içerisinde liberal olanların liberal olmayanlara müdahale etmesi ile irtibatlandıran yaklaşımın üzerinde durulması gerekmektedir. Liberal paradigma içerisinde, barış adına ülkelere dış müdahale gerçekleştirilmesi hususunda iki temel yaklaşım ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki 'muhafazakâr' (*conservative*) liberal

barış yaklaşımıdır. Muhafazakâr liberal anlayış, kuvvet kullanma, şart koşma ve tek taraflı bağımlılık oluşturmak şartıyla gücünü tahkim edip, baskı ya da tepeden inme yöntemlerle barış inşasını hedeflemektedir (Richmond, 2005, s. 214). Bu durum, 1990'lar sonrasında ABD'nin tek taraflı devlet inşasını beraberinde getirirken, barış inşasının baskı ve güç kullanımına evirildiği bir süreç söz konusu olmuştur. Bununla birlikte, sorunu çözmek için sorumlulukla hareket etmek yerine, dış çıkarlar etrafında tanımlanan bir dış müdahale anlayışı ortaya çıkmıştır (Richmond, 2005, s. 214). Liberal barış yaklaşımlardan bir diğeri ise, Ortodoks anlayıştır. Ortodoks liberal barış, dış aktörlerin kendi yöntem, hedef ve normlarını aktarmakta kararlı olduğu ancak, yerel aktörlerin de sürece dahil edildiği çok taraflı bir barış inşası yaklaşımını hedeflemektedir (Richmond, 2005, s. 214). Ortodoks barış inşası anlayışı, ihtiyaçlar ve hak ve özgürlükleri merkeze alarak, tepeden inme yöntemlerin ağırlıkta olduğu, ancak bununla birlikte aşağıdan yukarı barış inşası yöntemlerinin de uygulandığı bir çerçeveye sahiptir (Richmond, 2005, s. 214).

Muhafazakâr ve Ortodoks barış yaklaşımlarının her ikisi de, liberal barışın normatif evrenselliğini ve dışarıdan barış inşası sürecine müdahil olanlar olarak kendilerinin, barış inşasına ihtiyaç duyanlar karşısında teknik olarak üstün olduklarını varsaymaktadır (Richmond, 2005, s. 215). Halbuki, çatışmanın çözümü ve dönüştürülmesi söz konusu olduğunda, yardım eden ve yardıma ihtiyaç duyan devletlerin 'etken' ve 'edilgen' olarak sınıflandırılması tek taraflı ve yerel ihtiyaç ve hassasiyetleri göz ardı eden üstenci bir yaklaşıma tekabül etmektedir. Çatışma çözümü ve dönüşümü, ekonomik, siyasi ya da sosyal zeminde yardım eden ve yardım edilen devletlerin karşılıklı olarak etken olduğu, *proaktif* bir ilişki ve süreç yönetimini gerektirmektedir. Tek taraflı ve baskı etrafında şekillenmiş olan bir barış inşası süreci, sorunların çözülmesi ve müspet yönde dönüştürülmesi yerine, ancak sınırlı süreliğine 'dondurulmasına' yardımcı olacaktır.

Liberal barış inşasına, bir bütün olarak ya da uygulanan yöntemler itibarı ile farklı eleştiriler yöneltilmiştir. Bahse konu eleştirilerden bazılarına yer vermek gerekirse, David Chandler; Bosna Hersek özelinde yaptığı araştırmalar neticesinde, uluslararası kurumların karar alma süreçlerinde geniş yetkilerle donatıldığını, bu durumun Bosna Hersek'in kurumlarını zayıflatarak, bağımlılık oluşturduğunu, Bosna Hersek'in demokratik olarak güçlenme ve kendi kendini yönetebilme kabiliyetini sınırlandırdığını aktarmaktadır (Chandler, 2000, s. 156). Ek olarak, Oliver Richmond, liberal barışın gerektirdiği unsurlar olan; demokrasinin ihdas edilmesi, insan haklarının ve serbest

piyasa ekonomisinin uygulanması, sosyal adalet ve çoğulcu bakış açısının çatışma yaşanan ülkelere uyarlanması hususlarında başarısızlıkların söz konusu olduğunu iddia etmektedir (Richmond, 2011, s. 15). Richmond, bahse konu başarısızlığın arka planında ise; liberal barış inşasının çatışma sonrasında insanların günlük hayatlarıyla gerekli olan irtibatı kurmadan, genel çerçevede güvenlik ve kurum merkezli bakış açısıyla hareket etmesini gerekçe göstermektedir (Richmond, 2011, s. 16). Richmond buna ek olarak, liberal barış inşasının, çatışma sonrası toplumların yerel kültürel normlarını ve geleneklerini göz önünde bulundurmadan ve rızasını almak yerine zor ve baskı yoluyla liberal barışın gerektirdiği unsurları inşa etmeye çalıştığını belirtmektedir (Richmond, 2011, s. 16).

Çatışma çözümünde ön plana çıkan teoriler, yaklaşımlar, isimler ve uygulamalara dair bir çerçeve çizilmesi hedefiyle bu noktadan itibaren, kahir ekseriyeti liberal barış inşası literatürü etrafında şekillenmiş olan 'çatışma çözümü' literatürü incelenecektir.

Çatışma çözümü (*conflict resolution*) çatışan taraflar arasında cereyan eden uzun soluklu ve inişli çıkışlı bir süreç yönetimidir. Bu nedenle, çatışma çözümünde, çatışmanın sebeplerinin ortaya çıkarılması, dönüştürülmesi, bu sayede çatışma durumunun ortadan kaldırılabileceği varsayılmaktadır. Çatışmanın dönüştürülmesi (*conflict transformation*) ise, çatışmaların sosyal ve siyasi nedenlerinin geniş ve kapsamlı şekilde ele alınarak ortadan kaldırılmasını gerektirmektedir (Özerdem, 2013, s. 61). Çatışma çözümü çalışmaları, 1950'li yıllardan itibaren Soğuk Savaş dönemi şartlarıyla birlikte literatürde yer bulmaya başlarken, geçen zaman içerisinde kuramsal ve uygulama temelinde külliyatı genişlemiş ve detaylandırılmıştır. 1950'li yılların şartlarında uluslararası ilişkilerde, iç siyasette, farklı çıkar grupları, aile ya da bireyler arasındaki ilişkileri genel bir yaklaşımla inceleyen çatışma çözümü yaklaşımları, takip eden yıllarda enstitülerin kurulması, dergi ve benzeri yayınların ortaya çıkması ile kurumsallaşma sürecine girmiştir (Ramsbotham, Woodhouse, & Miall, 2016, s. 5). Bilhassa, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni küresel düzende, Afrika'dan Balkanlara, Latin Amerika'dan Orta Asya'ya kadar yaşanan etnik, ekonomik ya da çıkar merkezli mücadeleler neticesinde yaşanan insan hakları ihlalleri, çatışma çözümü yaklaşımlarının seyrinde yeni aşamalar ortaya çıkarmıştır. Bölgesel çalışmalar ve geçmişe kıyasla daha detaylı saha çalışmaları ile yeni tespit ve tanımlamaların önü açılırken, hızla değişmeye devam eden devletler arası ilişkilerde ortaya çıkan farklı çatışma modellerinin literatürde kavramsallaştırılması ihtiyacı zorunluluk haline gelmiştir.

Çatışma çözümü literatürünün kurumsallaşması noktasında Johan Galtung'un önemli etkisi ve katkısı söz konusu olmuştur. Tezin devam eden bölümünde, Galtung tarafından ortaya konulan ve çatışma sonrası barış inşası çalışmaları literatüründe sıkça kullanılan menfi barış, müspet barış, doğrudan, yapısal, ve kültürel şiddet kavramsallaştırmaları ele alınacaktır.

2.5. Johan Galtung'a Göre Barış ve Şiddet

Çatışma, barış ve şiddet hususlarına dair görüş ve önerileri ile çatışma çözümü çalışmalarına kavramsal bir çerçeve kazandıran Galtung; idealize edilen barış durumuna ulaşmanın zorluklarının farkında olmakla birlikte, barış hedefinden vazgeçilmemesini önemsemektedir (Galtung, 1990, s. 291). Galtung'a göre barış; öncelikle sözlü anlaşmayı ihtiva etmektedir (Galtung, 1969, s. 167). Barış adına girişilecek her yöntem ve oluşturulacak yaklaşım şekli, bir şekilde barışa hizmet edecektir (Galtung, 1969, s. 167). Galtung'a göre şiddet ise; insanoğlunun bedensel ve zihinsel algıları ile potansiyel algıları arasındaki fark açıldığında ortaya çıkmaktadır (Galtung, 1969, s. 168). Bir örnekle somutlaştırmak gerekirse; kişinin 18. yüzyılda insanların tüberküloz hastalığı sebebi ile yaşamını yitirmesi, o zaman için henüz tedavi yöntemi ve ilaçları geliştirilemediği için kaçınılmaz bir son olarak ortaya çıkmıştır. Ne var ki, günümüzde tedavi yöntemi biliniyor olmasına karşın tüberküloz sebebi ile insanlar hala yaşamını yitiriyorsa, Galtung'a göre bu durum 'şiddet' olarak adlandırılmalıdır (Galtung, 1969, s. 168). Bu yaklaşıma göre, sahip olunan olanaklara rağmen tüberküloz hastalığından kaynaklı yaşam kayıpları yaşanıyorsa, vefatların nedeni şiddet değil, imkansızlıklardır. Diğer taraftan, hastalığı ortadan kaldırarak, yeni can kayıplarının önlenmesi tıbbi olarak mümkün olmasına rağmen, insanlar aynı hastalık sebebiyle hayatlarını kaybediyorsa, Galtung ortaya çıkan durumu 'şiddet' olarak tanımlayarak şiddeti; 'doğrudan' (*direct*), 'yapısal' (*structural*) ve 'kültürel' (*cultural*) olmak üzere üç başlık altında sınıflandırmaktadır (Galtung, 1969, s. 168). Doğrudan şiddet, tehditten psikolojik baskıya, tecavüzden öldürmeye, savaş suçlarından soykırıma kadar şiddetin farklı türlerini ihtiva etmektedir. Yapısal şiddet, doğrudan şiddete kıyasla somut anlamda daha az belirgin olmasına karşın, uzun vadede sonuçları itibarı ile doğrudan şiddete kıyasla daha yıkıcı olabilmektedir. Ayrıca, doğrudan ve yapısal şiddet bir şekilde kültürden beslenmekte veya kültür tarafından meşrulaştırılmaktadır (Galtung, 1990, s. 291). Şiddetin kültürel öğeler ile meşrulaştırılmasında temel referans noktaları din, ideoloji, dil, bilim ve sanat gibi unsurlardır (Galtung, 1990, s. 296). Galtung tarafından tanımlanan şiddetin farklı türlerini

farklı bir örnekle desteklemek ve somutlaştırmak gerekirse; doğrudan şiddette çocuklar öldürülür, yapısal şiddette çocuklar imkansızlıklar sebebi ile yaşamını yitirir, kültürel şiddette ise, çocuk ölümleri toplum tarafından göz ardı edilir ya da farklı gerekçelerle meşrulaştırılır (Ramsbotham, Woodhouse, & Miall, 2016, s. 13). Özetle, kavramsal olarak doğrudan şiddet; insanların öldüğü veya öldürüldüğü bir ortamı, yapısal şiddet; insanların yokluktan, çeşitli imkansızlıklardan ya da kıtlık sebebi ile yaşamlarını yitirdiği, kültürel şiddet ise; bahse konu iki duruma duyarsız kalınmasını ya da duyarsız kalınmasının haklı çıkarılmasına tekabül etmektedir.

Şekil 2- Galtung'un Çatışma Üçgeni ile Çatışma Çözümü ve Barış Arayışı Modelleri (Galtung, 1971, s. 182, 191)

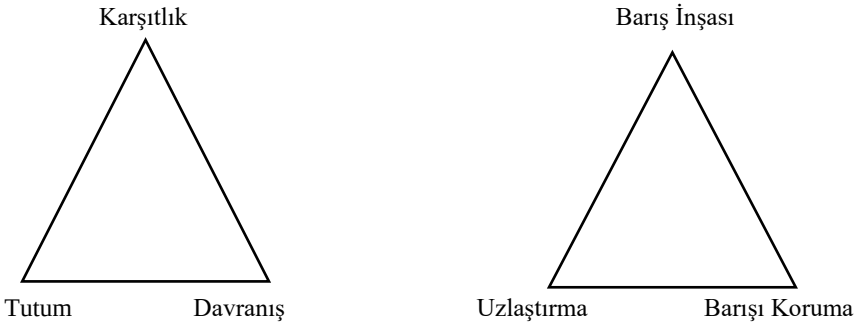

Galtung tarafından doğrudan, yapısal ve kültürel şiddetle irtibatlandırılan bir diğer önemli kavramsallaştırma 'müspet barış' (*positive peace*) ve 'menfi barış' (*negative peace*) ile literatürde kendisine yer bulmaktadır. Galtung müspet barışı, her üç şiddet türünün de ortadan kalktığı durum olarak tanımlanmaktadır (Galtung, 1969, s. 183). Galtung'a göre menfi barış ise; yapısal ve kültürel şiddetin etkilerinin devam ettiği ancak doğrudan şiddetin yer almadığı durumu nitelemektedir (Galtung, 1969, s. 183). Menfi ve müspet barış kavramsallaştırması, şiddet döngüsünün çatışma sonrasında dönüştürülmesi önermesi itibarı ile önem arz etmektedir. Çatışmanın temel sebeplerini ortaya koyabilmek adına, Galtung'un bakış açısıyla bireylerin, grupların, devletlerin çıkarları olduğu ve bu çıkarların zaman zaman birbiri ile uyuşmadığı fikrini kabul etmek gerekmektedir. Galtung, şiddetin temel sebeplerini, yöntemlerini ve çözüm sürecini sınıflandırırken, karşıtlık, tutum ve davranışı bir arada değerlendirmektedir. Galtung, Arap-İsrail çatışması özelinde, sürecin dinamik yapıda olduğunu ve karşıtlık, tutum ve davranış unsurlarının sürekli birbirini etkileyip yeni şekillerde zuhur ettiğini aktarmaktadır (Galtung, 1971, s. 199).

İlk üçgende, çatışan tarafların 'karşıtlığı' (*contradiction*) ile ifade edilen durum, toplumun farklı kesimlerinin ülkü ya da birlikte gelecek paylaşımı noktasında amaçlarının

uyuşmaması ve çatışan taraflar arasında çıkar çatışması olması anlamını taşımaktadır (Galtung, 1969, s. 191). Ne var ki, karşıtlığın tek başına çatışmanın sebebini oluşturması mümkün değildir. 'Tutum' (*attitude*) çatışan tarafların birbirleri ile ilgili olumlu ya da olumsuz algılarını ifade etmektedir (Galtung, 2009, s. 95). Zira, şiddetin/sıcak çatışmanın ortaya çıktığı çatışma süreçlerinde, taraflar birbirleri hakkında ön yargı geliştirme eğilimi taşımaktadır. Dolayısıyla, çatışan kesimlerin tutumları ağırlıklı olarak korku, öfke, nefret ve karamsarlık gibi duygulardan etkilenmekte ve belirlenmektedir. Aynı üçgen içerisinde üçüncü bir unsur olan 'davranış' (*behavior*) ise; iş birliği ve uzlaşma gibi olumlu ya da baskı ve tahrip gibi olumsuz yönelimleri barındırmaktadır (Galtung, 2009, s. 97).

Çatışma, çözüm ve barış arayışı üçgeninde yer alan 'barış yapma' (*peace-making*), çatışan tarafların bir araya getirilmesi suretiyle, aralarındaki anlaşmazlıkların çözülmesini öngörmektedir (Ramsbotham, Woodhouse, & Miall, 2016, s. 16). BM tarafından ifade edilen şekli ile barış yapmanın tanımlamasını genişletmek gerekirse; devam eden çatışmalara önlem almak maksadıyla, çatışan tarafların diplomatik yöntemlerle bir araya getirilmesini ve anlaşma müzakerelerinde bulunulmasını gerektirmektedir (UN Peacekeeping). 'Barışı koruma' (*peace-keeping*), çatışan tarafların ortak bir anlaşma zemininde buluşturulmasıyla oluşan yeni konjonktürün sürdürülmesi, diğer bir ifadeyle, antlaşmadan sonra tarafların şartlara uymasının teminat altına alınmasıdır. Çok boyutlu bir yapıya sahip olan barışı koruma süreci şu hususları ihtiva etmektedir: Siyasi süreçlerin sürdürülmesi, sivillere koruma sağlanması, eski savaşçıların silahsızlandırılması, terhisleri ve toplum ile bütünleşmelerinin sağlanmasına yardımcı olunması, insan haklarının korunması, teşvik edilmesi ve hukukun üstünlüğüne olan inancın yeniden kazandırılması için çaba sarf edilmesi (UN Peacekeeping). Son olarak 'barış inşası' (*peace-building*) ise, çatışmanın gerçekleştiği devlet ya da devletler içerisinde yer alan kurum ve kuruluşların ya da diğer toplumsal yapıların yeniden inşa edilmesini kapsamaktadır. BM'nin tanımına göre barış inşası, barış durumunun sağlıklı bir şekilde yönetilmesi ve tekrar benzer çatışma durumunun ortaya çıkmasının engellenmesi adına her düzeyde ülkenin ulusal kapasitesinin güçlendirilmesi ile sürdürülebilir barış ve kalkınma için temel oluşturmayı hedeflemektedir (UN Peacekeeping). Barış yapma, barışı koruma ve barış inşası süreçleri birlikte değerlendirildiğinde, her bir aşamanın içerisinde, barış inşası sürecini menfi ya da müspet anlamda etkileyebilecek dinamiklerin yer alabileceğinin vurgulanması yerinde olacaktır. Liberal barış inşasının ağırlıklı olarak BM ve ilgili BM organları üzerinden sürdürdüğü barış yapma, barışı koruma ve barış

inşasına dair yöntemleri çeşitli coğrafyalarda uygulanmış ve bahse konu hususta farklı neticeler ortaya çıkmıştır.

2.6. Çatışmaların Yapısı

Çatışmada şiddet yoğunluğunun arttığı ve azaldığı evreleri gösteren aşağıdaki eğri Ramsbotham ve Woodhouse tarafından oluşturulmuştur. Çatışmanın ortaya çıkışını, sıcak çatışmaya evirilişini ve çatışma sonrasındaki aşamaları gösteren grafik, çatışma sürecine dair genel bir resim ortaya çıkardığı için çatışma çözümü literatüründe referans kaynağı olan çalışmalardan biri olarak ön plana çıkmaktadır.

Şekil 3- Şiddetin Yoğunlaşma ve Azalma Eğrisi (Ramsbotham, Woodhouse, & Miall, 2016, s. 15).

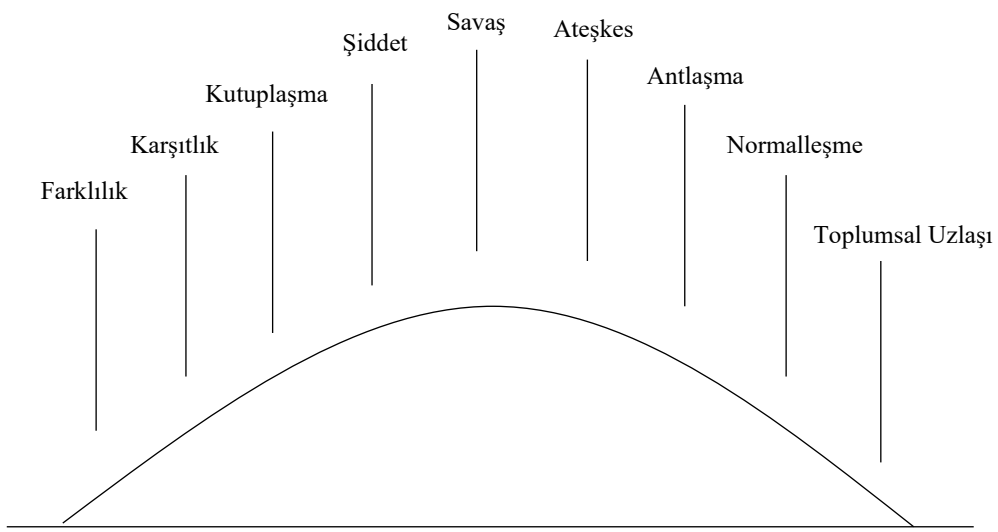

Şiddetin yoğunlaşma ve azalma eğrisini dikkate alarak, çatışma sürecini çatışma öncesi, sıcak çatışma süreci ve çatışma sonrası şeklinde üç ayrı döneme ayırmak suretiyle sınıflandırmak mümkündür. Eğride 'savaş' öncesinde yer alan her bir sürecin 'potansiyel/muhtemel' olduğunun altının çizilmesi gerekmektedir. Farklılık ya da anlaşmazlıklar şiddete dönüşmeden çözülebileceği gibi, sıcak çatışmaya dönüşmesi de bir o kadar ihtimaller dahilindedir. Çatışma öncesinde taraflar arasında ortaya çıkan farklılık; tarafların birbirinden farklı değerleri, ihtiyaçları ve çıkarları arasında uyuşma olmaması durumunu nitelemektedir (Ramsbotham, Woodhouse, & Miall, 2016, s. 12). Farklılıkların, zaman içerisinde ortak bir zeminde zenginliğe dönüştürülemediği ya da aynı potada eritilemediği durumda, karşıtlığın toplumda belirgin hale gelmesi kaçınılmazdır. Tarafların birbirine karşı düşmanca tavırlar sergilemesi ve ön yargıların toplumda geniş ölçüde karşılık bulması durumu 'karşıtlık' başlığı altında yer altında yer almaktadır. Toplumdaki bireylerin eylemlerine somut olarak yansıyan ya da algılarda yer

edinen karşıtlık durumu aşılamadığı takdirde, çatışma durumu, bir önceki düzey olan farklılıktan daha fazla görünür ve hissedilir hale gelecektir. Öyle ki; farklılık düzeyinde toplumda herhangi bir tarafta kendine yer bulma ihtiyacı hissetmeyenler, 'kutuplaşma' safhasında kendilerini taraf olmak zorunluluğunun içerisinde bulacaktır. Ek olarak; çatışmanın tarafı olan bireyler, birbirine karşı daha fazla muhalif olmak başta olmak üzere, aşırı karşıtlık oluşturan radikal pozisyonları benimseme ihtimali söz konusudur. Taraflar karşıt kutuplara doğru ayrışırken, kendilerini ortak bir düşmana karşı tanımlama eğilimi de eş zamanlı olarak ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla, karşı tarafa güven ve saygının azaldığı bu safhada, çarpık ve basitleştirilmiş yargı kalıplarının hayatın parçası haline gelmesi kaçınılmazdır (Pruitt & Olczak, 1995, s. 61). Şiddet eğrisinde yer verildiği üzere, toplumda kutuplaşmayı takip eden süreçte sıcak çatışma ortaya çıkmaktadır. Ortaya çıkan şiddetin yapısı ve hacmi, çatışma sonrasındaki barış inşası sürecini etkileme potansiyeline sahiptir. Sıcak çatışma durumu Michael J. Boyle tarafından stratejik 'şiddet kavramıyla' genişletilmiştir. Boyle stratejik şiddeti; güç dengesini ve kaynakları dönüştürmeyi amaçlayan bir şiddet eylemi olarak tanımlamaktadır (Boyle, 2009, s. 211). Sıcak çatışma sürecinde devlet adamları ya da kanaat önderi olarak ön plana çıkan bireyleri hedef alan cinayetler ve suikastlar, ayaklanma ve planlı katliamlarla düşman olarak algılanan nüfusun öldürülmesi ya da tehcir edilmesi, dini ve kutsal değerlerin yok edilmesi ya da saygısızlık yapılması ve daha önce yaşananlara misilleme olarak sivillerin hedef alınması şeklinde stratejik şiddet eylemleri ortaya çıkmaktadır (Boyle, 2009, s. 212). Ek olarak, polis, jandarma gibi güvenlik güçlerinin daha çok sıcak çatışmaya odaklandığında oluşan güvenlik boşluğunda ise, ekonomik çıkar elde etmeyi amaçlayan yasa dışı organize suç yapıları ortaya çıkmaktadır. Uyuşturucu ticareti, ticaret yapan araçların kaçırılması ya da alıkonulması, insan kaçakçılığı, ürün sahteciliği yapılması ve petrol gibi bazı doğal kaynakların yasadışı yöntemlerle ticaretinin yapılması organize suçlara örnek olarak gösterilebilir (Steenkamp, 2011, s. 367). Organize suç örgütleri, çatışma döneminde bireylerin temel ihtiyaç ve kaynaklara erişimde yaşadığı sorunları kendi lehine fırsata çevirerek, maddi kazanç elde etmek için yasadışı yollara başvurmaktadır. Bu durumda, devlet ya da ilgili özel sektör mekanizmalarının kontrolü olmadan dağıtımı yapılan ihtiyaç ürünleri karaborsaya düşebileceği gibi, bireylerin kendi güvenliklerini sağlamak niyetiyle bireysel silahlanmaya yönelmesinin doğrudan şiddete sebep olabileceğinin altı çizilmelidir.

Yukarıda yer verilen şiddet eylemleri neticesinde, toplumlarda tedrici olarak tansiyon yükselmekte ve bahse konu süreç savaş/sıcak çatışma ile neticelenmektedir. Her biri bir önceki düzeyden daha ağır şartlar ve sonuçlar doğuran şiddetin somut ve görünür hale gelmesinin neticesi olarak ortaya çıkan sıcak çatışma durumunda; ekonomik, sosyal ve siyasi olarak yıkım yaşanırken, oluşan mağduriyetlerin telafi edilmesi ya da eski haline getirilmesi zorlu bir çatışma çözümü ve barış inşası sürecini beraberinde getirmektedir. Nitekim sıcak çatışma çatışmanın yoğunlaşması aşamasında ortaya çıkan durumlar arasında tepe nokta ve en yıkıcı netice olarak ön plana çıkmaktadır. Sıcak çatışma durumu ayrıca, kasıtlı öldürme, yaralama, maddi hasar verme, alıkoyma, çıkar sağlama adına birçok hukuki kaidenin göz ardı edildiği bir yapıdadır (Moore, 2017, s. 205).

Şekil 4- Kum Saati Modeli: Çatışmayı çevreleme, ortadan kaldırma ve dönüştürme (Ramsbotham, Woodhouse, & Miall, 2016, s. 16)

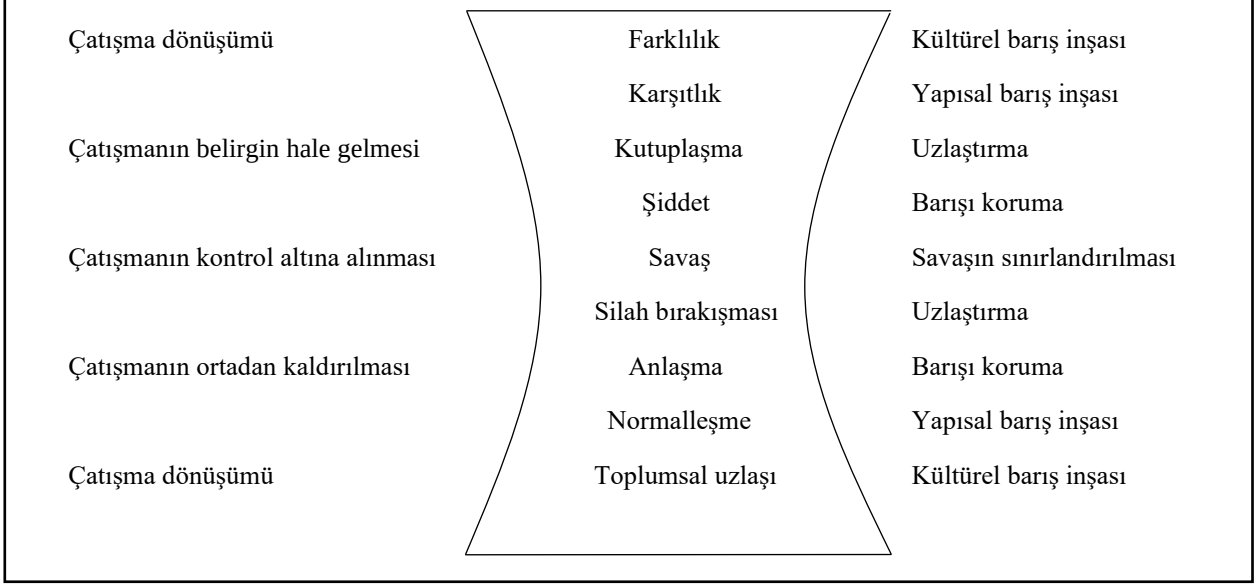

Bu noktaya kadar, bir çatışmanın hangi aşamalardan geçerek, doruk noktası olan sıcak çatışmaya doğru nasıl evirilebildiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Gerek şiddet eğrisi, gerekse kum saati örneklerinde yer verildiği üzere, şiddetin yoğunlaştığı ya da yoğunluğun azaldığı her aşamada yeni ihtimaller ve farklı senaryolar zuhur etmektedir. Çatışma ihtimalinin sürekli yoğunlaşarak yükseldiği durumlarda, sıcak çatışma kaçınılmaz bir son olarak ortaya çıkmaktadır. Çalışmanın takip eden kısmında, çatışma ve şiddetin yoğunluğunun hangi aşamalar neticesinde azalabileceği konusu üzerinde durulacaktır. Çatışma yoğunlaşma ve azalma eğrisinin ikinci bölümünü içeren bu süreçte, çatışma sonrası anlaşma, normalleşme ve toplumsal uzlaşı süreçlerinin sağlanması adına yerine getirilmesi gereken koşullar ele alınacaktır.

Savaşın tarafı olan askeri birlikler arasında sıcak çatışmanın nihai anlamda durması 'silah bırakışması/mütareke'[7] (*armistice*) ile mümkündür (Sav, 2015, s. 164). Silah bırakışması; sıcak çatışmanın durdurularak, çatışan tarafların muhtemel barış anlaşması üzerine müzakere etmesine imkân sağlayan bir nitelik taşımaktadır. Bu anlamda mütareke, ilk etapta çatışan taraflar arasında karşılıklı güven tesisi için hayati önemi haizdir. Bu noktada, mütareke ile mümkün olabilecek üç temel durumdan söz edilebilir. Bunlar; düşmanlıklara ara verilmesi; çatışan kuvvetlerin ayrılması; barış anlaşmasının gerçekleşmesi suretiyle sürecin izlenmesi ve değerlendirilmesidir (Public International Law & Policy Group, 2013, s. 1). Mütareke safhası, çatışan tarafların resmî ve süreli olarak müzakere etmek üzere ilk temas noktası hüviyetinde olduğundan, oldukça kırılgan bir yapıdadır. Bu sürece, dışarıdan arabulucu ya da hakem olarak uluslararası kurum ve kuruluşların ya da devletlerin de müdahil olması ile birden çok başlık/konu üzerinde müzakerelerin gerçekleştirilmesi mümkün olmaktadır. Bu aşamada, çatışan taraflar arasındaki çıkarlar, öncelikler, kazançlar, kayıplar müzakere edildiği gibi çatışmanın tekrarlanmaması için oluşturulacak güç dengesi üzerine de hassas bir süreç yönetimi icra edilmektedir. Sıcak şiddetin sona ermesi, yeni bir sürecin başlangıcına öncülük etmekte ve toplumsal uzlaşıya ön zemin hazırlamaktadır.

Mütareke neticesinde ortaya çıkan ve sıcak çatışma durumuna kıyasla müspet olan ortam ve ilişki ağının 'anlaşma' (*agreement*) ile birlikte karara bağlanması ve çatışan taraflar için bağlayıcı hale gelmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, barış anlaşmaları; ortaya çıkan yeni siyasi düzende çatışan taraflar arasında güç paylaşımını, ekonomik bağlamda kaynakların yönetilmesini, eğer uluslararası bir çatışma hüviyetinde ise, toprak ya da doğal kaynakların paylaşılmasını, çatışan tarafların askeri birliklerinin terhis edilmesini ve silahsızlandırılmasını ihtiva etmektedir (Mason, 2007, s. 51). Anlaşma kapsamında yeni siyasal düzenin, seçimlerin hatta anayasa reformlarının tasarlanması, planlanması ve

[7] Sıcak çatışma süreci içerisinde, çatışmanın durması anlamında çatışan taraflar arasında gerçekleşen birkaç hukuki durum söz konusudur. Bunlardan ilki, büyük çatışmalar içerisinde, kasaba, şehir ya da köylerde olmak üzere yerel düzeyde kısa süreli ve geçici olarak silahların susması anlamında kullanılan "ara" (*truce*) kavramıdır. İkincisi, resmî ve sürekli bir mütareke/silah bırakışması olmamakla beraber, devam eden sıcak çatışmaya tarafların rıza gösterip uyabileceği şekilde bir ara verilmesi anlamında kullanılan "çatışmalara son verme" (*cessation of hostilities*) durumudur. Üçüncüsü, savaş alanındaki ölü ve yaralıların kaldırılması, ağır silahların çekilmesi, askerden arındırılmış bölgelerin tesis edilmesi için birtakım yasal bağlayıcılığı olan, sıcak çatışmayı tamamen durdurmayan ancak çatışmaya görece daha uzun ara verdiren süreç "ateşkes" (*ceasefire*) olarak adlandırılmaktadır. Patrick J. Lyons, "Truce, Cease-Fire and Armistice: The Legal Nuances", *The New York Times,* 2016. https://www.nytimes.com/2016/02/23/world/middleeast/truce-cease-fire-and-armistice-the-legal-nuances.html (Erişim Tarihi 13.07.2021)

takvime dökülmesi gerekmektedir. Aksi durumda, sıcak çatışma sonrası yeni dönemde yeni anlaşmazlıkların ortaya çıkması kaçınılmaz olacaktır. Barış anlaşmaları, çatışan tarafların ve şartların kırılgan olduğu bir zeminde imzalandığı için, öncelikli olarak sıcak çatışmanın bağlayıcı bir anlaşma ile durdurulması önemlidir. Diğer taraftan, barış anlaşmasının imzalanması olumsuz gelişmelerin tam anlamıyla sona erdiği şeklinde bir yanılsamaya yol açmamalıdır. Aksine, barış anlaşması çatışan taraflar için yeni ve zorlu müzakere ve yönetim süreçlerinin başladığı anlamına gelmektedir. Anlaşmanın tarafları, barış anlaşmasından doğan taahhüt ve yükümlülükleri yerine getirme hususlarında ciddi meydan okumalar ve zorluklarla karşı karşıya kalabilmektedir.

Temelleri barış anlaşması ile atılan çatışmasızlık dönemi, daha önce yer verildiği üzere Galtung tarafından 'menfi barış' olarak nitelendirilmektedir. Menfi barış ortamı, barışın sürdürülebilir ve sürekli hale gelmesi için atılması gereken birçok adımın varlığına işaret etmektedir. Bu itibarla, şiddetin yoğunlaşması ve azalması eğrisi kapsamında, yapısal dönüşümlerin icra edileceği süreç 'normalleşme' (*normalization*) olarak ifade edilmektedir. Toplumdaki normalleşmeyi destekleyici ve hızlandırıcı konumda olan yapısal düzenlemeler; güvenliğin sağlanması başta olmak üzere, maddi kaynakların dağıtımı, kalkınma stratejileri üzerinde iş birliği mekanizmaları kurulması ve geliştirilmesi şeklinde özetlenebilir (Ramsbotham, Woodhouse, & Miall, 2016, s. 18). Devlet düzeyinde yapısal düzenlemelerin yerine getirilmesi durumunda, sosyal, ekonomik ve siyasi ilişkilerde normalleşme yaşanması mümkün olacaktır. Ne var ki, çatışma sonrası yapısal düzenlemelerin yapılmadığı, tehir edildiği ya da aksadığı durumlarda normalleşme süreci sekteye uğrayacağı gibi, sıcak çatışmayı yeniden alevlendirecek gerilimlerin yaşanması da ihtimaller dahilinde yer almaktadır. Eski Yugoslavya ve Ruanda özelinde yaşanan çatışma sonrasında BM Güvenlik Konseyi tarafından özel yetkili mahkemelerin ihdas edilmesi de normalleşme sürecinin gerektirdiği adımlar arasında yer almaktadır. Mahkemelerin ihdas edilmesine ilave olarak, hakikat ve uzlaşı komisyonlarının ve eski hale getirme programları normalleşme sürecinin varoluşsal zorunluluklarındandır.

Müspet barışın ihdas edilmesi için son etken, tezin araştırma konusu olma özelliğini taşıyan 'toplumsal uzlaşı' kavramıdır. 'Normalleşme' ve 'toplumsal uzlaşı', nitelikleri ve gerektirdikleri itibarı ile teknik yapıya sahip olan ateşkes ve barış anlaşmalarını içeren süreçlerden farklıdır. Mütareke ve barış anlaşmalarını havi süreçler, resmiyette ve teknik anlamda üst siyasette uzlaşmayı gerektirirken, çatışma sonrası süreç, üst siyasetin rıza ve

yönlendirmesi de dahil olmak üzere, toplumun, mağdurların, mağduriyetlerin normalleşmesini ve uzlaşmasını gerektirmektedir. Mütareke ve barış anlaşmaları, ülkenin siyasileri ve bürokratları tarafından yürütülürken, normalleşme ve toplumsal uzlaşı süreçleri siyaset, bürokrasi, kanaat önderleri, sivil toplum kuruluşları (STK) ve sıradan vatandaş arasında iş birliği, koordinasyon ve süreç takibi gerektirmektedir. Zira normalleşme ve toplumsal uzlaşı siyasi irade gerektirdiği kadar, toplumsal meşruiyet zeminine de ihtiyaç duymaktadır. Mütareke ve barış anlaşmaları, sıcak çatışmayı sona erdiren kurucu süreçler olmaları itibarı ile çatışma çözümünde önemli bir yere sahipken, normalleşme ve toplumsal uzlaşı sosyal zemine dayanması bakımından yıllar alabilecek ilişki ve süreç yönetimini ve dönüşümünü gerekli kılmaktadır. Çok sayıda paydaşın dahil olduğu normalleşme ve toplumsal uzlaşı aşaması, müspet barışın sağlanması adına gerekli ve önemlidir. Ayrıca, normalleşme ve toplumsal uzlaşı sağlanamadığı ya da eksik olduğu takdirde, çatışma döneminden miras kalan olumsuz etkiler; sosyal, siyasal ve ekonomik anlamda çatışma bölgesinde sürekli olarak gündemde kalmaya devam edecektir. Normalleşme ve toplumsal uzlaşının gerektirdikleri gösteriyor ki; tatbik edildikleri takdirde çatışmanın olumsuz etkilerinin sınırlandırılması, kontrol altında tutulması ve dönüştürülmesi mümkündür. Ne var ki, normalleşme ve toplumsal uzlaşının gereklilikleri hayata geçirilemediği takdirde, mütareke ile soluklanan, barış anlaşması ile kontrol altına alınan çatışma sürecinin ters bir dalga ile yeniden alevlenme ihtimali söz konusudur.

Çatışma yoğunlaşma ve azalma eğrisinin sonunda yer alan ve normalleşmenin hedefi olarak ortaya çıkan durum ise toplumsal uzlaşıdır. Barış anlaşmasını takip eden süreçte, toplumsal uzlaşı hedefiyle; çatışmaya dair geçmişin izlerinin silinmesi, yeni çatışma durumu ortaya çıkarma potansiyeli olan sorunların çözülmesi, geçmişte yaşananlara dair hukuki düzenin gerektirdiği yargılamaların gerçekleştirilmesi, toplumsal olarak geçmişle yüzleşmek ve mağdurların mağduriyetlerinin giderilmesi zaruridir. Tezin devam eden bölümünde, toplumsal uzlaşının ne olduğu, literatürde yer alan toplumsal uzlaşı yaklaşımları ve toplumsal uzlaşının nasıl sağlanabileceği hususları incelenecektir.

Geçmişinde çatışma yaşanan toplumlarda ‘toplumsal uzlaşı’ hususu bir bütün içerisinde değerlendirilmelidir. Toplumsal uzlaşının İngilizce karşılığı olan ‘*reconciliation*’ kavramı, kelime anlamı itibarı ile düşünceler, anlatılar, kişiler, gruplar ya da Tanrı gibi farklı etkileşim düzeyindeki aktörler arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi olarak karşılık bulmaktadır (Radzik, 2019). Toplumsal uzlaşı bir başka tanımda; bir ya da daha fazla

katılımcının bulunduğu eylemler sebebiyle zarar gören ilişkilerin düzeltilmesini ve canlandırılmasını ifade etmektedir (Staub, 2006, s. 868). Kelime anlamı 'ilişkilerin düzeltilmesi' olan ilgili kavram, çatışma çözümü ve barış inşası literatüründe de yer almaktadır. Çatışma çözümü ve barış inşası çalışmaları kapsamında toplumsal uzlaşı genel çerçeve itibarı ile geçmişte aralarında savaş/çatışma yaşanan tarafların/toplumların, mütareke ve barış anlaşmalarını müteakip birbiri ile ilişkilerinin normalleşmesine karşılık gelmektedir. Ne var ki, çatışma sonrası süreçlerde toplumsal uzlaşının neye tekabül ettiği, hangi hedefler etrafında şekillenebileceği, ne tür parametreler ve veri seti ile ölçülebileceği konusunda belirsizlikler söz konusudur. Toplumsal uzlaşının kavram olarak neye karşılık geldiği noktasında bir uzlaşı olmadığını iddia eden Galtung, iddiasını genişleterek çatışma sonrasında toplumun yeniden inşası, toplumsal uzlaşı ve çatışma çözümü kavramlarının ve bahse konu kavramların birbirleri arasındaki ilişkiler üzerinde de tam bir mutabakat olmadığını öne sürmektedir (Galtung, 2001, s. 3, 19). Diğer taraftan Elin Skaar, toplumsal uzlaşının anlamına ilişkin birçok tartışmanın söz konusu olduğunu ve geçiş dönemi adaleti çerçevesindeki uygulamaların toplumsal uzlaşıya olan katkıları ile ilgili sınırlı sayıda verinin söz konusu olduğunu ifade etmektedir (Skaar, 2012, s. 57). Skaar'a göre, toplumsal uzlaşı çatışma sonrası barış inşası uygulamalarının muayyen gayesi olarak ortaya çıksa da, geçiş dönemi adaleti ile toplumsal uzlaşı ilişkisinde ampirik boşluklar söz konusudur (Skaar, 2012, s. 57). Ek olarak, Laurel E. Fletcher ve Harvey M. Weinstein bireysel düzeyde toplumsal uzlaşının ne anlama geldiğinin de tam olarak anlaşılamadığını aktarmaktadır (Fletcher & Weinstein, 2002, s. 600, 624, 625). David Bloomfield, toplumsal uzlaşının önem atfedilen bir kavram olmakla birlikte, tam olarak ne anlama geldiği, adalet, barış inşası, demokratikleşme ve siyasal kalkınma ile ilgili süreçlerle nasıl bir ilişkiye sahip olduğu konusunda büyük bir anlaşmazlığın söz konusu olduğunu belirtmektedir (Bloomfield, 2006, s. 3). Naomi Roht-Arriaza da toplumsal uzlaşı tanımlarının hala tartışmalı ve belirsiz olduğunu, bireysel, toplumsal ve siyasi yönlerinin iyi anlaşılamadığını ifade etmektedir (Roht-Arriaza, 2006, s. 12). Toplumsal uzlaşı kavramının anlamı üzerinde literatürde tam manasıyla bir mutabakatın olmaması, kavramın psikoloji, sosyoloji, siyaset ve dini referansları ihtiva etmesi itibarı ile disiplinler arası bir karaktere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu itibarla, toplumsal uzlaşı kavramı üzerine çalışanlar, altyapılarını oluşturan akademik ya da tecrübi referanslarını toplumsal uzlaşı kavramıyla bağdaştırdıkları için sabit bir kavramsallaştırma üzerinde mutabık kalınamadığı görülmektedir. Toplumsal uzlaşının kavramsallaştırılmasına dair bir diğer durum ise çatışmanın karakteri ile irtibatlıdır.

Afrika coğrafyasından Balkanlara, Ortadoğu'dan Asya'ya farklı zaman dilimlerinde, farklı gerekçelerle farklı şekillerde yaşanan çatışmalar, birbiri arasında farklılık arz eden barış inşası yöntemleri, uygulamaları ve toplumsal uzlaşı hedeflerini zorunlu kılmıştır. Bu itibarla, Balkanlarda yaşanan bir çatışmada hayatını kaybeden insanların sayısı, hayatını kaybetme gerekçeleri, yöntemleri, ortaya çıkan mağduriyetler, çatışma sonrası oluşan siyasi ve toplumsal dinamikler ile Afrika'nın bir bölgesinde yaşanan çatışma sonrası, bahse konu hususlarda farklılaşan neticeler söz konusu olabilmektedir. Gelinen noktada, toplumsal uzlaşının farklılaşan ihtiyaçları dikkate alarak nasıl bir şekil ve karaktere büründüğünün de tespit edilmesi önem arz etmektedir.

2.7. Başlıca Toplumsal Uzlaşı Yaklaşımları

Çatışma sonrası barış inşası süreçlerinde, toplumsal uzlaşının mahiyeti, coğrafyaya ya da çatışmanın niteliğine göre farklılık arz edebilmektedir. Bu bağlamda, toplumsal uzlaşı kavramı geniş çerçevede değerlendirildiğinde, kavramın bir "süreç" olduğuna ilişkin görüşlerle karşılaşılmaktadır. Örneğin Louis Kriesberg, toplumsal uzlaşının yıkıcı bir çatışmayı ya da ilişkiyi dönüştürmeye yardımcı olan eylemler, bu dönüşümün gerçekleştiği süreçler ya da ilgili süreçlerin sonuçları ile ilişkili olduğunu aktarmaktadır (Kriesberg, 2004, s. 83). Kriesberg gibi Fischer da, toplumsal uzlaşının uzun bir süreç olduğunu ve başlangıç noktalarının belirlenmesinin toplumdaki belirli şartlara bağlı olduğunu belirtmektedir (Fischer, 2011, s. 411). Diğer taraftan, bireylerin ya da toplumların tamamen uzlaştığı sonucuna varmanın mümkün olmadığından hareketle Skaar; toplumsal uzlaşının 'sonuç' değil 'süreç' odaklı olarak algılanması gerektiğini ifade etmektedir (Skaar, 2012, s. 99). Karen Brounéus, yıkıcı tutum ve davranışların barış için yapıcı ilişkilere dönüştürülmesi gerektiğinin altını çizerek, bu dönüşüm sürecini toplumsal uzlaşı olarak değerlendirmektedir (Brounéus, 2008, s. 294). Huma Haider, toplumsal uzlaşıyı güven ve ilişkilerin inşası ve geçmişle yüzleşmeyi kapsayan bir süreç olarak tasvir etmektedir (Haider, 2009, s. 106). Diğerleri gibi Galtung da, toplumsal uzlaşıyı çatışma sonrası mağdurların ve faillerin travmalarını iyileştirme ve çatışan taraflar arasındaki bozulan ilişkileri onarma süreci olarak yorumlamaktadır (Galtung, 2001, s. 3). Galtung ayrıca, toplumsal uzlaşı sürecinin geçmişte çatışan tarafları barış ve adalete yaklaştırdığının altını çizmektedir (Galtung, 2001, s. 3).

Diğer taraftan, toplumsal uzlaşıyı, geçmişte çatışan taraflar arasındaki ilişkilerin normalleşmesi adına psikolojik zaviyeden yorumlayan yaklaşımlar da söz konusudur. Bar-Tal bu anlamda, çatışma sonrası barış inşasında psikolojik olarak ilişkilerin

onarılması konusuna değinen alanın önde gelen isimleri arasındadır. Bar-Tal, her çatışmanın farklı bir sonucu olduğunu, bu sebeple farklı toplumsal uzlaşma biçimleri gerektirdiğini ifade etmektedir (Bar-Tal, 2000, s. 355). Bar-Tal, çatışma formlarını 'geçmişte çatışan tarafların bir arada yaşamasını gerektiren' ve 'geçmişte çatışan tarafların bir arada yaşamasını gerektirmeyen' şeklinde iki kategoride değerlendirmektedir. Bu bağlamda Bar-Tal, geçmişte çatışma yaşayan ve çatışma sonrası aynı ortamda eğitim, siyaset, hukuk, ekonomi, sosyal hayat ve kültürel yaşamı paylaşılması durumunun; barışçıl, müşterek ve güvene dayalı bir sistem inşasını gerektirdiğini aktarmaktadır (Bar-Tal, 2000, s. 355). Öte yandan, geçmişte çatışan tarafların bir arada yaşamasını gerektirmeyen durum, Bar-Tal tarafından, aynı zemine ihtiyaç duyulmayan, tarafların farklı sistemler içerisinde, iki farklı devlet çatısı altında hayatiyetini sürdürebilen toplumlarla irtibatlandırılmaktadır (Bar-Tal, 2000, s. 355). Bar-Tal tarafından yapılan tasnifi örneklendirmek gerekirse, tezin konusu ile irtibatlı olarak, Bosna Hersek ve Ruanda'da cereyan eden çatışma sonrasında tarafların aynı sosyal, siyasal ve ekonomik düzen içerisinde yaşamasını gerektiren bir ortamın söz konusu olduğunun altı çizilmelidir. Bu itibarla, bahse konu iki ülkede toplumsal uzlaşı için ihtiyaç duyulan sosyal, siyasal ve ekonomik düzen tasarlanırken, birlikte yaşama kültürünün gerektirdiği denge ve hassasiyetlerin sağlanması önemlidir. Bar-Tal diğer taraftan, çatışmaları 'ufak çaplı' ve 'uzun vadeli' olarak sınıflandırmaktadır. Bar-Tal'a göre ufak çaplı çatışmaların yaşandığı toplumlarda toplumsal uzlaşının sağlanması bir zorunluluk değildir (Bar-Tal, 2000, s. 355). Diğer taraftan, Bar-Tal uzun sürmesi itibarı ile kinin biriktiği, nefret ve önyargıların kalıcı olduğu, düşmanca duygu ve düşüncelerin ortaya çıktığı çatışmaların toplumsal uzlaşı çerçevesinde dönüştürülmesi ve yönetilmesi gerektiğine ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir (Bar-Tal, 2000, s. 355). Bar-Tal tarafından 'toplumsal uzlaşının psikolojik veçhesi' (*psychological view of reconciliation*) olarak adlandırılan yaklaşıma göre, geçmişte çatışma yaşayıp aynı devlet çatısı ve siyasi düzeni içerisinde yaşamak durumunda olan toplumlarda toplumsal uzlaşının sağlanması, tarafların çatışma döneminde ya da öncesinde birbirine karşı inşa ettikleri ön yargı, klişe, algı, bakış açısı ve inançların değişmesi ile mümkündür (Bar-Tal, 2000, s. 356). Toplumsal uzlaşıya psikolojik pencereden bakan bir diğer düşünür Ervin Staub, toplumsal uzlaşıyı, 'ötekine' karşı psikolojik yaklaşımın değişimi olarak tanımlamaktadır (Staub, 2006, s. 868). Bir diğer ifadeyle, Staub, çatışmanın mağdurlarının, faillerinin ya da birbirine düşmanlık besleyen grupların, geleceklerini geçmişleri ile tanımlamadıkları ve geleceği geçmişin devamı olarak değerlendirmedikleri durumu 'toplumsal uzlaşı'

olarak tanımlamaktadır. Staub'un toplumsal uzlaşı yaklaşımında, geçmişte çatışan tarafların birbirlerini insani çerçevede tanımlaması, kabul etmesi ve gelecekte olumlu ilişkiler kurabilme ihtimalini göz önünde bulundurması önemli rol oynamaktadır (Staub, 2006, s. 868). Diğer taraftan, Bar-Tal'a benzer şekilde konuyu ele alan James L. Gibson; farklı ırklar arasında toplumsal uzlaşının klişe, kalıp ve önyargıların reddedilmesiyle mümkün olabileceğini savunmaktadır (Gibson, 2006, s. 413). Galtung toplumsal uzlaşıyı, çatışma sonrasında mağdurların ve faillerin travmalarını iyileştirme ve çatışan taraflar arasındaki bozulan ilişkileri onarma süreci olarak yorumlanmaktadır (Galtung, 2001, s. 3). İlişkilerin onarılması hususunu merkeze alan Paul Gready'e göre ise, toplumsal uzlaşı; gündelik hayat içerisinde yerleşik konumda olan aile, mahalle ve toplumun derinliklerinde yer alan ilişkilerin onarılması ve yeniden inşa edilmesidir (Gready, 2011, s. 9). Ek olarak, Eric Stover ve Harvey M. Weinstein'a göre, toplumsal uzlaşı, grup düzeyinde kimliğin yeniden yapılandırılmasını, önceki sosyal rollerin gözden geçirilmesini, ortak kimlik arayışını, efsane ya da masallar gibi geçmiş söylenceler üzerinden değil, hatıraların ön planda tutulmasını ve farklılıklara müsaade eden karşılıklı işbirliğinin geliştirilmesini ihtiva etmektedir (Weinstein & Stover, 2004, s. 18).

Toplumsal uzlaşıyı devletin demokratik kurumlarına karşı güven duyulması ve demokratik süreçlere katılım sağlanması üzerinden yorumlayan yaklaşımlar da söz konusudur. Bu çerçevede Gready, toplumsal uzlaşıyı sosyal, siyasal, bireyler arası ve kurumsal düzeylerde ilişkileri yeniden inşa etme süreci şeklinde tasvir etmektedir (Gready, 2011, s. 198). Demokratik kurumlar ve insan hak ve özgürlükleri çerçevesinde toplumsal uzlaşı hakkında Güney Afrika özelinde çıkarımlarda bulunan Gibson, insan haklarına saygı duyularak, hukukun üstünlüğüne destek verilerek (anayasa mahkemesi), ülkeyi yönetme meşruiyetinin siyasi kurumlar nezdinde genişletilerek (meclis) toplumsal uzlaşıya katkı sağlanabileceğini dile getirmektedir (Gibson, 2006, s. 413). Gibson, Güney Afrika'da Apartheid rejimi üzerine çalıştığı ve çalışmalarında Apartheid rejimi sonrası devlet ile toplumun uzlaşısını ön plana çıkardığı için, toplumsal uzlaşı hakkında yapmış olduğu çıkarım, tespit ve önerileri, toplum ve devlet kurumlarının birbiri arasındaki ilişkisi üzerine yoğunlaşmış durumdadır. Öte yandan, Ervin Staub, Laurie Anne Pearlman, Alexandra Gubin ve Athanase Hagengimana toplumsal uzlaşı için farklı grup mensuplarının birbirine olan davranışlarının değişmesinin de ötesine geçerek, kurumlar ve kültür nezdinde geçmişte çatışan tarafların karşılıklı olarak birbirini kabul etmesinin gerekli olduğunun altını çizmektedir (Staub, Pearlman, Gubin, & Hagengimana, 2005, s.

300-301). Staub ve diğerlerine göre, kurumlar ve kültür düzeyinde geçmişte çatışan tarafların birbirini kabulü, olumlu yaklaşımların geliştirilmesin yanı sıra, koşulların izin verdiği ölçüde olumlu eylemlerin icra edilmesine imkân sağlayacaktır (Staub, Pearlman, Gubin, & Hagengimana, 2005, s. 300-301).

Demokratik kurumların teşekkülü ve vatandaşların demokratik kurumlara olan katılımı üzerinden toplumsal uzlaşının değerlendirilmesinin yanı sıra, liberal yaklaşımın bir diğer tezahürü olan ekonomi ve kalkınma temelinde ortaya çıkan toplumsal uzlaşı yaklaşımları da mevcuttur. Toplumsal uzlaşıyı güven ve ilişkilerin inşası üzerinden tanımlayan yorumuna daha önce yer verilen Haider, Bosna Hersek özelinde, toplumsal uzlaşının kalıcı duruma gelen bölünmelerin ve ayrışmaların ortadan kaldırılmasıyla mümkün olabileceğini ileri sürmektedir (Haider, 2009, s. 106). Haider, Bosna Hersek örneğinden hareketle, sorunların çözümü için, 'öteki' ile irtibatı yeniden tanımlayacak, çerçevelendirecek, etnik gruplar arası diyalog zemini oluşturma etkisini haiz, ekonomik ve sosyal anlamda bütünleştirici inisiyatiflerin gerekli olduğunu öne sürmektedir (Haider, 2009, s. 106). Gready ise, toplumsal uzlaşı için ekonomik düzeyde ilişkilerin yeniden düzenlenmesinin, sosyal, siyasal ve kurumsal inşa kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır (Gready, 2011, s. 198).

Toplumsal uzlaşıyı tek bir tanım ya da kavram ile açıklamanın ötesinde, birbirinden farklı etkenler ya da disiplinler arası bağlamda incelemenin mümkün olabileceğine dair yaklaşımlar söz konusudur. Örneğin Kriesberg tarafından, hakikat, adalet, saygı ve güvenlik, toplumsal uzlaşı üzerinde belirleyici olan unsurlar şeklinde nitelendirilmektedir (Kriesberg, 2004, s. 83). Hakikat, Kriesberg tarafından şu şekilde izah edilmektedir.

> Geçmişte çatışan, karşıt taraflar diğer tarafın çatışma esnasında karşılaştığı zorlukları ve olumsuzlukları inkâr etmeye eğilimli olduğu için, hakikat; toplumsal uzlaşının önemli bir parçasıdır. Çatışan taraflar çatışmaya ilişkin farklı görüşlere sahip olabildikleri gibi, karşı tarafın inandıklarının da gerçek olabildiğini kabul edebilir durumdadır. Azami düzeyde uzlaşı durumunda ise; taraflar arasında ortak ve daha kapsamlı bir hakikat inşası gerçekleşebilir (Kriesberg & Dayton, 2012, s. 305).

Diğer taraftan, geçmişte baskı, şiddet ve zulme maruz kalan mağdurların, karşılaştıkları haksızlıklar karşısında adalet arayışı içerisine girdiğini belirten Kriesberg; tazminat, zararların maddi olarak telafi edilmesi, faillerin cezalandırılması ya da gelecekte benzer şekilde ayrımcılık ve zarara uğranılmamasını güvence altına alacak şekilde caydırıcı mekanizmaların icra edilmesini toplumsal uzlaşı ile bağdaştırmaktadır (Kriesberg & Dayton, 2012, s. 305).

Kriesberg ek olarak; toplumsal uzlaşıyı mağdur ve failler arasında değer ve saygının tesis edilmesi ile ilişkilendirmektedir. Değer ve saygı, failler tarafından zarara uğratılanların mağduriyetlerinin ve insanlıklarının kabul edilmesini gerektirmektedir (Kriesberg & Dayton, 2012, s. 306). Kriesberg'e göre saygı, toplumsal uzlaşı adına küçük bir cüzü teşkil ediyor olsa da, önemli bir bileşeni mahiyetindedir (Kriesberg, 2004, s. 84). Saygı geniş kapsamda ise, geçmişte çatışan taraflardan birinin diğerine sebep olduğu zarar sebebiyle hatalarını kabul ederek, pişmanlık duyarak özür dilemesi, mağdur olan tarafın ise öfkelerini, nefretlerini veya kızgınlıklarını dindirmek maksadıyla mağduriyetlere sebep olanlardan bazılarını affetmesini kapsamaktadır (Kriesberg, 2004, s. 84).

Kriesberg'e göre, toplumsal uzlaşının dördüncü boyutu güvenlikle ilgilidir. Kriesberg, güvenliğe ilişkin yaklaşımını dar ve geniş olarak ikiye ayırmaktadır. Birincisi Galtung'un menfi barış tanımında ifade ettiği gibi, tarafların birbirine karşı fiziksel şiddete başvurmamasının sağlanmasıdır (Kriesberg, 2004, s. 85). İkincisi ise, yine Galtung'tan iktibas ile yapısal şiddet unsurlarının ortadan kalkması suretiyle, müspet barışın elde edilmesi durumudur (Kriesberg, 2004, s. 85). Geçmişte çatışan tarafların birbirini tehdit etmedikleri, birlik ve uyum içerisinde yaşamlarını sürdürebildikleri makul bir ortamın sağlanabilmesi mümkündür. Bu anlamda, geçmişte çatışan taraflar arasında tesis edilmesi öngörülen barışçıl ilişkilerin mahiyeti değişiklik gösterebilmekle beraber, önemli olan karşılıklı tercihler arasında birlik ve beraberliğe dair uyumun ortaya çıkmasıdır (Kriesberg & Dayton, 2012, s. 306).

Şekil 5- Hakikat ve Adalet Ağırlıklı Olarak Toplumsal Uzlaşının Boyutları (Kriesberg, 2004, s. 85)

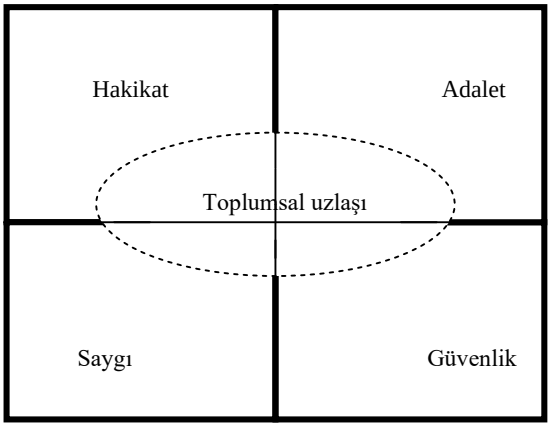

Hakikat, adalet, saygı ve güvenlik etrafında oluşturulan toplumsal uzlaşıya nasıl ulaşılabileceğine ilişkin Kriesberg, tüm unsurların bir arada ve eş zamanlı olarak sağlanabilmesinin güçlüğüne dikkat çekerek, nadiren gerçekleşebilecek bir durum olduğunu vurgulamaktadır (Kriesberg & Dayton, 2012, s. 306). Kriesberg, bağışlama ve

adaleti toplumsal uzlaşıyı sağlayacak farklı unsurların eş zamanlı olarak uygulanmasının zorluğuna örnek olarak göstermektedir.

Bağışlama ve adaletin müteselsilen mümkün olabileceğini belirten Kriesberg (Kriesberg & Dayton, 2012, s. 306), işlenen suçlar kayıt altına alınmadan, suçlularla ilgili kovuşturmalar ve yargılamalar gerçekleştirilmeden, bağışlama/bağışlanma durumunun söz konusu olamayacağına vurgu yapmaktadır. Kriesberg tarafından hakikat, adalet, saygı ve güvenlik etrafında şekillenen toplumsal uzlaşı anlayışı, özetle, çatışan tarafların geçmişte yaşananları ve karşılıklı mağduriyetleri kabul etmesini, mahkemelerin işlenen suçları ve suçluları tespit etmesini ve toplumsal düzlemde normalleşmenin anayasal düzen içerisinde güçlendirmesini gerektirmektedir.

Kriesberg gibi toplumsal uzlaşıya disiplinler arası zaviyeden yaklaşan isimlerden bir diğeri Michael Humphrey'dir. Humphrey çatışma sonrası mahkemelerin varlığının toplumsal uzlaşı açısından önemine dikkat çekmektedir. Humphrey'e göre, çatışma sonrasında, yargılama söz konusu olmadığı takdirde, mağdurların intikam alma yönündeki istekleri ve bozulan ilişkilerden kaynaklanan şiddet ön plana çıkacaktır (Humphrey, 2010, s. 499). İşlenen suçlar ve suç işleyenlere ilişkin yargılamalar gerçekleştirilmeden, mağdurların intikam arzusundan vazgeçmesi, bireylerin kendilerinden ödün vererek yıpranması anlamına gelecektir (Humphrey, 2010, s. 499). Bu durum, mağdurların mağduriyetlerinin ve işlenen suçların ortaya çıkardığı acıların derinleşmesine sebep olacaktır. Yargılamalar gerçekleştirildiği takdirde ise; işlenen suçların kayıt altına alınarak ve cezai müeyyideler uygulanarak toplumsal sorunların üstesinden gelinmesi söz konusu olacaktır (Humphrey, 2010, s. 500). Nitekim failin kovuşturulması ve cezalandırılması suretiyle, toplumsal fayda ahlaki zeminde yeniden tesis edilmiş ve toplumsal uzlaşıya katkı sağlanmış olacaktır (Humphrey, 2010, s. 500). Ek olarak, toplumsal uzlaşı konusunda farklı çalışmaları olan ve Ruanda özelinde tespitleri bulunan Payam Akhavan'a göre, Ruanda'da toplumsal uzlaşının gerçekleşebilmesi için temel şart, 1994 yılında yaşananların 'soykırım' olduğu hakikatinin/gerçeğinin kabul edilmesidir (Akhavan, 1997, s. 341).

Toplumsal uzlaşıyı affetme ve merhamet gösterme temelinde yapılan çıkarımlar ile yorumlayan bakış açıları da söz konusudur. John Paul Lederach, Hristiyan teolojisine atıfla, çatışma kapsamında zarar gören ilişkilerin, adalet ve merhametin bir araya getirilmesi ile onarılmasının mümkün olduğunu düşünmektedir (Lederach, 1995, s. 20). Lederach'ın teoloji temelli yaklaşımı dışında affetme ve merhamet gösterme konusuna

temas eden Eric Stover ve Harvey M. Weinstein, birey düzeyinde toplumsal uzlaşının çatışma öncesi döneme ait arkadaş ya da tanıdıklarla yeniden irtibat kurulması suretiyle güven, bağışlama ve dostluk hususlarının samimi bir şekilde gündeme getirilmesi ile mümkün olduğunu belirtmektedir (Weinstein & Stover, 2004, s. 18). David Bloomfield, Teresa Barnes and Luc Huyse; toplumsal uzlaşının hakikat, adalet, affetme ve toplumsal iyileşmeyi ihtiva eden ve tüm toplumu kapsayan bir süreç olduğunu ileri sürmektedir (Bloomfield, Barnes, & Huyse, 2003, s. 12). Bloomfield, Barnes, Huyse'a göre toplumsal uzlaşı; geçmişte aralarında düşmanlık olan tarafların birbirini sevmesinin, affetmesinin ve geçmişte yaşananları unutmasının da ötesine geçerek, bir arada yaşamak ve aynı toplumu paylaşmak için gerekli olan işbirliğini geliştirmesi anlamlarını taşımaktadır (Bloomfield, Barnes, & Huyse, 2003, s. 12). Bu şekilde bir toplumsal uzlaşı, bölünmüş geçmişten, ortak geleceğe doğru ilerlemeyi ve ortak geleceği inşa etmeyi gerektirmektedir. Kriesberg'e göre de, merhamet ve bağışlama toplumsal uzlaşının önemli birer unsuru mesabesindedir. Kriesberg, affetme özelinde şu ifadeleri kullanmaktadır: Affetmek bazı insanlar için geçmiş yüklerden kurtulmanın bir yolu iken, suçluluğunu itiraf etmek bazı insanlar için de affedilmek için bir vesile olarak ortaya çıkmaktadır (Kriesberg & Dayton, 2012, s. 306). Öte yandan, David A. Crocker Şili ve Güney Afrika özelinde gerçekleştirdiği çalışmalar neticesinde, geçmişte yaşanan çatışmanın ya da baskıcı bir rejimin mirası ile mücadele edilmesi için uluslararası toplum ya da yerel toplum unsurlarının desteğinin gerekli olduğu sonucuna ulaşmıştır (Crocker D. A., 1999, s. 60). Toplumsal uzlaşının "dar" ve "geniş" kapsamlı olmak üzere iki boyutu bulunduğunu belirten Crocker, toplumsal uzlaşıyı en dar kapsamda, geçmişte çatışan tarafların yasalara uymak suretiyle bir arada yaşama tecrübesi olarak tanımlamaktadır (Crocker D. A., 1999, s. 60). Crocker'a göre, geniş kapsamlı toplumsal uzlaşı ise, Şili ve Güney Afrika'daki hakikat komisyonu uygulamalarında icra edildiği üzere; affetme, merhamet gösterme, ortak ve kapsamlı bir vizyon, karşılıklı uyum ve uzlaşı etrafında şekillenmektedir (Crocker D. A., 1999, s. 60).

Öte yandan, literatürde, toplumsal uzlaşıyı geçmişte çatışan tarafların ortak rızası ve ortak normlar ile bağdaştıran yaklaşımlar da mevcuttur. Bronwyn Anne Leebaw, geçiş dönemi adaleti yaklaşımlarının ve insan haklarının toplumsal uzlaşıyı göz önünde bulundurmaya başladığını belirtmektedir (Leebaw, 2008, s. 105). Leebaw'a göre, geçiş dönemi adaleti üzerine yapılan güncel çalışma ve araştırmalar, toplumsal uzlaşıyı siyasi topluluk için rızaya ve ortak normlara dayalı uzun vadeli bir hedef olarak ortaya koymaktadır (Leebaw,

2008, s. 105). Ortak rıza ve ortak normlar bağlamında değerlendirilebilecek bir diğer yaklaşım Payam Akhavan'a aittir. Daha önce yer verildiği üzere, Ruanda özelinde yaptığı tespit ile toplumsal uzlaşıyı yorumlayan Akhavan'a göre, çatışma döneminde sorumluluğu olan liderlerin kovuşturulması siyasi düzeyde toplumsal uzlaşının sağlanması için önemli bir adım olsa da, mağdur ya da fail olarak etnik nefret ile kışkırtılan Ruanda toplumu içerisinde değerler dönüşümünün meydana gelmesi elzemdir (Akhavan, 1997, s. 338). Ek olarak, Pablo de Greiff tarafından, toplumsal uzlaşı, vatandaşların yeniden birbirine güvenebilecekleri koşul olarak tanımlanmaktadır (Greiff, 2012, s. 50). Greiff, vatandaşlar ve kurumlar arasında güven ilişkisinin tesis edilebilmesi adına dini ya da geleneksel yapılarla uyumlu norm ve değerlere ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir (Greiff, 2012, s. 51). Ramsbotham, Woodhouse ve Miall, toplumsal uzlaşı için gönüllülük, ekonomik uzlaşı ve karşıt görüşlerin bir araya getirilmesinin gerekliliğine vurgu yapmaktadır (Ramsbotham, Woodhouse, & Miall, 2016, s. 286). Çatışan taraflar arasında toplumsal uzlaşı için gönüllülük ve rızanın söz konusu olabilmesinin ekonomik göstergelerle irtibatlı olduğunu belirtmektedir (Haider, 2009, s. 97).

Tablo 1- Toplumsal Uzlaşı Yaklaşımları ve Düzeyleri

Sosyal	**Siyasal**	**Ekonomik**
İlişkilerin normalleşmesi ve psikolojik dönüşüm (Bar-Tal, 2000) (Staub, 2006) (Gibson, 2006) (Galtung, 2001) (Weinstein & Stover, 2004)	***Hakikat, adalet, saygı ve güvenlik*** (Kriesberg, 2004) (Kriesberg & Dayton, 2012) (Humphrey, 2010) (Akhavan, 1997) (Brounéus, 2008)	***Ekonomik kalkınma ve ekonomik ilişkilerin düzenlenmesi*** (Ramsbotham, Woodhouse, & Miall, 2016) (Haider, 2009) (Gready, 2011)
Affetme ve merhamet etme (Lederach, 1995) (Weinstein & Stover, 2004) (Bloomfield, Barnes, & Huyse, 2003) (Kriesberg & Dayton, 2012) (Crocker D. A., 1999)	***Demokratik kurumlar ve demokratik katılım*** (Gready, 2011) (Gibson, 2006) (Staub, Pearlman, Gubin, & Hagengimana, 2005) (Bar-Tal, 2000) (Haider, 2009)	
	Ortak rıza ve ortak normlar (Leebaw, 2008) (Akhavan, 1997) (Greiff, 2012)	

Birbirinden farklı toplumsal uzlaşı tanımları, yaklaşımları ve eğilimleri göz önünde bulundurulduğunda, toplumsal uzlaşının tek bir tanımının olmadığı, bazı yaklaşımların

birbiri arasında benzerlik gösterdiği, bazılarının birbiri arasında kesişim noktaları olduğu, bazılarının bütünün eksik kalan kısımlarını tamamladığı, bazılarının ise birbiri arasında zıtlıklar barındırdığı görülmektedir. Toplumsal uzlaşı kavramına ilişkin farklı yaklaşımlar geliştirilmesinin arka planında, çatışmanın niteliği ve yapısı belirleyici bir role sahip olmakla birlikte, ekonomi, siyaset, psikoloji ya da hukuk gibi farklı alanların bir araya gelmesiyle oluşan disiplinler arası bir yaklaşım da söz konusudur.

Toplumsal uzlaşıya ilişkin çatışma çözümü literatüründeki farklı görüş ve yaklaşımların ulaştığı ortak nokta ise, çatışma sebebiyle mağdur olanların mağduriyetlerinin en başta hukuki, siyasi, toplumsal ve psikolojik düzlemlerde giderildiği, tüm faillerin (çatışma sürecindeki dereceleri her ne olursa olsun) işledikleri suçlar nispetinde cezalandırıldığı, faillerin ya da faillerin yakınlarının mağdurların mağduriyetlerini kabul ettikleri bir sürece duyulan ihtiyaca tekabül etmektedir. Çatışma sonrası kırılgan durumda olan sosyal, siyasal ve ekonomik yapılar göz önünde bulundurulduğunda, yukarıda yer verilen hedeflere kısa sürede ulaşılması mümkün görünmemektedir.

Kant'tan itibaren ön plana çıkan devletlerin hukuk ve anlaşma yoluyla barışı sağlaması fikri, geçen süre içerisinde çeşitli dönüşümlerden geçerek İkinci Dünya Savaşı'nın akabinde oluşturulan BM düzeni şeklinde uygulamaya yansımıştır. 1945'ten sonra, dünya genelinde geçmişe kıyasla her ne kadar görece sıcak çatışmasızlık durumu söz konusu olsa da, çeşitli coğrafyalarda ulusal düzeyde ya da devletlerarasında ortaya çıkan çatışmalar, demokratik devletlerin aslında birbiriyle çatışmadığı, çatışma durumunda olanların henüz liberal devlet anlayışının gereğini yerine getirmeyenler olduğu Doyle'un demokratik barış teorisini ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan çatışmalara ve sıcak çatışmalar sonrası barış durumunun daha iyi anlaşılması adına yapılan araştırmalarda, şiddetin tek bir eylem olmadığı, yapısal, doğrudan ve kültürel formlarının olduğu öne sürülürken, barışın da tek tip olmadığı, müspet ve menfi olmak üzere, çatışmanın dönüşümüne göre tasnif edilmesi gerekliliği Galtung tarafından ortaya konulmuştur. 1990'lar sonrası ABD'nin Sovyetler Birliği'ne karşı zaferini ilan etmesi, liberal değerlerin tartışmasız üstünlüğüne ilişkin iddiaları beslerken, sıcak çatışmanın ortaya çıktığı coğrafyalara 'koruma sorumluluğu' çerçevesinde, BM Güvenlik Konseyi tarafından gerçekleştirilen askeri müdahaleler ve demokratikleştirme girişimleri, kalıcı barışın sağlanamadığı ve sürekli şekilde barışa geçiş çabasının olduğu bir durum ortaya çıkarmıştır.

Kalıcı barışın sağlanması adına, toplumsal uzlaşıya nasıl ulaşılabileceği ya da çatışma sonrasında şartların nasıl olgunlaştırılabileceğine ilişkin birincil hareket noktasının cevabı, çatışmanın gerekçeleri, niteliği, aktörleri ve sonuçları göz önünde bulundurularak kademeli bir plan oluşturulması ihtiyacında yatmaktadır. Nitekim geçmişte çatışan tarafların sosyal, siyasal ve psikolojik boyutlarda rehabilitasyonu için "güvenli geçiş istasyonları" oluşturulması gerekmektedir. Güvenli geçiş istasyonları; hukuk, siyaset, ekonomi ve sağlık alanları başta olmak üzere, çatışmadan dolayı mağdur olanların ve mağduriyete sebep olan gerekçelerin ortadan kaldırılması için eş zamanlı ve tedricen uygulanacak politikalar vasıtasıyla mümkün olacaktır.

Liberal barış inşası kapsamında, coğrafyaya, çatışmanın temel sebeplerine ve ortaya çıkan ihtiyaçlara göre çatışan taleplerin, çıkarların uzlaştırılmasında farklı yöntemler uygulanmaktadır. Toplumsal uzlaşının hangi yöntem ve araçlar vasıtasıyla gerçekleşebileceği hususları üzerinde mutabık kalınan bir cevap bulunmamakla birlikte, mahkemeler, hakikat komisyonları, eski hale iade ve tazmin programları ve kurumsal reform çalışmalarının toplumsal uzlaşıya ulaşmak adına ön plana çıktığı ve her bir uygulamanın/mekanizmanın genel anlamda çatışma sonrası süreçte toplumsal uzlaşının sağlanması adına müspet anlamda katkılarının söz konusu olduğu ifade edilmelidir. Örneğin, ırkçı rejim sonrası Güney Afrika'da geçmişe dair sorunların gün yüzüne çıkarılması adına hükûmet tarafından 'Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşı Komisyonu' (*The South African Truth and Reconciliation Commission*) ihdas edilmiş, mağdurların hikayeleri dinlenmiş, ihlaller belgelenmiş ve değişim için önerilerde bulunulmuştur (Roht-Arriaza, 2006, s. 4). Ruanda'da Hutu ve Tutsiler arasında yaşanan çatışma sonrasında, RUCM kurulmuş, takip eden yıllarda yargılama, eski hale iade ve tazmin çalışmaları kapsamında, Türkçeye 'çayır mahkemeleri' olarak tercüme edilen yerel ve geleneksel (*gacaca*) mahkemeleri, yaşanan soykırıma ve diğer insan hakları ihlallerine ilişkin yargı süreçlerini sürdürmüştür (Longman, 2006, s. 207). Güney Afrika ve Ruanda örneklerinde görüldüğü üzere, çatışmanın mahiyetine, çatışmanın gerçekleştiği dönemdeki ulusal ve uluslararası konjonktüre ve çatışma sonrası ihtiyaçlara göre farklı barış inşası yöntem ve araçları kullanılarak, çatışan tarafların anlaşmazlıkları ve karşıtlıkları sosyal, siyasal ve iktisat alanlarında giderilmeye çalışılmış ve toplumsal uzlaşının sağlanması adına girişimlerde bulunulmuştur. El Salvador'da yaşanan iç çatışmalar sonrasında ortaya çıkan yıkım ve siyasi istikrarsızlıkla mücadele edilmesi adına, BM Güvenlik Konseyi tarafından 1991 yılında ülkede uluslararası insan hakları

standartlarının uygulanması, barış anlaşmasının uygulanmasının denetlenmesi, silahlı kuvvetlerin azaltılması, yeni bir polis gücünün oluşturulması, yargı ve seçim sistemlerinde reform yapılması, arazi kullanım hakkı, ekonomik ve sosyal sorunların üstesinden gelinmesi gibi geniş bir sorumluluk alanı kapsamında BM El Salvador Gözlemci Misyonu (*United Nations Observer Mission in El Salvador-ONUSAL*) ihdas edilmiştir (UN Security Council, S/RES/693, 20 May 1991). Ek olarak, Sierre Leone'de 1991-1999 yılları arasında yaşanan iç savaş neticesinde, Sierra Leone Hükûmeti'nin BM'den talebi üzerine BM Güvenlik Konseyi'nin 1315 sayılı kararı uyarınca, 16 Ocak 2002 tarihinde BM ve Sierra Leone Hükûmeti arasında imzalanan ikili anlaşma ile Sierra Leone Özel Mahkemesi (*The Special Court for Sierra Leone*) ihdas edilmiştir (Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General, 2004, s. 137). Sierra Leone Özel Mahkemesi, ülkenin talebi ile ikili anlaşmaya dayalı olarak kurulmuş olması özelliği ile BM Güvenlik Konseyi tarafından ihdas edilmiş olan EYUCM ve RUCM'dan farklılaşmaktadır (Dalar, 2014, s. 178). 2002 – 2013 yılları arasında faaliyet gösteren bahse konu mahkemede konu mahkemede, uluslararası yargıçlarla birlikte yerel yargıç ve savcılar da görev yapmış olduğu için "melez mahkeme" (*hybrid court*) şeklinde tanımlanmaktadır (Office of UN High Commissioner for Human Rights, 2008, s. 3).

Tezin takip eden bölümünde, normalleşme ve toplumsal uzlaşının sağlanması için uygulanmakta olan yöntemlerin altında toplandığı 'geçiş dönemi adaleti' yaklaşımının tarihsel gelişim süreci ve temel önermeleri incelenecektir.

3. BÖLÜM: GEÇİŞ DÖNEMİ ADALETİ

Tezin bu bölümüne, GDA'nın teorik alt yapısı ve tarihsel süreç içerisinde muhatap olduğu dönüşümlere dair tartışmalarla giriş yapılacaktır. Akabinde, Birinci Dünya Savaşı, İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında uygulanan yöntemlerle GDA arasında kurulan irtibat ve 1990'lı yıllar sonrasında değişen ulusal ve uluslararası konjonktür neticesinde ortaya çıkan mevcut çatışma sonrası süreçler değerlendirilecektir. Akabinde, geçmişte dönemin şartları gereği çatışma sonrasında 'yeterli' olduğu düşünülen yaklaşım ve uygulamaların, sürekli bir 'geçiş' süreci yerine, yapısal ve dönüştürücü bir nitelik kazanması ihtiyacı ortaya çıktığı tespitinden hareketle, başlıca dönüştürücü adalet yaklaşımlarına yer verilmiştir. Bölümün sonunda ise, mevcut dönüştürücü adalet yaklaşımı ve uygulamalarının ötesine geçilmesi ihtiyacı ön plana çıkarılarak yeni bir tartışma başlatılacaktır.

3.1. Geçiş Dönemi Adaleti Kuramı

GDA; ağırlıklı olarak saha çalışmaları merkezinde ilerlediği için, çatışma çözümleri literatürü bağlamında teorik alt yapısının olgunlaştırılması açısından daha fazla girişimin olması ihtiyacı söz konusudur. GDA'nın kuramsal tarafının güçlendirilmesi, uygulamada ortaya çıkan yeniliğe açık alanların tespit edilmesi ve bazı arızi durumların düzenlenmesi açısından önem arz etmektedir. GDA'nın teorik anlamda daha fazla geliştirilmesi ve olgunlaşması hususunda ortaya çıkan ihtiyaç dört madde halinde özetlenebilir.

GDA; konusu, odaklandığı alan, ilgisi dahilinde olan konular ve uygulama önerileri itibarı ile çok unsurlu bir karaktere sahiptir; bu durum ise, ortak bir dilin ortaya çıkmasına engel teşkil etmektedir (Buckley-Zistel, Beck, Braun, & Mieth, 2014, s. 2). Birbirinden farklı disiplinlerin alan içerisinde yer alması, GDA'nın çerçevesinin ne olması gerektiği konusunda fikir birliğine varılmasını ve literatür açısından güvenilirliği kazanmasını zorlaştırmaktadır. Hukuk, siyaset bilimi, sosyoloji, psikoloji ve antropoloji başta olmak üzere, GDA birçok farklı disiplinle etkileşim halindeyken, uygulama alanlarında da çatışma coğrafyaları, dinamikleri ve gereklilikleri açısından çok boyutlu, unsurlu ve geniş bir içeriğe sahiptir (Bell, 2009, s. 9). Mezkûr etkenler, GDA için zenginlik olarak değerlendirilebileceği gibi, alanın çerçevesinin netleştirilmesinde çeşitli zorlukların kaynağını oluşturmaktadır.

Ağırlıklı olarak çatışma sonrasında barış inşasına ilişkin uygulamalar etrafında şekillenen GDA, uygulama merkezli olarak genişlemiş olmasının getirdiği olumsuzlukları

taşımaktadır. İlgili hususta Phil Clark ve Nicola Palmer; GDA'nın olması gerektiğinden çok hızlı bir şekilde büyümüş olmanın sorunlarıyla karşılaştığını ifade etmektedir (Clark & Palmer, 2012, s. 1). Bu sebeple, GDA'nın uygulama merkezli genişleyen literatürünün, teorik olarak henüz yeterince olgunlaşmadığı ifade edilmelidir.

GDA üçüncü olarak, sürekli hareket halinde olan aktif bir karaktere sahiptir (Buckley-Zistel, Beck, Braun, & Mieth, 2014, s. 3). Tarihsel gelişim süreci içerisinde ilk etapta 1970 ve 1980'li yıllarda demokratik olmayan devlet idarelerinden, demokratik yönetimlere geçişteki süreçleri ihtiva eden GDA, günümüzde demokratik geçiş süreçlerinden ziyade, çatışma sonrası barış inşası uygulamalarını kapsamaktadır. Öte yandan GDA, "adalet" kavramını barındırdığı için, hukuksuzluktan, zulümlere, işlenen suçlardan, suçların niteliğine kadar, toplumların, mağdurların ve zulme uğrayanların, GDA'dan beklentilerini de yükseltmektedir. Cezalandırıcı adalet, onarıcı adalet, sosyo-ekonomik adalet, dağıtıcı adalet, dönüştürücü adalet başta olmak üzere, hukuki anlamda adaletten, sosyal adalet yaklaşımlarına kadar farklı kuramlar GDA içerisinde harmanlanmaktadır. Görüldüğü üzere bu durum teorik alt yapının ve çerçevenin oluşmasına katkı sağlarken diğer taraftan GDA'dan beklentilerin ve GDA'nın sorumluluklarının hacmini genişletmektedir. Öte yandan, GDA'nın insan haklarıyla, çatışma çözümüyle ve uluslararası müdahale ile bir arada anılması, GDA'nın başlangıç noktasından itibaren muğlak yapısına işaret etmektedir (Bell, 2009, s. 15). GDA'nın karşı karşıya kaldığı bir diğer husus ise, araştırmacıların GDA'yı teorik çerçeveden ziyade, uygulama alanları üzerinden çalışmayı tercih etmesinden kaynaklanan ve teorik alt yapısının gelişmesine engel olan durumdur (Buckley-Zistel, Beck, Braun, & Mieth, 2014, s. 3).

GDA'nın teorik gelişimini yukarıda yer verilen dört tartışmayı odağa alarak değerlendirmek gerekirse, uluslararası ilişkiler literatürü içerisinde GDA'nın, çatışma sonrası barış inşası girişimlerinde, güncel siyasi gelişmelerin etkisiyle birlikte giderek artan ilgi ve alakaya mazhar olduğu ifade edilmelidir. Günümüzde sosyal bilimlere dair birçok alanın artık eskiye kıyasla daha fazla 'disiplinler arası' bir kimlik kazandığı gerçeği göz önünde bulundurularak, GDA'nın çok unsurlu yapısı normal karşılanabilir; fakat henüz ana omurgası olgunlaşmakta olduğu için, öngörülebilir bir tahmin olarak yakın gelecekte GDA'nın teorik alt yapısına dair tartışmaların devam edeceği düşünülmektedir. Diğer taraftan, GDA'nın teorik olarak henüz olgunlaşmamış ve zayıf olduğu argümanları, alanın teorik temelde hiçbir nüveyi barındırmadığı anlamına

gelmemektedir. Nitekim GDA'yı açıklayan, yöntemleri ve sınırları hakkında zemin oluşturan tek bir teori olmadığı gibi birbirinden farklı yaklaşımlar çoğu zaman aralarında uzlaşma olmasa da alana dair kavramsallaştırmaların oluşmasına katkı sağlamaktadır (Buckley-Zistel, Beck, Braun, & Mieth, 2014, s. 4). Diğer taraftan, Carlos Nino, Diane Orentlicher, Neil Kritz, Ruti Teitel, Jon Elster, Pablo de Greiff, (Clark & Palmer, 2012, s. 3) Naomi Roht-Arriaza gibi isimler, GDA'nın teorik çerçevesinin oluşturulması adına yaptıkları önemli katkılar sebebiyle literatürde ön plana çıkmaktadır.[8] GDA'nın çerçeve olarak içermesi gereken konulara dair farklı görüşler yer alırken, David Crocker tarafından kavramsallaştırılan sekiz hedef, GDA'yı geniş yelpazede tanımlar niteliktedir. Crocker; geçmişte işlenen hatalarla gerek bireysel, gerek grup, gerekse devlet düzeyinde hesaplaşmak ve yüzleşmek gerektiğine dair inancını ifade ederken, geçmişle hesaplaşmanın hangi kapsamda gerçekleşmesi gerektiğini bahse konu sekiz maddede ifade etmektedir. Bunlar; hakikatin ortaya çıkarılması; mağdurlar için kamuoyu platformu oluşturulması; hesap verme ve cezalandırma mecburiyeti; hukukun üstünlüğünün sağlanması, mağdurların maddi ve manevi zararlarının telafi edilmesi, kurumsal reformların yapılması, uzun vadeli kalkınma planları ve toplumsal uzlaşının tesisi ve kamuoyunun tartışmalı konular üzerinde müzakere kabiliyeti geliştirmesidir (Crocker, 1999, s. 49-61). Crocker'ın GDA tanımlaması, siyaset biliminden hukuka, psikolojiden sosyolojiye kadar uzanan geniş bir hareket alanına karşılık gelmektedir. Ek olarak, GDA'nın teori ve uygulama zemininde nasıl teşekkül etmesi gerektiği ile ilgili alanın öncü kabul edilen isimlerinden biri olan Pablo de Greiff'in de katkıları söz konusudur. De Greiff, mağdurların telafi ve tazminat haklarının, hakikatin ortaya çıkarılmasının, sorumluların yargılanmasının ve kurumsal reform süreçlerinin birbirinden ayrılmaması gerektiğini, bahsi geçen dört hususun birbiri ile eş zamanlı olarak (*in tandem*) hayata geçirilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır (Greiff, 2012, s. 37).

GDA'nın teorik ve kavramsal olarak karşılaştığı zorlukların temelinde, geçmişte savaştan barışa, çatışmadan çatışmasızlığa evirilen süreçlerin, bugünün GDA çerçevesine alınması

[8] GDA'nın teorik çerçevesinin oluşması adına ön plana çıkan isimler ve eserleri için bkz. C. Nino, "The Duty to Punish Past Human Rights Abuses Put into Context: The Case of Argentina",1991, 100, *Yale Law Journal*, 2619-2640; D. Orentlicher, "Settling Accounts: The Duty to Prosecute Human Rights Violations of a Prior Regime", 1991, 100, *Yale Law Journal*, 2537-2615; N. Kritz (ed.), "Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes", *Country Studies*, Vol. 2., 1995, Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press; R. Teitel, *Transitional Justice*, 1999, New York, NY: Oxford University Press; J. Elster, Closing the Books: *Transitional Justice in Historical Perspective*, 2004, Cambridge, MA: Cambridge University Press; P. de Greiff (ed.), The Handbook of Reparations (2006), Oxford: Oxford University Press, N. Roht-Arriaza ve J. Mariezcurrena (ed.), *Transitional Justice in Twenty-First Century – Beyond Truth versus Justice*, 2006, Cambridge University Press.

çabası yatmaktadır. Nitekim GDA, 1990'lı yılların ortalarına kadar kullanılmamış bir niteleme olmakla birlikte, GDA ancak 2000'li yıllardan sonra bir alan olarak tezahür etmeye başlamıştır (Bell, 2009, s. 7). Bu itibarla, günümüzde sınırları daha belirgin hale gelmiş olan GDA yaklaşımı ile geçmişteki uygulamaların irtibatlandırılmaya çalışılması veya geçmişteki uygulamalar üzerinden GDA'nın varlığının temellendirilmesi hususları, GDA'nın müstakil bir alan olarak içeriğinin belirlenmesi noktasında sorunların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. GDA'nın teorik olarak daha sağlam bir zemine oturtulması noktasında, geçmiş uygulamalarla temellendirilmeye çalışılması yerine, GDA'nın ilk olarak kullanıldığı yıllardan itibaren geçen süre içerisinde muhatap olduğu içeriklerin ve üzerine çalışılan konu ve uygulamaların merkeze alınması, çerçevesinin belirlenmesi ve sınırlandırılması adına daha fazla katkı sağlayacaktır.

3.2. Geçiş Dönemi Adaleti ve Liberal Barış İlişkisi

1990'lı yılların başından itibaren liberal değerlerin iç siyaset ve uluslararası alanda daha fazla itibar kazanması, liberal değerlerin çatışma sonrası barış inşası çalışmalarının merkezinde konumlandırılmasına yol açmıştır. Tarihsel olarak GDA ile liberal barış arasındaki kesişme noktasını, 1974'te Portekiz devrimiyle başlayan ve başta Avrupa olmak üzere Asya ve Latin Amerika'da otoriter rejimlerin yerini demokratik yönetimlerin alması oluşturmaktadır. Sonraları Samuel P. Huntington tarafından 'üçüncü demokratikleşme dalgası' (*third wave of democratization*)[9] olarak adlandırılacak sürecin GDA ile irtibat noktası ise, geçmiş dönemdeki otoriter rejim uygulamalarından sorumlu olanların, demokratikleşme süreçleri çerçevesinde yargılanması ve ülkelerin küreselleşmenin getirdiği uyum neticesinde liberal değerleri benimsemesidir. Nitekim tarih ve siyaset alanındaki bu örtüşme, teorik tartışmalara da yansımıştır. Ruti Teitel, GDA'nın uluslararası ilişkilerde çatışma çözümü yaklaşımları kapsamında doğrudan doğruya hedefinin ve asıl katkısının demokrasi, ulus inşası ve liberal siyasi hedeflerin

[9] Samuel Huntington; demokratikleşmenin birinci dalgasının 1820-1960 yılları arasında tecrübe edildiğini, 1926 yılına kadar 29 ülkenin demokrasiye geçiş yaptığını ancak Mussolini ile 1922'de başlayan birinci ters dalganın neticesinde 1942 yılına gelindiğinde demokrasi ile yönetilen sadece 12 ülke kaldığını belirtir. İkinci demokratikleşme dalgasında, İkinci Dünya Savaşı'nın galipleri ile birlikte 1962 yılına kadar demokrasi ile idare edilen ülkelerin sayısı tekrar yükselerek 36'ya ulaşırken, ikinci ters dalga ise 1960-1975 yılları arasında yaşanmış ve demokrasi ile idare edilen ülkelerin sayısı 30'a düşmüştür. İçinde bulunduğumuz ve hala üçüncü demokratikleşme dalgası olarak ifade edilen dönem ise 1974 yılında Portekiz ve İspanya gibi Avrupa'nın Katolik ülkelerinde başlamak üzere, Asya ve Latin Amerika'daki otoriter ülke yönetimlerinin demokrasiye geçişine sahne olmuştur. Bu dönemden itibaren güçlü bir küreselleşme eğilimi başlamış, 1989'da yapılan Yüksek Sovyet Seçimlerinde Rusya Komünist Partisi'nin ileri gelenleri yenilgiye uğramış, 1990'lı yılların başında Baltık ülkeleri çok partili sisteme geçmiş, Polonya, Doğu Almanya, Çekoslovakya ve Romanya'da komünizm sona ermiştir. Konunun detayı için bkz. Samuel P. Huntington, "Democracy's Third Wave", *Journal of Democracy*, 1991, s.12-34.

tekâmül etmesi şeklinde yorumlamaktadır (Teitel R. G., 2003, s. 89). GDA yaklaşımının içerisinde yer alan kurumsal reform sürecinde demokratik bir teşkilatlanma içerisinde olması gerektiğine dair fikri temeli inşa eden Teitel haricinde, liberal değerlerin GDA'nın farklı alanlarına yansıması yönündeki ihtiyaca güçlü bir şekilde vurgu yapılmaktadır. Örneğin Rama Mani; önemli adalet kuramcılarından John Rawls'un 'dağıtıcı adalet' (*distributive justice*) yaklaşımını GDA'ya uyarlayarak, çatışma esnasında yaşanan kayıpların telafi ve tazmin uygulamalarıyla sınırlandırılmasına karşı çıkarak, fırsat, gelir ve refah dengesinin sağlanması suretiyle adaletin tecelli edeceğine vurgu yapmaktadır (Mani, 2005, s. 26). Mani'nin bu çıkarımının arka planını, birçok çatışmanın ortaya çıkış nedeninde sosyal, siyasal ve ekonomik anlamda refahın paylaşımı ile ilgili sorunlar olduğu inancı oluşturmaktadır. Nitekim 1990'lı yıllardan sonra ortaya çıkan birçok çatışma, 1970 ve 1980'li yıllardan farklı olarak, etnik ve dini kimliğin merkezde yer aldığı, farklı kimliklerin sosyal, siyasal ve ekonomik düzen içerisinde var olma çabasına girdiği özel bir karaktere sahiptir. Ortaya çıkan yeni konjonktürde, çatışma sonrası barış inşası alanında GDA için yeni bir meydan okuma söz konusu olurken, GDA daha kapsamlı ve karmaşık sorunlarla karşı karşıya kalmaya başlamıştır.

Dünyada 1990'lı yılların başından itibaren değişen uluslararası barış inşası parametreleri uygulamalara da yansımış, bürokratik anlamda en üst düzeyde BM tarafından barış inşası ve GDA'nın ne olduğu, beklentiler ve sonuçlar üzerine tanımlamalar yapılmaya başlanmıştır. BM Genel Sekreterliği Siyasi Kurulu barış inşasını şu şekilde tanımlamaktadır: Barış inşası, çatışma yönetimi için her düzeyde ulusal kapasiteyi güçlendirerek, çatışmaya girme veya çatışmanın tekrarlanması riskini azaltmayı, sürdürülebilir barış ve kalkınmanın temellerini atmayı hedefleyen bir dizi önlemi içermektedir (Cheng-Hopkins, 2010, s. 5). Görüldüğü üzere, BM; daimî barışı sağlamak ve ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek suretiyle barış inşası yaklaşımını bu iki sütun üzerine temellendirmektedir. BM'nin GDA'yı nerede ve nasıl konumlandırdığı da barış inşasındaki amacıyla birlikte ele alınarak yorumlanmalıdır. BM'ye göre GDA; ağır insan hakları ihlallerinin tecrübe edildiği toplumlarda, adalete ve toplumsal uzlaşıya hizmet edecek şekilde hesap verilebilirliğin sağlanması adına kullanılan adli ve adli olmayan süreç ve mekanizmalara tekabül etmektedir (UN Secretary General, ST/SG(09)/A652, March 2010, s. 3). Yargı süreçleri, hakikati arama hakkı, tamir ve tazmin programları, kurumsal reform ve anayasa çalışmaları GDA kapsamında değerlendirilen süreç ve mekanizmalara somut olarak örneklik teşkil etmektedir. BM'nin bir resmî belgesinde

vurgulandığı şekliyle, barış inşası için GDA'nın hangi süreç ya da mekanizması tercih edilirse edilsin, uluslararası standart ve yükümlülüklere uygun olması BM tarafından şart koşulmaktadır (UN Secretary General, ST/SG(09)/A652, March 2010, s. 2). Barış inşası ve GDA üzerine yapılan BM tanımlamaları göstermektedir ki, çatışma sonrası coğrafyalarda, sürdürülebilir barış ve kalkınma hedefleri doğrultusunda BM; hukukun üstünlüğünün sağlanması temelinde, demokratik ve liberal değerleri önceleyen yönetim yaklaşımının benimsenmesi adına GDA mekanizmalarının uygulanmasına önem atfetmektedir.

Çatışmanın yapısına göre, liberal barış inşası çerçevesinde uygulanacak yöntemler değişiklik gösterebilmektedir. Birbiri arasında farklılık arz eden çatışma çözümü yöntemlerini sıralamak gerekirse, bunlar, cebri temelli (*coercive-based*), hak temelli (*rights-based*) ve ihtiyaç temelli (*needs-based*) yaklaşımlardır (Kirazlı, 2011, s. 40). Bahse konu yaklaşımlar, aynı zamanda GDA'nın çerçevesini oluşturmaktadır. Cebri temelli yöntemleri merkeze alan çatışma çözümü yaklaşımları askeri müdahale ya da diplomatik baskı yöntemlerini ihtiva etmektedir. Çatışma çözümünde birer araç olarak ortaya çıkan askeri müdahale ya da diplomatik baskı yöntemleri, çatışmayı yatıştırma imkanına sahiptir; fakat mezkûr iki yöntemin tek başına çatışma kökenli tüm sorun alanlarına çözüm getirme veya nihayete erdirme durumu söz konusu değildir (Burton & Sandole, 1986, s. 339). Hakları, diğer bir ifadeyle, hak ihlallerini temel alan çatışma çözümü yaklaşımı ise, çatışmanın sebep olduğu ihlallerle yargı, arabuluculuk ya da tahkim gibi mekanizmaları merkeze alarak mücadele etmeyi gerektirmektedir. Son olarak, bireyin ve toplumun ihtiyaçlarını merkeze alan yaklaşım ise, çatışmaya sebep olan konuların, ilgili taraflarca müzakere edilmesini, ortak ihtiyaç ve çıkarlarda mutabık kalınmasını ve ortak bir yol haritası oluşturulmasını gerekli kılmaktadır (Kirazlı, 2011, s. 40). Çatışmanın yapısına göre tercih edilebilecek üç farklı yaklaşımın her biri çatışmanın farklı bir boyutuna kademeli olarak çözüm getirmektedir. Ne var ki, her bir yöntem ayrı ayrı değerlendirildiği ya da uygulandığı takdirde, yapısal bütünlük oluşturmayan bir çerçeve ortaya çıkacaktır. Örneğin, çatışan tarafların, üçüncü tarafların baskısı ya da rehberliği olmadan, tüm kazanım ya da kayıplarını geride bırakması ve böylece herhangi bir çatışmanın sona ermesi ihtimali oldukça düşüktür. Yakın tarihte Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin girişimleri ile başlatılan Türkiye, Bosna Hersek ve Sırbistan ile Türkiye, Bosna Hersek ve Hırvatistan 'Üçlü Danışma Zirve Toplantılarını' (*trilateral summits*) bu yönteme örnek teşkil etmesi açısından incelemek yerinde olacaktır. Zirve görüşmelerinin

başlıca amaçları arasında; ülkeler arasında özellikle savaş sonrasında eksik olan iletişim kanallarında alternatiflerin üretilmesi, ülkelerin toprak bütünlüğüne ve sınırlarına saygı göstermesi, ekonomik sahada ve barışta istikrar için çaba gösterilmesi ve geçmişte çatışan tarafların bölgesel sorunlara ilişkin bir araya gelerek çözüm üretme çabasına dair hususlar yer almaktadır. Bosna Hersek ve Sırbistan arasındaki ilişkiler özelinde bahsi geçen görüşmelerin en önemli çıktılarından biri, Bosna Hersek'in Sırbistan'ın başkenti Belgrad'da büyükelçilik açması kararı olmuştur. Benzer bir gelişme ise, Bosna Hersek ve Hırvatistan ilişkileri bağlamında, Hırvat Cumhurbaşkanı Ivo Josipovic ülkesi Hırvatistan'ın 1990'lı yıllarda Bosna Hersek'teki yıkıma karışması sebebiyle özür dilemiştir. Üçlü zirve toplantıları devlet düzeyinde ilişkilerin normalleşmesi için önemli birer adım olarak değerlendirilebilir. Ne var ki, çatışma çözümü süreçlerinde normalleşme için benzer adımların ve alt komisyon çalışmalarının sıradan insanların hayatına müspet bir tesirde bulunması hususunun da dikkate alınması elzemdir. Aksi takdirde, devlet düzeyinde ya da bürokratik ilişkilerde ortaya çıkan ılımlı tablonun sürdürülebilirliği açısından kısa ve orta vadede zorluklarla karşılaşılması muhtemeldir.

Hak ihlallerini merkeze alan yaklaşım ise, çatışmada yaşanan hak ihlallerinin karşılık bulacağı yegâne mekanizmanın yargı süreçleri olduğu iddiasını taşımaktadır. Diğer taraftan, çatışma sonrasında mağdurların temel ihtiyaç, öncelik ve çıkarları gündeme alınmadan, tek başına cebri ya da hukuki süreçlerin uygulanması, halk tabanında çatışmanın sebep olduğu yıkım ve düşmanlıkları ortadan kaldırmak adına yeterli olmayacaktır. Çatışan taraflar, normalleşme ve uzlaşıya evirilen süreçleri toplumsal olarak tecrübe etmek için farklı mekanizmalar aracılığı ile bir araya gelmeli/getirilmeli ve aşılamayan sorun alanlarını görüşmek üzere istikşafi görüşmelerde bulunmalıdır. Hülasa, çatışmanın yapısını dikkate almak suretiyle, üç farklı çatışma çözümü yöntemi, kademeli ve birbirini tamamlar biçimde tatbik edildiği takdirde, kayda değer sonuçların ortaya çıkması söz konusu olacaktır Üç farklı yöntemin bir arada çatışma ortamını sona erdirmesi ancak çatışmanın şartları, bireylerin ve toplumların ihtiyaç ve çıkarları dönüştürüldüğü takdirde söz konusu olacaktır. GDA ile ilgili genel çerçevenin çizilmesinin akabinde, GDA'nın tarihsel düzlemde uluslararası ilişkiler literatüründe ve uygulamalarda ortaya çıkan yaklaşımlarına yer verilmesi yerinde olacaktır.

3.3. Geçiş Dönemi Adaletinin Tarihsel Gelişim Süreci

1980'li yıllarda GDA açısından gündem; cunta ya da baskı rejimlerinin özellikle Latin Amerika ve Doğu Avrupa'da değişimi ve geçmişle hesaplaşılması hususlarıyla sınırlı

kalmıştır. Ne var ki, son otuz yılda uluslararası düzendeki hızlı değişim ve dönüşümlerin neden olduğu çatışmalar, GDA'nın muhatap olduğu konu ve gündemleri yeniden şekillendirmeye başlamıştır. Dünya küreselleşip birçok alanda tekdüzeleşirken, toplumsal düzeydeki etnik, ırki, dini, sınıfsal ya da ideolojik farklılıklar daha belirgin hale gelmiştir. Tecrübe edilen bu dönüşümler neticesinde baskıcı ve demokratik olmayan yönetimler altında işlenen insan hakları ihlalleri gündemdeki ağırlığını kaybetmeye başlamış ve Soğuk Savaş sonrasında çok boyutlu insan hakları ihlalleri ve sıcak çatışma ortamı GDA başlığı altında ve hatta ötesinde bilinmeyi ve anlaşılmayı gerektirmiştir. GDA; yapısı itibarı ile özellikle demokratik kurumsal yapılar, inisiyatifler, yöntemler ve araçlar ile birlikte gerek devlet yönetimi değişikliklerinde gerekse çatışma sonrası süreçlerde adaletin tesis edilmesi gibi ciddi bir iddia taşımaktadır.

Yaklaşım itibarı ile günümüz uygulamaları ile farklılık arz ediyor olsa da, GDA'nın bazı uygulamalarına Antik Yunan döneminde rastlandığına dair iddialara literatürde rastlamak mümkündür. Milattan önce 404 – 403 yıllarında güç dengesini kendi kontrollerinde tutan dönemin oligarklarının eski güçlerini elde etmelerini önleme amacıyla mahkemelerin oluşturulması, gücü elinde bulunduranların tahakkümünü engellemek üzere çeşitli vasıtaların uygulandığının birer göstergesi olarak ifade edilmektedir (Elster, 2014, s. 3). Modern dönem içerisinde GDA'nın oluşmasına Birinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan uluslararası düzen ile uluslararası hukukta gerçekleştirilen kodifikasyonlar ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşturulan kurumsal düzenlemeler ön ayak olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda, Avrupa-Atlantik merkezli kurumların oluşturulması, Batılı liberal devletlerin kendi aralarında savaşmamak üzerine inşa etmiş oldukları demokratik barış anlayışının yanı sıra, Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına dair Sözleşme[10] (1948) ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi[11] (1948), savaş hukukuna ilişkin Cenevre Sözleşmeleri[12] (1949) gibi metinlerin

[10] Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına dair Sözleşme, 9 Aralık 1948 tarihinde Paris'te toplanan Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 260 A sayılı kararıyla kabul edilip, imza, onay ve katılıma açılmıştır. Sözleşme, 13. maddeye uygun olarak 12 Ocak 1951 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Detaylar için bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık), *Uluslararası Mevzuat-Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme*, s.33. https://paylasim.ombudsman.gov.tr/dokuman/document/mevzuat/32702-Soykirim-Sucunun-Onlenmesine-Ve-Cezalandirilmasina-Dair-Sozlesme.pdf (Erişim Tarihi 13.07.2022)

[11] İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, 10 Aralık 1948 tarih ve 217 A sayılı kararıyla ilan edilmiştir.

[12] 21 Nisan – 12 Ağustos 1949 tarihleri arasında Cenevre'de toplanmış olan Diplomatik Konferansta şu sözleşmeler onanmıştır: **1-** Harp Halindeki Silahlı Kuvvetlerin Hasta ve Yaralılarının Vaziyetlerinin Islahı Sözleşmesi. **2-** Silahlı Kuvvetlerin Denizdeki Hasta, Yaralı ve Kazazedelerinin Vaziyetlerinin Islahı Sözleşmesi.**3-** Harp Esirleri Hakkında Tatbik Edilecek Muameleye Dair Sözleşme. **4-** Harp Zamanında Sivillerin Korunmasına Dair Sözleşme. Detaylar için bkz.

oluşturulması, uluslararası hukukun çerçevesini oluşturduğu için birer mihenk taşı niteliği taşımaktadır. Bu gelişmeler, devletlerin daha önce başaramadığı, uluslararası düzeyde işlenen bireysel suçlarda kanun önünde hesap verilebilirliğin sağlanmasına öncülük etmiştir. Küreselleşen dünyada[13] ve çok boyutlu etkileşimin, hatta karşılıklı karmaşık bağımlılığın[14] hâkim olmaya başladığı devletler arası ilişkilerde, GDA'nın uluslararası hukuk boyutunda ortaya koyduğu önermeler ve yöntemler; EYUCM ve RUCM olmak üzere iki uluslararası mahkeme ile sınırlı kalmamıştır. Öte yandan anlaşmazlıkların karara bağlanması noktasında, BM adli organı olarak kurulan Uluslararası Adalet Divanı (UAD) yalnızca devletlerin taraf olduğu ve devletler arasındaki anlaşmazlıklarda arabulucu rolünü üstlenen BM'ye üye her devletin taraf olduğu önemli bir yapı niteliği taşımaktadır (Statute of the International Court of Justice, 1945). Bilhassa 1990'lı yılların başlangıcından itibaren, GDA mekanizmalarının çatışma sonrası barış inşası süreçlerinde uygulanması ve BM Güvenlik Konseyi'nin aldığı uygulama kararları ile çatışma sonrası barış inşası sürecine dahil olduğu vakıalar ortaya çıkmıştır. BM'nin 7. Genel Sekreteri olan Kofi Annan tarafından 2004 yılında kaleme alınmış olan raporda; GDA mekanizmaları ve modellerine atıf yapılırken, BM'nin çatışma sonrası barış inşası süreçlerinde hukukun üstünlüğü, hakikat ve uzlaşı komisyonları ve tamir/tazmin programları ile süreci sürdürülebilir kılmayı hedeflediği ifade edilmektedir (UN Secretary General, 23 August 2004, s. 7). BM Güvenlik Konseyi kararı ile "uluslararası barış ve güvenliği koruma"[15] amacına müteallik olarak bazı devletlere yönelik gerçekleştirilen

https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc035/kanuntbmmc035/kanuntbmmc03506020.pdf (Erişim Tarihi: 07.05.2023)

[13] Küreselleşme ve Uluslararası Hukuk arasındaki ilişkiyi Uluslararası hukukun muhatabı olan aktörlerin çeşitlenmesi, insanlığın ortak sorunlarını çözmek için uluslararası iş birliğinin kaçınılmaz hale gelmesi, uluslararası ilişkilerde güç kullanım yasağı ve barışçıl yollarla çözüm arayışları üzerine bağlayıcı ilkeler geliştirilmesi, evrensellik ilkesi kapsamında uluslararası yargılamanın kapsamının genişletilmesi ve dünya ticaretindeki sınırlandırmaların tedrici olarak kaldırılması olmak üzere beş temel başlıkta inceleyen çalışmada uluslararası suçlar ve evrensel yargı yetkisi için bkz. Berdal Aral, "Egemenlik ve İnsan Hakları Açısından Küreselleşme ve Uluslararası Hukuk", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 24, 2005, s.61-64.

[14] Bilhassa 1970'li yıllar sonrası devletler arası ilişkilerde, teknoloji, ekonomi ve sosyal hayatta yaşanan gelişmelerle birlikte, devletlerin dış politika gündemlerini oluşturan olaylar çoğalırken oluşan yapıyı Karşılıklı Karmaşık Bağımlılık olarak nitelendiren Keohane ve Nye, uluslararası iletişim kanallarının çokluğu, uluslararası ilişkilerde hiyerarşinin olmaması ve uluslararası politikada büyük savaş dönemlerine kıyasla askerin gücün etkisinin azalması temelinde konuyu incelemektedir. Karşılıklı karmaşık bağımlılık ve egemenlik tartışmaları için bkz. Robert O. Keohane ve Joseph S. Nye, *Power and Interdependence*, Longman Classics in Political Science, 4th Edition, 2011, s.20-31.

[15] BM Güvenlik Konseyi'nin, insani müdahale çerçevesinde aldığı kararlar yoluyla uluslararası barış ve güvenliğe yönelik tehdit tanımının kapsamı, bir ülkenin içinde patlak veren etnik temizlik, katliamlar, sistematik işkence ve kitlesel tecavüz gibi insan onur ve haysiyetini kapsayacak şekilde genişletmiştir. Ne var ki, bu hususta hala önemli sorunlar söz konusudur. "Uluslararası barış ve güvenliğin tehdit altında olup olmadığına kimin tarafından karar verileceği", bahse konu kararlar alınırken hangi gerekçelerin geçerli olacağı ve icra edilen eylemlerin hukukiliğine dair tartışmalar için bkz. Berdal Aral, *Küresel Güvenlikten Küresel Tahakküme*, Küre Yayınları, İstanbul, 2016, s.53 ve 154.

askeri müdahaleler zamanlama, kapsam ve nitelik bakımından literatürde sıklıkla tartışılırken, BM'nin hukukun üstünlüğünün sağlanması adına Ruanda ve eski Yugoslavya gibi coğrafyalarda işlenen suçlara dair özel yetkili mahkemeleri ihdas etmiş olması, müdahalelerin yapısının askeri araçlarla sınırlı olmadığını göstermektedir. GDA'nın modern anlamda teşekkülü, literatürde üç ayrı dönemi merkeze alarak sınıflandırılmaktadır. Tezin takip eden bölümünde, GDA'nın tarihsel süreç içerisinde hangi unsurlarla var olduğu, kapsam ve sorumluluk alanı itibarı ile geçirdiği dönüşüm üzerinde durulacaktır.

3.4. Geçiş Dönemi Adaletinin Birinci Evresi: Savaş Sonrası Dönem

İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşturulan mekanizmalar ve uygulamalar, GDA için temel referans noktasını oluştururken, Birinci Dünya Savaşı'nı takip eden süreçte, adaletin sağlanması adına, tecavüz savaşı (*unjust war*)[16] ve uluslararası toplum tarafından verilecek olan cezaların hukuki dayanaklarının oluşturulması konuları üzerinde durulmuştur (Teitel R. G., 2014, s. 51). İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda, ulusal hukuk ile uluslararası hukuk öncelik olma açısından yer değiştirmiş ve uluslararası hukuk normları üstün olarak kabul görmeye başlamıştır (Teitel R. G., 2014, s. 52). Bu dönemdeki GDA pratikleri mahkemeler üzerine temellendirilmiştir. Örnek vermek gerekirse, savaşı kaybeden Almanların fiili tecavüzüne karşılık yargılanması öngörülürken, dönemin şartları içerisinde bunun ne şekilde gerçekleştirileceği hususunda bir yöntem ya da mutabakat söz konusu olmadığının altı çizilmelidir. Bu süreçte, mahkemenin huzuruna bireylerin mi, devletin mi, yoksa uluslararası sorumluların mı çıkarılacağına dair detay gibi görünen fakat, büyük önem taşıyan sorular tartışmaların merkezinde yer almıştır. Yargılamalara dair oluşan belirsizlik ortamında, ulusal mahkemelerde gerçekleştirilecek yargılamaların, adaletin tecellisi adına yetersiz ve gelecekte benzer fiillerin engellenmesinde başarısız olabileceğine dair görüşler ön plana çıkmıştır (Teitel R. G., 2014, s. 52). Savaştan/çatışmadan barışa evirilen aşamada, devletin ötesine geçerek, faillerin ve sorumluların mahkeme huzuruna çıkarılması

[16] "Tecavüz savaşı" geniş ifadeyle, Batı kültüründe siyasal amaçlar doğrultusunda zor kullanımının ne zaman ve hangi şartlarda haklı görülebileceğini belirlemeyi, haklı olunsa dahi güç kullanımının sınırlandırılmasının esaslarını ortaya koymaya çalışan bir kıstaslar bütünüdür. Savaşın haklı olup olmayacağı ise; haklı bir neden, hukuka uygun otorite, hukuka uygun niyet, iyi niyet, güç kullanımının amacının ötesinde zarar vermemesi, güç kullanımının orantılı olması, amacın barışa ulaşmak olması ve son çare olarak güç kullanımına başvurulması gibi kriterlere bağlıdır. Dolayısıyla bu kriterlerin gerçekleşmediği durumlar 'saldırı ya da tecavüz savaşı' olarak nitelendirilmektedir. Detaylar için bkz. Fulya A. Ereker, "İlk Çağlardan Günümüze Haklı Savaş Kavramı", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 1, Sayı 3, 2004, s.1-36.

gerektiğine dair mutabakatın sağlanmış olması İkinci Dünya Savaşı sonrasında Teitel tarafından GDA'nın ilk evresi olarak tanımlanan sürecin en belirgin özelliği olarak ortaya çıkmaktadır (Teitel R. G., 2014, s. 52). İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası siyasetin yapısı GDA kapsamında yeni gelişmelerin gündeme gelmesine imkân sağlamamıştır.

3.5. Geçiş Dönemi Adaletinin İkinci Evresi: Soğuk Savaş Sonrası Dönem

Soğuk Savaş döneminin iki kutuplu yapısı uluslararası siyasi sistemi etkisi alına almış, birçok coğrafya dönemin iki kutuplu yapısının tesiri altında kalmıştır. ABD'nin komşusu olma özelliğine sahip olan Latin Amerika ülkeleri de Soğuk Savaş döneminin iki kutuplu yapısı ve gelişmelerinden etkilenmiştir. ABD, kendine komşu olan Latin Amerika'yı Sovyetler Birliği'nin etkisinden korumak gayesiyle, sol düşünceye sahip iktidarlara yönelik ekonomik ve siyasi baskı oluşturarak ve yönetimlere karşı askeri darbeleri destekleyerek müdahalelerde bulunmuştur. Latin Amerika'da demokratik seçimlerle 1970'li yıllarda iktidara gelen sol merkezli yönetimler, ABD'nin müdahaleleri neticesinde, değişmeye başlamıştır. 1981 yılında ABD Başkanı olan Ronald Reagan, sağcı otoriter rejimlere kuvvetli desteğini dile getirmiştir (Astiz, 1982, s. 50). Reagan'ın iktidara geldiği 1980'li yıllarda, Latin Amerika ülkelerinin çoğunluğu ABD tarafından iktidara getirilen sağcı askeri cuntalar ve antidemokratik rejimler tarafından yönetilmekteydi. (Yılmaz, 2012, s. 8). Bu durumun bir neticesi olarak, antidemokratik rejimlerle, halkların bahse konu yönetimlere karşı çıkan kesimleri arasında çatışmalar yaşanmıştır. Gelişmeler neticesinde, Latin Amerika coğrafyasında otoriter yönetimler tedrici olarak sona ermiş ve antidemokratik rejim dönemlerinde işlenen suçlar ve insan hakları ihlalleri ile nasıl mücadele edileceği konusunda, ulusal düzeyde yargılamalar ve hakikat komisyonlarının oluşturulması gibi çözüm önerileri, GDA dahilinde değerlendirilmeye başlamıştır.

Latin Amerika'da bahse konu gelişmeler yaşanırken, aynı dönemde Avrupa coğrafyası da benzer değişimlere sahne olmuştur. Demokratikleştirme teorilerinde 'üçüncü dalga' olarak adlandırılan rejim değişiklikleri, öncelikle Güney Avrupa'da etkisini göstermiş, otoriter yönetimler yerine demokratik siyasi ve idari yapılar oluşturulmuştur. Orta ve Doğu Avrupa'da ise, Sovyet Bloğunun etkisi altında bulunan Varşova Paktı[17] ülkeleri,

[17] Soğuk Savaş döneminde Doğu Blok üyeleri NATO'ya karşı olmak üzere 14 Mayıs 1955 tarihinde Varşova Paktı'nı kurmuştur. Bölgesel, kolektif bir savunma ve yardımlaşma örgütü olan bu Pakt'a Sovyetler Birliği, Arnavutluk, Demokratik Alman Cumhuriyeti, Bulgaristan, Macaristan, Polonya, Romanya ve Çekoslavakya katılmıştır. İkinci Dünya Savaşından hemen sonra Sovyetler Birliği'nin

rejimin güç kaybetmeye başlamasıyla, demokratikleşme sürecine girmiştir (Yücel, 2011, s. 641). Oluşturulan demokratik siyasi ve idari yapılar ve yöneticileri, geçmişte antidemokratik rejimler altında işlenen suçlara dair hesap verilebilirliğin sağlanması için adalet talebinde bulunmuştur. Nitekim bahse konu coğrafyalarda, komünist veya sağ eğilimli askeri rejimler altında işkence, kaybolma, öldürme ve diğer ağır insan hakları ihlalleri gibi acı tecrübeler yaşanmıştır. İhlallerin tespit edilmesi ve mağduriyetlerin ortadan kaldırılması adına GDA mekanizmalarının farklı uygulamaları ortaya çıkmıştır. Ulusal düzeyde mahkemelerin oluşturulması ve anayasanın eski ihlallere yer vermeyecek şekilde demokratikleştirilmesi etrafında alternatifler oluşmuştur. GDA'nın ikinci evresi olarak adlandırılan süreçte özetle; insan hakları ihlallerine karşı cezai müeyyidelerin uygulanmasının ötesine geçilerek, ulusal düzeyde hukukun üstünlüğünün sağlanmasının önemi ön plana çıkarılmış ve devlet aygıtı içerisinde hukuki anlamda kurumsallaşmanın temelleri oluşturulmuştur. Teitel, GDA'nın ikinci evresi olarak adlandırdığı dönemde, her ne kadar uluslararası mahkeme ihdas edilmemiş olsa da, uluslararası hukukun, geçiş döneminde olan toplumlardaki ulusal mahkemeler için hukukun üstünlüğü konusunda rehberlik eden bir alternatif kaynak olduğunu ifade etmektedir (Teitel R. G., 2014, s. 54). GDA'nın ikinci evresi olarak adlandırılan dönemde özetle, GDA'nın kurumsallaşması adına çeşitli imkanlar ortaya çıkmıştır. Bu itibarla GDA, çatışmadan barışa giden süreçlerde, ulusal hukuk düzleminde de ön plana çıkmaya başlamıştır.

3.6. Geçiş Dönemi Adaletinin Üçüncü Evresi: Kalıcı Dönem

Bu evrede, GDA hem teorik olarak hem de uygulamada oluşturulan mekanizmalar yoluyla genişlemiş ve önceki evrelerde ortaya çıkan yapısal hazırlıklar ile birlikte geniş bir hareket alanı elde etmiştir. Hemen hemen 2000'li yıllara tekabül eden bu süreçte, GDA muhatap olduğu konular itibarı ile genişlemiş ve geçmişte hukuki yöntemlerle anılırken, gelinen noktada olağanüstü çatışma sonrası şartlara odaklanması nedeniyle, varlığını kabul ettirerek 'normalleşmiştir' (Teitel R. G., 2003, s. 90). Nitekim 2000'li yıllar öncesinde ortaya çıkan krizler ağırlıklı olarak ulus-devlet yapıları ile ilişkilendirilirken, 2000'li yılları takip eden süreçte ortaya çıkan çatışma ve krizlerin hüviyeti ulus-devlet sınırlarını aşmış ve küresel bir hal almıştır. 'Barış döneminde

liderliğinde politik, ideolojik, ekonomik ve askeri yönlerden bir blok olarak "Doğu Bloku" meydana gelmiş ve dünya yeni bir bloklaşma dönemine girmiştir. Detaylar için bkz. Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-2014*, Der Yayınları, 10. Baskı, 2015, s.938-939.

savaş'[18] olarak tabir edilen bu dönemde, siyasal bölünmeler, yapısal olarak zayıf/kırılgan devlet yapıları, küçük savaşlar ve sürekli çatışma hali günümüz siyasi şartlarının belirlenmesinde etkili olmuştur (Teitel R. G., 2014, s. 63). GDA, 1990'lı yılların başından itibaren etnik, dini, siyasi kriz coğrafyalarında ortaya çıkan yeni meydan okumalarla karşılaşmış ve paradigma değişikliği yaşamıştır. 1998 yılında düzenlenen BM Konferansında karara bağlanan, BM ile ilişki içinde daimî bir UCM'nin kurulması, uluslararası hukuk ve GDA mekanizmalarının uygulanabilirliği açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. UCM'nin tüzüğünde yer alan maddeler içerisinde, GDA mekanizmalarını ilgilendiren birkaç madde şu şekilde sıralanabilir;

- Uluslararası toplumu bir bütün olarak yakından ilgilendiren, ciddi suçların cezasız kalmaması,
- Ulusal ve uluslararası iş birliğinin güçlendirilmesi suretiyle, suçların etkin bir şekilde kovuşturulması ve güvence altına alınması,
- Suçların faillerinin cezasız bırakılmasına son verilmesi ve ilgili suçların önlenmesi hususlarında kararlı olunması,
- Uluslararası suçların sorumluları üzerinde yargı yetkisinin kullanılmasının her devletin görevi olduğunun hatırlatılması (International Criminal Court, 2002).

Tarihsel gelişim süreci içerisinde GDA özetle, öncelikle bireylerin uluslararası düzeyde işledikleri suçlardan sorumlu tutulması için yapısal düzenlemeler ve adli mekanizmalar konuları ile irtibatlandırılmıştır. Çeşitli coğrafyalarda otoriter rejimlerin sona ermesini müteakip, geçmişte gerçekleşen hak ihlalleri ile mücadele edilmesi çerçevesinde, ulusal düzeyde hukukun üstünlüğünün sağlanması ve demokratikleşmenin gerektirdiği anayasal ve idari reform süreçleri GDA kapsamında değerlendirilmiştir. Son olarak, ilk iki evrede ortaya çıkan kazanımlar ve tecrübeler merkeze alınarak, çatışmanın değişen karakterinin gerektirdiği önlemlerin alınması ve çatışma sonrası barış inşası girişimleri, GDA'nın müktesebatına eklemlenen başlıklar olarak ön plana çıkmıştır.

GDA'nın çatışma sonrası barış inşası girişimleri kapsamında, dört temel sütunu olma niteliği taşıyan uygulamaları cezalandırıcı ve onarıcı adalet başlıkları altında toplamak

[18] David Halberstam tarafından keleme alınan ve Türkçeye "Barış Zamanı Savaş - Bush, Clinton ve Generaller" (*War in a Time of Peace: Bush, Clinton and the Generals*) olarak tercüme edilen kitapta ABD'li liderlerin çatışma bölgelerinde takip ettiği politikalara ilişkin detaylar yer almaktadır. Detaylar için bkz. David Halberstam, *Barış Zamanı Savaş Bush, Clinton ve Generaller*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Türkçe Tercüme: Abdullah Yılmaz, 2002, İstanbul.

suretiyle, takip eden bölümde; mahkemeler, hakikat ve uzlaşı komisyonları, eski hale getirme faaliyetlerinin yanı sıra, kurumsal/anayasal reform süreçleri incelenecektir.

3.7. Geçiş Dönemi Adaleti Uygulaması Olarak Ulusal ve Uluslararası Mahkemeler

GDA mekanizmaları içerisinde cezalandırıcı adalet yöntemini detaylandırmadan önce, cezalandırıcı adalette temel teorik yaklaşımların neler olduğunu tanımlamak yerinde olacaktır. Literatürde ödetme ve cezalandırma olarak ifade edilen cezalandırıcı adalet, (*retributive justice*) öncelikli olarak, insanların yaptıkları hatalar ya da işledikleri suçlar karşılığında cezai yaptırımı önermektedir. Cezalandırıcı adaletin temelinde dini motifleri görmek mümkündür. Papa XII. Pius 1952 – 1955 yılları arasında verdiği vaazlarında, Kant ve Hegel tarafından da benimsenen, suçluların cezalandırılmasının, suç işleyenin karşılığını bulması, toplumun geri kalanının fiziksel anlamda korunması ve toplumda ahlaki düzenin tesis edilmesi açısından gerekli olduğunun altını çizmiştir (Hermann, 2017, s. 83). Mutlak ceza teorilerine göre, ceza geçmişe yöneliktir ve failin kusuru ancak cezanın karşılık bulmasıyla telafi edilir. Böylece suçlu cezasını çekerek suçunun günahından temizlenecek ve toplumun geri kalanına olan sorumluluğunu yerine getirmiş olacaktır (Centel, 2020, s. 338). Cezai yaptırımlara dair bir diğer husus da, cezanın caydırıcı nitelik taşımasıdır. Teoride 'genel önleme' ve 'özel önleme' olmak üzere iki çeşit önleme/caydırıcılık söz konusudur. Genel önleme; suç işleyenlerin cezalandırılarak, suç işlemenin bedelinin faydasından çok zararı olduğu gerçeğini ispat etme amacını taşımaktadır ki, bu sayede caydırıcılık sağlanmış olur (Centel, 2020, s. 345). Bu anlamda ceza; korkutmak (negatif genel önleme) ya da hukuk bilincini ve hukuka güveni güçlendirmek (pozitif genel önleme) kaydıyla hukuka uygun davranışta bulunmaya teşvik eder. Özel önleme, diğer bir ifadeyle, bireysel caydırıcılık; mahkûm olmuş suçluların davranış ve tutumlarını yönlendirmeye yöneliktir (Centel, 2020, s. 345). Failin, gelecekteki suçlardan alıkonulması için kusuru oranında değil, yeniden sosyalleşmesi adına gerekli olan miktarda ceza alması söz konusudur (Centel, 2020, s. 340). Özel önleme üç şekilde uygulanabilir, birincisi, suçluyu cezanın şiddetiyle korkutmak suretiyle bir daha suç işlemekten alıkoymak, ikincisi, suçluyu tecrit ederek toplumu ondan korumak, üçüncüsü ise, suçluyu rehabilitasyona tabi tutarak ıslah etmek, yeniden topluma kazandırmaktır (Centel, 2020, s. 340). Son olarak; karma ceza teorisi (bağdaştırıcı teori), cezanın amacının kefaret ile genel ve özel önleme olduğunu kabul ederek, cezanın

geçmişe ve geleceğe yönelik olduğunu ve toplumu suçtan korumayı hedeflediğini ileri sürmektedir (Centel, 2020, s. 347).

GDA kapsamında oluşturulan özel yetkili uluslararası mahkemeler, soykırım, çeşitli savaş suçları ve insan hakları ihlallerini gerçekleştiren kişileri bulup mahkeme huzuruna çıkarmayı ve bu itibarla caydırıcı olmayı hedeflemektedir. Bunu destekler nitelikte olan üç temel önerme bulunmaktadır.

- Uluslararası hukuk; bahse konu suçların faillerinin devletler tarafından araştırılmasını, kovuşturulmasını ve yargılanıp cezalandırılmasını zorunlu kılmaktadır,
- Uluslararası hukuk uyarınca faillerin hesap verebilirliğinin sağlanması gerekmektedir,
- Geçmişte işlenen suçlar için faillerinin hesap verebilirliğinin sağlanması, gelecekte benzer suçların işlenmesini engelleyecektir (Villalba, 2011, s. 4).

Yukarıda sıralanan maddelerde görüleceği üzere, belli suçları işleyen kişiler sadece kendi devletlerine karşı değil, aynı zamanda uluslararası topluma karşı sorumludur. Burada yaptırımların uygulanması için ciddi bir irade söz konusudur. Uygulayıcı olan ulusal, uluslararası ya da özel yetkili mahkemeler arasındaki bağlayıcılığın sağlanması adına belirli sözleşmeler oluşturulmuştur. Ceza hukuku alanında faaliyet gösteren mahkemelerin ilk örneklerini daha önce bahsedildiği üzere, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Nürnberg Ceza Mahkemesi ve Tokyo Uluslararası Ceza Mahkemesi[19] oluştururken, BM Güvenlik Konseyi kararları ile ihdas edilen EYUCM ve RUCM'a ek olarak, karma olarak tasarlanan, uluslararası statüyü haiz Doğu Timor, Sierra Leone ve Kamboçya Mahkemeleri kurulmuştur.[20]

GDA kapsamında özel yetkili ya da karma mahkemelerden bahsedilirken, küreselleşme, uluslararası hukuk ve devletlerin egemenlik güçlerinin bir kısmını devretmesi hususları

[19] Nürnberg ve Tokyo Ceza Mahkemeleri İkinci Dünya Savaşını kazanan devletlerin kendi aralarında yaptıkları bir anlaşmayla kurulmuştur. Yargı yetkisi uluslararası insancıl hukukun ihlallerine ilişkindir. Her iki mahkeme de barışa karşı suç, savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar olmak üzere üç ayrı suç grubu açısından yetkilendirilmiştir. Bkz. Durmuş Tezcan, Mustafa Ruhan Erdem ve Murat Önok, *Uluslararası Ceza Hukuku*, 5. Baskı, Seçkin Yayınları, 2019, s.299-307.

[20] Ulusal hukukun ana öznesi olan birey, uluslararası hukukta son derece sınırlı bir düzlemde kişi vasfını kazanabilmektedir. Bireyi *kişi* haline getiren en önemli iki temel mekanizma, "uluslararası insan hakları hukuku" ve "uluslararası ceza hukukudur". Uluslararası insan hakları hukukunda birey lehtar ya da hak sahibi olarak rol oynayabiliyorken, uluslararası ceza hukukunda sadece sorumluluğu ile bu vasfa sahip olmaktadır. Nürnberg, Tokyo, Yugoslavya ve Ruanda savaş suçları mahkemelerinde *ad hoc* olarak yargılamalar yapılmıştır. Bkz. Cenap Çakmak, *Uluslararası Hukuk Giriş, Teori ve Uygulama: Bir Uluslararası İlişkiler Yaklaşımı*, Ekin Yayınevi, 2014, s.87-88.

arasındaki ilişkiye yer verilmesi yerinde olacaktır. Roma Statüsü[21] ile birlikte, 2002 yılında yürürlüğe giren UCM (Rome Statute of the International Criminal Court, 2011), ulusal ceza hukuku sistemlerini tamamlayıcı nitelik kazanmıştır. Bu durum; ulusal yargı yollarıyla failin cezalandırılmaması halinde uluslararası mahkemenin devreye girmesi anlamına gelmektedir (Kılıç, 2009, s. 626). Ulusal ve uluslararası mahkemeler konusunda özetle şu noktanın altı çizilebilir: Uluslararası mahkemeler yetki, imkân ve süreç yönetimi konularında ulusal mahkemelere kıyasla daha fazla uzman insan kaynağına ve maddi imkâna sahiptir. Buna karşılık ulusal mahkemeler, çatışmanın yaşandığı coğrafyada yer almaları sebebi ile soruşturma, kovuşturma ve faillerin mahkeme huzuruna çıkarılması noktasında belli sınırlılıklarla maluldür; ayrıca bu tür mahkemeler, siyasi baskıya açıktır ve kamuoyunun baskısı anlamında hassas bir konumda yer almaktadır. Uluslararası mahkemeler tarafından ulusal düzeyde yargı süreçlerinin desteklenmesi, bilgi paylaşımlarının şeffaflıkla yapılması, insan kaynağı ve maddi imkanların aktarılması suretiyle yerelde ulusal mahkemelerin karşılaştığı zorluklar aşılabilecektir.

Uluslararası mahkemelerin usul ve uygulama kabiliyetleri açısından önemli bir gücü temsil ettiği ifade edilmelidir (Greiff, 2012, s. 53). GDA kapsamında, cezalandırıcı adalet çerçevesinde, faillerin mahkeme huzuruna çıkarılması, cezanın belirlenmesi ve uygulanması, gelecekte benzer suçların işlenmemesi ve geçmişte yaşananların sonrasında adaletin tecelli etmesi açısından önem arz etmektedir.

3.8. Geçiş Dönemi Adaleti Uygulaması Olarak Hakikat ve Uzlaşı Komisyonları

Onarıcı adalet, suçu işleyeni ve mağduru merkeze almak suretiyle, işlenen suçun kanuna aykırı olup olmadığını tanımlamaktan ziyade, ortaya çıkan zararın giderilmesine odaklanmaktadır. Cezalandırıcı adaleti onarıcı adaletten farklı kılan durum, adalet yaklaşımları ile irtibatlıdır. Onarıcı adalet, bugünü ve geleceği yeniden inşa etmeyi ve süreci yönetmeyi hedef olarak belirlemektedir (Trenczek, 2015, s. 454). Onarıcı adalet konusunda kendisine çokça atıf yapılan ve günümüz onarıcı adalet yaklaşımının

[21] Roma Statüsü, 17 Temmuz 1998 tarihinde "Birleşmiş Milletler Uluslararası Ceza Mahkemesi Diplomatik Konferansında" 120 katılımcı ülke tarafından kabul edilmiş ve 66 devlet tarafından onaylanması mukabilinde 11 Nisan 2002 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Ceza hukuku alanında uluslararası düzeydeki ilk sürekli mahkeme niteliği taşıyan ve antlaşma zemininde oluşturulan UCM, en ağır suçların cezasız kalmamasını hedeflemektedir. Detaylar için bkz. Türkiye Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı, Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, Uluslararası Ceza Mahkemesi, https://diabgm.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/uluslararasi-ceza-mahkemesi-ucm28022020101834 (Erişim Tarihi 21.12.2021)

teşekkülünde öncü kabul edilen Howard Zehr'in 'onarıcı adalet' tanımı ise şu şekildedir; onarıcı adalet, belirli bir suçta pay sahibi olanları mümkün olduğu ölçüde tespit edip, ortaya çıkan zararların neler olduğunu ve mağdurların ihtiyaçlarının karşılanmasını öneren bir mekanizmadır (Zehr, 2002, s. 40). Onarıcı adalet ile ilgili teoride yer alan önermelerin, uygulamada ne derece etkin ve belirleyici olarak var olduğu konusu literatürde tartışılmaktadır. Bilhassa yerel ya da uluslararası düzeyde ağır insan hakları ihlalleri, soykırım, onur ve haysiyet kırıcı suçlar söz konusu olduğu zaman, çatışan tarafların nasıl ve ne şekilde bir araya geleceği, suçlu ile mağdurun arasındaki ilişkinin nasıl tesis edileceği gibi hususlar uygulamada belirli zorluk ve engellerle karşılaşma ihtimalini güçlendirmektedir. Dolayısıyla, onarıcı adaletin fonksiyonel olarak işlemesi için failin ve mağdurun gönüllülük esasına dayalı olarak aktif şekilde katılım sağlaması, failin mağdura karşı yükümlülükleri olduğu bilinciyle sorumluluk üstlenmesi ve eski hale getirme ya da tazminatı karşılaması gibi hususlar sürecin hedefine ulaşması açısından önemlidir (Marshall, 1999, s. 24). Onarıcı adalet; çatışan taraflar arasında ilişkilerin inşasını, toplumsal farkındalık oluşturulmasını, ön yargılarla mücadele edilmesini, işlenen suçlar ve yaşanan çatışmalara çözüm bulunmasını ve farklı mağduriyetlerin tazmin edilmesine odaklanmaktadır. Bu kapsamda uygulanan yöntemlerden bazıları; aile grup konferansları, mağdur – fail uzlaşması, cezalandırıcı halkalar, hakikat ve uzlaşı komisyonları (Uludağ, 2011, s. 138) şeklinde teşekkül etmektedir. Özetle onarıcı adalet, çatışma sonrasında toplumsal ve bireysel dönüşümü merkeze almaktadır.

Çatışma sonrası toplumlarda birey veya grup düzeyinde, taraflar arasındaki ilişkilerin normalleşmemesi ve güven eksikliği ön plana çıkabilmektedir. Geçmişte yaşanan ağır insan hakları ihlalleri ve işlenen savaş suçlarına dair hakikatler ortaya çıkmadan normalleşme ve toplumsal uzlaşı temelli bir barış inşası mümkün görünmemektedir. Hakikat gözlemcileri bu sebeple, geçmişteki şiddet içeren uygulama ve yöntemlerin oluşturduğu mağduriyetlerin siyasi, ekonomik ve sosyal yansımalarını dikkate almak suretiyle, geçmişte tam manasıyla neler yaşandığını ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.

Otoriter yönetimler ya da çatışma dönemlerinde işlenen bazı suçlar gizlice işlenmiş olabileceği gibi, bazı suçlar da azmettiricileri, failleri ya da şahitleri tarafından biliniyor olsa da reddedilmektedir (Arriaza, 2006, s. 3). Suçluların ya da suça şahitlik edenlerin mevcut ekonomik, siyasi ya da sosyal statülerini ve güçlerini devam ettirmek adına hakikati göz ardı edip saklı tuttuğu veya açığa çıkmaması adına özel çaba gösterdiği durumlarla çatışma sonrası coğrafyalarda sıkça karşılaşılmaktadır. Çatışma döneminde

yaşananlara dair hakikatlerin ortaya çıkmasına engel olan bireyler, toplumun geçmişle yüzleşmesini ve toplumsal uzlaşının sağlanmasını kendi çıkarları adına göz ardı etmektedir. Mağdurları zarara uğratan bu yaklaşım, hakikatin de mağdur edilmesine sebep olmaktadır. Bu bağlamda hakikatin ortaya çıkarılması ile ilgili sorunların üstesinden, devlet tarafından kanun ya da idari bir yönetmelik kapsamında kurulan hakikat komisyonları marifetiyle gelinmesi hedeflenmektedir. Hakikat komisyonlarının beş ana hedefi bulunmaktadır. Bunlar;

- Açığa kavuşturulmamış ya da inkâr edilen suç ve şiddet olayları hakkında gerçekleri ortaya çıkararak, toplumsal ve tarihsel açıdan irtibatların incelenmesi ve cezai soruşturmanın gerekli olup olmadığının ortaya çıkarılması,
- Mağdurları ve hayatta kalanları koruyarak, mevcudiyetlerinin tanınması ve sürecin ortakları olarak çözüm sürecine aktif katılımlarının sağlanması,
- Toplumsal ve siyasi dönüşüme katkı sağlayacak şekilde politikalar üretilmesi ve farkındalık programları oluşturulması,
- İnsan hakları ihlallerinin ve savaş suçlarının tekrarlanmasını önlemek için tespit ve önerilerde bulunulması,
- Aralarında düşmanlık bulunan gruplar arasında uzlaşının sağlanması için çaba sarf edilmesi (Çelikkan, 2014, s. 24).

Genel anlamda bahse konu beş hedef etrafında oluşturulan hakikat komisyonlarının günümüzde teşekkül süreçleri 1970'li yıllara dayandığı gibi, yerel ve uluslararası düzeyde farklı coğrafyalarda örnekleri söz konusudur. Uganda, Arjantin, Guatemala, Güney Afrika, Doğu Timor ve Fas, hakikat komisyonlarının uygulandığı ülkelerdir (Lundy & McGovern, 2008, s. 270). Yukarıda beş maddede açıklandığı üzere, hakikat komisyonlarının amacı, suç işleyenleri cezalandırmak olmadığı gibi, çatışma öncesinde sahip olunan bazı hak ya da maddi imkanları çatışma sonrasında tazmin etmek de değildir. Komisyonlar marifetiyle, mağdurlar yaşadıkları ve şahit olduklarını paylaşmakta, işlenen suçlar sınıflandırılmakta, tespit ve öneriler ile birlikte açıklanmaktadır. Geçmişle yüzleşmek ve gelecekte benzer mağduriyetlerin ortaya çıkmasını engellemek hakikat komisyonlarında ortak olarak belirlenen hedeflerdendir. Hakikat komisyonları, geçmişte yaşanan gerçeklerin faillerin destekçileri tarafından veya mağdurların intikam duygusuyla yönlendirilmesinin önüne geçmek suretiyle, yaşananların tarihsel dökümünü yapmakta, geçmişte yaşananları kayıt altına almaktadır (Subotić, 2009, s. 106). Şahitlerin dinlenmesi, farklı insan hakları kurumları ya da resmi makamlarca kayıt altına alınmış

belgelerin incelenmesi, resmi devlet makamlarınca sürecin desteklenmesi, coğrafi olarak suçun işlendiği yerlerde yapılacak keşif çalışmalarına müsaade edilmesi ve lojistik ihtiyaçların karşılanması gerekmektedir (Çelikkan, 2014, s. 43). Hakikat ve uzlaşma komisyonlarını yargı sürecinden ayıran ve kendisine has kılan birkaç özellik bulunmaktadır. Örneğin, hakikat komisyonları, herhangi bir yargı organı gibi soruşturma yürütemez, cezai yükümlülük saptayamaz, ceza belirleyemez ya da mahkemede geçerli yargı süreci ilkelerini uygulayamaz (Çelikkan, 2014, s. 26). Ne var ki, toplanan delillerin kanıt niteliği taşıdığı durumlarda, hakikat komisyonlarının ceza soruşturmasına yol gösterici ya da tamamlayıcı katkıda bulunma imkânı söz konusudur (Çelikkan, 2014, s. 26).

Hakikat komisyonlarının oluşum süreçlerinin çatışmanın karakteri ile de uyumluluk göstermesi çatışan taraflar arasındaki kutuplaşmanın yerleşik hale gelmemesi adına önemlidir. Eski Yugoslavya coğrafyasında başta Bosna Hersek olmak üzere Hırvatistan ve Sırbistan'da 1992-1995 yılları arasında yaşanan çatışmada olduğu gibi, üç farklı etnik kimlik ve birden çok dini yapıdan oluşan toplumda, çatışma sonrası süreçte, hakikat komisyonları sosyal ve siyasi baskı altında "hakikati gün yüzüne çıkarma" işlevini icra edemediği takdirde, her etnik yapının 'birbiriyle çelişen hakikati' ortaya çıkarması kaçınılmaz olacaktır (Bohl, 2006, s. 573). Hakikat komisyonlarının amacı, henüz gün yüzüne çıkmamış olan hakikate ulaşmakken, farklı kimlikler arasında çelişen hakikatin ortaya çıkması, hali hazırda kırılgan olan ilişkilerin onarılmasını daha zor hale getirme potansiyelini barındırmaktadır. Savaş sonrasında, Boşnaklar, Hırvatlar ve Sırplar tarafından oluşturulan hakikat komisyonlarının birisinde yer alan şu not dikkat çekicidir: "Komisyonlarda dile getirilen iddialar, hakikatlerin birbiriyle çeliştiğini göstermektedir. Bu şekilde devam ettiği takdirde, bundan elli yıl sonra gelecek nesiller hangi hakikatin doğru olduğu hususunda kavga edecektir" (Bohl, 2006, s. 573). Bu örneğin verilmesindeki amaç, Yugoslavya'nın dağılmasından sonra kendi referandumunu yaparak bağımsızlığını ilan eden Bosna Hersek devletine karşı saldırgan bir tutumla hareket eden Sırp ya da Hırvatları haklı göstermek değildir. Hakikat komisyonları, insan hakları ihlallerinin açığa çıkarılmasını hedeflemektedir ve bu ihlali gerçekleştiren taraf hangisi olursa olsun öncelikle kabul edilmeli, özür dilenmeli, gerekiyorsa yargı süreçleri işletilmeli ve gelecekte benzer hak ihlallerinin yaşanmasının önüne geçilmelidir. Hakikat komisyonları kurulduğu kanunun ya da yönetmeliğin gereği olarak, belirli süre içerisinde, siyasi ya da çıkar gruplarının baskısı altında kalmadan, objektif şekilde hakikati ortaya

çıkarmakla yükümlüdür. Komisyonlar üzerinde devletin, çıkar gruplarının, bürokrasinin veya toplumsal baskının oluşması halinde, çalışmalar işlevsiz hale gelebileceği gibi, toplumsal uzlaşının sağlanması bir tarafa, bu durum, çatışma sonrasında derin ayrılık ve kırılmaların yaşanmasına sebep olma potansiyelini bünyesinde barındırmaktadır. Eski Yugoslavya coğrafyasında, geçmişte yaşananların ortaya çıkarılması maksadıyla kurulan hakikat komisyonlarının, toplumsal uzlaşı anlamında hedeflenen katkıyı sağlayamamış olması ve menfi neticeler doğurması, her çatışma sonrasında hakikat komisyonunun kurulması şeklinde bir yanılgıya düşülmemesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Nitekim eski Yugoslavya gibi etnik hassasiyetlerin ön planda olduğu coğrafyalarda, hakikat komisyonları, geçmişte yaşananları haklı gören söylemlerin siyasiler tarafından sürdürülmesi için bir araç olarak kullanılabilmektedir (Subotić, 2009, s. xii).

Onarıcı adalet kapsamında hakikat komisyonları; geçmişle, geçmişte yaşananlarla yüzleşmek ve toplumsal uzlaşıya katkı sağlanması adına önemli bir açığın kapanmasına destek olmaktadır. Hakikat komisyonlarının tek başına toplumsal uzlaşıyı sağlayacağının veya barışı tesis edeceğinin varsayılması, doğru bir yaklaşım olmayacaktır (UN High Commissioner for Human Rigts Office, 2006, s. 2). Bu sebeple, hakikat komisyonlarının, çatışmanın mahiyetine uygun coğrafyalarda ve GDA uygulamalarını destekleyici/tamamlayıcı bir yapıda ihdas edilmesi, toplumsal uzlaşı sürecine katkı sağlayacaktır.

3.9. Geçiş Dönemi Adaleti Uygulaması Olarak Eski Hale İade ve Tazmin Programları

Dağıtıcı adalet; kişiler, görevler, eşyalar, hizmetler, fırsatlar, ödüller, cezalar, imtiyazlar, roller ve statüler arasında gerçekleşen farklı kazanımların birbiriyle olan ilişkilerini ve irtibatlarını merkeze almaktadır (Cohen, 1987, s. 21). Cohen tarafından yapılan geniş ve kapsamlı tanımlama, dağıtıcı adalet anlayışının birçok alanda uygulanabilir ve kullanılabilir olduğunu ispat eder niteliktedir. Dağıtıcı adaletin temel önermeleri arasında, gelir ve imkânların dağıtımı, mağduriyetlerin giderilmesi gibi sosyolojik, ekonomik, siyasal ve sosyal hayata dair farklı değerlendirmeler ve yaklaşımlar mevcuttur. Liberal ekonomik düzen, kurumlar ve sosyal ilişkiler konularında literatüre önemli katkıları bulunan John Rawls; en az şanslı olanların en çok yararına olacak şekilde kaynak ve imkanların dağıtımı durumunda eşitsizliklerin ortadan kaldırılacağını iddia etmektedir (Eryılmaz, 2020, s. 237). GDA'nın konusu olarak dağıtıcı adalet ise; çatışma sonrası barış inşası sürecinde devletin elinde bulunan kaynak ve imkânların paylaşımında hangi

kıstasların ön planda tutulması gerektiğine dair önermelerde bulunmaktadır. Çatışma sonrasında mağdurların vatandaşlık haklarının yeniden tesis edilmesi, sosyal dışlama ve ekonomik ötekileştirmenin ortadan kaldırılması, şeref, saygınlık ve ahlaki değerlerin iade edilmesi adına uygulanan araç ve yöntemler (Andrieu, 2014, s. 95) dağıtıcı adaletin barış inşası alanında ön plana çıkardığı konu başlıklarındandır. Dağıtıcı adalet, Lederach gibi bazı düşünürler tarafından 'sosyo-ekonomik adalet'[22] başlığı altında da ele alınmıştır. Çatışma döneminde oluşan zararların tamir ve tazmin edilmesi, dağıtıcı adaletin çatışma sonrası süreçlerde odaklandığı bir diğer husustur. Çatışma esnasında oluşan hukuksuzlukların çatışma sonrasında düzeltilmesi, mülkiyet hakkının yeniden sağlanması, tazminat verilmesi, rehabilitasyon süreçleri ve mağdurların tüm bunlarla birlikte ihtiyaçlarının karşılanması, dağıtıcı adaletin çatışma sonrası barış inşası süreçlerinde önceliği başlıklardandır (Kasapas, 2008, s. 66).

GDA'nın dağıtıcı adalet kapsamında öne çıkardığı hususlardan bir diğeri de mağdurların kayıplarının telafi edilmesidir. Bu alanda yükümlülüğü yerine getirmesi gereken ilk sorumlu, devlet olarak ön plana çıkmaktadır. Arjantin ve Şili örneklerinde olduğu gibi, devletler otoriter idareler dönemlerinde yaşanan kaybolmalar ve işkence gibi suçlara ilişkin olarak uluslararası hukuk uyarınca sorumlu tutulmakta ve tazminat ödeme yükümlülüğü ile karşı karşıya kalmaktadır (Villalba, 2011, s. 5). Tamir, iade, telafi gibi uygulamalar devlet tarafından gerçekleştirilebileceği gibi, sivil toplum kuruluşları ya da ilgili konuda çalışmaları olan bağışçı devletler tarafından yürütülen program ve projelerle de uygulanabilmektedir. Theo van Boven, çatışma sonrası ortaya çıkan mağduriyetlerin ortadan kaldırılması durumunu aşağıda yer alan dört başlık altında değerlendirmektedir:

- **Eski Hale İade (*restitution*):** Eski hale getirme, mağdurlar için insan hakları ihlalleri öncesinde var olan durumu mümkün olduğu ölçüde yeniden tesis etmeyi gerektirmektedir. Eski hale getirme, aynı zamanda, özgürlüğün, vatandaşlık haklarının, istihdamın ve mülkün yeniden sağlanmasını zorunlu kılmaktadır (Boven T. v., 1993, s. 57).
- **Tazminat (*compensation*):** Fiziksel veya zihinsel zarar, acı, ıstırap ve duygusal sıkıntılar, eğitim de dahil olmak üzere kaybedilen imkanlar, gelirlerin kaybı, tıbbi

[22] Günümüz çatışma çözümü yaklaşımları çerçevesinde, çatışma sonrası süreçlerde parasal desteğin sağlanmasının sosyolojik ve stratejik açıdan değerlendirilmesi gerektiğini ifade eden Lederach, sürdürülebilir barış için eylem planı, sorumluluklar ve stratejik taahhütlerin önemine vurgu yapmaktadır. Detaylar için bkz. John Paul Lederach, *Building Peace, Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, United States Institute of Peace Press, Washington D.C., 1997, s.88.

ve diğer rehabilitasyon giderleri, gelir kaybı dahil olmak üzere, mülk ve işin zarar görmesi, itibar ve haysiyete verilen zarar gibi insan hakları ihlallerinden kaynaklanan ve ekonomik boyutu olan zararlar ile hukukçu ve uzmanlardan alınacak olan hizmetlere mukabil ortaya çıkan masraflar için tazminat sağlanmasını gerektirmektedir (Boven T. v., 1993, s. 57).

- **Rehabilitasyon (*rehabilitation*):** Çatışma mağdurlarının onur ve itibarını geri getirmek, tıbbi ve psikolojik ihtiyaçları karşılamak üzere gerçekleştirilen yöntemler bütünüdür (Boven T. v., 1993, s. 57).
- **Geçmişte yaşananların tekrar etmemesinin teminat altına alınması (*Satisfaction and guarantee of non-repetition*):** Devam eden ihlallerin durdurulması, hakikatlerin doğrulanması ve kamuoyuna açıklanması, mağdur lehine tespit kararı, geçmişte yaşananlara dair hakikatlerin ve sorumlulukların resmi olarak kabul edilmesi, hak ihlallerinden sorumlu kişilerin adalet önüne çıkarılması, kurbanların anılması ve onurlandırılması, insan hakları ihlallerinin uygun şekilde eğitim müfredatına alınması gibi eylemleri gerektirmektedir (Boven T. v., 1993, s. 57).

Çatışma sonrası ortaya çıkan mağduriyetlerin çok boyutlu olduğundan hareketle, toplumsal uzlaşının sağlanması adına, çok boyutlu çözüm önerilerinin üretilmesi ihtiyacının altı çizilmelidir. Maddi anlamda kayıplar yaşayanlar, çatışma öncesinde sahip olunan maddi imkân ve fırsatlardan yoksun duruma düşenler ve yerinden edilenler için ulusal ya da uluslararası mahkemeler nezdinde yapılacak yargılamaları müteakip, devletin, STK'ların veya oluşturulan uluslararası fonların desteği ile mağdurlar arasında etnik veya dini herhangi bir ayrım gözetmeksizin ihtiyaçların karşılanması gereklidir.

Tek başına eski hale iade değil, mağdurların rehabilitasyonu çerçevesinde, fiziki ve psikolojik anlamda ihtiyaç duyulan tıbbi ihtiyaçlar toplumsal uzlaşının sağlanması için mağdurların gereksinimlerinin bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmesi zaruretini ortaya koymaktadır. Devletin yürütme organları niteliği taşıyan yargı erkinden sağlığa, ekonomiden alt yapıya ve eğitim kurumlarına kadar ilgili tüm organların mağduriyetlerin ortadan kaldırılması sürecine dahil edilmesi elzemdir. Çatışma sonrası süreçlerde devletlerin mağduriyetlerin ortadan kaldırılmasına ilişkin üstlenmesi gereken bir diğer sorumluluk da resmi özür beyanı, anma törenleri ya da geçmişte yaşananlara dair anıt gibi semboller inşa etmektir. Bahse konu adımlar, çatışan taraflar arasındaki olumsuz algıları dönüştürebileceği gibi, toplum ve devlet arasında güveni inşa edecek mahiyettedir.

3.10. Geçiş Dönemi Adaleti Uygulaması Olarak Kurumsal/Anayasal Yapılandırma Çalışmaları

Otoriter idareler altında ya da çatışma dönemlerinde işlenen suçların, ağır insan hakları ihlallerinin, GDA uygulamaları çerçevesinde, çatışma sonrası süreçte kurumsal/anayasal değişiklik ve düzenlemelerle önüne geçilmesi hedeflenmektedir. Bu kapsamda, suç içeren unsurlara zemin teşkil eden ya da engel olamayan kurumların yeniden tanımlanması ve yapılandırılması gerekmektedir. Geçmişte çatışmanın ortaya çıkmasına engel olamayan kurumsal yapılarda, dönüşüm ve değişimler geciktirildiği veya yapılmadığı takdirde, geçmişle hesaplaşmak ya da gelecekte benzer sorun alanlarının ortaya çıkmasını engellemek mümkün görünmemektedir. Çatışma sonrasında toplumsal ihtiyaçlar göz önünde bulundurularak, yapısal dönüşümlerin ilk etapta güvenlik ve yargı alanlarında yapılması önem arz etmektedir. Sıcak çatışma psikolojisinin doğru yönlendirilebilmesi ve toplumsal huzurun teminat altına alınabilmesi adına, bireysel silahlanmanın önüne geçilmeli, suçlulara dair kovuşturmalar yapılabilmeli ve açılan davaların mahkemelere intikal etmesi sağlanmalıdır. Çatışma sonrası yapısal dönüşümün ikinci aşamasını ise, bireyin toplumsal yaşam içerisinde kendini gerçekleştirmesine zemin hazırlayacak olan, sosyal, kültürel ve eğitim politikaları yürüten kurumlarda yapılacak düzenlemeler oluşturmalıdır. Bahse konu alanlarda yapılacak yenilikler, farkındalık çalışmaları, müfredat hazırlıkları ile birlikte, bireyin hayatına birebir dokunan alanlarda normalleşme ve toplumsal uzlaşıya zemin hazırlanmalıdır.

Öte yandan, demokratik kaygılar göz önünde bulundurularak, kurumsal reform süreçlerinin; kendi içerisinde bir bütünlük arz etmesi, anayasal meşruiyet içerisinde gerçekleşmesi, şeffaflığı, toplumsal temsili ve sorumlulukları gözetmesi, devletin denetim ve idari anlamda kontrolünü güçlendirecektir. Kurumsal reform süreçleri aynı zamanda, insan hakları standartlarını dikkate almak suretiyle, şeffaf ve belirli kriterlere dayalı olarak kurumlar tarafından istihdam edilecek kişilere yönelik güvenlik soruşturması ve davranış kuralları gibi incelemelerin yapılmasını gerektirmektedir (General Secretariat of the European Council, 2015, s. 21).

Mayer'e göre, otoriter idareler veya çatışma dönemindeki suiistimallerin tekrardan ortaya çıkmasını önlemek adına yürütme organı tarafından dört ana başlık altında düzenleme yapılması gereklidir. Bunlar; hesap verilebilirliğin sağlanması için yapısal reformlar, bağımsızlığın sağlanması, temsilin güvence altına alınması ve oluşacak sorunlara ivedilikle cevap verecek bir yapının oluşturulmasıdır (Mayer-Rieckh, 2007, s. 483).

Kamu kurum ve kuruluşlarında çalışanların, yetkilerini/görevlerini kötüye kullanmaları halinde ciddi cezai müeyyideler ile karşılaşacaklarının yasal dayanaklarının oluşturulması gerekmektedir. Bu itibarla, makam gözetmeksizin herkes için hesap verilebilirliğin sağlanması; kurumsal dönüşüm ve değişim sürecinin güven içinde sürekliliği açısından gereklidir. Otoriter idare ya da çatışma sonrası süreçte kurumlar; etnik, dini, siyasi parti veya herhangi bir zümreye aidiyet gözetmeksizin tekrar bir çatışma ortamına sebep vermeyecek şekilde tasarlanmalıdır. Kurumlar içerisinde ve kurum politikalarında, devlet ülküsü ötesinde herhangi bir aidiyet gözetilmeden bağımsız ve güçlü bir temsil oluşturulduğu takdirde, geçmişin ağır mirası ile ortak mücadele ve ortak bir gelecek fikrinin hayata geçirilmesi mümkün olacaktır. Bağımsız bir yapı oluşturulması ile irtibatlı bir diğer husus ise, bahse konu kurumlar içerisinde vatandaşlar arasında herhangi etnik, dini, ekonomik sınıf gibi fark gözetmeden toplumsal temsilin güvence altına alınmasıdır. Hesap verilebilirliğin, bağımsız ve temsilde adaletin sağlandığı kurum yapıları içerisinde, toplumla devlet arasındaki mesafenin yakınlaştırılacağı, hizmet ve sağlanan imkanlarla toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek durumda olan bir yapı oluşturulmalıdır.

Kurumsal dönüşümler gerçekleşirken, kurumlarda çalışan ya da çalışacak olan personelin durumuna dair iki farklı yaklaşım söz konusudur. Birincisi; var olan kurumlarda kademeli olarak yapılandırmayı önerirken; ikincisi; suiistimal edilerek kullanılmış veya asıl işlevini yerine getiremez halde olan kurumların kapatılıp, yerine yenilerinin inşa edilmesini teklif etmektedir (Mayer-Rieckh, 2007, s. 486). İlk yaklaşımda, görevli memurlar güvenlik soruşturmaları sonucuna göre mevcut kurumlarında kalarak dönüşümün parçası olabilmektedir. İkinci yaklaşım ise, yeni adayların güvenlik soruşturması yapılmak suretiyle atanmasını öngörmektedir (Mayer-Rieckh, 2007, s. 487). Çatışma sonrasında devlet tarafından üretilen politikaların icra edilmesinde önemli bir konumda yer alan bürokrasi, yukarıda yer verilen düzenlemelerle, kurumların geçmişte savaşın ortaya çıkmasına engel olamayan yapılarını müspet yönde dönüştürme imkânına sahip olacaktır.

Genel anlamda kurumsal/idari reform süreçleri değerlendirilecek olursa, yukarıdaki tartışmaların normatif önerme niteliği taşıdığı, uygulamadaki karşılıkları için irade, tasarı kabiliyeti ve zamana yayılarak – kademelendirilmiş bir plan gereksinimi olduğunun altı çizilmelidir. Kurumların reformu niteliğini taşıyan dönüşüm ve değişimlerin hukuki zemine dayanması, düzenlemeler için gerektiği takdirde yasa değişiklikleri yapılması, anayasaya uygun olması ve özetle toplumdaki farklı kesimler arasında ayrım

gözetmeksizin idari yapılandırma süreçlerinde dönüşümün gerçekleştirilmesi gerekmektedir (Orentlicher, 2005, s. 18). GDA mekanizmaları altında ele alınan kurumsal reformlar, toplum ile irtibatlı şekilde, toplumun ihtiyaçları göz önünde bulundurularak planlandığı ve uygulandığı takdirde toplumsal uzlaşının sağlanması adına somut katkılar ortaya koyacaktır.

Her ne kadar, yargılamaların gerçekleşmesi, hakikat komisyonlarının oluşturulması, eski hale iade ve tazmin programlarının icrası ile anayasal/kurumsal reform süreçleri vasıtasıyla çatışma sonrasında ortaya çıkan mağduriyetlerin üstesinden gelinmesi öngörülüyor olsa da, bahse konu yöntemlerin barış inşası çerçevesinde, normalleşme ve toplumsal uzlaşıya katkılarına dair çeşitli eleştiriler söz konusudur. Bu noktada, GDA yaklaşımı ve uygulamalarına yönelik gündeme getirilen eleştirilerin değerlendirilmesi sağlıklı olacaktır. GDA ile kalkınma arasındaki ilişkiye dair çalışmaları bulunan Mani; çatışma sonrasında toplumun genelinin ve mağdurların, barış inşası ya da kalkınma arasında tercih yapmaya zorlandığını iddia etmektedir (Mani, 2008, s. 257). Örnekle açıklamak gerekirse, çatışma esnasında işlenen ağır insan hakları ihlalleri ve diğer suçların hacmi göz önünde bulundurulduğunda, işlenen suçların ve faillerinin kovuşturulması ve yargılanması için yüksek maliyet gerektiren mahkeme yapılarının oluşturulması gerekmektedir (Mani, 2008, s. 257). Ne var ki, barış inşası ve toplumsal uzlaşı süreçleri, tek başına yargı süreçlerinden ibaret değildir. Dolayısıyla sosyal adaletin tesis edilmesi için yargı haricinde başta diğer GDA mekanizmaları olmak üzere, birincil dereceden mağdurların hayatlarına dokunan sağlık, eğitim ve istihdam gibi alanlara da yatırım yapılması zaruridir. GDA kapsamında savaş suçlarının araştırılması ve kovuşturulması için mahkemelere ihtiyaç vardır. Ne var ki, kaynakların ağırlıklı olarak mahkeme kapsamında kullanılıp, diğer alanlara sınırlı sayıda destek sağlanması, çatışma sonrası taraflar arasındaki ilişkilerin normalleşmesine katkı sağlamamaktadır. Bu sebepledir ki, gerek uluslararası gerek yerel düzeyde bağışçıların kaynaklarını resmi mekanizmalarla birlikte sosyal ilişkileri dönüştürecek plan, program ve projelere yönlendirilmesi hususu bir yöntem olarak değerlendirilmelidir. GDA ile kalkınma arasındaki ilişki çerçevesinde ortaya çıkan bir diğer husus, çatışma sonrası zayıf ve kırılgan durumda olan ekonomik yapı ile mücadele edilmesidir. Bir taraftan, çatışma sonrasında ortaya çıkan ağır ekonomik zorluklarla başa çıkmak zorunda olan devletler, diğer taraftan farklı GDA mekanizmalarının uygulanması için uluslararası kurum ve kuruluşlara ya da bağışçı devletlere borçlanarak ya da doğal kaynaklarını teminat

göstererek bağımlı hale gelebilmektedir (Mani, 2008, s. 257). Normal şartlar altında dış kaynakların çatışma sonrasında ülkenin refah ve kalkınmasına hizmet etmesi beklenirken, GDA kapsamında gerçekleşen uygulamalardaki aksaklıklar neticesinde, dış yardımların devletleri borç yükü altında bağımlı hale getirmesi kabul edilebilir değildir. Yeni borç yükünün sebep olacağı ekonomik krizler, orta ve uzun vadede eski anlaşmazlıkları alevlendirme ve yeni çatışma alanları ortaya çıkarma ihtimalini barındırmaktadır. Bu sebeple, çatışma sonrasında çözüm yerine sorun üretme potansiyeli taşıyan bahse konu süreçlerin önüne geçilebilmesi için, barış inşasına destek veren uluslararası kurum ve kuruluşların, devletlerin ya da STK'ların, çatışma sonrası devletlere yaptıkları yardımlarda veya anlaşmalarda çıkar merkezli değil, ahlaki sorumluluğu göz önünde bulundurarak hareket etmesi önem arz etmektedir. Aksi takdirde, kendini tekrar eden çatışmaların ortaya çıkması kaçınılmazdır.

Diğer taraftan, GDA; çatışmanın gerekçelerine odaklanmak ve düzeltmek yerine, çatışmanın yansımalarına ve neticelerine odaklanarak çatışma yaşanan coğrafyalarda statükoyu değiştirmekte yetersiz kaldığı gerekçesiyle eleştirilmektedir (Sharp D. N., 2019, s. 577). Bu sebeple, mevcut GDA uygulamalarının sonuç odaklı (*result-oriented*) olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Sharp'ın GDA'nın çatışma sonrası durumu değiştirmekte yetersiz kaldığına dair tespit beraberinde GDA uygulamalarının kendi gündemi ve öncelikleri olduğunu ve mağduriyetlere dair temas edilmesi gereken hususların üzerinde yeterince durulmadığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Uluslararası özel yetkili mahkemelerin kendilerini yargı süreçleri ile sınırlandırması, hakikat komisyonlarının çalışmalarını siyasi ve toplumsal baskıyı yönetecek şekilde tamamlaması, eski hale iade ve tazmin programlarının sınırlı ölçüde mağduriyetleri gidermesi ve anayasal/kurumsal reform süreçlerinin toplumun ihtiyaçlarını değil, bürokrasinin gerektirdiği değişimleri yerine getirmesi, GDA uygulamaları olarak ortaya çıkan sınırlılıklara örnek olarak gösterilebilir.

Öte yandan, GDA, çatışma sonrasında mağduriyetleri ortadan kaldırmak üzere tasarlanmış bir uygulamalar bütünü olmasına karşın, GDA'nın birçok coğrafyada muhatap ülkenin siyasi seçkinlerini ve bürokratlarını merkeze alıp, mağdurları ve onların öncelikli ihtiyaçlarını ikinci planda bıraktığı iddia edilmektedir (Robins, 2012, s. 4). Siyasi seçkinlerin ve bürokratların merkeze alındığı bir barış inşası yaklaşımında, çatışan tarafların ya da toplumun daha geniş kesiminin toplumsal uzlaşı sürecinin ana unsuru olması söz konusu değildir. Bu eleştiri neticesinde ortaya çıkan iki temel hareket noktası

bulunmaktadır. Bunlardan ilki, siyasi seçkinlerin ve bürokratların merkeze alındığı çatışma çözümü yaklaşımında mağdurların, mağdurların ihtiyaçlarının ve diğer mağduriyet alanlarının GDA'nın öncelikli gündemi olma özelliğini kaybetmesi durumudur. Bu çerçevede, siyasi seçkinler ve bürokratlar GDA'nın çatışma sonrası ülkeye sunduğu, başta maddi olanaklar olmak üzere, fırsatlardan ilk aşamada istifade eden kesim olacaktır. Eleştirideki ikinci boyut ise, ilgili ülkedeki GDA sürecinin, uluslararası toplumun doğrudan muhatabı olan siyasi seçkinler ve bürokratlar tarafından yönetilmesi durumudur. Tepeden inme barış inşası bakış yaklaşımının bir tezahürü niteliğinde olan bahse konu yaklaşım, çatışmadan birincil derecede etkilenenlerin çatışma çözümünde söz sahibi olmalarını ve sürece katkı sağlamalarını engellemektedir. Siyasi seçkinleri ve bürokratları, diğer bir ifadeyle tek başına resmi süreçleri önceleyen tepeden inme barış inşası yaklaşımından olumsuz anlamda en çok etkilenenler, çatışmadan sonra hayatta kalan ve mağduriyet yaşayan sıradan vatandaşlar olurken, bahse konu kesimlerin ihtiyaçlarının ve önceliklerinin göz önünde bulundurulmaması, toplumsal uzlaşıya ulaşılması için kat edilmesi gereken mesafenin uzunluğunu ortaya koymaktadır. Bu itibarla, GDA'nın sıradan vatandaşların çatışma sonrası normalleşme ve toplumsal uzlaşıya dair ihtiyaç ve taleplerini ön planda tutacağı bir paradigma değişikliğine ihtiyaç duyduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır.

3.11. Geçiş Dönemi Adaletinin Dönüştürücü Kimlik Kazanması

GDA yaklaşımlarını inceleyen, araştıran ve çalışan araştırmacılardan bir kısmı GDA mekanizmalarını çatışma sonrası süreç için yeterli görürken, bir kesim GDA mekanizmalarında düzenlemeler yapılması gerektiğini, diğer bir kesim ise; günümüz konjonktüründe GDA'nın paradigma değişikliğine uğraması gerektiğini ileri sürerek, alternatif çatışma çözümü yöntemlerinin geliştirilmesi ihtiyacına vurgu yapmaktadır. Bu noktada, GDA'nın mevcut işleyişi üzerine kaleme alınan eleştirilerin çoğunun bir araya getirildiği ve GDA için 'paradigma değişikliği' (*paradigm shift*) olarak adlandırılabilecek, son yıllarda üzerine çalışmaların yapıldığı 'dönüştürücü adalet' (*transformative justice*) hususunun değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Wendy Lambourne, Paul Gready ve Simon Robins tarafından gündeme getirilen ve kavramsal çerçevesi oluşturulan çatışma sonrası barış inşasında dönüştürücü adalet yaklaşımı, sonuç yerine süreç, kısa vade yerine uzun vadeli planlamalar ve toplumsal geçiş yerine dönüşümü merkeze almaktadır. Dönüştürücü adalet temelde GDA mekanizmaları dışında yeni bir öneri getirmekten ziyade, mevcut uygulamaların ve yaklaşımların 'geçişi

merkeze alan değil', 'dönüşümü amaç edinen' bir tasarım ile yeniden değerlendirilmesi ihtiyacını ön plana çıkarmaktadır.

Barış inşası süreçlerinde, hesap verilebilirliğin sağlanmasına ilave olarak psikolojik süreçlere, sosyo-ekonomik şartlara ve siyasi bağlamda yapılması gerekenlere dikkat çeken Lambourne, dönüştürücü adalet için dört unsur ve altı ilke belirlemiştir (Lambourne, 2009, s. 46-47).

Tablo 2- Geçiş Dönemi Adaletinin Dönüştürücü Adalet Modeli (Lambourne, 2009, s. 46)

	Dönüştürücü Adaletin İlkeleri	**Dönüştürücü Adaletin Unsurları**
1	Sembolik adalet, törenler ve değerlere dayalı adalet	Cezalandırıcı hukuk kapsamında hesap verilebilirlik ve onarıcı hukuk kapsamında toplumun ihtiyaçlarının karşılanması
2	Geçmişi, bugün ve geleceği bir araya getiren adalet yaklaşımı	Hakikat ya da psiko-sosyal adalet: Anlama ve kabul etme
3	Yerel sahiplenme ve kapasite geliştirme	Sosyo-ekonomik adalet: Telafi, tazmin, dağıtıcı adalet
4	Yapısal dönüşüm ve kurumsal reformlar	Siyasi adalet: Siyasi ve idari reformlar, demokratikleştirme
5	Dönüşüm ve toplumsal uzlaşı ilişkisi	
6	Bütüncül ve kapsamlı yaklaşım	

Dönüştürücü adaletin unsurları arasında ilk sırada cezalandırıcı hukuk ile hesap verilebilirlik gelmektedir. Cezalandırıcı hukuk aynı zamanda GDA'nın en önemli mekanizmalarının başında yer alır. Ne var ki, geçmişte işlenen suçlardan dolayı çatışan taraflar arasındaki ilişkileri yeniden inşa etmekte tek başına yeterli olmadığı için, cezalandırıcı hukukun onarıcı hukuk kapsamındaki mekanizmalarla desteklenmesi gerekmektedir (Lambourne, 2009, s. 38). Hakikatin sadece 'geçmişte ne olduğunun ortaya çıkarılması' şeklinde yorumlanması yanıltıcı olabileceği için, çatışan taraflar arasında ne olduğunun bilinmesi, anlaşılması ve kabul edilmesi gibi kriterlerin karşılaması ve çatışmanın dönüşmesine katkı sağlar hale gelmesi, dönüştürücü adaletin temel unsurları arasında yer almaktadır. Dönüştürücü adaletin bir diğer unsuru olan sosyo-ekonomik adaletin 'geçmişe dönük' (*retrospective*) ve 'geleceğe yönelik' (*prospective*) olmak üzere iki veçhesi vardır (Lambourne, 2009, s. 41). Geçmişe dönük kısmı, çatışma sürecine dair telafi ve maddi/manevi tazmin gibi unsurları ihtiva ederken, geleceğe yönelik kısmı, yapısal şiddetin sona erdiği ve ekonomik refah dağıtımının gerçekleştiği bir inşa sürecini ifade etmektedir. Dönüştürücü adaletin son unsuru olarak,

Lambourne tarafından tanımlanan konu başlığı, siyasi adalettir. Siyasi adalet, GDA mekanizmalarından olan anayasal ve kurumsal reformun başarılı bir şekilde gerçekleştiği, sadece kazanan tarafın adaletinin değil, toplumun temel unsuru niteliğinde olan tüm kesimlerin hukukun üstünlüğü çatısı altında bir araya geldiği bir dönüşümü içermektedir (Lambourne, 2009, s. 45). Dolayısıyla çatışma sonrasında siyasi adaletin ve temsilin sağlanması ile dönüştürücü adaletin ve sürdürülebilir barışın sağlanması söz konusudur.

Dönüştürücü adaletin ilkelerine değinilecek olursa, tabloda sıralanan öğeleri sondan başa doğru ilerleyerek yorumlamak bütüncüllüğün sağlaması adına doğru bir yöntem olacaktır. Dönüştürücü adalet; yargı, psiko-sosyal, sosyo-ekonomik ve siyasi olmak üzere çatışma sonrası barış inşası için bahsedilen tüm alanlarda dönüşümü merkeze almaktadır. Dönüştürücü adalet, değişim ve dönüşümün gerçekleşmesi için farklı disiplin ve alanları bir araya getirerek yorumlamaktadır. Yapısal ve kurumsal dönüşümün, toplumsal düzeyde çatışan tarafların ilişkilerine de yansıması toplumsal uzlaşı ve barış inşasına olanak sağlamaktadır. Yerel ihtiyaç ve hassasiyetlere göre düzenlenen siyasi yapılar aynı zamanda toplumsal dönüşüm için gerekli olan sembolik değer ve programlara da öncülük edeceği için, dönüşümün etraflı ve bütüncül çerçevesi belirlenmiş ve hayata geçirilmiş olmaktadır.

Lambourne; yerel düzeyde cezalandırıcı ve onarıcı adalet mekanizmalarının birlikte ve uyum içinde hareket etmesinin zaruretine vurgu yapmakta (Lambourne, 2009, s. 33) ve bu durumu 'bağdaştırıcı yaklaşım' (*syncretic approach*) olarak tanımlamaktadır. Batı merkezli hukuk sistemi ile yerel onarıcı adalet mekanizmalarının birbirinden ayrıştırılmasının doğru olmadığını belirten Lambourne, bu iki yapı arasındaki işbirliğinin, adalet ve toplumsal uzlaşıya dair farklı ihtiyaçları, beklentileri ve tecrübeleri ortaya çıkaracağını iddia etmektedir (Lambourne, 2009, s. 31). Mark Findlay; onarıcı adaletin cezai adaletin yerini almasının söz konusu olmadığının altını çizerek (Findlay, 2000, s. 398), cezai adaletin etkili olmasının daha az resmi durumda olan adalet yöntemiyle (burada onarıcı adalet kastedilmektedir) geliştirdiği işbirliğine bağlı olduğunu belirtmektedir (Findlay, 2000, s. 407). Dustin Sharp ise; çatışma sonrasında yerel aktör ve dinamiklerin önemini romantikleştirmeden ve Batılı liberal çatışma çözümü uygulamalarını şeytanlaştırmadan, elit kesim ile icra edilecek barış inşası görüşmelerinin ötesine geçmek suretiyle, yerel aktörlerin rolünü, etkisini, ihtiyaç ve tercihlerini dikkate almayı teklif ettiği yaklaşımını 'melez' (*hybrid*) çatışma çözümü yöntemi şeklinde tanımlamaktadır (Sharp D. N., 2015, s. 165).

Melez barış inşası yaklaşımı, dış aktörlerin aktif bir şekilde sorumluluk üstlendiği, ancak uygulamalarıyla yerel aktörlerin sadece 'alıcı' konumunda olmadıkları, aynı zamanda sürece aktif katılımları ile katkı sağladıkları (Ginty & Sanghera, 2012, s. 7), son zamanlarda ağırlıklı olarak kullanıldığı şekliyle, küresel/yerel '*glocal*' bir karaktere sahiptir. Melez barış inşası yaklaşımı bu anlamda, küresel çatışma çözümü bakış açısı ve yerelin ihtiyaç ve önerileri ile şekillenen bir yapıdadır. Paul Gready ve Simon Robins ise; çatışmalara sadece yasal ve kurumsal yaklaşımlarla çözüm getirilemeyeceğini, dolayısıyla GDA'nın yasal ve kurumsal bakış açısının ötesine geçilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Gready & Robins, 2014, s. 344). Gready ve Robins, çatışma çözümünü geniş katılımlı siyasi ve sosyal süreçler olarak değerlendirirken, tepeden inmeci yöntemlere yerel aktörlerin dahil edilmesi şeklinde tasarladıkları yöntemi 'dönüştürücü adalet' yaklaşımı olarak tanımlamaktadır. Bütüncül bir yapıda teşekkül eden adalet yaklaşımı, sosyal adaletin ve ekonomik eşitliğin sağlanmasını önerirken, barış inşası çerçevesinde oluşturulan mekanizmalarda vatandaşların sorumluluk üstlenmesinin ve çalışmalara katkı sağlamasını gerektirmektedir (Gready & Robins, 2014, s. 345). Öte yandan, Rama Mani, çatışma sonrasında toplumsal uzlaşı sağlanması için tek başına mahkemelerin ve hakikat komisyonlarının yeterli olmadığını dile getirmektedir (Mani, 2007, s. 39). Mani'ye göre, anma programları, eğitim faaliyetleri, özür beyanları, işlenen suçların kabul edilmesi ve zararın tazmin edilmesi gibi 'onarıcı adalet programları' (*restorative justice*) sosyal yaşantıya doğrudan tesir ederken, çatışan taraflar arasındaki ilişkileri dönüştürme potansiyeline sahiptir (Mani, 2007, s. 39). Bu yaklaşımı ile Mani, çatışma sonrasında mağdurların gündelik hayatta karşılaştığı zorluklara ve ihtiyaçlara odaklanmak suretiyle, uygulamada ve ihtiyaçların karşılanmasında yapılacak iyileştirmelerle çatışan taraflar arasında normalleşen bir dönüşüm süreci oluşturulabileceğini ifade etmektedir. Mani, mağdurlar için eski hale getirme ve tazmin programlarının sistemli bir şekilde uygulanmasının önemini vurgularken, bireylerin ekonomik özgürlüğünün ve toplum düzeyinde bütünleşmenin sağlanması için kalkınma programlarının bağışçılar tarafından desteklenmesi gerektiğini belirtmektedir (Mani, 2008, s. 256).

Yukarıda yer alan dönüştürücü adalete dair temel alınabilecek merkez yaklaşımların her biri, çatışma tecrübesi yaşanan farklı coğrafyalarda uygulanan yöntemlerin aksayan yönlerinden ya da teorik anlamda geçiş dönemi adaletinin eksikliklerinden yola çıkarak oluşturulmuştur. Geçiş dönemi adaleti ve dönüştürücü adaleti tanımlamak adına yapılan

her tartışma literatüre katkı sağlamakta ve çatışma çözümü çalışmalarının kapsamını genişleterek, iyileştirmeye açık alanlardaki boşlukları doldurmaktadır.

Tablo 3- Başlıca Dönüştürücü Adalet Yaklaşımları

Dönüştürücü Adalet için Öneri Getirenler	**Dönüştürücü Adalet Yaklaşımları**	**Dönüştürücü Adalet Anlayışları**
Wendy Lambourne	Bağdaştırıcı Yaklaşım	Yerel Cezalandırıcı ve Onarıcı Mekanizmalar
Dustin Sharp	Melez Yaklaşım	Uluslararası ve Yerel Aktörlerin Birlikte Çalıştığı Mekanizmalar
Paul Gready & Simon Robins	Bütüncül Yaklaşım	Çatışma sonrasında sosyal adaletin (sosyo-ekonomik) sağlanması
Rama Mani	Onarıcı Yaklaşım	Mahkemelerin ve Hakikat Komisyonlarının çalışmalarının yanı sıra, onarıcı adaletin gerektirdiği, günlük, somut, sosyal ve maddi ihtiyaçlara ağırlık verilmesi

Dönüştürücü adaletin sağlanması adına yukarıda yer verilen öneriler, beraberinde yeni tartışmalara sebebiyet vermektedir. Yeni tartışmaların ortaya çıkmasının temel nedeni, çatışmaların nedenleri, karakterleri, aktörler, mağduriyetler, mağdurların ihtiyaç ve talepleri her coğrafyada farklılık arz etmesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin, Güney Afrika özelinde *apartheid* rejimi sonrası hakikat komisyonlarının oluşturulması, geçmişte yaşanan gerçeklerin ve ihlallerin gün yüzüne çıkarılması adına barış inşası sürecine katkı sağlar bir yapı hüviyetindeyken, Bosna Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan'da 1992-1995 yılları arasında yaşananlara ilişkin hakikat komisyonları oluşturulması, toplum içerisinde üç farklı etnik yapı bulunduğu için çatışma çözümünü karmaşık hale getirebilmektedir. Öte yandan, yerel dinamiklerin göz önünde bulundurulması noktasında, Ruanda özelinde tarih içerisinde toplumun anlaşmazlıkları gidermek üzere tesis ettiği çayır mahkemelerinin (*gacaca*), 1994 yılında yaşanan soykırım sonrasında, devletin kontrolü altında yeniden uygulanması, yargılamaların tarafsızlığı hususunda ciddi endişelere sebep olduğu gibi, farklı coğrafyalar için benzer yöntemlerin ne derece uygulanabilir ve sürdürülebilir olduğu hususunun üzerinde durulması gerekmektedir. Bununla birlikte, mağdurların sosyo-ekonomik ihtiyaçlarının karşılanması durumunun, çatışmayı ortaya çıkaran gerekçeleri ne ölçüde ortadan kaldırabileceği ve dönüştürebileceğinin sorgulanması elzemdir. Ayrıca, mağdurların sosyo-ekonomik ihtiyaçlarının ve temel hak taleplerinin karşılanması, çatışma sonrasında ortaya çıkan diğer sorunların ortadan kaldırılması ve mağduriyetlerin giderilmesi için 'ortak ve her coğrafya için uygulanabilecek' bir çatışma çözümü modeli olmayabilir. Nitekim çatışma, tek başına maddi ve görünür olan zararlara sebep olmanın ötesinde, devlet ve toplum düzeyinde görünmez durumda olan birçok zayiatı beraberinde getirmektedir. Çatışma sebebiyle

ortaya çıkan mağduriyetlerin ne kadarının eski hale getirilebileceği veya tazmin edilebileceği hususu, uygulama açısından önemli bir soru işareti olarak varlığını korumaktadır. Diğer taraftan, uluslararası ceza mahkemeleri tarafından verilen kararlar ya da idari yönetim anlamında demokratikleştirme çabaları, toplum tarafından benimsenmediği veya meşruiyet kazanmadığı takdirde, geçmişte çatışma yaşanan bölgelerde yeni çatışma alanları ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir. Kısaca, dönüştürücü nitelik taşımayan ve sadece 'sürekli geçiş' yaklaşımı ile şekillenen her türlü barış inşası süreci palyatif ve dönemsel olmanın ötesine geçemeyecektir.

Gelecek bölümde yer verilecek olan 'değer merkezli yaklaşım'[23] çerçevesinde, öncelikle mevcut GDA yapısı ve uygulamaları içerisinde hangi alanların sorun teşkil ettiğine değinmek yerinde olacaktır. Değer merkezli yaklaşım, GDA'nın 'nihayeti olmayan, sürekli bir geçiş' öneren yapısına karşı çıkmaktadır. Mağdurların, farklı coğrafyalarda yargı, hakikat, eski hale getirme, tazmin veya anayasal/kurumsal düzeyde ihtiyaçlarının sınırlı ölçüde karşılanmakta olması, çatışma döneminden kaynaklanan sorunların ülkelerin kaderleriyle eşdeğer hale getirilmesi ve çatışma sonrası sorunları çözmesi umulan uygulamaların, çözülmesi gereken yeni meseleler üretiyor olması geçiş dönemi adaletinin, uygulamalar itibarı ile genel anlamda adaleti askıya aldığını (*suspended justice*)[24] ortaya koymaktadır. Bu anlamda, mevcut GDA yapısı, mahkemelerin ihdas edilmesi, reformların yapılması gibi alanlar özelinde her ne kadar sonuç odaklı görünüyor olsa da, Bosna Hersek özelinde Dayton ile dayatılmış olan oydaşmacı demokratik yapı, 2001 ve 2003 yıllarında Afganistan ve Irak'ta uluslararası barışın tehdit altında olduğu gerekçesiyle 'demokrasi' propagandası altında yapılmış olan askeri müdahaleler, ülkeler içerisinde sistemsel sorunları çözmediği, toplumların öncelikli ihtiyaçlarını karşılayamadığı gibi, gelecek çatışmaların ortaya çıkması anlamında caydırıcılığı sağlayamamış, bölgesel ve küresel barışın tesis edilmesine katkı sağlayamamıştır. Geçmişte yapılan askeri müdahalelerin ya da ihdas edilmiş olan melez, uluslararası ve özel yetkili mahkemelerin, takip eden süreçte yerel, bölgesel ve küresel düzlemde yeni çatışma alanlarının ortaya çıkmasının önlenmesi anlamında başarılı olamaması, bahse konu uygulamaların ve uygulamaların arka planında yer alan neo-liberal ve

[23] Çatışma şartlarının dönüştürülmesini, çatışma sonrasında bireylerin önceliklerinin, ihtiyaçlarının dikkate alınmasını öngören 'çatışmanın dönüştürülmesi süreci', gelecek bölümde 'dönüştürücü adalet bağlamında değer merkezli yaklaşım' başlığı altında incelenecektir.

[24] Bu kavram, Prof. Dr. Mehmet Özkan ile 20 Aralık 2021 tarihinde gerçekleştirmiş olduğumuz görüşme esnasında yapılan tartışmalar neticesinde ortaya çıkmıştır.

muhafazakâr[25] politikaların, müdahalede bulunanların çıkarları doğrultusunda şekillendiğini ve kalıcı barış yerine, çatışma sonrası aşamalar[26] arasında sürekli bir geçişi teklif ettiğini göstermektedir.

Öte yandan, çatışma sonrası müdahale anlamında ihdas edilen mahkemelerin konumunun dönüştürücü adalet çerçevesinde değerlendirilmesi gereklidir. Mahkemeler, faillerin yargılanması ve genel anlamda çatışma sonrasında adaletin tecelli etmesi için zaruri olmakla beraber, dönüştürücü adaletin önceliği normalleşme ve toplumsal uzlaşı için tek başına yeterli değildir. Dönüştürücü adalet, hesap verilebilirliğin fail-mağdur ilişkisi çerçevesinde toplumsal uzlaşı sürecine katkı sağlayıcı nitelik kazanması gerektiğini, zarara neden olan fail ve mağdurların arasındaki ilişkinin aynı zamanda "onarıcı adalet" mekanizmaları dikkate alınarak yürütülmesinin gerekliliğini öngörmektedir. Onarıcı adaletin amacı; bozulan ilişkileri onarmak, düzenlemek, geliştirmek ve korumaktır (Çetintürk, 2017, s. 45). Ezzat Fattah tarafından ifade edildiği üzere, ceza hukukunun temel amaçları barışı tesis etmek, yarayı iyileştirmek ve zararları telafi etmek olmalıdır. Ceza hukukunun temel işlevi ise; intikam almak değil uzlaştırmak, anlaşmazlıkları sürdürmek değil çözüm üretmek ve çatışan tarafları ayırmak değil bir araya getirmek olmalıdır (Fattah, 1997, s. 265). Dolayısıyla, adaletin tecelli etmesi, tek başına fail ile mağdur ilişkisi içerisinde suç oluşturan davranışa yönelik cezai yaptırımdan daha fazlasını kapsamaktadır. Bosna Hersek Eski Cumhurbaşkanı ve fikir adamı olan Alija İzetbegović, *Doğu Batı Arasında İslam* isimli eserinde, hukuku siyasete, mahkemeyi de bürokrasiye indirgemeye çalışan yaklaşımı eleştirerek, değer, ahlak ve din kaidelerinden arındırılmış ve dünyevileştirilmiş hukukun ortaya çıkardığı arızi durumlara değinmiştir (İzetbegović, 1980, s. 339). Tanrısal/teolojik hukuk ile doğal/pozitif hukuk arasında ayrım yaparak, pozitif hukuku merkeze alan Grotius; tanrısal/teolojik hukuku, doğal/pozitif hukuka tabi kılmış ve hukuk ile ahlak arasında derin ayrılıklar oluşturmuştur (Ulukütük, 2019, s. 52). Bu anlamda, küresel sistem içerisinde, hâkim konumda olan siyasi ve hukuki tasavvurun çarpık neticeler üretmesi, İzetbegović tarafından eleştirilmiştir. İzetbegović, halkın ihtiyaçlarını karşılama hususunda zafiyet gösteren

[25] Liberal, neo-liberal ve muhafazakâr barış yaklaşımına getirilen başlıca eleştiriler için bkz. Oliver Ramsbotham, Tom Woodhouse, Hugh Miall, *Contemporary Conflict Resolution*, 4th Edition, Polity Press, Chapter 8, 2016, s.262.

[26] Bahse konu coğrafyalarda, çatışma sonrasında; "sıcak çatışma, ateşkes, antlaşma, normalleşme ve toplumsal uzlaşı" aşamaları arasında sürekli bir deveran yaşanmaktadır. Sıcak çatışma sona erdiğinde, siyasi anlaşmazlıklar, siyasi anlaşmazlıklar geçici ittifaklarla aşılmaya çalışıldığında sosyal ve ekonomik adalete dair sorunlar, sosyal ve ekonomik adalete dair sorunların tetiklediği yeni çatışma alanları şeklinde bir kısır döngü (*vicious circle*) yaşanmaktadır.

devletlerin hukuki uygulamalarını bürokrasi ağırlıklı olmaları sebebiyle eleştirirken, benzer argüman çatışma sonrası barış inşası süreçlerinde uygulanan hukuki yöntem ve yaklaşımlar için de geçerlilik arz etmektedir. Zira, BM Bosna Hersek'te 1992-1995 yılları arasında devam eden çatışmada işlenen insanlık suçlarına ve Srebrenitsa soykırımına engel olamazken, 1994 yılında Ruanda'da yaşanan soykırımı da önleyememiştir. BM, bu süreçte, EYUCM ve RUCM aracılığıyla, işlenmiş olan savaş ve insanlığa karşı suçları kovuşturmak suretiyle, yüzbinlerce insanın hayatına, maddi ve manevi kaybına sebep olan olaylar silsilesini ceza hukukuna indirgeyerek, daha önce de ifade edildiği üzere, "yüzeysel bir formalizm üzerinden meşruiyet çabası oluşturma" gayreti içerisine girmiştir.

Tüm GDA mekanizmaları birlikte değerlendirildiğinde yargı, hakikat ve uzlaşı komisyonları, eski hale iade, tazmin ve kurumsal/anayasal reform başlıkları altında dört ana sütun etrafında şekillendiği görülmektedir. GDA mekanizma, yöntem ve yaklaşımların yeterliği, teori – uygulama birlikteliği, barışın sağlanması ve sürekliliği için sunduğu katkıların analiz edilmesi ile normalleşme ve toplumsal uzlaşı için katkılarının tartışılması günümüz çatışma sonrası barış inşa süreçlerine katkı sağlamaktadır. Çatışma sonrası normalleşme ve toplumsal uzlaşı çabalarının özellikle uluslararası toplum tarafından ceza hukuku uygulamalarına veya uluslararası mahkemelere indirgenmesi, yüzeysel bir formalizm üzerinden meşruiyet kurma gayretine karşılık gelmektedir. Diğer taraftan, tek başına hakikat komisyonları marifetiyle, çatışma dönemindeki hak ihlallerinin ortaya çıkarılması da normalleşme ve toplumsal uzlaşı süreçlerine katkı sağlamaktan uzak görünmektedir. Son olarak; devletin çatışmayı durdurmakta yetersiz kalan kurumsal yapılanmasının gözden geçirilmesi ve/veya yeniden yapılandırılması, toplumun talep ve önceliklerini dikkate almayan tepeden inmeci bir yöntemle gerçekleştiği takdirde, bu durum barış inşasına katkı sağlamaktan uzak olacaktır. GDA uygulamaları, çatışmanın boyutuna, karakterine, yerel, uluslararası siyasi, sosyal ve ekonomik dinamiklere göre değişebilen, geniş bir alanına hitap etmektedir. Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle, geçmişte savaş/çatışma yaşanan toplumlarda barışın tesis edilmesi için uygulanan farklı yöntemler, 1990'lı yıllardan itibaren GDA ile irtibatlandırılmaya başlanmıştır. 1990'lı yıllardan itibaren farklı coğrafyalarda zuhur eden çatışmaların niteliği, muhteviyatı ve etkilenen insan sayısı değişim göstermiş ve GDA uygulamaları geçmişin aksine yargı uygulamalarından daha fazlasını kapsar hale gelmiştir. Bahse konu uygulamalar, barış inşası ve toplumsal uzlaşı

süreçlerine somut anlamda katkı sağladığı gibi, çatışmaya neden olan gerekçelerin ortadan kaldırılması veya dönüştürülmesi hususlarında yetersiz kalabildiği görülmüştür.

Bu itibarla, tepeden inme ve sonuç odaklı uygulamaların, dönüştürücü mahiyette ve süreci merkeze alacak şekilde yeniden değerlendirilmesine yönelik tartışmalar ortaya çıkmıştır. Ne var ki, mevcut dönüştürücü adalet yaklaşımlarının da ötesine geçilmek suretiyle, çatışma sonrasında insanı, insanın ihtiyaçlarını, çatışmaların farklı coğrafyalardaki dinamiklerini göz önünde bulunduracak ve uygulamaları yeniden şekillendirme vasfını haiz bir bakış açısına ihtiyaç duyulduğu açıktır. Bahse konu yaklaşımın, GDA uygulamalarından birisini muhatap almasından ziyade, yargı, hakikat ve uzlaşı komisyonları, eski hale getirme ve tazmin programları ile anayasal/kurumsal reform süreçlerine tatbik edilir durumda olması önem arz etmektedir. Çalışmanın gelecek bölümünde, GDA yaklaşımı ve uygulamalarının yeniden değerlendirilmesi gerektiği hususu üzerinde durulacak olup bu çerçevede öneriler getirilmesi hedeflenmektedir.

4. BÖLÜM: DÖNÜŞTÜRÜCÜ ADALET ve DEĞER MERKEZLİ YAKLAŞIM

Tezin bu bölümünde, çatışma sonrası barış inşası süreçlerinde, mevcut literatürde ve uygulamada olan yöntemlerin 'değer merkezli yaklaşım' ile yeniden tanımlanması gerektiğine yönelik ihtiyaç vurgulanmaktadır. Çatışma sonrası süreçlerde, değer merkezli yaklaşımın merkezinde İslam düşüncesi içerisinde yer alana makasıd anlayışının nasıl konumlandırılabileceğinin tartışıldığı bu bölümde, dini, canın, aklın, neslin ve mülkün korunmasına dair beş kaide etrafında çatışma sonrasında insanların ihtiyaçlarının tanımlanabileceği, karşılanabileceği ve çatışma gerekçelerinin ortadan kaldırılabileceği iddia edilmektedir. Çatışma çözümü için mevcut uygulamalara varoluşsal itirazlar getirmeyen değer merkezli yaklaşım, düzenin mağdurlarının ve mağduriyetlerin merkeze alındığı, dil, din, ekonomik sınıf ayırımı gözetmeyecek şekilde yeniden tanımlanması ihtiyacını gündeme getirmektedir.

4.1. Çatışma Çözümü ve İhtiyaç İlişkisi

Tarih boyunca, çatışmaların merkezinde insanoğlunun ihtiyaçları ve ihtiyaçlar arasında ortaya çıkan çıkar çatışmaları yer almıştır. Çatışmaların sona ermesi ya da çatışma sonrası barış inşası sürecinin yönetilebilmesi adına, çatışan tarafların ihtiyaçlarının belirlenmesi ve hassasiyetlerinin göz önünde bulundurulması gereklidir. Çatışma çözümü süreçlerinde ihtiyaçların önemine dair farklı çalışmaları olan John Burton ve Dennis Sandole'nin bu alandaki en temel önermesi "Temel İnsan İhtiyaçları Teorisi" olarak ortaya çıkmaktadır. Teorisini geliştirirken Abraham Maslow'un ihtiyaçlar teorisinden ve Paul Sites'ın ortaya koyduğu normal birey davranışları için gerekli olan sekiz aslî ihtiyaç listesinden de faydalanan Sandole; insanoğlu ile ihtiyaçlar arasındaki kuvvetli bağı çatışma çözümü çerçevesinde incelemiştir (Sandole, 1990, s. 63-64). Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi piramidinde ilk sırada insanın fiziksel anlamda hayatta kalması için gerekli gördüğü fizyolojik ihtiyaçlar yer alırken, fizyolojik ihtiyaçların ardından sırasıyla güvenlik, sevgi ve aidiyet, estetik, saygınlık ve kendini gerçekleştirme gelmektedir (Maslow, 1954, s. 35-46). Maslow tarafından ortaya konulan ihtiyaçlar hiyerarşisinde içinde bulunduğu dönemin şartlarının etkili olabileceği gerçeğinin göz önünde bulundurulması gereklidir. Zira İkinci Dünya Savaşı esnası ve sonrasında maddi yoksunlukların ön planda olması

Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi tasarımında dönemin ihtiyaçlarını yansıtır niteliktedir.[27] Maslow; insanoğlunun mutlu, müreffeh ve makul bir hayat sürmesi için bahse konu ihtiyaçların karşılanması ve sosyal iyileştirmelerin yapılması gerekliliğine vurgu yapmaktadır (Maslow, 1954, s. 255). Öte yandan Maslow, fizyolojik ihtiyaçların nispeten karşılanması durumunda, genel anlamda güven ihtiyacı olarak adlandırılabilecek güvenlik, istikrar, bağımlılık, korku, kaygı ve kaostan koruma, yapı, düzen ve kanun gibi ihtiyaçların karşılanması durumunda, yaşam için elverişli ortamın yeterli düzeyde sağlanmış olacağının altını çizmektedir (Maslow, 1954, s. 39). Diğer taraftan, Sites, ihtiyaçların karşılanması ve karşılanmaması durumunun toplumdaki düzen açısından önemli bir role sahip olduğunu ve ihtiyaçların birinin diğerinden daha önemli olmadığını vurgulayarak sekiz başlık altında sınıflandırmıştır (Burton J. , 1979, s. 72). Bunlar; tutarlılık, uyarılma, güvenlik, tanınma, dağıtıcı adalet, rasyonel düşünme, anlam ihtiyacı ve kontroldür (Burton J. , 1979, s. 72). İhtiyaçların karşılanmaması durumunda çatışmanın kaçınılmaz olduğu görüşünü savunan Burton, Sites tarafından belirlenen ihtiyaçlar listesinin, toplum düzeyinde yapılan birçok gözlem neticesinde ortaya çıktığını bu itibarla muteber olduğunu vurgulamaktadır (Burton J. , 1979, s. 202). Burton, bahse konu sekiz maddeye elde edilmiş ihtiyaçların korunması bağlamında 'rol savunması' (*role defense*) başlığını eklemiştir (Avruch & Black, 1987, s. 91). Çatışmayı 'çıkar' ve 'değer ya da ihtiyaç' merkezli olmak üzere ikiye ayıran Burton, varoluştan itibaren duyulan ihtiyaçlar ile değerler ve çıkarlar arasında fark olduğunu iddia etmektedir (Burton J. W., 1993, s. 14). Burton; ihtiyaçları insanın varoluşu ile irtibatlandırarak, bunların müzakere konusu edilemeyeceğini, değerlerin kısmen müzakereye açık olduğunu, çıkarların ise, tamamen müzakereye açık olduğunu iddia etmektedir (Burton J. W., 1993, s. 14). Çıkar merkezli çatışmalar üzerine örnek veren Burton, kimsenin maaş gibi hususlar üzerine savaşıp hayatını kaybetmek istemeyeceğini, bu nedenle arabuluculuk ve tahkim gibi alternatif uzlaşma yöntemleri üzerinden çıkar merkezli uyuşmazlıkların çözümlenebileceğini belirtmektedir (Burton J. W., 1993, s. 14). Burton özetle, tarafların ihtiyaçların karşılanması durumunda, anlaşmazlıklara ve uyuşmazlıklara çözüm bulunabileceğini, ancak çatışmaya dair müzakere edilebilecek hususlar olduğu gibi, müzakereye kapalı durumların da söz konusu olduğundan hareketle, sürecin zorluğuna işaret etmektedir. Öte yandan, Burton, sosyal dinamikler olarak, kurumları,

[27] Maslow, insanoğlunun isteyen bir 'hayvan' olduğunu ve nadiren tam bir tatmin durumuna ulaştığını iddia etmiş ve bir arzu tatmin edildiğinde, bir diğerinin ortaya çıktığını belirtmiştir. Detaylar için bkz. Abraham Maslow, *Motivation and Personality*, Harper and Row Publishers, 1954, s.24.

yapıları, normları, kanunları, teamülleri, kısaca kültürü dikkate almayarak genelleyici (*generic*) bir çıkarım yaptığı gerekçesiyle Kevin Avruch ve Peter W. Black tarafından eleştirilmiştir (Avruch & Black, 1987, s. 91).

Bu itibarla, Sites ve Burton tarafından çatışmanın insanın ihtiyaçlarını merkeze alarak çözülmesi veya dönüştürülmesi fikri, toplumu nazara aldığı için dikkate değer bulunmakla birlikte, belirlenen ihtiyaçların evrenselliği ve ihtiyaçların temellendirilmesi anlamında zayıf olduğu göze çarpmaktadır. Avruch ve Black tarafından ifade edildiği üzere, Sites ve Burton'un çatışma çözümü için üzerinde durduğu ihtiyaçlar, kültürü ve yerel dinamikleri göz ardı etmektedir. Temel ihtiyaçlar teorisi, çatışmayı insanın kötülüğünden öte bir tarafta konumlandırarak, yapılarda, kurumlarda, politikalarda meşruiyetin yokluğunu çatışmanın kaynağı olarak ele almaktadır (Burton J. , 1990, s. xv). Ne var ki, tek başına meşruiyetin yokluğu ya da sınırlı olması çatışmanın ortaya çıkması veya çözümlenmesi için geçerli bir gerekçe değildir. Kurumsal ya da idari anlamda meşruiyet sorunun yaşanmadığı durumlarda da çatışmalar ortaya çıkabilmekte veya çatışma çözümünde zorluklarla karşılaşılabilmektedir. Bu nedenle, çatışma çözümü için insanın rasyonel ve somut anlamdaki ihtiyaçlarının ötesine geçilmesi, rasyonel ve somut ihtiyaçlarla birlikte soyut, psikolojik, sosyolojik ve manevi ihtiyaçların da söz konusu olabileceği vurgulanmalıdır. Bahse konu etkenlerin yanı sıra, çatışma ortaya çıkmadan veya sıcak çatışmanın sona ermesini takip eden süreçte, taraflara ait kültürel, milli ve manevi değerlerin tanınarak ihtiyaçların tanımlanması elzemdir. Bu bağlamda, Burton tarafından sıralanan ihtiyaçlar listesi genişletilebileceği gibi, çatışmanın cereyan ettiği coğrafya ve günün şartları uyarınca, toplumun ihtiyaçlarının değişiklik gösterebileceği ifade edilmelidir. Öte yandan, çatışma sonrası süreçte, değerlerin ve ilkelerin korunmasından bahsedilecek olursa, bahse konu hususta dönüştürücü adalet bağlamında; Lambourne, Sharp, Gready, Robins, Mani, Sites ve Burton'un ötesine geçecek mahiyette, daha kapsayıcı değer ve ihtiyaçlar ortaya konulmalıdır. Bu çerçevede, tezin temel önerisi; çatışma sonrası süreçte uygulanmakta olan yargı, hakikat ve uzlaşı komisyonları, eski hale iade ve tazminat ile anayasal/kurumsal reform süreçlerinin, İslam düşüncesi içerisinde önemli bir yere sahip olan 'makasıd' yaklaşımı çerçevesinde yeniden yorumlanması gerektiğidir. Kısaca; çatışma sonrası süreçte, toplumun sosyal, siyasal, ve ekonomik açılardan imarına yardımcı olacak değerler bütünü, İslam düşüncesi içerisinde yer alan 'makasıd' tasavvuru içerisinde bulunmaktadır. Makasıd-ı şeria; zaruri derecede korunmasını şart koştuğu değerler olan; din, can, akıl, nesil ve mal ile insan olmanın

getirdiği değerlere, öz benliklere ve de ihtiyaçlara vurgu yapmaktadır. Makasıd ve çatışma sonrası toplumun temel ihtiyaçlarının karşılanması arasındaki irtibat ile ilgili, bölümün ilerleyen kısmında teferruatlı bir çerçeve ortaya konulacaktır. Diğer taraftan, bireylerin ve toplulukların bağlı oldukları ve temel değerleri oluşturan dini ve kültürel yapılar hem ihtiyaçları tanımlamakta hem de çatışmanın şiddetinin ne seyirde ilerleyeceğinin yönünü çizmektedir; çünkü dini ve kültürel yapılar, çatışma çözümünde temel sorun ve çözüm alanlarını, çatışmanın taraflarını, stratejileri ve sürece müdahil olanları belirleyici niteliktedir (Ebu-Nimer, 2001, s. 688). Dolayısıyla, ihtiyaçlar ve ihtiyaçlar etrafında belirlenen çıkar alanları, konjonktüre göre çatışmayı besleyen ya da yatıştıran "çift yönlü etki alanına" sahiptir.

4.2. Dönüştürücü Adalet Önerisi Olarak Değer Merkezli Yaklaşım

Tezin ilk bölümünde, çatışma çözümü ve geçiş dönemi adaleti yaklaşımlarının geniş bir yelpazeye sahip olduğu, çatışma çözümü çalışmalarının gündemini sadece yerel ya da uluslararası siyasetin oluşturmadığı, aynı zamanda hukuk, sosyoloji, psikoloji vb. alanların da çatışma çözümü ve çatışma sonrası çalışmaların konusu olduğu vurgulanmıştır. Bu itibarla, çatışma çözümü çalışmaları disiplinler arası bir karaktere sahip olduğunun altı çizilmelidir. O nedenle, insan hakları ihlallerinin, mağduriyetlerin, can ve mal kayıplarının yaşandığı coğrafyalarda, çatışma dönüşümünü sağlayacak nitelikte değerler bütününe ihtiyaç duyulduğu açıktır. Öyle ki, çatışma dönüşümü için yargı süreçlerinin, hakikat komisyonu çalışmalarının, eski hale iade ve tazmin uygulamalarının ve kurumsal reform çalışmalarının değerler silsilesi etrafında işlevlerinin yeniden tanımlanması gerekmektedir. Değerler bütününü oluşturacak ilkelerin, çatışan tarafların ve bilhassa mağdurların ihtiyaçlarını ve önceliklerini karşılaması gerekirken, bu ilkelerin çatışma sonrasında hayatta kalanların can ve mal güvenliklerini, hak ve özgürlüklerini koruma altına alması beklenir.

Ulaşılması hedeflenen yer anlamındaki '*maksıd'* kelimesinin çoğulu olarak kullanılan makasıd, yararların sağlanmasıyla beraber maslahatın gerçekleştirilmesi ve zararların giderilmesi suretiyle kötülük, fenalık, fitne ve fesadın izalesi anlamına gelmektedir (Yaman, 2021). Muhammed Tâhir İbn Âşûr tarafından İslam hukukunda kullanıldığı terminolojik anlam itibarı ile makâsıd; genel ve özel olarak ikiye ayrılmaktadır. İbn Âşûr'a göre genel makasıd-ı şeria; hâkimin (şâriin) şer'î hükümlerin sadece bir kısmında değil, bütününde veya büyük çoğunluğunda göz önüne aldığı mana ve hikmetlerdir. Özel makasıd-ı şeria ise; şâriin insanların özel hukukî tasarruflarında (her bir hukukî fiille ilgili

düzenlemede) onların yararlı amaçlarını gerçekleştirmek veya genel menfaatlerini korumak için hedeflediği niteliklerdir (Boynukalın, 2003). Makasıd günümüz hukuk literatüründe 'teleolojik/amaçsal' yorum olarak isimlendirilmektedir. Makasıd ayrıca, hâkimin kanunları yorumlarken ya da takdir yetkisini kullanırken yararlanacağı yöntemlerden birisi olarak ifade edilmektedir (Telkenaroğlu, 2008, s. 39). Makasıd yöntemi kullanılırken toplumun o anda sahip olduğu ihtiyaçlar, gerçekler, değer yargıları ve yaşanan olayların özellikleri göz önünde bulundurularak sonuca ulaşılması hedeflenmiştir. Ek olarak, Wael Hallaq, makasıd kelimesinin tekili olan 'maksad' kavramı içerisinde üç ayrı anlam yer aldığına işaret etmektedir. Bunlardan birincisi, bireyin ve toplumun iyiliğini temin edecek faydanın ya da toplumsal çıkara hizmet edecek unsurların aranmasıdır. İkincisi, bir iyiliği gerçekleştirebilmek için bilinçli bir şekilde (duygusal ve psikolojik boyutta hazır olarak) niyet etmektir. Üçüncüsü ise; ahlaki bir değer elde etmeyi amaçlayan bir hikmet arayışıdır (Hallaq, 2020, s. 106). Makasıdı; fayda arayışı, samimi niyet ve değer elde etme arayışı olarak tanımlayan Hallaq, makasıdın tüm unsurlarına (*dinin, insan hayatının, aklın, neslin ve malın korunması*) ilişkin bütüncül bir çerçeve ortaya koymaktadır. Bahse konu unsurların toplumun korunmasında uygulanması adına takip edilecek usul ve esaslar ise, her bir unsur içerisinde faydanın aranması, iyiliğin gerçekleşebilmesi için irade ortaya konulması ve tüm bunlarla ahlaki bir değer elde etmenin hedeflenmesidir.

Toplumun imarı ve ihtiyaçların temini için makasıdın zaruri değerleri arasında olan; dinin, insan hayatının, aklın, neslin ve malın korunması hususu, bu çalışmada, İslam hukuku literatüründe kullanılan terminolojik anlamıyla değil, fakat bu kavramın çizdiği geniş çerçeve esas alınarak, çatışma sonrası barış inşası uygulamalarında öncelik verilmesi gereken değerler kapsamında incelenecektir. Makasıdın zaruri olarak korunmasını öngördüğü bahse konu beş ilke, çatışma sonrası mahkeme, hakikat komisyonu, tamir ve tazmin programı ve kurumsal reform süreçlerine uyarlandığı takdirde, çatışmayı dönüştürmesi, toplumun iyilik, yarar ve menfaatlerini ön plana çıkarması ve toplumsal uzlaşı zemininin oluşmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. 'Değer Merkezli Yaklaşım' (*value based approach*) olarak bu tez çerçevesinde tanımladığımız bu yapı, İslam hukuku zaviyesinden tezde ele alınmayacak olsa dahi, toplumsal değerleri kapsayan yapısı itibarı ile halkın temel anlamdaki gereksinimlerine cevap verir niteliktedir. Zira, değer merkezli yaklaşım, çatışan tarafların somut ve soyut, bir başka ifadeyle, maddi ve manevi anlamda ihtiyaçlarının karşılanabileceği ilkeler

manzumesi sunmaktadır. Ayrıca, değer merkezli yaklaşım, çatışma sonrası oluşturulan mekanizmalara katma değer oluşturacak ve toplumun refahı için ihtiyaç duyulan sosyal etkileşim alanlarının tanzim edilmesi için de öneriler getirmektedir. Makasıdın çatışma sonrası süreçlerde uygulanmasını teklif eden değer merkezli yaklaşım, sağlam bir kurgu, sistematik bir yaklaşım ve sosyal/siyasal irade ile uygulandığı takdirde toplumun çatışmadan arındırılması için somut ve başarılı neticeler üretme potansiyeline sahiptir. Daha önceki bölümlerde literatürdeki konumuna geniş bir çerçevede yer verilen toplumsal uzlaşı, değer merkezli yaklaşım bağlamında tanımlanacak olursa, çatışma sonrasında dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunmasını gerektirdiği takdirde, bütüncül, geçmişi onaran ve geleceği şekillendiren bir hüviyet kazanır hale gelecektir.

Tezin takip eden bölümünde makasıd çerçevesinde, çatışma sonrasında dinin, insan hayatının, aklın, neslin ve malın korunması ile nasıl bir irtibat kurulacağı ve dönüştürücü adalet kapsamında nasıl değerlendirilebileceği hususlarında öneriler getirilecektir. Çatışma dönemi sonrasında, çatışan taraflar arasındaki ilişkilerin normalleşmesi, toplumun başta sosyo-kültürel açıdan olmak üzere iktisadi ve siyasi olarak imar edilmesi için gerekli görülen makasıdın beş ilkesi aşağıdaki tabloda başlıklar halinde detaylandırılmıştır.

Tablo 4- Çatışma Çözümü Kapsamında Makasıd

Dinin Korunması	**İnsan Hayatının Korunması**	**Aklın Korunması**	**Neslin Korunması**	**Malın Korunması**
İbadet özgürlüğünün sağlanması	Yaşam hakkının garanti altına alınması	Düşünce özgürlüğü	Doğum öncesi ve doğum sonrası süreçte çocuklara sahip çıkılması	Bireylere ait mal varlıklarının toplumun ortak değeri ve ekonomik zenginliği olarak değerlendirilmesi
Dini değerlere saygı gösterilmesi	Çatışmadan sonra hayatta kalanlardan fiziki veya psikolojik tedaviye ihtiyaç duyanlara gerekli desteğin sağlanması	Toplum düzeninin kanunlar tarafından garanti altına alınması	Kadın ve çocuklara yönelik aile içi ve toplumsal şiddet ile baskının önlenmesi	Gasp, tehdit ve hırsızlık gibi olaylar karşısında cezalandırıcı ve caydırıcı önlemler alınması

Siyasi, sosyal ve ekonomik anlamda dini ayrımcılık yapılmaması	Yaşama hakkı, sağlığı koruma hakkı, hukuki işlemler yapabilme hakkı, özgürlük hakkı, eşitlik hakkı, özgür biçimde iyi ve doğruyu araştırma ve seçme hakkı	Toplumsal faydaya zararı dokunan keyif verici, uyuşturucu ve sarhoş edici ürünlerin tüketilmesinden uzak durulması	Çatışma döneminde maddi ve manevi olarak zarar gören çocuk ve kadınların iyileştirilmesi	Kültürel ve dini eserlerin ve yapıtların korunması
Dinin onarıcı ve ihya edici yönünün çatışma çözümünde kullanılması	Caydırıcılık & yeni can kayıplarının önlenmesi	Fiziki ihtiyaçların aklın korunması için karşılanması	Cinsel şiddet eylemlerinin önlenmesi	Bireylere mülklerin iadesi için hukuki ve sosyal ortamın hazırlanması
İtikat, ibadet, ahlak temelinde ihtiyaçların karşılanması	Mal, mülk, sosyal statü ve çalışma hürriyetinin muhafaza edilmesi	Eğitim ve öğretimde sürekliliğin sağlanması	Çatışma sonrası süreçte kadın ve çocuk istismarlarının önüne geçilmesi	Kaynakların toplumun faydasına katkı sağlayacak şekilde kullanılması

4.3. Dinin Korunması

Çatışma sonrası toplumlarda ekonomik ve siyasal parametrelerde istikrar kadar, sosyal hayattaki değişim ve dönüşüm de hayati öneme sahiptir. Toplumun yapı taşlarını oluşturan bireyler ve bağlı oldukları dini, etnik ya da kültürel kimlikler, çatışmadan sonra oluşan yeni konjonktürde yeni meydan okumalarla karşılaşmaktadır. Kendi kimliğine aşırı bağlanma, diğer kimlikleri ötekileştirme, farklı kimlik yapıları ile etkileşime girmeye tereddüt etme şeklinde ortaya çıkan refleksler, çatışma çözümü aşamasında çeşitli zorluklara sebep olmaktadır. Çatışmanın temel aktörleri arasında olsun ya da olmasın, farklı kimlik yapılarının çatışma sonrasında birbiri ile etkileşim içerisinde olması zorunluluk arz etmektedir. Zira aynı ya da yakın coğrafyayı paylaşan farklı kimliklerin ekonomik, siyasal veya sosyal düzlemlerde birbirleri ile etkileşim içerisinde olmamasını beklemek mümkün olmadığı gibi, hayatın gerçekleri ile de örtüşmemektedir. Bu çerçevede, “din” önemli bir kimlik unsuru olarak değerlendirilmelidir. Batı merkezli çatışma çözümü literatürü her ne kadar, dinin rolü, din temelli okuma ve

değerlendirmelere karşı mesafeli[28] olsa da, Gopin, Avruch, Lederach[29] gibi çatışma çözümü çalışmalarında söz sahibi olan isimler, çatışma dönüşümünde dinin önemine vurgu yapmaktadır. Diğer taraftan, son yirmi yılda üzerinde ağırlıklı olarak durulan "dinin savaşların, çatışmaların, anlaşmazlıkların sebebi" olduğu şeklindeki yaklaşım, çatışma çözümü çalışmalarını tekdüzeleştirmeyi, dinin ve inanışların toplumlar üzerindeki olumlu etkilerini yok saymayı amaçlamakta ve yerel kültürlerin değer yargılarının ve hassasiyetlerinin göz ardı edilmesine sebebiyet vermektedir.

Takip eden bölümde, makasıd kapsamında 'dinin korunması' (*preservation of religion*) şeklinde tezahür eden başlık altında, çatışma sonrası süreçlerde "dinin rolü" konusu ele alınacaktır. Aşağıda çatışma tecrübesi olan toplumlarda, dini değerlere ve hassasiyetlere öncelik verilmesi suretiyle korunması ihtiyacı ve dinin çatışma çözümü ve dönüşümü süreçlerine ne şekilde katkı sağlayabileceği hususları etrafında şekillenen iki farklı açıdan 'dinin korunması' konusu incelenecektir.

4.4. Dini Değer ve Hassasiyetlerin Korunması

Makasıd çerçevesinde dinin korunması hususu değerlendirilecek olursa, literatür içerisinde insanların inandıkları dinin hak din olması, inanç ve ibadetlerinin Yaratıcının istediği şekliyle uygulanması ve inananların inançlarının ve din ile ilgili amellerinin bunları bozacak şeylerden korunması anlamlarını taşımaktadır (Haçkalı, 2000, s. 56).

[28] XX. yüzyılın başlarında da "dinin ilkel devirden kaldığı ve sonunun an meselesi olduğu inancı" sosyal bilimlerin en gözde dogmalarından biri olarak ön plana çıkarken, bu durum zaman içerisinde sosyal bilimlerde "sekülerleşme tezi (veya teorisi)" şeklinde ifade bulmuştur. Bahse konu tezin ana fikri, modernleşme karşısında önce dinî kurumlar, sonra dinî pratikler ve en sonunda da dinî bilinç sosyal anlamını kaybetmesi fikrine dayandırılmıştır. Sekülerleşme kavramına uzun yıllar farklı anlamlar yüklenmiş olmakla birlikte, sosyal bilimlere uyarlandığı yıllarda genel olarak üstlendiği her yeni anlam "dinî olana kayıtsız kalma veya karşı olma" şeklinde ortaya çıkmıştır. Detay için bkz. Ali Köse, "Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar", *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl:6, Sayı:24, Güz 2001, s.150-165. Dolayısıyla, bu yaklaşımın bir benzerine çatışma çözümü araştırmaları ve yaklaşımlarında da rastlanmaktadır. Seküler anlayış etrafında şekillenen çatışma çözümü çalışmaları, dinin çatışma çözümündeki rolü, önemi ve aktörleri gibi hususları ele alma noktasında mesafeli bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, Uluslararası İlişkiler literatürü içerisinde inşacılık (*constructivist*) bakış açısının getirmiş olduğu; "maddi dünyanın insan eylemini şekillendirdiği, buna mukabil insanların söyleminin, düşüncesinin ve ifade şekillerinin eylemleri ve bilgiyi kısacası etkileşim içerisindeki dünyayı şekillendirdiği" anlayışı ile birlikte, kimlik (din) ile irtibatlı konular daha fazla dikkat çekmeye başlamıştır. Uluslararası İlişkiler literatürü içerisinde din ve siyaset, din ve uluslararası ilişkiler ve stratejik araştırmalara dair alanlarda sayısı artan çalışmalara rastlamak günümüzde daha çok mümkündür. Detay için bkz. Mehmet Özkan, "How Religion Shapes Foreign Policy? An Explanatory Model for Non-Western States", *Religions*, 9 Ağustos 2021, s.2-13.

[29] Farklı dinlerin ve inanışların çatışma çözümüne dair süreçlere nasıl katkıda bulunabileceği hususunda bkz. Gopin, M., "Religion, Violence, and Conflict Resolution", *Peace & Change*, 22: 1997, s.1-31., Kevin Avruch, *Culture and Conflict Resolution*, Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1998. John Paul Lederach, "Spirituality and Religious Peacebuilding", in Atalia Omer, R. Scott Appleby, & David Little (Eds.), *The Oxford Handbook of Religion, Conflict, and Peacebuilding*, New York, NY: Oxford University Press, 2015, s.541–567.

Konuyu İslam ile sınırlandırmayıp, dinin korunması üzerine, bilhassa semavi dinleri dikkate alarak dinin korunması ile ilgili genel bir çerçeve çizilecek olursa, korunmasında fayda olan birbiri ile irtibatlandırılabilecek dört temel alan ortaya çıkmaktadır. Bunların birincisi inanç ile ilgili (itikadi) hükümler, ikincisi dinlerin şart koştuğu ibadet ile ilgili hükümler, üçüncüsü dinin yaşayışa yön veren hükümleri olan ahlak ile ilgili düsturlar ve dördüncüsü toplumu ilgilendiren boyutta sosyal ilişkilerin tesis edilmesine yönelik hükümlerdir (Aydın, 2000, s. 381-382). Mehmet Aydın tarafından Kur'an-ı Kerim'in ele aldığı konular üzerinden oluşturulan bahse konu dört sınıflandırma, diğer semavi dinlerin de eş zamanlı olarak yapısını tarif eder nitelik taşımaktadır. Zira, inanç ile birlikte ibadet şekillenmekte, ibadet ile birlikte bireyin ahlak düsturu oluşmakta ve tüm bunların neticesinde birey-cemiyet, fert-aile ve toplum-devlet gibi konularda temel kaide ve prensipler teşekkül etmektedir.

Çatışma sonrası süreç çerçevesinde, makasıd tarafından belirlenen ölçü ve kıstaslar değerlendirilecek olursa, bireylerin inançlarını özgürce yaşamaları ve aidiyetlerini açıkça ifade edebilmeleri, ibadetlerini toplum içerisinde hür bir biçimde yerine getirebilmeleri ve dini değerleri, öğretileri, kaideleri sosyal yaşantılarında tatbik edebilmeleri sağlandığı takdirde, en temel düzeyde dinin korunması mümkün olabilecektir. Aksi yönde seyredecek bir baskı neticesinde, inanç ve ibadet hususlarında yasaklar konulması veya sınırlandırmalar getirilmesi, din kültürünü ve ahlakını, bireyler arasındaki ilişkileri baskı ile değiştirmeyi amaç edinen yaklaşımları benimseyen herhangi bir çatışma çözümü yöntemi başarıya ulaşmaktan uzak kalmaya mahkûm görünmektedir.

Yukarıda çizilen 'dinin korunması' çerçevesine sadık kalmak suretiyle, çatışma yaşanan coğrafyalarda bireylerin hangi dine mensup olduğu fark etmeksizin, insanoğlunun temel ihtiyaçlarının başında olan dini özgürlüklerin icra edilmesi, en önemli başlıklar arasında zikredilmelidir. Çatışma sonrasında oluşan/oluşturulan yeni sosyal ve siyasal düzende herhangi bir grup, dini inanışları ve ibadet şekilleri nedeniyle baskı altına alınmamalı, bir diğer grubun tahakkümü altına girmemeli ve sınırlandırılmamalıdır. Zira temel dini özgürlüklerin sınırlandırılması veya baskı altına alınması, çatışmanın sebebi ister ekonomik, ister siyasi, isterse de kimlik temelli olsun, yeni anlaşmazlıklara ve çatışmalara sebep olma potansiyeli taşımaktadır. Dini özgürlüklerin teminat altına alınmasını müteakip, çatışan tarafların birbirlerinin dini inanış ve değerlerine saygı göstermesi için elverişli ortamın oluşturulması gerekir. Çatışma sürecinde yaşanan acı tecrübeler, paylaşılan acı hatıralar, kalıplaşmış yargılar, çatışan tarafların birbirlerinin değer

yargılarını sorgulamasına neden olmaktadır. Mağdurların karşı tarafa ait değer yargılarını sorgulama güdüsü anlamlı ve insani olmakla birlikte, çatışma sonrasında, yeniden ortak bir sosyal yapı inşa etme sürecinde, çatışan tarafların en azından birbirlerinin dini değerlerine saygı göstermesi, onları aşağılamaması ve küçük düşürmemesi büyük önem arz etmektedir. Bu kapsamda, ibadethane veya mezarlıklara yönelik saldırıların ya da atalara hakaret edilmesinin önüne geçilmesi, toplumsal bir sorumluluk vazifesi mesabesindedir. 'Dinin korunması' hususundaki bir diğer önemli alt başlık, çatışan tarafların dini kimlik ve inanışları nedeniyle siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda ayrımcılık ve ötekileştirmeye maruz bırakılmamasıdır. Dini kimlik ve inanışları sebebiyle toplumun azınlık ya da çoğunluğunu oluşturan kesimlerinin ötekileştirilmesi orta vadede bireyleri marjinal inanış ve davranışlara yöneltebileceği gibi, sürdürülebilir barışın sağlanmasına engel teşkil edecektir. Bahse konu sebepler ve ihtimaller göz önünde bulundurularak siyasi, ekonomik ve sosyal ayrımcılığı körükleyecek eylem ve söylemlerin önüne geçilmesi gerekmektedir. Son olarak, dini hak ve özgürlüklerin teminat altına alınması ve din sebepli tehditleri önlemek adına oluşturulacak yasal çerçeve üzerinde mutabık kalınması önemlidir. Bu kapsamda, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin (1948) 18. maddesi büyük önem taşımaktadır: "Herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne hakkı vardır; bu hak, din veya inancını değiştirme özgürlüğünü ve din veya inancını, tek başına veya topluca ve kamuya açık veya özel olarak öğretme, uygulama, ibadet ve törenlerle açığa vurma özgürlüğünü ihtiva eder." (Universal Declaration of Human Rights, 1948) Din veya inanç özgürlüğü başlığı altında yer alan, dini veya inancı benimseme, baskıdan kurtulma özgürlüğü, kişinin dinini ve inancını açıklama hakkı, ibadet özgürlüğü, ibadet yerleri ve dini sembollerin korunması, önemli dini günlerin kutlanması, din adamlarının atanması/görevlendirilmesi, ebeveynlerin çocuklarının dini ve ahlaki eğitimlerini sağlama hakkı gibi hakların, kanunla teminat altına alınması gereklidir. Temel insan hakları maddelerini içermeyen ve çatışmanın ana sebeplerini ortadan kaldırmayan barış anlaşmaları, çatışma sürecinde geçmişte tecrübe edilen hukuksuzlukların üstesinden gelemeyeceği gibi, çatışan tarafların normalleşmesine ve toplumsal uzlaşı sağlanmasına yeterince katkı sağlamayacaktır (Bell, 2006, s. 345). Bu nedenledir ki, temel insan haklarını çatışma çözümü sürecine dahil eden, kapsayıcı, dini hak ve özgürlükleri teminat altına alan ve uygulayan barış inşası süreçleri, çatışma sonrasında bireylerin manevi ihtiyaçlarının karşılanmasına yardımcı olacaktır.

4.5. Çatışma Çözümü Süreçlerine Katkı Olarak "Din"

Din, insanlık tarihi boyunca 'barış ve şiddet' etrafında şekillenen ikili bir mirasa sahiptir (Gopin, 1997, s. 1). Çatışma çözümü çalışmaları kapsamında dinin rolü konusuna en çok eğilen isimlerden birisi, tezin ilk bölümünde "çatışma dönüşümü" hususunda görüşlerine yer verilen Paul Lederach'tır. Lederach, çatışan taraflar arasındaki uzlaşma sürecini, bu yolda karşılaşılan engelleri ve engellerin nasıl aşılabileceğini inanç yolculuğuna benzetmektedir (Bilener & Büyükakıncı, 2018, s. 511). "Toplumsal Uzlaşıya Yolculuk" (*The Journey Toward Reconciliation*) başlığını taşıyan kitabını bu çerçevede üç bölüme ayıran Lederach, alan çalışmaları yürüttüğü Nikaragua'da kızının kaçırılma tehdidi almasından yola çıkarak, insanların kızgınlık, psikolojik baskı, intikam ve nefret hislerinin nereden kaynaklandığını bu tecrübe ile anlama imkânı bulduğunu ifade ederken, içinde bulunduğu durumu düşmanın ilahiyatı (*theology of enemy*) olarak kavramsallaştırmakta ve bu tecrübe ile bir insanın içinde nefretin nasıl büyüdüğü ile şiddet mağdurlarının nasıl nefret etmeyi öğrendiğine dair dersler çıkardığını ifade etmektedir (Lederach, 1999, s. 42). İkinci olarak, 1990'lı yılların başında Somali'de araştırma yaparken, görüştüğü liderlerin, kanaat önderlerinin savaşı sona erdirmek ve ülkedeki kıtlığın önüne geçmek dururken, ısrarla kendisine yöneltilen "git ve ülkeni bize silah satmaya ikna et" şeklindeki ifadelerini, çatışan tarafların hayatın sadece çatışmadan ibaret olmadığına dair gerçeği göz ardı ettiğini ve taraflar geçmişte çatışmış olsalar da karşı tarafın da insan olduğunun farkındalığının kaybedilmiş olması şeklinde yorumlamaktadır (Lederach, 1999, s. 55). Buradan hareketle, Lederach, "insan olmanın gerektirdiği ve önceleğiği hassasiyetler her ne sebeple olursa olsun kaybedilmemelidir" sonucunu çıkarmaktadır. Son olarak, uzlaşma konusuna eğilen Lederach, uzlaşmanın hakikat, merhamet, adalet ve barış kavramları etrafında gerçekleşmesi gerektiğini dile getirmektedir (Lederach, 1999, s. 64). Lederach'a göre, hakikat; insanların hatalı davranışlarda bulunduğunu kabul etmesi, merhamet; yaşanılan ağır tecrübelerin kabullenilmesi, adalet; toplumsal haklara saygı gösterilmesi, barış ise, karşılıklı güven ve uyum ihtiyacına karşılık gelmektedir. Lederach'ın yaklaşımında 'dinin önemi' değerlendirildiğinde, çatışmanın özünde yer alan kin, nefret, intikam, kazanma hırsı ve görüş ayrılıkları gibi duygu ve düşüncelerin üstesinden sorumluluk anlayışı, zarar gören ilişkilerin onarılması, müspet yönde dönüştürülmesi, kişiler üzerinden değil, bir "mesele" olarak sorunların algılanması ve merhamet, adalet gibi dini değerler arasında yer alan

hassasiyetlerin ön plana çıkarılması durumunda, çatışma şartlarının toplum lehine evirilebileceği gerçeği ön plana çıkmaktadır.

Yakın tarihteki yaklaşımlar dikkate alındığında, dinin ağırlıklı olarak çatışmanın ve anlaşmazlıkların kaynağı olarak algılandığı ve kabul edildiği görülmektedir.[30] Diğer taraftan, din; kültürel normların ve değerlerin güçlü bir bileşeni olarak, bireysel ve toplumsal barış açısından da incelenmektedir. Dolayısıyla, kültürel normların ve değerlerin güçlü bir bileşeni olarak din, insan yaşamının en derin varoluşsal konularından olan özgürlük, korku ile güvenlik, doğru ile yanlış ve kutsal ile kutsal olmayan gibi başlıkları ihtiva etmektedir (Bouta, Kadayifci-Orellana, & Abu-Nimer, 2005, s. 11). Bu anlamda din, etkileşimde olduğu olgular ve kavramlar ile birlikte çatışma çözümü süreçlerine katkı sağlama potansiyeline sahiptir. Çatışmaların sona erdirilmesi ve barışın sürdürülebilir kılınması için, yerel kültürel unsurların, geleneklerin ve dini değerlerin önemine vurgu yapılması ve bunların ön plana çıkarılması gereklidir (Abu-Nimer & Kadayifci-Orellana, 2008, s. 549). Bahse konu yerel gelenek ve dini değerlerin çatışma çözümü süreçlerinde hangi aktörlerle nasıl uygulanabileceği hususu önem arz etmektedir. Çatışma sonrasında dinin müspet etkisini değerlendiren çalışmalar, ağırlıklı olarak dinin onarıcı ve manevi yönüne, dini aktörlere ve dini kurumlara odaklanmaktadır. Mağdurların ağırlıklı olarak somut ihtiyaçlarının ön planda tutulduğu günümüz çatışma çözümü yaklaşımından farklı olarak, dinin onarıcı yönünün, çatışma mağdurlarının manevi ihtiyaçlarını karşılayabileceği üzerinde durulmalıdır. Şiddetli çatışmalar ve ağır insan hakları ihlalleri neticesinde maddi ve manevi anlamda zarar gören mağdurların, ruhsal, duygusal, psikolojik olarak zararlarını ortadan kaldırmak (Abu-Nimer & Kadayifci-Orellana, 2008, s. 567) adına, din, insanın manevi ve duygusal boyuttaki ihtiyaçlarına hitap etmek suretiyle, çatışma çözümünde karşılaşılan önemli bir açığı kapatmaktadır. Mağdurların manevi ihtiyaçlarının karşılanması konusunda din; değerler eğitimiyle, bireyleri ve toplumları olgunlaştırarak, medeniyetleri ve gelenekleri şekillendirirken, ahlaki ve insani değerleri öğreterek (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019, s. 5) toplumu imar vazifesini üstlenmektedir.

[30] *Tarihin sonu ve Son İnsan* kitabında Francis Fukuyama, Soğuk Savaş döneminden sonra kültürel ve dini kimliklerin çatışmanın birincil kaynağı olacağını ifade ederken, gelecekteki savaşların ülkeler arasında değil, farklı kültür ve dinler arasında ortaya çıkacağını iddia etmiştir. Aynı zamanda, dinin ve geleneksel kültürel değerlerin demokratikleşmenin önünde engel teşkil ettiğini savunan Fukuyama, çatışmanın dinin hoşgörülü ve eşitlikçi olmaktan çıktığı noktada başladığını ifade ederek, liberalizmin dine karşı galip gelmesiyle barış ortamının sağlanmasının mümkün olduğunu savunmuştur. Detaylar için bkz. Francis Fukuyama, *The End of History and The Last Man*, The Free Press, New York, 1992, s.215–217.

Diğer taraftan, siyasi ve askeri liderlerin çatışma çözümünde üstlendikleri üst düzey görevlerin haricinde, dini liderler, toplumun üst kesimi ile tabanı arasında bağ kurmakla sorumlu olup, hayatın dini, kültürel, akademik yönlerini şekillendirerek çatışan taraflar ya da değerler arasında uzlaşma zemini oluştururlar (Lederach, 1997, s. 41). Dini aktörler topluma ve toplumun ihtiyaçlarının karşılanmasına önder olabilmekte, aile ve gençlik çalışmaları ile başta kadın ve çocuklar olmak üzere, mağdurlara yardımcı olmak suretiyle ilişkileri dönüştürmektedir.

Çatışma sonrası süreçlere dini kurumların ne şekilde katkı sağlayacağı, bölgenin, ülkenin ve çatışmanın yapısına göre farklılık gösterebilmektedir. Dini kurumlar, toplumu barış ve uzlaşıya yönlendirmesi, teşvik etmesi ve ortak sorunları çözmek için fayda sağlayacak eğitim çalışmalarının yapılması gibi unsurlarla, ilişkilerin normalleşmesine ve toplumsal uzlaşıya katkı sağlama imkanına sahiptir. Ne var ki, genelde, çatışma sonrasında ön plana çıkan karizmatik liderlerin baskın karakterleri altında güçlü kurumsal yapılar oluşturulamadığı için, ülkelerin sivil toplum ya da dini kurumları güçlü liderliklerin gölgesi altında zayıf kalarak, toplumsal meselelere katkı sağlayamayacak duruma gelebilmektedir (Omer, 2012, s. 4). Karizmatik, güçlü liderlerin idaresinden sonra toplumlarda sosyal, siyasal ve ekonomik anlamda güç boşlukları oluşma ihtimali söz konusu olurken, ortaya çıkan güç boşluğunu farklı kurumsal yapıların doldurması gerekmektedir. Bu bağlamda, Bosna Hersek İslam Birliği (*Islamska Zajednica U Bosni i Hercegovini*) özgün örneklerden birisidir. Tarihi bir kurum olan Bosna Hersek İslam Birliği, 1992-1995 yılları arasında yaşanan çatışma sonrasında, özellikle kurumsal kapasite inşası bağlamında toplumun ihtiyaçlarının karşılanması için yurt dışında yaşayan Boşnakların desteğini almak üzere diaspora çalışmaları yürütmüş, ülkedeki Müslümanların ihtiyaçlarına kulak vermiş, ülkedeki diğer etnik ve dini yapılar ile kurumsal ilişkiler geliştirip (Preljević, 2017, s. 216) çatışan taraflar arasında iletişim kanallarına alternatifler üreterek katkı sağlamıştır.

Özetle, çatışma sonrası süreçlerde, dinin korunması bireylerin manevi ihtiyaçlarını karşılayıp normalleşme ve toplumsal uzlaşı için uygun bir zemin hazırlarken, özgün bir kaynak olarak din, çatışan taraflar arasındaki ilişkileri düzenleyen, kurumsal yapıları ve temsilcileri ile sosyal hayata şekil verme kabiliyetine sahip önemli bir dönüştürücü unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

4.6. İnsan Hayatının Korunması

İslam alimlerinden Musa Carullah Bigiyef; makasıd çerçevesinde hayatın korunmasından (*preservation of the life*) maksadın, şahsı ve toplumu korumak olduğunu belirterek, insan haklarının şahsa ait haklar (*hukuk-ı zâtiye*) ve edinilmiş/kazanılmış haklar (*hukuk-ı müktesebe*) olarak iki gruba ayrıldığını ifade etmiştir (Bigiyef, 2018, s. 280). Şahsa ait haklar doğal olarak kazanılmaktadır. Bunlar; yaşama hakkı, sağlığı koruma hakkı, hukuki işlemler yapabilme hakkı, özgürlük hakkı, eşitlik hakkı, özgür biçimde iyi ve doğruyu araştırma ve seçme hakkı şeklinde tasnif edilmiştir (Bigiyef, 2018, s. 281). Kazanılmış haklar ise, bireyin kendi çabasıyla elde ettiği mal, mülk, sosyal statü ve çalışma hürriyeti gibi başlıkları ihtiva etmektedir. Şahsa ait veya kazanılmış olan hakların zarara uğradığı bir çatışma ortamında mezkûr haklara öncelik verilmesi suretiyle, çatışma sürecinde oluşan zararların önüne geçilmesinin mümkün olacağı düşünülmektedir.

İnsan hayatının korunması noktasında makasıd yaklaşımının bir diğer önemli önermesi; intihar yasağı, kan davası yasağı ve hastalıklardan korunma ve tedavi olma şartıdır (Pekcan, 2013, s. 114). Bu itibarla, çatışma sonrasında toplumdaki farklı gruplar arasındaki ilişkilerin yönetilmesi, bireylerin psikolojik ve diğer sağlık ihtiyaçlarının karşılanması kendilerini değerli hissedecekleri ve temel ihtiyaçlarının kontrol altında tutulacağı normalleşme ve uzlaşı için önemli bir fırsat alanı oluşturma kapasitesine sahiptir. Özetle, makasıd çerçevesinde 'canın korunması'; bireyin edinilmiş ve kazanılmış haklarının öncelenmesine ve güvence altına alınmasına tekabül etmektedir.

Çatışma sonrasında ön plana çıkan başlıca unsurlar arasında, hayatta kalanların ve mağdurların can güvenliği yer almaktadır. Devlet tarafından vatandaşlarının can güvenliği kanunlarla garanti altına alınmalı ve ilgili yürütme organlarınca kanunlar tatbik edilmelidir. Bireylerin can güvenliğinin korunması sadece çatışma sonrası toplumlar için değil, devletin her şartta yerine getirmesi beklenen sorumlulukları arasındadır. Çatışma sonrası süreçler geçmişle irtibatlı olduğu kadar, geleceğe dair tasavvura sahiptir. Bu itibarla, çatışma çözümü uygulamalarının geçmişi, bugünü ve geleceği bir araya getirmesi beklenmektedir. Ortaya çıkan zamansal bağlam zinciri içerisinde, denge unsuru olarak belirli yaşam ölçütlerinin oluşturulması gerekmektedir. Temel yaşam ölçütlerinden öncelikli olanı, çatışmadan sonra hayatta kalanların 'can güvenliğidir'. Mevcut çatışma çözümü literatürü içerisinde can güvenliğinin korunması hususu, ağırlıklı olarak 'tekrarlanmama güvencesi' (*guarantee of non-repetition*) başlığı altında ele

alınmaktadır.[31] BM'nin 21 Mart 2006 tarihli ve A/RES/60/147 sayılı Genel Kurul kararında (UN General Assembly, 21 March 2006) yer alan tekrarlanmama güvenceleri, çatışmanın yeniden ortaya çıkmasına engel olacak aşağıdaki tedbirlerden herhangi birini ya da hepsinin alınmasını şart koşmaktadır:

- Ordu ve güvenlik güçleri üzerinde sivil kontrolün sağlanması;
- Tüm sivil ve askeri yargılamaların bu hususstaki uluslararası standartlar arasında yer alan adil yargılanmanın, adaletin ve tarafsızlığın sağlanması;
- Yargı bağımsızlığının güçlendirilmesi;
- Hukuk, tıp ve sağlık alanında çalışan kişilerin, medya ve diğer ilgili sektörlerde yer alan bireylerin ve insan hakları savunucularının korunması;
- İnsan hakları ve uluslararası insancıl hukuk konularında öncelikli ve devamlı olarak toplumun tüm kesimlerine, kolluk kuvvetlerine ve ordu ve güvenlik güçlerine eğitim verilmesi;
- Kolluk kuvveti, cezaevi, medya, tıp, psikoloji, sosyal hizmet ve ordu personeli dahil olmak üzere, kamu görevlilerinin yanı sıra, iktisadi teşebbüslerin meslek kuralları ile etik normlara, bilhassa da uluslararası standartlara uyumunun teşvik edilmesi;
- Sosyal çatışmaların önlenmesi, izlenmesi ve çözümleri için ilgili mekanizmaların desteklenmesi;
- Uluslararası insan hakları hukukunun ve uluslararası insancıl hukukun ağır ihlallerine kapı aralayan veya bunlara izin veren kanunların gözden geçirilmesi ve yeniden düzenlenmesi.

Yukarıda ifade edildiği şekliyle, tekrarlanmama güvencesi, devlet yönetimlerinin yeniden şiddet, baskı ve otoriter idare süreçlerine dönmelerini engellemeyi hedeflemektedir. Mezkûr maddeler tek başına tekrarlanmama güvencesini sağlamasa dahi, maddelerdeki hususların bir araya getirilmesi ile birey ve toplumun korunması adına gerekli dönüşümün

[31] Uluslararası İnsan Hakları Hukukunun Ciddi İhlalleri ile Uluslararası İnsancıl Hukukun Ağır İhlallerinin Mağdurlarının Başvuru ve Onarım Hakkına Dair Temel İlke ve Esaslar, 16 Aralık 2005 tarih ve A/RES/60/147 sayılı BM Genel Kurul kararı ile kabul ve ilan edilmiştir. Kabul edilen esaslar kapsamında, 'tekrarlanmama garantisine' özel önem atfedilmiş ve çatışmanın tekrarlanmaması için gerekli şartlar sıralanmıştır. Ayrıca, Uluslararası İnsan Hakları Hukukunun ciddi ihlalleri ile Uluslararası İnsancıl Hukukun ağır ihlallerinin mağdurlarına yönelik, iç hukuk, uluslararası hukuk ve bireysel koşullar, uygun haller, ihlalin ağırlığı ve her bir vakaya dair koşullar dikkate alınarak eski hale getirme, tazminat, iyileştirme, tekrarlanmama güvencesini havi tam ve etkili bir onarım sağlanacağı ifade edilmiştir. Kaynak ve detaylar için bkz. https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/496/42/PDF/N0549642.pdf?OpenElement (Erişim Tarihi 10.05.2021)

sağlanması için imkânlar ortaya çıkmaktadır (Leyh, 2020, s. 3). Özetle, tekrarlanmama güvencesinin iki temel hedefi bulunmaktadır: Birincisi, şiddeti tekelinde bulunduran devletin, bilhassa çatışma sonrası dönemde güvenlik güçleri vasıtası ile çatışmada taraf olan/olmayan vatandaşlarına karşı hukuksuz ve orantısız şekilde şiddet uygulanmasının önüne geçilmesi; ikincisi, sıcak çatışmanın sona ermesini müteakip, çatışan tarafların yeniden farklı gerekçelerle şiddete yönelmesinin engellenmesidir. Kurumsal düzenlemelerle hayata geçirilmesi planlanan toplumsal düzen arayışının farklı etkenlerle desteklenmesi ve pekiştirilmesi gerekmektedir. Yeni can kayıplarının önlenmesi ve caydırıcılık oluşturması açısından suçların hukuki karşılığının verilmesi önemlidir. Rüşvet ve yolsuzluk, siyasi gücün baskısı, yasadışı eylemlerin cezasız kalması, mahkemelerin hukuk dışı uygulamaları gibi sorunların önüne kanuni düzenlemeler yaparak ve kamu personelini insan hakları konularında eğiterek geçilebilir (Roht-Arriaza, 2019, s. 107). Şiddetin yeniden ortaya çıkmasının engellenmesi için tek başına yasal düzenlemeler yapılması yeterli olmayacaktır. Barış inşası ve çatışan taraflar arasındaki ilişkilerin normalleşmesi için yasal düzenlemelerin yanı sıra, bilinçlendirme eğitimleri ve farkındalık faaliyetleri yürütülmesi faydalı olacaktır.

İnsan hayatının korunması hususunda odaklanılması gereken diğer bir nokta, çatışma sonrası süreçlerde başta güvenlik açığı olmak üzere, ekonomik çıkar elde etmek amacıyla ortaya çıkan yasadışı örgütler ve organize suçlarla mücadele edilmesidir. Organize suç örgütleri; uyuşturucu madde kaçakçılığı, tarihi eser, sigara ve alkol kaçakçılığı, göçmen kaçakçılığı, insan ticareti, yolsuzluk, suçtan kaynaklanan malvarlığı değerlerinin aklanması, silah ve mühimmat kaçakçılığının yanı sıra, bilgisayar ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelere paralel olarak, çeşitli bilişim suçlarına yönelmektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı Organize Suçlarla Mücadele). Çatışma sonrası süreçlerde ortaya çıkan güvenlik açığından faydalanan organize suç örgütleri, insan ticareti başta olmak üzere, farklı coğrafyalara göç etmek isteyen bireylerin ihtiyaçlarını suiistimal etmekte ve çıkar sağlamaktadır. Organize suç örgütlerinin insan hayatını tehdit eden faaliyetlerini önlemek için suç işlenen alanlardaki yasal boşlukların devlet tarafından kapatılması, cezai müeyyideler, yaptırımlar ve güvenlik güçleri ile devletin caydırıcı rolünü ön plana çıkarması gerekmektedir. Öte yandan devlet, bireylerin temel hizmet ve ihtiyaçlara ulaşımını kolaylaştırarak, organize suç örgütlerinin faaliyet alanlarını sınırlandırmalıdır. Aksi durumda, devletin faaliyet göstermekte yetersiz kaldığı alanların organize suç örgütleri tarafından doldurulması ve insan hayatının tehlikeye

atılması kaçınılmaz görünmektedir. Bu çerçevede, devlet tarafından dini, ırkı, sosyo-ekonomik durumu ne olursa olsun tüm vatandaşların can güvenliklerinin kanun ve uygulamalar ile birlikte güvence altına alınması gerekmektedir.

Özetle, çatışma sonrası süreçlerde, canın korunması, modern anlamda bireylerin can güvenliğinin devlet tarafından korunmasının yanı sıra, bireyin hayatını devam ettirmesi için elzem olan yaşama hakkı, sağlığı koruma hakkı, hukuki işlemler yapabilme hakkı, özgürlük hakkı, eşitlik hakkı, özgür biçimde iyi ve doğruyu araştırma ve seçme hakkı ile birlikte mal, mülk, sosyal statü ve çalışma hürriyetinin muhafazasını gerektirmektedir. Çatışma sonrası süreçlerde, hayatta kalanlar için canın korunması kapsamında, mağdurların intihar etmesinin önüne geçilmesi, geçmişte çatışan tarafların, geçmişte yaşananları gerekçe göstererek aralarında yeni bir gerilim oluşmasının önlenmesi ve çatışmadan sonra hayatta kalanlardan fiziki veya psikolojik tedaviye ihtiyaç duyanlara gerekli desteğin sağlanması hususları yer almaktadır.

4.7. Aklın Korunması

Akıl sözlükte ‘menetmek, engellemek ve bağlamak’ anlamlarında kullanılırken, felsefe ve mantığın konusu olarak akıl; “varlığın hakikatini idrak, maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getirme ve kavramlar arasında kıyas yapabilen güç” anlamlarını taşımaktadır (Bolay, 1989, s. 246). Görüldüğü üzere akıl, irade sahibi olmayı ve muhakeme etmek gibi özellikleri insan için bir araya getirmektedir. İmam Şâtıbî, yemek, içmek, giyinmek, barınmak gibi ihtiyaçların insanın aklının korunması (*protection of intellect*) için varlık kazandıran davranışlar olarak yorumlamaktadır (Pekcan, 2013, s. 119). Makasıd çerçevesinde aklın korunması genel olarak, aklın bozulmaktan ve görevini yapamaz duruma gelmekten muhafaza edilmesi suretiyle insanı diğer canlılardan ayıran, mükellef kılan ve insana insan olma hüviyeti kazandıran özelliklerin korunmasını gerekli kılmaktadır (Haçkalı, 2000, s. 56). Öte yandan, Musa Carullah Bigiyef aklın korunmasını; cihet-i icâbiyye ve cihet-i selbiyye altında iki başlık halinde değerlendirmiştir. Cihet-i icabiyye aklın korunması için; düşünmek, eğitim, öğretim ve tefekkürün gerekli olduğunu ifade etmektedir. Cihet-i selbiyye ise aklın korunması için; insanın keyif verici, uyuşturucu, sarhoş edici ve haram olan diğer olumsuz davranışlardan sakınılması gerekliliğine işaret etmektedir (Bigiyef, 2018, s. 314). Bu çerçevede, çatışma sonrası süreçler kapsamında değerlendirildiğinde aklın korunması; insanın düşünebilme, muhakeme yapabilme, görüş beyan etme gibi müşahhas

özelliklerini icra edebilmesi için gerekli şartların ve ihtiyaçların sağlanması ve korunması durumuna karşılık gelmektedir.

Günlük yaşantıda aklın korunması, topluma düşünce, din, dil, edebiyat, mimari, güzel sanatlar, ekonomi gibi farklı alanlarda katma değer sağlayacak kültürel üretimler için elverişli ortamın sağlanmasını gerektirmektedir. Nitekim sanat, ticaret, siyaset gibi alanlarda üretilecek müspet değerlerin kamusallaştırılması ve paylaşılması refahın da yaygınlaşacağı anlamı taşımaktadır. Çatışan tarafları sadece somut ve maddi açıdan değil, topluma ivme kazandıracak soyut ve manevi kazanımlarla bir araya getirme potansiyeli taşıyan 'aklın korunması', düşünce ve ifade özgürlüklerinin garanti altına alınması konusu ile irtibatlıdır. Çatışma sonrasında toplumsal ve siyasi düzenin gerek barış anlaşması gerekse kanunlar ile garanti altına alınması, bireylerin gündelik yaşantılarında çatışma unsuru olarak karşılarına çıkacak olan olumsuzlukları sınırlandırma imkânını beraberinde getirmektedir. Düşünce ve ifade özgürlükleri özelinde kanunen tanınan hak ve özgürlüklerin uygulamada nasıl karşılık bulacağı, toplumda sağlıklı bir sosyo-kültürel üretim ortamının olup olmadığıyla yakından ilişkilidir. Michelle Parlevliet, çatışma dönüşümü için insan hakları uygulamalarını "kurallar, kurumlar, ilişkiler ve süreçler" olarak dört başlık altında inceleyerek kapsayıcı bir çerçeve sunmaktadır (Parlevliet, 2010, s. 22).

'Kural bazında haklar', insan haklarının hukuki boyutuna karşılık gelmektedir. Ülke mevzuatınca insan haklarının hukuki olarak tanınması, kurumsallaştırılması ve icrası ile hukukun üstünlüğünün sağlanması, kural boyutundaki çerçeveyi oluşturmaktadır (Parlevliet, 2010, s. 22). İnsan hakları kapsayıcılığı ile evrensel olarak kabul edilmekle birlikte, insan haklarının korunmasına yönelik uygulamalar dikkate alındığında, ülkeler arasında standart bir yaklaşımdan bahsetmek mümkün değildir. İnsan haklarının korunmasına dair uygulamalarla ilgili görüş farklılıkları kültürel ve siyasi bağlamlar içerisinde değerlendirilmektedir (Parlevliet, 2010, s. 22). Çatışma sonrası süreçte ön planda olan sosyo-kültürel ya da siyasi kaygılar, insan haklarının uygulanmasında aksaklıklara neden olabilmektedir. Dolayısıyla uygulamada aksayan yönlerin, insan haklarının doğasına aykırı, sürekli bir tutum ve davranış şekline dönüşmesinin önüne geçilmelidir.

'Kurumlar boyutunda haklar', çatışma ile mücadele etmek için gücün ve kaynakların yapısal olarak paylaşımını öngörmektedir. Çatışma dönüşümü temel hakların korunması ve icrası için meşru, bağımsız ve ehil kurumlara ihtiyaç duymaktadır (Parlevliet, 2010, s.

22). Tutarlılık ve süreklilik anlamında güçlü bir kurumsal yapı tesis edildiği takdirde, temel hak ve özgürlükler garanti altına alınmış olacaktır.

'İlişkiler boyutunda haklar', devlet ile vatandaşlar, bireyler ve gruplar arasındaki etkileşimin düzenlenmesi ile ilgilidir. Parlevliet, çatışma dönüşümünde insan haklarının bireyler arasındaki ilişkisini dikey ve yatay olarak ikiye ayırmaktadır. Dikey ilişki düzlemi, devletin vatandaşlarına karşı sorumluluklarını, hesap verilebilirliği ve bireylerle arasındaki yapısal iyileştirmeleri kapsamaktadır (Parlevliet, 2010, s. 23). Yatay ilişki düzlemi ise bireylerin birbiri arasındaki algı, ön yargı, ön kabul ve ilişki yönetimi ile irtibatlandırılmaktadır. Yatay ilişki düzlemi dini, etnik, sınıfsal herhangi bir farklılık gözetmeksizin, insan haklarının çizmiş olduğu geniş çerçevede, 'öteki' olarak adlandırılanın değerlerinin anlamlandırılmasını ve varlığının kabul edilmesini gerekli kılmaktadır.

'Süreç boyutunda haklar', insan haklarına erişim ve insan haklarının koruması altında olma ve kimlik konularına nasıl yaklaşıldığına dikkat çekerek, sürdürülebilirliğe vurgu yapmaktadır (Parlevliet, 2010, s. 23). Nitekim çatışma sonrasında barış süreci ile temin edilen hakların sürdürülebilir olması, barışın sağlandığı zemin ile doğrudan irtibatlıdır. Dolayısıyla, temin edilen hakların hayata tatbiki için geçiş döneminin kırılgan yapısından etkilenmemesi adına devlet düzeyinde gayret gösterilmesi zaruridir.

Çatışma sonrası süreçte, insan haklarının korunması adına çerçeve niteliği taşıyan ve yukarıda yer verilen dört saik ile hareket edildiği takdirde, temel haklar; ilgili ülke mevzuatında resmî belgelerde yer almanın ötesine geçecek, devletin vatandaşlarına ve vatandaşların devlete karşı sorumluluklarını yerine getirdiği güçlü bir yapı oluşturacak ve aklın korunması noktasında gerekli ihtiyaçları karşılayacaktır. Devlet çatısı altında hakları garanti altına alınan vatandaşlar, ortak anlayış ve saygı çerçevesinde orta ve uzun vadede yaşadıkları ülkede ilim, bilim, kültür, edebiyat ve sanat alanlarında katkı sağlayacak özgüveni elde edecektir. Farklı boyutlarda hakların icrasını ele alan dört sütunlu bu süreç, toplumsal uzlaşı hedefine katkı sağlar nitelik taşımaktadır. Nitekim çatışma sonrası toplumlarda temel hak ve özgürlüklerin icrası önündeki engellerin kaldırılması, siyasi ve sosyal düzen oluşturulması, düzenin kanunlar ve kurumlarca garanti altına alınması, bireyin sosyal bir varlık olarak kendisini gerçekleştirmesine katkı sağlamaktadır.

Makasıd kapsamında aklın korunması kavramı genel çerçeve itibarı ile değerlendirildiğinde birkaç husus ön plana çıkmaktadır. Birincisi çatışma sonrasında insanın fiziki ihtiyaçlarının aklın korunması için karşılanmasını, ikincisi aklın insanı insan yapan, müşahhas özelliklerden düşünme, ayırt etme ve mukayese yapabilme hasletlerinin toplumun faydası ve iyiliği için kullanılmasını, üçüncüsü; aklın korunması için olumlu olan düşünme, tefekkür etme, eğitim ve öğretimin sürekliliğinin sağlanması, dördüncüsü ise aklın korunması için olumsuz olan keyif verici, uyuşturucu ve sarhoş edici tutum ve davranışlardan uzak durulmasını gerekli kılmaktadır. Yukarıda yer verildiği üzere, aklın korunması kapsamında yer verilen dört öncelik, Parlevliet tarafından sınırları belirlenen kural, ilişki, kurum ve süreç bazında hakların muhafazası ile daha güçlü bir uygulama imkanına sahip olacaktır. Bilhassa çatışma sonrası süreçlerde bireylerin düşünce ve ifade haklarının teminat altına alınması ve bu hakların kanun, kurum, ilişki ve süreç düzeylerinde uygulanabilmesi; bireylerin sanatsal ve edebi yeni üretimler yaparak kendilerini gerçekleştirebilmeleri ve toplumda taraflar arasında sağlıklı bir ilişki ile süreç yönetiminin sağlanması açısından yüksek önemi haizdir.

4.8. Neslin Korunması

Çatışma sonrası süreçte, makasıd çerçevesinde neslin korunması (*preservation of lineage*) hususunda, iki temel yaklaşıma yer verilmesi gerekmektedir. Bunlardan ilki, tenasül yani insan neslinin çoğalmasının nikâh akdi neticesinde yerine getirilmesini gerektiren kurallar bütününe işaret etmektedir. Bir diğeri ise, doğan çocukların ilgiye muhtaç olmaları, terbiye edilmeleri, sağlıklı bir ortamda büyütülmelerini gerektiren yaklaşımdır (Pekcan, 2013, s. 126). Bu çerçeveye sadık kalmak suretiyle, çatışma esnasında ve takip eden süreçte zorla hamile bırakılma ve tecavüz eylemlerinin önüne geçilmesi için gerekli hukuki müeyyidelerin belirlenmesi ve uygulanması beklenirken, çatışmada öksüz ya da yetim kalan çocuklara gerek devlet gerekse mezkûr alanda faaliyet gösteren kurumların sahip çıkması elzemdir.

Çatışma yaşanan toplumlarda, bireylerin, bilhassa çocuk ve kadınların sosyal hayata kazandırılması, aile hayatının düzenlenmesi, çatışma döneminde yaşanan ağır maddi ve manevi tecrübelerin iyileştirilmesi, bireyler arasındaki ilişkinin düzenlenmesi ve yeniden inşası için en önemli yapı taşları arasındadır. Geleceği şekillendirecek nesil durumunda olan çocukların, çatışma ve sonrasındaki süreçte karşılaştığı zorluklar, kısıtlamalar, aile içi ve toplumsal şiddet olayları, eğitim, sosyal ve kültürel hayattan mahrum kalmaları gibi

durumlar düzeltilmeden ve mezkûr alandaki şartlar iyileştirilmeden toplum düzeyinde normalleşmenin sağlanması mümkün değildir.

Diğer taraftan, kadınların çatışma sonrası süreçteki zorluklarının üstesinden gelinmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması, geleceğin inşasına yön verici nitelikte sorumluluk taşıdıkları için, çocukların iyileştirilmesi kadar gerekli ve önemlidir. Çatışmalarda hayatını kaybeden kesimlerin kahir ekseriyetini erkeklerin oluşturduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, yetim çocuklara hem annelik hem babalık yapma görevini üstlenip, maddi kazanç sağlamak zorunda olan kadınlar, zorlu şartlar altında 'var olma' ve 'var etme' çabası içerisine girmektedir. Çatışma döneminde çeşitli şiddet olaylarına maruz kalan kadınlar, bir taraftan yaşadıkları ağır ve acı tecrübelerin üstesinden gelmek zorunda kalmakta, diğer taraftan hayatın devam eden akışı içerisinde yeni meydan okumalara cevap verme yükümlülüğünü taşımaktadır. Bahse konu zorluklar çerçevesinde, neslin korunması; çatışma döneminde maddi ve manevi olarak zarar gören çocuk ve kadınların iyileştirilmesini, psikolojik ve maddi imkânlar kapsamında desteklenmesini, çatışma sonrası süreçte kadın ve çocuk istismarlarının önüne geçilmesini, kadın ve çocuklara yönelik aile içi ve toplumsal şiddet ile baskının önlenmesini kısaca, onların temel hak ve özgürlüklerinin kanun ve uygulamalar ile güvence altına alınmasını gerektirmektedir.

Çocukların ruhsal ve bedensel gelişimi, büyüdükleri çevre, muhatap oldukları kişiler, sahip oldukları/olmadıkları imkânlar, vatandaşı oldukları ülkenin geleceği için ayrı ayrı öneme sahiptir. Çocuklar ne kadar sağlıklı bir düşünce ve sosyal ortamda gelişimini tamamlarsa, aile bireyi olarak, toplumun bir üyesi ve vatandaş olarak sorumluluklarını yerine getirme ve geleceği şekillendirme kapasitelerini geliştirme imkânı elde ederler. Tarih boyunca bireyler, gruplar ya da devletler arası çıkar çatışmalarından menfi anlamda en çok etkilenen kesimlerin başında çocuklar gelmektedir. BM Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR) Küresel Eğilimler raporunda, 2020 yılı itibarı ile zulüm, çatışma, şiddet, insan hakları ihlaller veya kamu düzenini ciddi şekilde bozan olaylar neticesinde dünya çapında 82,4 milyon kişinin yerinden edildiği[32], bu rakam içerisinde 26,4 milyonun mülteci statüsünde olduğu ve yarısının 18 yaşının altında olduğu, 2018 – 2020 yılları

[32] 2021 yılı verilerine göre, yerinden edilmiş 82,4 milyon kişinin 48 milyonu kendi ülkesi içinde yerinden edilmiş, 20,7 milyonu BM Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR) idaresi altındaki alanlarda korunan, 4,1 milyonu sığınmacı statüsünde olan, 5,7 milyonu BM Yakın Doğu'daki Filistinli Mültecilere Yardım ve Bayındırlık Ajansı (UNRWA) sorumluluğu altında ve 3,9 milyonu ise yurtdışında yaşayan Venezuelalılardan oluşmaktadır. 82,4 milyon yerinden edilmiş nüfusun yaklaşık %42'sini teşkil eden 35 milyon kişi 18 yaş altı çocuklardan oluşmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. https://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html (Erişim Tarihi 20.09.2021)

arasında doğan çocukların bir milyonunun mülteci olarak dünyaya geldiği, 251.000 mültecinin kendi ülkesine geri döndüğü ve 2020 itibarı ile BM Mülteciler Yüksek Komiserliği desteğiyle ya da olmayan girişimler neticesinde 34.400 kişinin yeniden yerleştirildiği bilgileri yer almaktadır (UN High Commissioner for Refugees, 2020). Yerinden edilmiş, ülkesi dışına çıkmak zorunda kalmış ve geri dönme imkânı bulamayan mağdurların sayısının her geçen gün artıyor olması, küresel düzeyde yaşanan covid-19 salgınının yanı sıra, ülkelerin iç siyasetinde yaşanan yapısal değişimler başta geleceği şekillendirecek çocuklar olmak üzere kadınlar üzerinde büyük bir baskı ve tehdit oluşturmaktadır. Günümüzde, yerel aktörler düzeyinde ülke sınırları içerisinde çözülemeyen sorunlar, küresel düzlemde gün geçtikçe daha fazla görünür olmakta ve etkisini göstermekte olmasına karşın, küresel düzeyde insani meselelere insani yaklaşım hususunda değer kaybı yaşanmakta, sorunlar maddi boyut mesabesinde ele alınmakta, uluslararası hukuk küresel düzeyde hak arayışlarına cevap verememektedir.

Geçmişte savaşlar ağırlıklı olarak muharebe alanlarında ve görevli askerler arasında gerçekleşmekteyken, bugün çatışmalar şehirlerde, köylerde ve kasabalarda cereyan etmektedir; o nedenle de, çocuklar saldırıların açık hedefi haline gelmektedir (Joshi & O'Donnell, 2003, s. 275). Bu durum, BM Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF) tarafından tespit edilen sayıların her geçen gün artarak katlandığı anlamını taşımaktadır. Diğer taraftan, çocukların duygu ve düşüncelerinin henüz olgunlaşma aşamasında olması, savaş ve çatışma gibi tetikleyici olaylar onları stres kaynaklı etkilere karşı daha savunmasız hale getirmektedir (Joshi & O'Donnell, 2003, s. 275). Çocuklar ağır silahlı saldırılar altında hayatta kalma mücadelesi verirken, çatışmanın sosyal ve ekonomik alanlarda oluşturduğu tahribattan doğrudan etkilenmektedir. Nitekim çatışmanın sebep olduğu maddi kayıplar zaman içerisinde yapılandırılsa/tazmin edilse dahi, psikolojik ve manevi boyutta yaşanan travma, acı tecrübe ve hatıraların tedavisi ancak orta ve uzun vadede mümkün olmaktadır. Çatışma döneminde çocuklara kötü muamele edilmesi, çatışma neticesinde çocukların aile üyelerini, yakın akrabalarını, arkadaşlarını kaybetmesi, öksüz ve yetim kalması, ön plana çıkan sorun alanlarını teşkil ederken, çocukların sürgüne zorlanmak suretiyle evlerinden mahrum kalmaları, ebeveyn bakım ve gözetiminden yoksun kalması, bilhassa kırsal alanda yetişen çocukların yetiştikleri toplumdaki geleneksel değerlerden uzak kalması, çocukların ruh ve beden gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir (Joshi & O'Donnell, 2003, s. 279). Bahse konu sorunları yaşayıp temel sosyal hizmet alanları olan

eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimde zorluklarla karşılaşan çocuklar, barış inşası sürecinde ve gelecek inşasında arka planda kalmaktadır.

Neslin korunması bağlamında çocukların çatışma sürecinde ve sonrasında korunması için din, dil, ırk, sosyal sınıf ayrımı gözetilmeksizin öncelikle fiziki sağlık sorunlarının, ardından psikolojik ve manevi rahatsızlıklarının tedavi edilmesi gerekmektedir. Zira, travma mağduru çocuklar normal ortamda yetişen çocuklara kıyasla majör depresif bozukluk, davranış bozukluğu, dikkat eksikliği ve hiperaktivite başta olmak üzere, davranışsal ve duygusal sorunları yaşamaya daha fazla yatkın durumdadır (Joshi & O'Donnell, 2003, s. 283). Dolayısıyla ilk etapta sağlık boyutunda tedavi süreçleri takip edilen çocukların toplumsal hayata intibakı için örgün öğrenim, mesleki eğitim ve değerler eğitimi gibi hususlarla desteklenmesi gereklidir.

Çatışmaların çocuklar üzerinde bıraktığı olumsuz etkilerden en çok etkilenen kesimlerin başında kadınlar gelmektedir. Anne olmanın verdiği sorumluluğun yanı sıra, erkeklerin çatışma süreçlerinde evlerinden ayrılması ve geri dönmemesi gibi durumlarda aile yapısını koruma ve çocuğun sorumluluğu üstlenme görevi kadınlara kalmaktadır (McKay, 1998, s. 381). Kadının üstlendiği idare sorumluluğunun yanında, çatışma sürecinde kendisine yönelik gerçekleştirilen şiddet eylemleri çatışma sonrası süreci de belirleyici niteliktedir. Çatışma sürecinde, başta cinsel şiddet unsurları olmak üzere, kadının maddi ve manevi olarak baskı altına alınması tedavisi güç sorunlara sebep olmaktadır. Genel çerçevesi itibarı ile kadınlara yönelik cinsel şiddet iki başlık altında toplanmaktadır. Birincisi, bireylerin birbirine yönelik gerçekleştirdiği, doğrudan ekonomik, psikolojik ya da cinsel zarara sebep olan, psikolojik sorunlara sebebiyet veren şiddet eylemleridir. İkincisi ise, kadının toplumdaki rolünü, varlığını ve önemini göz ardı eden, yapısal/kurumsal eşitsizlik kaynaklı şiddet eylemleridir (Niaz & Tariq, 2020, s. 112). Neslin korunması kapsamında 'kadın' boyutunda öne çıkan öncelikli konu başlıklarından birisi, cinsel şiddettir. Kadına karşı cinsel şiddet suçları, insanlığa karşı suç kapsamında işkence, zulmetme, diğer insanlık dışı fiiller; savaş suçları kapsamında, işkence, insanlık dışı muamele, büyük ıstıraba neden olma, yaralayarak sakat bırakma, zalimane muamelede bulunma, kişi onuruna karşı saldırı gibi suç unsurlarını kapsamaktadır (Değirmenci, 2010, s. 28). Bilhassa kan bağının erkek üzerinden devam ettiği inanışına sahip olan toplumlarda, 'düşman' olarak hedefe alınan kadın; tecavüze, hamile bırakılmaya ya da hamile olan kadınların çocukları düşürülmeye zorlanmaktadır (Haider, 2009, s. 2). Bu şekilde cereyan eden ve doğrudan bir etnik ya da dini kimliğin

ortadan kaldırılmasına yönelik olarak gerçekleştirilen şiddet eylemleri, kadın üzerinden toplumsal düzenin bozulmasını amaçlamaktadır. Tecavüz vb. cinsel saldırıların fiziksel etkilerinin ötesinde, kadınlar, depresyon, kaygı bozukluğu, travma sonrası stres düzensizliği, şok, hafıza kaybı gibi ciddi davranışsal ve psikolojik sorunlar yaşamaktadır (Niaz & Tariq, 2020, s. 122). Olumsuz etkiler, kadının sosyal hayat düzeninden soyutlanmasına/izole edilmesine, toplumu bir arada tutan bağların koparılmasına ve temelde aile yapısının zarar görmesine sebep olmaktadır. O nedenle, bu durum, psikolojik ve fizyolojik tedavi süreçlerini, rehabilitasyon çalışmalarını zorunlu kılmaktadır. (World Health Organization, 1997, s. 1)

Kadınların çatışma dönemlerinde intikam unsuru, cinsel obje ya da kendilerine zulmedenlere itaat etmesi gereken bir varlık olarak değerlendirilmesini engellemek ve çatışma dönemlerinde kadına yönelik şiddet eylemlerini cezalandırmak amacıyla çeşitli adımlar atılmıştır. EYUCM Statüsü'nün 5. maddesi[33] ile silahlı çatışma zamanında gerçekleştirilen ırza tecavüz fiili ilk kez bireysel sorumluluğu gerektiren bir suç olarak düzenlenmiştir (Topal, 2009, s. 92). Ne var ki, bireysel sorumluluğun caydırıcı ve yeterli olduğu düşünülmemeli, cinsel saldırı fiillerini ortaya çıkaran sebeplerin ortadan kaldırılması adına farkındalık ve bilinçlendirme eğitimlerinin verilmesi ve teşvik edilmesi gereklidir. Cinsel şiddet girişimlerinin neticesi olarak ortaya çıkan tabloda, mağdurların merkeze alınarak, tedavi edilmesi, psikolojik, maddi ve manevi destek ve sosyal hayata kazandırma programlarına dahil edilmesi ve bahse konu iyileştirme çalışmalarının din, dil, ırk, etnik kimlik ayırt etmeksizin icra edilmesi zaruridir. Anne olsun ya da olmasın kadının toplumdaki yeri ve önemi neslin korunması kapsamında dönüştürücü adaletin sağlanması adına başlıca yapıtaşı niteliğindedir. Çatışma sonrasında çocukları ve kadınları sağlıklı bir şekilde aile hayatına ve toplumsal hayata kazandırmadan, çatışan taraflar arasında ilişkilerin dönüştürülmesinden, normalleşme ve toplumsal uzlaşıdan bahsetmek mümkün değildir.

Özetle, çatışma sonrası süreçlerde, neslin korunması, insan neslinin çoğalmasının nikâh akdi neticesinde yerine getirilmesini ve doğan çocukların ilgiye muhtaç olmaları, terbiye edilmeleri, sağlıklı bir ortamda yetiştirilmelerini gerektirmektedir. Bu çerçevede, çatışma süresinde ve müteakip süreçte, tecavüz, zorla hamile bırakılma gibi eylemlerin cezalandırıcı ve caydırıcı hukuki müeyyidelerle engellenmesi, öksüz veya yetim kalan

[33] EYUCM Statüsü'nün 5. maddesine, tezin 243. sayfasında yer verilmiştir.

çocukların devlet ya da ilgili sivil toplum inisiyatifleri ile sağlıklı bir ortamda yetiştirilmesinin sağlanması önem arz etmektedir. Çatışma döneminde maddi ve manevi olarak zarar gören çocuk ve kadınların iyileştirilmesi, psikolojik ve maddi desteklerden faydalanmalarının sağlanması, çatışma sonrası süreçte, kadın ve çocuk istismarı ile toplumsal ve aile içi şiddetin engellenmesi gereklidir.

4.9. Malın Korunması

Mülkiyet, bireyin bir mal üzerinde sahip olma, istediği şekilde tasarrufta bulunma, ürünlerinden faydalanma ve bu malı başkalarına devredebilme haklarını ihtiva eden bir kavramdır (Aktan, 2018, s. 426). Her bir mülk sahibi/sahipleri tarafından farklı amaçlarla kullanılabileceği gibi, aynı mülkiyet üzerinde bireylerin farklı tasarruflarının olması da mümkündür. Mülkiyet hakları hususunda çalışmalar yapan Armen Alchian; aynı mülkiyet üzerinde farklı bireylerin sahiplik hakkını şu şekilde ifade etmektedir. A kişisi bir arazi üzerinde buğday yetiştirme hakkına sahip olabilir. B kişisi aynı arazinin üzerinden geçme hakkına sahip olabilir. C kişisi mezkûr arazinin üzerinde sigara içip küllerini dökebilir. D kişisi arazinin üzerinde uçak uçurabilir. E kişisi komşusunun arazisinde kullandığı araç ve gereçlerin oluşturduğu etkiden etkilenme hakkına sahip olabilir (Alchian, 1965, s. 819). Bu bağlamda, mülkiyetin genel çerçevesinin, bireysel sahiplik, kullanım ve faydalanma etrafında şekillendiği ortaya çıkmaktadır. Mülkiyet, İslam hukuku ve düşüncesinde, başkasının malına el uzatmama, zimmet ve emanet olarak değerlendirilme ve toplumsal hayatın dirlik ve düzen içerisinde devamı için özel mülkiyet hakkının tanınması hususları etrafında şekillenmiştir (Hacak, 2020, s. 542). Makasıd düşüncesi içerisinde malın korunması (*protection of property*) kavramı ise iki temel başlık altında ele alınmaktadır. Birincisi; malın, hırsızlık, gasp ya da benzeri yollarla elde edilmesinin yasaklanmış olmasıdır. İkincisi ise; bireylere ait mal varlıkları milletin bir bütün olarak ortak değeri ve ekonomik zenginliği olarak değerlendirildiği için malların doğru, ölçülü/adil biçimde, üreticilerin üretimlerinin korunması, kaynakların geliştirilmesidir (Pekcan, 2013, s. 148). Çatışma sonrası süreçler makasıd düşüncesi içerisinde malın korunması bağlamında değerlendirildiğinde imkânların, mal ve mülkün, kaynakların verimli olarak kullanılması hususları ön plana çıkmaktadır. Zira, çatışma sonrasında evini, işini, eğitim imkanlarını kaybeden, yerinden edilmiş ve yaşadığı bölgeden farklı coğrafyalarda yaşamaya mahkûm bırakılmış çok sayıda insan ve insan hareketliliği ortaya çıkmaktadır. İhsan Fazlıoğlu tarafından verilen bir örnek İslam düşüncesinin yukarıda bahsedilen meyanda bir mülkün nasıl toplumun faydası yönünde

değerlendirilebileceği hususunu açıklar niteliktedir. Fazlıoğlu, Osmanlı hukuk sisteminden verdiği örneğini şu şekilde izah etmektedir. Bir aile özel şahsa ait bir arazi üzerine çadır kurmuştur. Modern ceza hukuku içerisinde bu durum şu şekilde çözüme kavuşturulur. Mahkeme tarafından bir bilirkişi görevlendirilir, bilirkişi şahsa ait araziye çadır kuran kişinin arazi ile illiyetinin olup olmadığını tespit eder ve eğer herhangi bir hak ve bağ söz konusu değilse, davalı olan kişilerin şahsa ait mülkiyetten çıkarılması yönünde karar verilir. Buna karşılık, İslam hukukunda dava süreci bu şekilde cereyan etmemektedir. İslam hukukunda kaide; hüküm verirken eşyanın tabiatı ile verilen hüküm arasında bir bağ kurulmasını gerekmektedir. Fazlıoğlu tarafından paylaşılan örnekte kadı; davalı olan tarafı dinlemiş ve yaşadığı bölgeye saldırı olduğu için farklı bir yerleşim yerine taşınma ihtiyacının ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Bu noktada kadılık makamı davalı tarafı tek başına eylemi ile birlikte değerlendirmemektedir. Eylemin gerekçesi verilecek olan kararı şekillendirmektedir. Akabinde davacı olan taraf kadılık makamı tarafından davet edilmiş ve arazi sahibinin bölgenin varlıklı kişilerinden olduğu tespit edilmiştir. Bu durum üzerine bir tarafın ihtiyaç sahibi, diğer tarafın ise imkân sahibi olduğu gerçeğinden hareketle, kadılık makamı davalı olan tarafın davacıya belli bir süre sonra, barındığı yer ve süreye istinaden belirlenen miktarda ödeme yapılması yönünde karar vermiştir (Fazlıoğlu, 2019). Paylaşılan örnekte, şahsa ait olan özel bir mülkiyetin, ihtiyaç kaynaklı bir durum ortaya çıktığı için, kaynakların toplumun faydası yönünde kullanılması hususunda bir yaklaşım ortaya konulmuştur.

Ek olarak, Fazlıoğlu tarafından paylaşılan örnek Osmanlı adalet yapısı içerisinde toplumsal düzenin, sosyal yapının ve sosyal rollerin eski hale iadesine verilen önemi göstermektedir. Dava taraflarının sosyal ve ahlaki açıdan uzlaşması, modern hukuk yapısında olduğu şekliyle ‘kazanan her şeyi alır’ – ‘kaybeden her şeyi kaybeder’ yaklaşımının ötesine geçerek, dava sonucunda her iki tarafın da belirli kazanımlarla ayrılmasına imkân sağlamıştır (Hallaq, 2018, s. 107). Osmanlı adalet yapısında özetle, her dava kendi özel kavramlarıyla değerlendirilmiş ve kendine has toplumsal bağlam içerisinde karara bağlanmıştır. Dolayısıyla davanın taraflarının toplumsal yapı ve ilişkiler göz önünde bulundurularak ‘tamamlayıcı’ birer unsur vazifesi ifa ettiği ifade edilmelidir (Hallaq, 2018, s. 110).

Günümüzün çatışma sonrası süreçleri ile ‘kaynakların toplumun faydasına kullanılmasına’ ilişkin yaklaşım irtibatlandırılacak olursa, ilk olarak bilhassa son otuz yıl içerisinde çatışmalar sebebiyle yerinden edilen, mülkünü, işini ya da eğitim imkanlarını

ve sayıları her geçen gün artan mağdur toplulukların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Ne var ki, günümüzde yaşanan anlaşmazlıklar, barışa daha fazla ihtiyaç duyulan noktada daha çok çatışma alanı ortaya çıkarmakta, insan haklarının uygulanmasına daha fazla ihtiyaç duyulan noktada, daha fazla insan hakları mağduriyetine sebep olmakta, yerinden edilmişlerin, mültecilerin ve göçmenlerin yaşadıkları coğrafyalara dönebilmesi gerekirken, daha fazla insanın öz vatanından farklı coğrafyalarda yaşamasına neden olmaktadır. Gelinen noktada, insanlar daha fazla adalet arayışı içinde oldukça, çatışma süreçlerine ilişkin verilen hükümler insanların temel ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaklaşmaktadır.

Modern hukuk yaklaşımında ise, çatışma sonrası süreçte maddi açıdan ön plana çıkan konu başlıkları arasında konut ve mülkiyet hakları gelmektedir. Çatışma nedeniyle evini, arazini, bölgesini ve mal varlığını terk etmek zorunda kalanlar, sıcak çatışma bittikten sonra konut ve mülkiyetine geri dönmek suretiyle eski düzenini oluşturma çabasına girmektedir. Ne var ki, kendi bölge ve mal varlıklarından ayrılıp, çatışma sonunda geri dönenlerin karşılaştıkları ciddi sorunlar söz konusu olmaktadır. Geri dönme ile ilgili sorunlar çözüme kavuşturulmadığı takdirde, toplumun farklı kesimleri arasında yeni sorun ve çatışma alanlarının ortaya çıkması muhtemel olduğu için, çeşitli önlemler ve mekanizmalar ile konut ve mülkiyet sorunlarının üstesinden gelinmelidir. Çatışma sonrası süreçlerde ‘malın korunması’ başlığı, ‘konut ve mülkiyet hakları’ ve ‘dini ve kültürel mirasın korunması’ olmak üzere iki açıdan incelenecektir.

İlk olarak konut ve mülkiyet haklarına dair karşılaşılan sorunlar ele alınacak olursa, hemen hemen çatışma sonrası tüm ülke ve bölgelerde sorun alanları birbirine benzemektedir. Geri dönen mülteci ve yerinden edilmiş kişilere konut ve mülkiyet haklarının iade edilmesi, hali hazırda var olan konut ve mülkiyet anlaşmazlıklarının çözülmesi, yeniden konut ve mülkiyet hakları kayıt sistemlerinin oluşturulması, hasarlı ya da yıkılmış konutların yeniden inşası ve mağduriyet yaşayan düşük gelirli grupların konut ve mülkiyet haklarının korunması (Leckie, 2005, s. V), çatışma sonrası süreçlerde konut ve mülkiyet hakları ile irtibatlı olarak karşılaşılan sorun alanlarını oluşturmaktadır. Yukarıda paylaşıldığı üzere, kayıtlı veya kayıt dışı statüde çok sayıda mültecinin ve yaşadığı ülke içinde yerinden edilmiş geniş bir insan topluluğunun varlığı dikkate alınırsa, çatışma kaynaklı konut ve mülkiyet sorununun her geçen gün katlanarak büyümesi, orta ve uzun vadede birçok coğrafyada konuya ilişkin zorlu süreçler yaşanması ihtimalini arttırmaktadır.

Çatışma sonrası süreçlerde konut ve mülkiyet sorunları, BM Mülteciler Yüksek Komiserliği raporunda, bireylerin yerinden edilmesi ve geri dönüşü, yasal ve kurumsal çerçeve, konut sayısı ve göz ardı edilen diğer hususlar olmak üzere dört başlık altında ele alınmıştır (Leckie, 2005, s. 11). Mültecilerin ve ülke içinde yerinden edilen bireylerin çatışma sonrasında kendi konut ya da mülkiyetlerine geri dönmeleri için ülke içerisinde geri dönüş komisyonlarının ve çözüm kurullarının oluşturulması gerekmektedir. Diğer taraftan, çatışma ortamının oluşturduğu hukuki ve siyasi boşlukları fırsat bilerek, başkalarına ait konut ve mülkiyeti sahiplenenlerle kendi konut ya da mülkiyetine geri dönenler arasında uyuşmazlık ve anlaşmazlıklarla karşılaşılmaktadır (Leckie, 2005, s. 12). Dolayısıyla, yargı süreçleri ile geri dönüş sorunlarının giderilmesi, yeni çatışma alanlarının ortaya çıkmasını önleyecektir. Boş konut ve mülklerin evi olmayanlar tarafından işgal edilmesi durumunda, konut ve mülk sahiplerini mağdur etmeyen ve evsiz olanların da haklarını gözeten bir çözüm ortaya konmalıdır (Leckie, 2005, s. 12). Bir diğer husus ise, çatışma sürecinde mülteci ve yerinden edilmiş olan kişilerin çatışmanın getirdiği baskı altında hileli, gayrı resmi satış ya da kiralama işlemleri yapmak durumunda kalmasıdır. Muvazaalı ya da gayrı resmi satış/kiralama işlemlerinin çatışma sonrasında geçersiz ve hükümsüz ilan edilmesiyle oluşan mağduriyetlerin önüne geçilmesi mümkündür (Leckie, 2005, s. 13). Son olarak, taraflar arasında konut ve mülkiyet satın alma/kiralama işlemlerine ilişkin çatışma öncesine dair sorunlar söz konusu ise, çatışma ve anlaşmazlıkların derinleşmesinin önüne geçmek adına anlaşmazlıklar çözüme kavuşturulmalıdır.

Konut ve mülkiyet hakları ile ilgili yasalar ve kurumlar nezdinde karşılaşılan sorunlar arasında ön plana çıkan konular, konut ve mülkiyet hakkından feragat etmeye dair yasa ve hükümlerin düzenlenmesi, uyuşmazlık çözüm mekanizmalarının oluşturulması, yasalara dair keyfi uygulamalardan kaynaklanan sorunla, konut ve mülkiyet hakları ile ilgili ulusal ve uluslararası kanuni düzenlemelerin birbiri ile uyumu, mülkiyet ve kira kayıtlarının zarar görmesi başlıkları altında toplanmıştır (Leckie, 2005, s. 14-15). Konut ve mülkiyet haklarına dair yasal düzenlemelerin, geri dönüşlerde etnik ya da dini kimlik ayrımı yapılmadan tasarlanması gereklidir. Zira çatışma sonrası coğrafyalarda bir etnik ya da dini grubun çoğunluk, diğerinin ise azınlık olarak yaşadığı yerlerde, ağırlıklı olarak azınlık olan gruba sosyal, siyasal ya da hukuki anlamda baskı yapılması suretiyle geri dönüş süreçleri kasıtlı olarak kısıtlanmakta ve zorlaştırılmaktadır.

Çatışma sonrası koşullarda farklı coğrafyalarda kişileri konut ve mülkiyet haklarından kanuni ya da sosyal baskı yoluyla vazgeçirmeye yönelik örneklere rastlanmaktadır (Leckie, 2005, s. 14). Bu sebeple, kanuni olarak çatışma bölgesinde konutu veya başka mal varlığı bulunan kişilerin haklarını koruyacak uygulamaların hayata geçirilmesi, aynı zamanda, kanunen geri dönüşleri kısıtlayan engellerin de önüne geçilmesi elzemdir. Ayrıca, ülkelerin çatışma sonrası zayıf yapısını göz önünde bulundurularak, uyuşmazlık çözüm mekanizmaları ve hukuk sistemine ilişkin başka yapısal sorunlar ile ortaya çıkan aksaklıklar tespit edilerek, şartların ve standartların iyileştirilmesi gerekmektedir. Konut ve mülkiyet hakları konularında yargıdan kaynaklanan keyfi uygulamaların da bu kapsamda değerlendirilmesi ve gerekli kanuni düzenlemelerle yapısal sorunlara öncelik verilerek taraflar arasındaki ilişkilerin dönüştürülmesi önemlidir. Öte yandan, çatışma sonrası konut ve mülkiyet süreçlerini düzenlemeyi öngören uluslararası düzenlemeler ile yerel mevzuattan kaynaklanan uygulama aksaklıklarının ortak çerçeve oluşturmak suretiyle uyumunun sağlanması gereklidir (Leckie, 2005, s. 15). Nitekim yerel mevzuata dair öncelikler ve ihtiyaçlar göz ardı edilerek, sadece uluslararası önermelerin dikkate alınması, dönüştürücü adaletin doğasına aykırı olacağı için, yerel ve uluslararası gereklilikler ile önermelerin aynı mekanizma içerisinde ele alınması normalleşme ve toplumsal uzlaşıya katkı sağlayacaktır. Yasal çerçeve ve kurumlar başlığında son olarak ele alınacak madde ise, konut ve taşınmazların satın alma ve kiralama kayıtlarının çatışma döneminde tamamen ya da kısmen ortadan kalkmasıdır (Leckie, 2005, s. 15). Konut veya mülkiyet sahiplerinin haklarını gözetmek adına, çatışma sonrası süreçte ülkenin ilgili kurumları tarafından orta vadede tamamlanabilecek takip ve kayıt çalışmalarının yapılması, geri dönüş süreçlerini sağlıklı bir zemine oturtarak hızlandıracak ve yeni sorunların oluşmasına engel olacaktır.

Çatışma sonrasında sorun teşkil eden diğer iki başlığı ise, ülkedeki konut stoku problemi ve geri dönüşler ile ilgili göz önünde bulundurulması gereken diğer insani hususlar oluşturmaktadır (Leckie, 2005, s. 15). Çatışma sonrası süreçte ülkelerdeki sosyal, ekonomik ve siyasi dengeler ve ilişkiler oldukça kırılgan vaziyettedir. Kırılgan ortamın olumsuz yapısından etkilenen birbirinden farklı ya da irtibatlı birçok sektör söz konusudur. Olumsuz etkilenen sektörlerin başında da konut, arsa ve emlak gelmektedir. Gerek kaynak yetersizliği, gerek yasal uygulama ve düzenlemelerdeki aksaklıklar ve genel anlamda sektörün idaresinde yaşanan yapısal sorunlar, orta ve uzun vadede

planlanarak, mağdurların ihtiyaç duydukları sağlıklı yaşam ortamının sağlanması için plan ve programlar oluşturulması gerekmektedir.

Yukarıdaki başlıklarda temas edildiği üzere, mülteci durumunda olanların veya yerinden edilmiş kişilerin karşılaştığı konut ve mülkiyet sorunlarının, mağdurların hayatlarının normalleşmesi, düzenlenmesi, sürdürülebilir olması için planlanması suretiyle çatışma sonrasında çözüme kavuşturulması önem arz etmektedir. Zira konut ve mülkiyet sorunları taraflar arasındaki anlaşmazlıkları tırmandırma potansiyeline sahiptir. Bu nedenle çatışma nedeniyle yerinden edilmiş olan, sosyal ve ekonomik ilişkileri bozulan mağdurların, devlet, sivil toplum ve özel sektör iş birliği içerisinde konut ve mülkiyet haklarının iadesine ve tazmin edilmesine dair destek programlarının oluşturulması için gayret gösterilmelidir.

Tablo 5- Çatışma Sonrasında Ortaya Çıkan Başlıca Konut, Arazi ve Mülkiyet Hakları Sorunları (Leckie, s. 14-17)

Yerinden Edilme ve Geri Dönüş	**Yasal Çerçeve ve Kurumlar**	**Konut Stoku Varlığı**	**Gözden Kaçırılan Diğer Hususlar**
Mülteci ve ülkesi içinde yerinden edilenlerin konut ve mülkiyetlerine dönmesi	Feragat etmeye dair yasa ve hükümlerin düzenlenmesi	Konut, arsa ve emlak sektörlerinin zarar görmesi	Evsizlik/barksızlık
Konut ve mülkiyet uyuşmazlıklarının çözümü	Konut ve Mülkiyete dair tarafsız uyuşmazlık çözüm mekanizmalarının yokluğu	Konut ve mülkiyetlerin zarar görmesi ve yıkımı	Sivil toplum ve özel sektör
Boş konut ve mülklerin geçici olarak işgal edilmesi	Keyfi olarak uygulanan ya da yasalardan kaynaklı sorunlar doğuran konut ve mülkiyet süreçleri ile mücadele edilmesi	Ulusal konut stokuna ilişkin bilgi yetersizliği	
Baskı altında yapılan zorunlu konut satışları ve kira sözleşmeleri	Ulusal ve uluslararası tutarsız yasal çerçeveler	Yönetilmeyen Kamu/Sosyal Konut Birimleri	
Çatışma öncesine ait satın alma ve kiracılık anlaşmazlıkları	Mülkiyet ve Kira Hakları Kayıtlarının kaybolması		

Bireysel mülkiyet ve mal varlığının ötesinde, "malın korunması" hususu, topluma mal olmuş kültürel, dini ve tarihi eserlerin de korunmasını kapsamaktadır. Etnik ve dini kimliğin tezahürleri olarak ortaya çıkan kültürel ve dini yapıtların kasıtlı olarak yok edilmesi, toplumun belirli bir kesiminin kültürel ve dini varlığını yok etme anlamı taşımaktadır (Walasek, s. 226). Bu nedenle, çatışma sonrası süreçte dini ve kültürel eserlerin korunması, çatışan tarafların birbirine saygı duyması temelinde ilişkileri dönüştürme potansiyeline sahiptir. Çatışmanın kaynağını teşkil eden sebep dini, kültürel

farklılık, siyasi, ekonomik güç elde etmek, bölgenin hakimiyetini ele geçirmek vb. her ne olursa olsun, topluma mal olmuş eser ve yapıtlardan yok edilenlerin yeniden inşası, zarar görenlerin restorasyonu iki açıdan normalleşme ve toplumsal uzlaşıya katkı sağlayacaktır. Birincisi, eserlerin yeniden inşası veya onarılması, toplumu oluşturan temel ögelerin ve değerlerin inşası anlamını taşımaktadır. İkincisi ise, eserlerin onarılması, çatışma döneminde hatalar yapıldığının kabulü anlamını taşımaktadır. Eser ve yapıtların tamir ve tadiline yönelik süreçler, bahsedilen saik ve hassasiyetlerle yönetildiği takdirde, topluma mal olmuş eserler koruma altına alınmış ve çatışan taraflar arasında zarar gören ilişkiler dönüştürülmüş olacaktır.

Çatışma sonrası süreçte malın korunması hususu değerlendirilecek olursa, mağduriyet yaşayan bireylerin mülkiyetlerine dönüşü için elverişli ortam ve ölçütlerin sağlanması, bireylere ait mal varlıkları milletin bir bütün olarak ortak değeri ve ekonomik zenginliği olarak değerlendirilerek malların doğru, ölçülü ve adil bir biçimde dağıtımı ve kaynakların verimli olarak kullanılması ile ilgili hususlar ön plana çıkmaktadır. Bu itibarla, çatışma sonrasında devlet koordinasyonu altında, yardımlaşma, dini ve tarihi eserlerin muhafaza edilmesi, mülkiyetin kamu faydasına kullanımı ile birlikte hırsızlık, gasp, tehdit vb. olaylarda caydırıcılığın sağlanması gerekmektedir.

4.10. Uygulama Örneği Olarak Değer Merkezli Yaklaşım

Bu noktaya kadar, çatışma çözümü süreçlerinde değer merkezli yaklaşımın nasıl konumlandırılabileceğine dair tanımlama ve sınıflandırmalar yapılmıştır. Dönüştürücü adalet uygulaması olarak değer merkezli yaklaşımın, çatışma sonrası toplumlarda kavramsal düzeyde ne anlam etmesi gerektiği kadar, hangi yöntem ya da mekanizmalarla ne şekilde uygulanabileceği hususu da önem arz etmektedir. Bu sebeple, çalışmanın devam eden kısmında, değer merkezli yaklaşımın uygulama alanlarında ne şekilde teşekkül edebileceğine dair tartışmalarda bulunulacaktır.

GDA mekanizmaları arasında birinin diğerine tercih edildiği ya da ağır bastığı durumlar söz konusu olmaktadır. Bilhassa EYUCM ve RUCM dikkate alındığında, BM'nin *ad hoc* mahkemelere farklı ülkelerden çok sayıda personel istihdam ettiği ve mahkemelerin bütçesi için yüksek miktarlarda maddi kaynak ayırdığı görülmektedir.[34] Ne var ki,

[34] Örneğin; Mart 2016 tarihi itibariyle, EYUCM'da 69 ülkeden, 425 personel istihdam edilirken, 2010-2011 döneminde 286,012,600 $, 2012-2013 döneminde 250,814,000 $, 2014-2015 döneminde 179,998,600 $ mahkemeye bütçe tahsis edilmiştir. Detaylar için bkz. UN International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, *The Cost of Justice*, https://www.icty.org/en/about/tribunal/the-cost-of-justice (Erişim Tarihi 7.06.2021)

GDA'nın kanun ve usul ağırlıklı cezalandırıcı adalet yapısı, toplumsal düzensizlik ve ekonomik eşitsizliklerin ortadan kaldırılması ya da dönüştürülmesi noktasında bir öneri ortaya koymaktan uzaktır (Evans M. , 2016, s. 6). Bu nedenle, tez kapsamında, EYUCM ve RUCM'un değer merkezli yaklaşım çerçevesinde, Bosna Hersek ve Ruanda özelinde çatışma sonrasında toplumsal uzlaşıya ne denli katkı sağladıkları ve çatışmayı ne derece müspet anlamda dönüştürebildikleri incelenecektir. Diğer GDA uygulamaları olan, hakikat ve uzlaşma komisyonları, eski hale getirme ve tazmin programları, anayasal/kurumsal reform süreçlerinin değer merkezli yaklaşım çerçevesinde yeniden tanımlanması ve alınması ihtiyacı söz konusu olmasına karşın, bu tez, sadece GDA uygulamalarından olan 'yargı' unsuru ile sınırlı tutulmuştur.

Değer merkezli yaklaşım, mahkemelerin adaleti sağlayan kurumlar olarak varlığını ve mahkeme süreçlerinin toplumsal uzlaşıya katkı sağlar yapıda olması hususlarını önemsemektedir. Bu noktada mahkeme süreçlerinin dönüştürücü hüviyet kazanmasının nasıl mümkün olacağı sorusu ön plana çıkmaktadır. Bahse konu hususta, Engin Deniz Akarlı'nın "Osmanlı'da Adalet Fikri ve Pratiği" başlığını taşıyan çalışmasında ele aldığı Osmanlı'da hukuk tecrübesi çerçevesini incelemek yerinde olacaktır. Akarlı'ya göre hukuk bir gelenek olup, bu gelenek esas alınarak güncel gelişme ve değişmelerine ayak uydurmak zorunluluğu söz konusudur. Bu sayede hukuk geçmişten günümüze getirdiği bilgi birikimi, tecrübeyi güncel gelişmeler ile harmanlayarak süreklilik ve geçerlik elde etme imkânına sahip olmaktadır. Bu çerçevede Akarlı; Osmanlı'da idareciler ile halk ve halkın çeşitli unsurlarından olan meslek grupları arasında köprü vazifesi konumunda olan adalet sisteminin, taraflar arasında uzlaşma, uzlaştırma ve anlaştırmayı önceledığini, uzlaşmayı mümkün kılacak kavram ve hükümleri hukuk sürecine dahil edip yaygınlaşmayı aşağıda yer alan sekiz başlık ile sağladığını belirtmektedir (Akarlı, 2017). Bunlar;

- **Çok Seslilik:** Osmanlı adalet sistemi, yerel, yöresel şartları ve toplumu oluşturan farklı unsurlar olan cemaatler, cemiyetler, topluluklar arasındaki töre, adet, örf ve kültürel farkları tanıyarak, birleştirici bir hukuk düzeninin korumak adına bu hususları ön planda tutarak, belirli sınırlar içerisinde özerkliklerini tanıyıp, teminat altına almıştır. Kendi hukuk geleneği içerisinde kapsayıcılığı farklı kesimlerin değerlerine önem vererek sağlayan bu adalet sistemi ile farklı etnik ya da dini kimliklere sahip topluluklar arasında aidiyet bağı dolayısıyla güven tahsis edilmiştir.

- **Uzlaştırıcılık:** Osmanlı adalet sistemi içerisinde, taraflar arasında uzlaşma ve denge kurma özendirilmiş ve bu usullerle hareket edilmiştir. Zira, kazananın her şeyi aldığı, kaybedenin her şeyi kaybettiği bir zihniyet hukukun kültürü ve geleneği ile ters düşmektedir. Bu düzen içerisinde, çatışan, anlaşmazlık halinde olan taraflar arasında sürekli olarak uzlaştırma ve sulh vurgulanmaktadır. Osmanlı adalet sistemi içerisinde zaruri/temel haklar olan can, mal, akıl, din ve neslin korunması gibi hususlar herkes için mutlak eşitliğin esas alındığı ortak başlıklar arasında yer almaktadır.
- **Mukaveleci Yapı:** Osmanlı adalet sistemi, toplumda ortak paydalar bulmayı özendiren, ortak paydalar oluşturulması için zemin hazırlayan ve ortak paydaların bulunmasını meşrulaştıran bir yapıya sahip olmuştur. Dolayısıyla adalet sisteminin karşılıklı rıza, taahhüt ve mukaveleye dayanan anlayışla yürüdüğü anlaşılmaktadır.
- **Katılımcı Yapı:** Osmanlı adalet sistemi, taraflar arasındaki her anlaşmazlığı kendi içerisinde müstakil bir olay olarak ele almıştır.
- **Süreç Birliği:** Osmanlı adalet sistemi, düzenin tutarlılığı açısından, amaç, ilke ve usulde tutarlılık göstermiştir. Mahkeme nasıl yürütülecek, deliller ve şahitler hangi esaslara göre değerlendirilecek, gözlemciler kimlerden oluşacak, duruşma nasıl ilerleyecek, kararlar nasıl yazılacak gibi konularda günümüz kullanımıyla 'usul ile ilgili' hususlarda tutarlılık aranmıştır.
- **Mutlak Olmayan Adalet Yaklaşımı:** Her hak aynı zamanda belirli mesuliyetleri beraberinde getirmiştir.
- **Hak ile Mesuliyet:** Bireylerin hukuku, parçası oldukları toplumlar içerisinde taşımakta oldukları mesuliyetlerle birbirini tamamlamaktadır. Örneğin; mahallenin haklarını gözeten bireylere, mahalle de mukabilinde haklarını korumak ve geliştirmek hususunda sahip çıkar. Benzeri durum esnaf toplulukları açısından da geçerlidir. Müşterinin ve icra edilen mesleğin hukukuna ve değerine sahip çıkan zanaatkâr, bağlı bulunduğu meslek grubu ve müşterileri tarafından takdir görmektedir.
- **Hukuk ile Devlet Farkı:** Hukukun yürürlükte olduğu, geçerli olduğu alan, hukuk işlerini yürütmekle mükellef olan devletin hükümran olduğu sınırları aşmakta, fazlasını ihtiva etmektedir.

Akarlı tarafından çizilen Osmanlı adalet sistemi içerisinde uygulanan hukuk anlayışı, toplumsal dinamikleri, güncel gelişmeleri, bireylerin hukukunu, mesuliyet ve hak arasındaki kuvvetli irtibatı ön planda tuttuğu için, aynı zamanda toplumu dönüştürme, adalet arayışına külli bir bakış açısıyla cevap verme yetisi geliştirmiştir. Bu anlamda yukarıda ifade edildiği üzere, Osmanlı adalet sistemi idareciler ile halk ve halkın farklı unsurları arasında, kadılar, kazaskerler, nâibler gibi arabulucu hakemler vasıtasıyla pazar, çarşı, üretim, dağıtım ve tüketim ilişkilerinin düzenlenmesine ilişkin nizam, yönetmelik ve kuralların oluşturulması, doğrudan bu süreçlerin etkisi altında olan, muhatabı olan bireylerin süreçlere katılımı ile belirlenmiştir. İhsan Fazlıoğlu'nun ifadesiyle, adalet toplumun değerlerine göre şekillendiğinde dinamik bir yapı hüviyetini kazanmaktadır. Zira Osmanlı tecrübesinde, mekân ve zamanın şartlarını ve gerekliliklerini dikkate almak suretiyle, toplumdan gelen bilgi ve tecrübe ile birlikte adalet sistemi yenilenmiştir. Zamanın ve zeminin şartlarına, gerekliliklerine göre ihtiyaç duyulduğunda yenilenme imkânı bulan adalet sistemi, bu sayede toplumsal düzeyde kabul ve anlam kazanmıştır (Fazlıoğlu, 2019). Bu durum dikkate alınmadığında, İbn Haldun'un tanımlamasına göre 'tahakküm' ortaya çıkmaktadır. Tahakküm ise, eşyanın tabiatını, günün, şartların gerekliliklerini, insan olmanın getirdiği hasletleri dikkate almadan, kişinin veya toplumun kendi ilkelerini dayatması anlamı taşımaktadır. Fazlıoğlu'nun ifadesiyle, eşyanın tabiatına göre hükmedene 'hâkim', bu hâkimin hükmüne hikmet, bu yapı neticesinde ortaya çıkan duruma ise adalet denilmektedir. Toplumun gerekliliklerine ve ihtiyaçlarına göre değil, kendi çıkar ve dayatmasıyla tahakküm edene ise 'mütehakkim' denilmekte ve neticesinde zulüm ortaya çıkmaktadır (Fazlıoğlu, 2019).

Diğer taraftan, İslam hukukunun çoğulcu yapısına ilişkin Wael B. Hallaq tarafından yapılan yorumlar da kıymete değerdir. Hallaq, İslam hukukunun sadece yerel gelenekleri kabul edip onlara ciddi bir önem atfetmekle kalmadığını, bir olaya ya da aynı hadiselere ilişkin çeşitli görüşler sunması sebebiyle hukuki çoğulculuk vasfını haiz olduğunu belirtmektedir (Hallaq, 2018, s. 55). Akarlı'nın Osmanlı hukukuna ilişkin yaptığı tespitlere benzer şekilde, Hallaq, çoğulcu hukuk yapısının iki özellik kazandırdığını vurgulamaktadır. Bunlar; esneklik (farklı toplumlara ve bölgelere uygulanabilirlik) ve hukukun zaman içerisinde değişip gelişime uğrama vasıflarıdır (Hallaq, 2018, s. 55). Nitekim İslam hukukun benimseyen Osmanlı'nın farklı coğrafyalarda varlığını uzun yıllar boyunca koruyabilmesi ve adalet anlayışını yerel halka kabul ettirebilmesinin arka

planında, esnek yapısı ve zamanın değişen, dönüşen, farklılaşan şartlarına uyum sağlayabilme kabiliyeti yer almaktadır.

Bir diğer unsur olan uzlaştırıcılık ise, İslam hukukunda sulh kavramına verilen önemi ifade etmektedir. İslam hukuku içerisinde yer alan 'sulh en hayırlı karardır' kaidesi, sosyal anlamda kök salmış bir algıyı yansıttığı gibi, İslam medeniyeti içerisinde köklü bir geleneği temsil etmektedir (Hallaq, 2018, s. 106). İhtilaf yaşayanların anlaşmazlıklarını, ortak değerler olan can, mal, akıl, din ve neslin korunması hususlarında araması ve yetkili kişilerin arabuluculuğu ile çözüme kavuşturması beklenmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı Hukuk sistemi geleneğinde, uzlaşamayan tarafları bir araya getirerek ya da uzlaşamayan tarafların gerçek veya potansiyel farklılıklarının belirli yasal ilkeler ışığında müzakere edilmesini sağlayarak taraflar arasındaki sorunların çözülmesine yardımcı olunmuştur (Akarlı, 2010, s. 73).

Hal böyleyken, çatışma sonrası barış inşasına dair süreçler, çatışan tarafların ve genel anlamda toplumun normalleşmesi için daha fazlasını gerekli kılmaktadır. GDA uygulamalarının çatışma yaşanan coğrafyalarda, kanun ve usul açısından birçok şartı yerine getirmesine karşın, normalleşme ve toplumsal uzlaşıya ulaşılması hususunda sınırlı kalması, değer merkezli yaklaşım fikrinde olduğu gibi, alternatiflerin üretilmesini zorunlu hale getirmiştir.

Daha önce ifade edildiği üzere makasıd, terminolojik anlamıyla İslam hukukunda hâkimin karar verirken gözetmesi gereken dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunması hususlarını esas alan beş zaruri duruma işaret etmektedir. Beş zaruri halin gözetilmesi durumunda toplumun huzur, refah ve güvenliğinin teminat altına alınacağı fikri temel olarak kabul edilmektedir. Çatışma çözümü çalışmalarının çok-disiplinli yapısına uygun olarak, İslam hukukunda kullanılan makasıd yaklaşımının, çatışma sebebi ile kırılganlık arz eden toplumsal ilişkileri dönüştürmek ve düzenlemek için 'değer merkezli yaklaşım' çatısı altında ele alınabileceği bu bölümde ortaya konmuştur. Daha açık bir ifade ile, makasıd, çatışma sonrasında insanların dini inanış ve yaşayışlarının, hayatlarının, düşüncelerinin, nesillerinin ve mallarının korunmasını sağlamak için uygun bir çerçeve sunmakta ve böylece literatüre önemli bir katkı sunma istidadı taşımaktadır. Çatışma sonrası süreçte bireylerin hakları, beş zaruri hal etrafında öncelendiği, önemsendiği ve korunduğu takdirde, toplumun çatışma sonrasında temel ihtiyaçları karşılanmış olacak ve fiziki olarak çatışan taraflar arasında çıkar çatışmasına yol açabilecek sorun alanları, ilişkilerin dönüştürülmesi suretiyle sınırlandırılmış olacaktır.

İbn-i Aşur'a göre İslam hukuku yaklaşımının genel hedefleri; düzenin korunması, toplumun faydasına, iyiliğine olacak maslahatların icrası ve zararların önlenmesi, insanlar arasında eşitliğin sağlanması, yasalara saygı duyulmasının, uyulmasının ve uygulanan yasaların etkili olmasının sağlanmasıdır (Al-Raysuni, 2005, s. xxiii). Bu itibarla, makasıdın zaruri olarak ortaya koyduğu beş değerin korunması ister modern hukuk, ister İslam hukuku uygulamalarında olsun fark etmeksizin, günümüz çatışma çözümü süreçlerine insanı merkeze alan yapısı, ilkesel duruş ve değer kazandırma anlamında toplumsal uzlaşı için önemli bir katkı sunmaktadır. Öte yandan makasıd, İslam hukuku uygulamalarında ortaya koyduğu kendi iç bütünlüğü içerisinde tutarlılığı ve sistematik bütünlük arz eden yaklaşımıyla, günümüzün temel insani ve toplumsal meselelerine, adalet arayışına ve ilişkileri müspet yönde dönüştürme olanağını ortaya koymaktadır.

Tablo 6- Makasıd ve Modern Hukuk Kavram ve Bağlam Tablosu

Malın Korunması		**Neslin Korunması**		**Aklın Korunması**		**İnsan Hayatının Korunması**		**Dinin Korunması**	
Makasıd	**Modern Hukuk**	**Makasıd**	**Modern Hukuk**	**Makasıd**	**Modern Hukuk**	**Makasıd**	**Modern Hukuk**	**Makasıd**	**Modern Hukuk**
Hırsızlık, gasp vb. eylemlerin engellenmesi	Konut mülkiyet hakları	Neslin devamının hukuki yollarla sağlanması	Kadın ve çocukların korunması	İnsanın fiziki ihtiyaçlarının karşılanması	Düşünce ve ifade özgürlüğü	Bireyin ve toplumun korunması	Can güvenliğinin sağlanması	İtikat	Dini özgürlüklerin sağlanması
Mal varlıklarının, kaynakların ve imkanların toplumun faydasına kullanılması, geliştirilmesi ve korunması	Mağdurların geri dönüşleri	Mevcut neslin zararlardan korunması	Cinsel şiddet eylemlerinin engellenmesi	Düşünme, ayırt etme ve mukayesenin toplumun faydasına kullanılması	Toplumsal ve siyasal düzen	Edinilmiş haklar; yaşama hakkı, sağlığı koruma hakkı, hukuki işlemler yapabilme hakkı, özgürlük hakkı	Tekrarlanmama güvencesi	İbadet	Ayrımcılık ve ötekileştirmenin önlenmesi
Bireylerin mülkiyetlerine dönüşleri için hukuki ve sosyal ortamın hazırlanması	Konut stokunun temin edilmesi	Manevi ve psikolojik rehberlik faaliyetleri	Hukuki düzenlemelerin yapılması ve hayata geçirilmesi	Eğitim, öğretim ve özgür düşünce ortamının sağlanması	Kanun, kurum, ilişki ve süreç açısından hakların korunması	Kazanılmış haklar; mal, mülk, sosyal statü ve çalışma hürriyeti	Yasadışı örgütlerle mücadele	Ahlak	Çatışma çözümünde dinin rolü
	Dini eserlere, sanat eserlerine, anıtlara karşı zararın önlenmesi		Aile içi şiddet eylemlerin önlenmesi	Bedene zarar verici madde ve alışkanlıklardan uzak durulması			Anayasal/kurumsal düzenlemeler	Dinin onarıcı ve ihya edici yönünün çatışma çözümünde kullanılması	

Bir taraftan, modern hukuk sistemi ile İslam hukuk sistemi arasında yapısal farklar[35] olduğu, bilhassa İslam hukuku uygulamalarının referans alındığı Osmanlı dönemindeki şartlar (nüfus yoğunluğu, maddi imkânlar, dönemin konjonktürel yapısı vb.) ile günümüz dünyasının gereklilikleri (büyükşehirlerde, metropollerde yoğunlaşan nüfus) arasında farklar olduğu gibi gerçeklerin kabul edilmesi gerekirken, diğer taraftan modern hukuk sisteminin çatışma sonrası barış inşası ve toplumsal uzlaşının sağlanmasında cevap vermekte yetersiz kaldığı hususlarda, yerel, dini ve kültürel değerlerin pratik ve uygulanabilir çözüm önerileri sunabileceğinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Nitekim Akarlı'nın Osmanlı adalet yapısını tasvir ederken ifade ettiği şekliyle, arabuluculuk ve uzlaştırıcılık mekanizmaları yerelin şart ve imkanları nispetinde modern dönem içerisinde de uygulanabilir önermelerdir. Osmanlı adalet sistemi içerisinde tahkim ve arabuluculuk yapıları yargı sürecinin tamamlayıcı birer unsuru olarak değerlendirilmiştir (Hallaq, 2018, s. 106). Yaşlıların, imamların, aile reislerinin ya da toplumda saygınlık ve yetkinlik derecesi anlamında zikredilen kişilere denk bireylerin müdahil oldukları gayrı resmi ve yerel düzeyde çözüm üretilen süreçler tahkim ve arabuluculuk yapıları ile mümkün olmuştur (Hallaq, 2018, s. 106). Anlaşmazlıklarla toplumun en alt düzeyinde ilgilenilmesi, sosyal sorumluluğun paylaşılması ve yeni

[35] İslam hukukunun çoğulcu normatif hakikat anlayışı farklı içtihatlar ve mezheplerin ortaya çıkışını beraberinde getirmiştir. İslam hukuku çoğulcu bir hukuk sistemi üretmiş, bu itibarla Müslümanların farklı fıkıh mezheplerine mensup olması, gayrimüslimlere hukuklarını üretme ve uygulama konusunda müsaade edilmesi mümkün olmuştur. İslam hukuku, sosyal değişim ve hukuk değişimi arasında bağ kurarken, diğer taraftan örfe özel önem vermek suretiyle farklı toplumların kültürleri ile hukuk arasında kuvvetli bir ilişki tesis etmiş, bu sayede tarihi değişim ve coğrafi çeşitlilik içerisinde şekillenen bir hukuk anlayışı tahsis edilmiştir. Özetle; İslam hukukunda hiçbir iki insan veya olay benzer (aynı) değildir. İslam hukukunda amaç, insanların kendi aralarında müzakere edebildiği ve sorunlu ilişkilerin dönüştürülebildiği bir durum oluşturulmasıdır. Diğer taraftan yöresel örf, Kur'an-ı Kerim'e aykırı olmadığı müddetçe İslam hukuku kapsamında kabul edilmektedir. Batı hukuk sistemi içerisinde ise; benzer olaylar benzer şekilde karara bağlanmakta, bu sayede hak ve sorumlulukların belirlenmesi amaçlanmaktadır. Detaylar için bkz. Haluk Songur, "İslam Hukuku ve İngiliz Hukuku Mukayesesi Üzerine Hukuk Tarihi Bakımından Bir Deneme", *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, 21-22 Aralık 2012, İstanbul. s.647-655. Modern hukuk yaklaşımı ile İslam hukuku arasında temel farklardan bir diğeri ise, cezai adalet hususundadır. Osmanlı'da toplum en üstte ulema (ilmiye), sonra seçkinler (kalemiye), orta sınıf (reaya) ve alt tabakaya ayrılmıştır. Bahse konu sınıflandırma, ekonomik gelir durumuna göre değil, icra edilen mesleğe göre tasnif edilmiştir. İlgili sınıf üyeleri tarafından işlenen cezaların (had ve kısas cezaları dışında) uygulanmasında ise farklılıklar söz konusudur. Cezai müeyyidedeki farklılık bireylerin suç işlemesinin engellenmesi zaviyesinden açıklanmaktadır. Buna göre toplum, suç işlenmesinin engellenmesi bakımından mertebelere ayrılmakta, birey sosyal statüsünün getirdiği sorumluluğa göre uyarılmakta veya ağır bir cezai müeyyide ile karşılaşabilmektedir. Günümüz hukuk anlayışı, adaleti "kanun önünde mutlak eşitlik" ile "kanunsuz suç ve ceza olmaz" ilkeleriyle sağlayıp, eşitliğe cezalandırma prosedürü itibarıyla riayet ederken, İslam ve Osmanlı hukukçularının cezai müeyyidede tezahür eden adalet yaklaşımları, "suçu işleyenin toplumsal konumu", cezalandırmanın amacıyla birlikte dikkate alınmıştır. Bu itibarla adaletin eşitliği cezanın kendisinde değil, amacın gerçekleşmesinde gözetilmiştir. Detay için bkz. Asım Cüneyd Köksal, "Osmanlılarda Adalet Kavramı", *İSAR Yayınları*, Osmanlı'da İlimler Serisi-2, No: 10, Aralık 2017, s.342-366.

ihtilafların ortaya çıkmasının engellenmesi adına önemli bir "önleyici" çözüm unsuru hüviyeti kazandırmıştır.

Tüm bunlarla birlikte, bilhassa çatışma sonrası süreçte insan hakları ile İslam hukuku (makasıd) arasındaki bağlam incelenecek olursa, insan hayatının korunması, düşünce ve ifade özgürlüklerinin sağlanması, kadın ve çocukların ve mülkiyetin korunması konularında iki yaklaşım arasında çerçeve itibarı ile uyum olduğu gözlemlenmektedir. Her iki yaklaşım arasındaki temel fark ise; insan hakları merkezli çatışma çözümü yaklaşımı "bireyi" merkeze alırken, makasıd düşüncesi etrafında şekillenen hukuki yapıda toplumsal düzenin sağlanması ve korunması için bireyin hukukunun korunması ve bireye sorumluluklar tanımlanması ön plana çıkmaktadır. Bu anlamda makasıd yaklaşımı insan olmanın getirmiş olduğu duygu, düşünce, haklar ve fiziki ihtiyaçları toplumun huzuru ve refahı için merkeze almaktadır. Dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunması ile temel ihtiyaçları garanti altına alınan insan, toplumsal düzen içerisinde kendini gerçekleştirme, düşünce üretme ve akıl yürütme faaliyetlerini yerine getirebilecek asgari şartlara erişmiş olacaktır. Diğer taraftan, insan haklarının evrenselliği, insan hakları ile makasıd arasındaki benzerlik ve farklılıklar gibi konular tartışma konusu edilmektedir. Galtung, 'haklar' konusu ile 'evrensellik' bağdaştırmasını aşağıdaki şekilde ifade etmektedir:

> "Hakların evrensel olup olmamasının ölçütü, tanım itibarı ile batılı=evrensel denklemi olamaz. Zira hakların evrenselliğinin ve kabul edilebilirliğinin ölçütü başka kültür ve değerlerle uyumluluğunda aranmalıdır. Ayrıca, başka uygarlıklar da içlerinde evrensel normlar barındırabilir. Bu normların birer öneri olarak ortaya sürülmesi ve Batı'nın bu önerileri önemsemesi gerekmektedir" (Galtung, 2018, s. 16).

Dolayısıyla, makasıd düşüncesinin, toplumsal düzenin sağlanması adına getirmiş olduğu öneriler ile çatışma sonrası coğrafyalarda insanın merkeze alınması, insanın gerçek ve temel ihtiyaçlarının ön plana çıkarması ve bireyden topluma, toplumdan yukarıya doğru bir imar ve dönüşümü teklif etmesi sebebiyle değerli ve uygulanabilir olduğu düşünülmektedir. Bu çalışma çerçevesinde, makasıd düşüncesinin Batılı değerlere ya da insan haklarına tercih edilmesi söz konusu değildir. Batıda tevarüs eden, kapsayıcı ve günümüz devlet ve toplum ihtiyaçlarını merkeze alan yaklaşımlar, çatışma sonrası coğrafyalar için önemli birer tecrübe ve çerçeve ortaya çıkarmaktadır. Ne var ki, makasıd düşüncesi, alternatif bir yorum olarak çatışma sonrası insani ihtiyaçlar noktasında 'zaruret durumu' etrafında şekillenen bir değerler silsilesi ve sıralaması ortaya koymaktadır.

Dolayısıyla, makasıdın insan için öncelik sunan ve değerler etrafında şekillenen bakış açısı günümüz barış inşası ve çatışma çözümü yaklaşımlarına birer katkı olarak teori ve pratikte yaşanan aksaklıkları hedef alan yeni bir önerme mahiyetindedir. Makasıdın çatışma sonrası barış inşası ve çatışma çözümü için uygun olduğu düşüncesi aynı zamanda Galtung'un yukarıdaki pasajda yer verdiği görüş olan 'diğer kültür ve değerlerle uyumlu olan evrensellik anlayışı' ile birebir örtüşmektedir.

GDA mekanizmaları olan yargı, hakikat komisyonu, tamir ve tazmin programları, ve kurumsal reform çalışmaları, çatışma sonrası süreçlerin yönetilmesi için önemlidir ve gereklidir. Ne var ki, günümüzde sıcak çatışmanın bitmesine ve mezkûr mekanizmaların işletilmesine rağmen, çoğu zaman çatışan taraflar arasında anlaşmazlıkların devam ediyor olması, dönüştürücü kimliğe sahip süreç yönetimini gerekli kılmaktadır. GDA mekanizmalarının çatışma sonrası süreçlere "sınırlı" ölçüde katkı sağlaması, sorunlara değer merkezli bakış açısında olduğu gibi, farklı bir pencereden yaklaşılması ihtiyacını ortaya koymaktadır. Değer merkezli yaklaşım çerçevesinde tanımlanan beş parametre; GDA mekanizmalarının yerine geçmeksizin, o mekanizmalara ve uygulamalarına öncelik sırası vermek suretiyle değer katarak dönüştürücü kimlik kazandıracak şekilde yorumlandığı takdirde, çatışma çözümü çalışmalarında genellikle göz ardı edilen insanın ve insanın temel ihtiyaçlarının korunmasını sağlayacaktır.

Diğer taraftan 'değer merkezli yaklaşım' mevcut GDA mekanizmaları arasında ortaya çıkan hiyerarşik ve rekabetçi düzene beş parametre ile itiraz ederek, çatışma sonrasında insanın ve temel ihtiyaçlarının öncelenmesi ihtiyacına vurgu yapmaktadır. Zira bahse konu mekanizmalar "dönüştürücü" olarak uygulandıkları takdirde her mekanizma önemli ve birbirini tamamlar nitelik taşımaktadır. Çatışma dönemine dair mahkemede verilecek karar ne kadar mühimse, tamir ve tazmin programları bir o kadar önemlidir. Hakikatin bilinmesi ve herkesçe kabul edilerek yeni bir gelecek tasavvuru oluşturulması ne denli önemliyse, kurumların ve kanunların yeniden yapılandırılması o kadar zaruridir. Mekanizmalar arasındaki hiyerarşik düzenin ve rekabet ortamının önüne "değer merkezli yaklaşım" ile geçilebileceği düşünülmektedir. Çatışma çözümünde kullanılan yöntemlerin sadece jüristokrasiyi[36] merkeze almaması, GDA mekanizmalarının da genel

[36] Burada jüristokrasi; çatışma sonrası süreçlerin tek başına yargı erkleri üzerinden yürütülmesi ve yeterli görülmesi yaklaşımına karşılık olarak kullanılmıştır. Zira çatışma sonrası süreçler tek başına yargıçların yönetebileceği ve üstesinden gelebileceği süreçlerden daha fazlasını ihtiva etmektedir. Ne var ki, yargı, çatışma çözümünün mütemmim bir cüzü olarak değerlendirilmelidir.

anlamda oligarşik[37] bir yapının, tepeden inmeci bir yaklaşımın kontrolünde olmaması gerekmektedir. Bu anlamda 'değer merkezli yaklaşım', mekanizmalar arasında hiyerarşik düzene ve de mekanizmaların idaresinde gücü elinde bulunduran zümrenin çıkarlarına öncelik verilmesine karşı çıkmakta, insanı ve toplumun temel ihtiyaçlarını merkeze alan dengeli bir süreç yönetimi teklif etmektedir.

Ulusal ya da *ad hoc* uluslararası mahkemelerde, çatışma döneminde işlenen ağır insan hakları ihlalleri, insanlığa karşı suçlar ve savaş suçlarının hukuki müeyyidesi verilirken, mağdurların neden hedef olduğunun ve mağdurların ihtiyaçlarının ve haklarının neler olduğunun da ortaya konması gerekmektedir. Bu sayede mağdurların hak ve hukuku geniş bir çerçevede teminat altına alınmış olacaktır. Öte yandan, çatışma döneminde işlenen ve gizli kalan hak ihlallerini ortaya çıkarmak için çalışmalar yapan hakikat komisyonlarının, bir taraftan kişilerin can güvenliğini koruması, bir yandan da, kadın ve çocukların hassasiyetlerini gözetmesi zaruridir. Hakikat komisyonları, kendisini var eden iradenin önceliklerini ve hassasiyetlerini dikkate alan bir yapıdan, insanın çatışma sonrasındaki gereksinimlerini merkeze alan ve değerlerin korunmasını önceleyen bir yapıya evirilmelidir. Çatışma döneminde ortaya çıkan maddi kayıpların giderilmesinden sorumlu tamir ve tazmin programları, din, dil, ırk ve etnik kimlik ayırt etmeksizin, fiziki ihtiyaçların yanında bireylerin ruhsal, manevi ve psikolojik anlamda korunmasından da sorumludur. Dolayısıyla tamir ve tazmin programları bireyin kayıplarının iadesini gözettiği kadar, toplum düzeyinde ortaya çıkan kayıpların külli olarak karşılanması ve telafi edilmesinden de sorumludur. Son olarak, çatışma sonrasında kurumsal ve yapısal reform çalışmaları icra edilirken, çatışma alanlarını daraltacak, dini ve kültürel değerlere sahip çıkacak, insan hayatını, kadın ve çocukların haklarını dikkate alacak değer merkezli yaklaşımla şekillendirilmelidir.

Çatışmalar farklı coğrafyalarda sebep ve sonuçları itibarı ile birbirleri arasında benzerlik de gösterebilmektedir. Güç devşirme, ekonomik ve statü anlamında kazanım elde etme, bir dini veya etnik kimliğin diğerine karşı üstünlük kurma çabası genel anlamda çatışmaların sebepleri arasındadır. Ne var ki, bahse konu gerekçelerle ortaya çıkan çatışmalar maddi ve manevi birçok mağduriyet alanı ve mağdur insan topluluklarını

[37] Burada oligarşi; siyasal gücü elinde bulunduran küçük bir zümrenin çatışma sonrası süreçleri tek başına, tepeden inme yöntemlerle şekillendirmesinin mümkün olmayacağını ifade etmek maksadıyla kullanılmıştır. Çatışma gibi toplumun genelini ilgilendiren yapısal değişim ve dönüşüm süreçleri, toplumun çıkarlarının ve ihtiyaçlarının dikkate alınması ve küçük bir grubun çıkarlarının toplumun genel faydasına tercih edilmemesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

ortaya çıkarmaktadır. Bu anlamda birbiri arasında sebep ve sonuç olarak benzerlik gösteren çatışmalar, coğrafya, nüfus, kültür ve en nihayetinde odak noktasında "insan" olması sebebiyle gerçekte birçok farklılığı da içerisinde barındırmaktadır. Bir toplumun dini, kültürü, örf ve adetleri çatışmanın gerekçesi olarak değerlendirilebileceği gibi, çatışma çözümünün de ana belirleyicisi olma özelliğine sahiptir. Bu nedenle farklı coğrafyalarda cereyan eden çatışmaların hepsini aynı kefeye koyup, tek bir çatışma çözümü önerisinde bulunmak mümkün görünmemektedir. Gelinen noktada, farklı coğrafyalardaki farklı tecrübeleri nazara almak suretiyle yereldeki birikimi dikkate alarak, ihtiyaç ve dinamikleri önemseyerek yeni ve farklı coğrafyalara has birer çatışma çözümü önerisi getirme düşüncesinin daha fazla tartışılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Çatışma öncesi, çatışma esnası ve çatışma sonrası süreçler oldukça dinamik bir yapıda olduğu için, bahse konu süreçlere cevap verecek *proaktif* ve bütüncül bir yaklaşım ihtiyacı söz konusudur. Ana omurgasını makasıdın beş zaruri değeri ile ortaya koyduğu 'değer merkezli yaklaşım', günümüz çatışma çözümü uygulamalarına yaklaşım olarak eklemlendiği, yerel dinamikler içerisinde değerlendirildiği takdirde, toplum içerisinde ve taraflar arasında müspet değerlerin ön planda tutulduğu, taraflar arasında paylaşıldığı ve kamusallaştırıldığı bir barış inşasının mümkün olacağı düşünülmektedir.

5. BÖLÜM: ESKİ YUGOSLAVYA'DA BOSNA HERSEK, SIRBİSTAN VE HIRVATİSTAN'IN MÜDAHİL OLDUĞU ÇATIŞMA SÜRECİ

Tezin bu bölümünde, Bosna Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan'da 1992-1995 yılları arasında gerçekleşen çatışmanın tarihsel gerekçeleri yerine, ağırlıklı olarak çatışma sonrası süreçte gerçekleşen uluslararası diplomatik barış görüşmelerine odaklanılacaktır. Bahse konu diplomatik süreçler, yaşanan çatışmadan sonraki barış inşasına dair gelişmeleri şekillendirmesi itibarı ile önem arz etmektedir. Bu bölümde ek olarak; 1992-1995 yılları arasında bölgede yaşananlara karşı uluslararası sistemin bigâne kalmayı tercih edişi, askeri müdahale kararının ötelenmek suretiyle gecikmeli olarak alınması ve uluslararası mahkemenin ihdas edilmesinin çatışma sonrası barış inşasındaki karşılığına cevap aranacaktır.

5.1. 1992-1995 Çatışma Süreci

Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin (YSFC) Federal Hükûmet Başkanı olan Josip Broz Tito'nun 1980 yılında hayatını kaybetmesinin ardından YSFC, siyasi ve ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmaya başlamıştır. 1953 – 1963 yılları arasında başbakan, 1963 – 1980 arasında ise vefatına kadar devlet başkanı görevini yürüten Tito, Yugoslavya içerisinde farklı dini ve etnik kimlikleri, uyguladığı politikalarla bir arada tutmayı başarmıştır.[38] Bilhassa 1980'li yıllardan itibaren dünyada ekonomik düzenin IMF ve Dünya Bankası üzerinden şekilleniyor olması sebebiyle, Yugoslavya tabi olduğu yapısal uyum ve reform programları çerçevesinde ağır şartlar altında yüksek borç yükü altında kalmış ve bahse konu durum ekonomik olarak federal yapının sonunu hazırlamıştır (Talbot, 2000, s. 99). Öte yandan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılması ile komünizmin yenilgiye uğraması, Balkanlar'da etnik ve dini kimliklerin bağımsız devlet inşası taleplerinin gün yüzüne çıkması gibi konjonktürel gerekçelerle, Slovenya ve Hırvatistan[39] 1991 yılında YSFC'den ayrıldıklarını ve bağımsızlıklarını ilan etmiştir.

[38] Tito, devlet başkanlığı döneminde, reforma ve merkezi idareyi zayıflatacak herhangi bir gelişmeye karşı sonuna kadar direnmiş, Yugoslavya sınırları içerisindeki sorunlarını kaynağını burjuvazi ve kapitalizm olarak gördüğü için bu durumla mücadele etmiştir. Hırvat ve Arnavutların ayrılıkçı hamlelerine ve Belgrad merkezi hükûmetinin zayıflayan yapısına karşı hamle olarak, 1974 anayasa değişikliği ile Bosna Hersek, Hırvatistan, Makedonya, Sırbistan ve Slovenya'ya Cumhuriyet statüsü, Voyvodina ve Kosova'ya ise, Sırbistan içerisinde özerklik tanınmıştır. Detaylar için bkz. Aleksa Djilas, "Tito's Last Secret: How Did He Keep the Yugoslavs Together?", *Foreign Affairs*, Cilt.74, Sayı.4, 1995, s.116-122.

[39] Yugoslavya'nın dağılma sürecinde, ilk olarak Slovenya 23 Aralık 1990 tarihinde bağımsızlık referandumu düzenlemiş ve halk %88,5 oranında bağımsızlık yönünde tercihini kullanmıştır. Detaylar için bkz.

Bosna Hersek'in bağımsızlık süreci ise Slovenya ve Hırvatistan ile benzer, fakat yapısal anlamda daha farklı bir seyir izlemiştir. Yugoslavya'nın dağılma döneminde Bosna Hersek nüfusunun %43 Boşnaklardan, %31'i Sırplardan, 17'si ise Hırvatlardan oluşmaktaydı (Bosnia 2013 Census, 2014). Nüfus olarak heterojen bir yapıda olan Bosna Hersek'te, Slovenya ve Hırvatistan'ın ardından, 29 Şubat – 1 Mart 1992 tarihleri arasında gerçekleşen bağımsızlık referandumunda oy kullananların %99,7'si bağımsızlık yönünde karar vermiştir. Ne var ki, ülkedeki Sırp nüfus referandumu boykot ederek katılım göstermemiştir. %63,4 katılım oranıyla referandum sonuçlanırken, Bosna Hersek Avrupa Ekonomi Topluluğu[40] (AET) (UN Security Council, S/23793, 7 April 1992) ve ABD tarafından; 7 Nisan 1992 (United States of America Department of State, 1992) tarihinde bağımsız bir devlet olarak tanınmıştır. Seçimi boykot ederek, seçimin meşruiyetine gölge düşürmeyi hedefleyen Bosnalı Sırplar, Belgrad'ın desteği ile Bosna Hersek'in bağımsızlık ilanını geri almasını talep etmiş, dönemin Bosna Hersek Cumhurbaşkanı İzetbegović'in bu talebi reddetmesi üzerine fiili anlamda çatışma başlamıştır (Yapıcı, 2007, s. 3). Bosna Hersek'te 1992-1995 yılları arasında cereyan eden çatışmayı, iç çatışma değil, uluslararası nitelikte bir çatışma haline dönüştüren etken, çatışma sürecine Sırbistan ve Hırvatistan'ın dahil olması ve bilhassa Srebrenitsa soykırımı sürecinde Sırp silahlı gruplarının Sırbistan tarafından desteklendiği gerçeğidir.[41] Ek olarak, Eski

http://www.slovenija2001.gov.si/10years/path/chronology/ (Erişim Tarihi 12.09.2021)
Akabinde, Hırvatistan 19 Mayıs 1991 tarihinde bağımsızlık referandumu düzenlemiş ve halk %93,24 oranında bağımsızlık yönünde tercihini yapmıştır. https://www.sabor.hr/en/about-parliament/history/important-dates/19-may-croatian-independence-referendum (Erişim Tarihi 12.09.2021)
15 Ocak 1992 tarihinde Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) her iki ülkenin bağımsızlığını tanırken, 22 Mayıs 1992 tarihinde BM tarafından her iki ülkenin bağımsızlığı tanınmıştır. https://www.un.org/en/about-us/member-states/yugoslavia (Erişim Tarihi 16.12.2021)
Ek olarak, Slovenya (A/RES/46/236), Bosna Hersek (A/RES/46/237) ve Hırvatistan (A/RES/46/238) sayılı Genel Kurul kararları ile BM üye ülke statüsü elde etmiştir. https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/UNMembers%20ARES%2046%20238.pdf (Erişim Tarihi 12.09.2021)

[40] Avrupa Topluluğu'nun Bosna Hersek'in bağımsızlığını resmen tanıma kararı, 6 Nisan tarihli olmasına karşın, Hitler'in İkinci Dünya Savaşı esnasında 1941 yılında Yugoslavya'yı işgal ettiği tarih olduğu gerekçesiyle, resmî kayıtlara 7 Nisan olarak geçmiştir. Nedzib Sacirbey. *The Genesis of Genocide: Reflections on the Yugoslav Conflict*, The Brown Journal of World Affairs 3, No. 1, 1996, s.352.

[41] Bosna Hersek, 20 Mart 1993 tarihinde, Soykırım Sözleşmesi'nin 9. maddesine istinaden Sırbistan-Karadağ'a karşı Uluslararası Adalet Divanı (UAD) nezdinde dava açmıştır. Bahse konu davada karar 26 Şubat 2007 tarihinde verilmiştir. UAD, Bosna Hersek'te yaşanmış olan ağır ve yoğun katliamların, zulüm ve işkencelerin varlığını saptamış, bir diğer ifadeyle Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nin ihlal edildiğini onaylamış, fakat bahse konu eylemlerin Srebrenitsa'da işlenen fiiller dışında soykırım suçunu oluşturmadığı sonucuna varmıştır. Srebrenitsa'da soykırım suçunun işlenmiş olmasını kabul etmesine rağmen UAD, gerçekleştirilen öldürme eylemlerinin, hükûmetin talimatıyla olmadığını, bazı liderler tarafından yapıldığını belirterek, davalı olan Sırbistan-Karadağ devletine soykırım suçunun isnat edilemeyeceğine dair bir hüküm vermiştir. Detaylar için bkz. Arzu Beşiri, "Soykırım ve Soykırıma İlişkin Uluslararası Mekanizmalar", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Yıl:26, Sayı:108, 2013, s.179-210. Ek olarak, UAD tarafından verilen kararda iki temel tartışma noktası bulunmaktadır. Birincisi; bu karar ile UAD bir devletin paralimiter oluşumları silahlandırması, gerekli teçhizatı sağlaması ve ekonomik, askeri

Yugoslavya bölgesinde, 1992-1995 yılları arasında cereyan eden çatışmanın niteliği ile ilgili ilk karar Tadic davası olmuştur. EYUCM Tadic davası nedeniyle, Eski Yugoslavya'daki çatışmanın niteliğini değerlendirmek durumunda kalmış, İstinaf Mahkemesi, Yugoslav Halk Ordusu (*Jugoslavenska Narodna Armija – JNA*) güçlerinin Yugoslavya'nın bütünsel denetimi altında ve onun adına davrandığı gerekçesiyle[42], 19 Mayıs 1992'den sonra Bosna Hersek'te gerçekleşen çatışmaların 'uluslararası' nitelikte olduğunu belirlemiştir ("Prijedor" Dusko Tadic, 1999). Buna ilave olarak, EYUCM tarafından, Hırvat Jadranko Prlić'in, 1993 yılı Ocak ortası ile Nisan 1994 tarihleri arasında, Gornji Vakuf, Jablanica, Prozor, Mostar, Ljubuški, Stolac ve Čapljina dahil olmak üzere farklı bölgelerdeki Bosna Hersekli Müslümanları bulundukları yerlerden etnik temizlik uygulamak suretiyle uzaklaştırdığı Temyiz Dairesi tarafından 29 Kasım 2017 tarihinde kabul edilmiştir. Bosna Hırvat Savunma Konseyi (*Hrvatsko vijeće obrane veya HVO*) tarafından binlerce Müslüman sivil hukuksuz şekilde tutuklanmış, alıkonulmuş, kadın, çocuk, erkek ve yaşlılar birbirinden ayrılmış ve toplama kamplarında insanlık dışı muamele ile cinayetler işlenmiştir. Bosna Hersek'te cereyan eden gelişmelerin, uluslararası nitelik taşıdığının bir diğer ispatı mesabesinde olan bahse konu olay neticesinde, Hırvatistan'ın yaygın suçlar işleyen HVO'nun üzerinde genel bir

ve siyasi desteği sunması halinde dahi *de jure* bağlantının olmadığı gerekçesi ile uluslararası sorumluluğun doğmayacağına hükmetmiştir. Diğer bir ifade ile UAD, bir devletin kendi ülkesinin toprakları dışında gerçekleşen eylemlere yaptığı yardımların sorumluluk doğurabilmesi için *de jure* bağlantının ölçüt olarak tespit edilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. İkinci tartışma noktası ise, UAD'nin EYUCM'a sunulan belgeler ve mahkeme kararları dışında taraflardan ek belge talebinde dahi bulunmaması ve dava sürecinde etkili bir soruşturma ya da tatmin edici bir delil tespit sürecini gerçekleştirmemesi ile ilgilidir. Detaylar için bkz. Ozan Değer, "Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı'nın Bosna Hersek v. Sırbistan-Karadağ Kararı", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Sayı:22, 2009, s.61-95. UAD tarafından verilen kararın 221. maddesi uyarınca yeni deliller bulunması halinde davanın yeniden açılması hakkı tanınmıştır. Detaylar için bkz. International Court of Justice, Reports of Judgements, Advisory Opinions and Orders, Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgement of 26 February 2007. Bu karara istinaden, Bosna Hersek'in hukuki temsilcisi Sakib Softic tarafından UAD'ye Sırbistan'a karşı soykırım davasının yeniden açılması için başvuru yapılmıştır. Ne var ki, UAD Hakimi Philippe Couvreur, Bosna Hersek Devlet Başkanlığı Konseyi'nin Softic'i yeniden alınacak bir kararla ülkenin hukuki temsilciliğine ataması gerektiğini belirtmiş, takip eden süreçte bahse konu başvurunun Sırp Temsilci Ivanic'in Softic'in atanmasını reddetmesi, Covic'in ise çekimser kalması gerekçesiyle davanın kabul edilmediği açıklanmıştır. Detaylar için bkz. International Court of Justice, Document entitled "Application for revision of the Judgment of 26 February 2007 in the case concerning the Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia)" Statement by H.E. Judge Ronny Abraham, President of the International Court of Justice, No:2017/12, 9 March 2017.

[42] EYUCM'nin "bütünsel denetim" testine göre, bir devletin kendisi adına davranan silahlı güçler, milisler, ya da paramiliter birimler üzerindeki denetimi, bunları finanse etme, eğitme ve donatmanın yanı sıra, eylemlerini örgütleme eşgüdümleme ya da planlama derecesinde olduğunda, bütünsel bir denetim söz konusu olmaktadır. Bu durumda, bahse konu gruplar ya da üyeleri tarafından gerçekleştirilen eylemler, o devletin *de facto* organlarının eylemleri olarak değerlendirilir ve illiyet bağı olan devletin askeri operasyonların yürütülmesine ilişkin, özel emirler vermesi şartı aranmaz. Detaylar için bkz. Gökçen Alpkaya, *Eski Yugoslavya için Uluslararası Ceza Mahkemesi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2002. s.117-119.

kontrolünün olduğu, Bosna Hersek'teki HVO kuvvetlerini komuta etmek üzere Hırvat Ordusu subaylarını gönderdiği, lojistik desteği sağladığı ve Hırvat Ordusu kuvvetlerini çatışmaya doğrudan katılmaları için Bosna Hersek'e gönderdiği kanıtlanmıştır (Statement of the Office of the Prosecutor in relation to the judgement in the case Prosecutor vs. Jadranko Prlić et al., 2017).

Netice olarak, 1992 yılında başlayıp, 21 Kasım 1995 tarihinde ABD'nin Ohio eyaletinin Dayton şehrinde taraflarca imzalanan DBA ile sona eren çatışma, 200.000'den fazla insanın öldürüldüğü, iki milyondan fazla insanın yerinden edildiği ve bu itibarla iç ya da dış göçe zorlandığı (UNHCR, 2000, s. 219) ve Srebrenitsa Soykırımının yaşandığı, özetle Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tanıklık ettiği en büyük felaket olmuştur. 1992 yılından 1995'e kadar geçen süreçte, ağır insan hakları ihlalleri yaşanmış, Bosna Hersek'in Slovenya ve Hırvatistan'ın akabinde ilan ettiği bağımsızlığa gölge düşmüş ve sadece bölge halkı değil, uluslararası sistem de farklı bir meydan okuma ile karşı karşıya kalmıştır. DBA ise, tarafların diplomatik baskı, askeri güç kullanımı ve insani yıkımın son derece şiddetli olarak hissedildiği bir ortamda imzalanmış olmakla birlikte, anlaşmanın alt yapısını hazırlayan ve oluşturan çeşitli diplomatik girişimlerin de söz konusu olduğu belirtilmelidir. Tezin takip eden bölümünde, DBA dahil olmak üzere, DBA'ya kadar gerçekleşen diplomatik girişimler, Batı'nın Bosna Hersek'e yönelik zihin karışıklığını yansıtması ve barış inşası sürecinde odaklarının mağdurlar değil, uluslararası çıkarlar olduğunu göstermesi açısından detaylı olarak incelenecektir.

5.2. Dayton Barış Anlaşması Öncesinde Yürütülen Diplomatik Barış Girişimleri

5.2.1. İzetbegović – Gligorov Planı

İzetbegović – Gligorov Planı çerçevesinde, Alija İzetbegović ve Makedonya Başkanı Kiro Gligorov 1991 yılında bir araya gelmiş ve Yugoslavya'nın dağılması sonrası süreçte, ülkeler arasında serbest bir siyaset imkânı sağlayan "konfederasyon" ihtimalleri üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. Bahse konu görüşmede temel amaç, çatışmanın sosyal, siyasal ve ekonomik olarak yıkıcı etkisine maruz kalmadan, Yugoslavya'nın yıkılması sonrasında siyasi ve sosyal birliktelikler oluşturmak suretiyle güç dengesinin gözetilmesi olmuştur. Bu itibarla, '2+2+2' prensibi çerçevesinde, Sırbistan ve Karadağ'ın konfederasyonun merkezi olacağı, Bosna Hersek ve Makedonya'nın yarı bağımsız ve kurucu cumhuriyetler olacağı, Slovenya ve Hırvatistan'ın bahse konu federasyon yapısı

içerisinde bağımsız ve otonom yapıda varlığını sürdürebileceği düşüncesi ile Sırbistan'ın birliği bir arada tutma ve Slovenler ile Hırvatların egemenlik taleplerinin karşılanacağı düşünülmüştür (Katz, 2014, s. 197). Ne var ki, İzetbegović ve Gligorov planı kapsamında federasyon çatısı altında birlik ülkelerini Yugoslavya içinde bir arada tutma ideali, Sırpların Yugoslavya'nın dağılmasını önleme, Slovenlerin ve Hırvatların ise bağımsızlık hedefleri ile örtüşmediği için Bosna Hersek topraklarında yaşanacak olan çatışmayı ve siyasi kırılmaları engellemek adına yeterli olmamıştır (Katz, 2013, s. 225). İzetbegović ve Gligorov; federal otoritenin bilhassa ekonomik düzeyde düzenleyici ve siyasi anlamda farklı etnik kimlikleri koordine edici düzenin korunması yönünde hareket etme gayretinde olmuştur. Nitekim Bosna Hersek ve Makedonya'nın iktisadi anlamda sınırlı ve kırılgan ekonomik yapısı, oluşturulacak olan federatif yapıda mali politikaların daha sağlıklı şekilde yapılandırılabileceğini akıllara getirmiştir (Bora, 2020, s. 194). Bosna Hersek'in Alija İzetbegović ile birlikte kurucularından olan ve Bosna Hersek özel yetkili büyükelçisi Nedzib Sacirbey, Hırvatistan ve Slovenya'nın bağımsızlığından sonra Bosna Hersek ve Makedonya için "küçülen Yugoslavya'nın bir parçası olmak ya da kendi bağımsızlıklarını ilan etmek" olmak üzere iki senaryonun mümkün olduğunu ifade etmiştir (Sacirbey, 1996). Ne var ki, Yugoslavya coğrafyasında oluşan yeni konjonktür, birliğin bir arada kalması için yeterli ortak akıl, siyaset, sosyal ya da ekonomik işbirliğine müsaade etmediği için, yerelde oluşan fiili durum bölgenin yeniden düzenlenmesi adına İzetbegović – Gligorov planından daha fazlasını ve daha fazla aktörün sürece dahil olmasını gerekli kılmıştır. Nitekim ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı (CIA) 18 Ekim 1990 tarihli öngörü raporunda dört maddede Yugoslavya'nın geleceği ile ilgili beklentilerini paylaşmıştır. Bunlar;

- Yugoslavya'nın federal devlet olarak bir yıl içerisinde işlevini kaybedeceği ve muhtemelen iki sene içerisinde dağılacağı, ekonomik reformların birliği bir arada tutmak adına yeterli olmayacağı,
- Sırbistan'ın, Sloven ve Hırvat taraflarının Yugoslav konfederasyonu girişimlerine karşı çıkacağı,
- Kosova'daki Arnavutlar tarafından bir ayaklanma gerçekleştirileceği ve ilerleyen safhada bu durumun Yugoslavya içerisinde bulunan cumhuriyetler arasında savaşa sebep olacağı ve
- ABD ve Avrupalı müttefiklerin Yugoslavya'nın dağılmasını önlemek adına hemen hemen yapabilecekleri hiçbir şey olmadığı, aksine bahse konu girişimlerin

> Yugoslav Cumhuriyetleri tarafından demokrasi ve kendi geleceğini tayin etme ilkelerine aykırı davranış olarak değerlendirileceği hususlarıdır (CIA D. o., 1990, s. III).

Yugoslavya coğrafyasında farklı cumhuriyetler ve etnik kimlikler arasında artan gerilim, fiili zeminde ortaya çıkan savaş emareleri ve CIA'nın raporuna rağmen, ABD ve Avrupa devletleri, uzun sayılacak bir süre zarfında, çatışma durumunu diplomatik girişimlerle idare etme yönünde bir siyaset izlemiştir.

5.2.2. Carrington – Cutileiro Planı

Avrupa Topluluğu (AT) arabulucularından, aynı zamanda Portekiz Büyükelçisi Jose Cutileiro ve AT Yugoslavya Özel Temsilcisi Peter Alexander Rupert Caringtonn tarafından oluşturulan plan "Lizbon Anlaşması" olarak da zikredilmektedir. Carrington – Culiteiro planı çerçevesinde, Londra Konferans'ında askeri müdahale neticesinde elde edilen bölgelerin tanınmaması, alıkonulan sivillerin şartsız tahliyesi, azınlık haklarının korunması, toplama kamplarının kapatılması, Bosna Hersek'e uçuşların açılması, Bosna Hersek sınırına uluslararası gözlemci konuşlandırılması, bağımsız Bosna Hersek'in eski Yugoslav Cumhuriyetleri tarafından tanınması, mevcut sınır ve anlaşmaların kabul edilmesi hususları üzerinde taraflar mutabakata varmıştır (Korkut & Mulalic, 2012, s. 109). Portekiz'in Avrupa Topluluğu'nun başkanlığını üstlendiği döneme denk gelen bu süreçte, Carrington ve Portekiz Dışişleri Bakanı Jose Cutilerio Şubat 1992 tarihinde Lizbon'da Bosna Hersek üzerine bir konferans düzenlemiş ve Mart ortasına kadar Bosna Hersek'i etnik temelli üç farklı bölgeye ayırmak üzere bir plan hazırlamıştır. DBA ile benzeşen yönlerinin yanı sıra, farklı kılan özellikleri de söz konusu olan bahse konu plan kapsamında, Bosna Hersek'in, etnik yoğunluklar göz önünde bulundurularak üç ayrı kantona ayrılması, bu sayede taraflar arasında güç dengesi oluşturulması amaçlanmıştır. Bahse konu plan aynı zamanda ülkenin üç etnik yapı arasında taksim edilmesi fikrinin temelini oluşturmaktadır. Çatışmaların başladığı, barış için süreçlerin oldukça kırılgan olduğu bu ortamda, Lord Carrington, BM Güvenlik Konseyi'nin ülkedeki ağır silahları kontrol altına alması suretiyle birçoğu ihlal edilen geçici ateşkesin karşılığının alınabileceğini ifade etmiştir (Whitney, 1992). Gelinen noktada, Slobodan Milosevic'in ülkenin üç etnik yapı arasında taksim edilmesini ve savaşın önlenmesini öngören Carrington-Cutiliero Planı ile yatıştırılarak bağımsızlık arifesinde Bosna Hersek'in feda edilmesi tasarısından Alija İzetbegović son derece endişe duymuştur (Sharp J. M., 1997, s. 107). Ülkesinin bağımsızlığının tanınması süresince ve çatışmanın şiddetinin her geçen

gün arttığı evrede, mevcut şartlar içerisinde Alija İzetbegović, daha önce imza attığı anlaşmadan çekilmiş, takip eden gün Bosna Hersek Hırvat temsilcisi Mate Boban da anlaşmadan çekildiğini belirtmiştir. Bu durumun neticesinde, çatışmanın tarafları olan Boşnak Müslümanlar, Bosna Hersekli Sırplar ve Bosna Hersekli Hırvatların temsilcileri fiziki olarak aynı masa etrafında bir araya gelmeden Carrington-Cutiliero planı akamete uğramıştır. Alija İzetbegović, Carrington-Cutiliero planından vazgeçtiği için çatışmanın içinden çıkılmaz bir duruma evirildiğini iddia eden ağırlıklı olarak Sırplardan oluşan bir kesim bulunmaktadır. Bahse konu kesimin temel iddiası şudur: Amerika'nın son Yugoslavya Büyükelçisi olan Warren Zimmermann'ın Şubat-Mart 1992 tarihlerinde Bosna Hersek Devlet Başkanı Alija İzetbegović ile gerçekleştirdiği ve içeriği hakkında kamuoyunun bilgilendirmediği görüşmelerde, Zimmermann'ın İzetbegović'e Bosna Hersek'in uluslararası düzeyde ülkelerce tanındıktan sonra uluslararası toplumun Bosna Hersek'i savunabileceğini aktardığını, bunun üzerine İzetbegović'in anlaşmadan çekildiğine dair iddialar dile getirilmektedir (Pehar, 2011, s. 179 ve 184). Ne var ki, İzetbegović'in anlaşmadan çekildiğini duyurmasını takip eden gün Bosna Hersekli Hırvat lider Mate Boban da anlaşmadan çekildiklerini kamuoyu ile paylaşmıştır. Bosna Hersek'in ademi merkeziyetçi bir yapıda üç kurucu birimden ve Boşnak, Sırp ve Hırvatların mutlak ya da göreceli olarak çoğunlukta olduğu belediyelerden oluşması, bölgesel boyutta bilhassa Bosna Hersekli Sırpların Sırbistan ve Hırvatistan ile olan sınırları açısından Karadzic'in bölünmüş Bosna Hersek idealine meşruiyet kazandırmaktaydı (Caplan, 2005, s. 129). Dolayısıyla İzetbegović ve Boban'ın Lisbon anlaşmasından çekilmesinin arka planında kısa ve orta vadede Bosna Hersek'in toprak bütünlüğünün tehlike altına girebileceği endişesi yer almıştır. Bunun yanında, Bosna Hersek içerisinde etnik çoğunluğu merkeze alarak oluşturulacak dağılım, devlet içerisinde 'üç devlet' oluşması tehlikesini de barındırmaktadır (Zimmermann, 1999, s. 190). Currington-Cutileiro planının başarısız olmasını müteakip, Bosna Hersek Sırp Cumhuriyeti kurucularından ve Sırp Demokratik Partisi (*Srpska Demokratska Stranka*) yöneticilerinden olan Vojo Kuprešanin, Carrington-Cutiliero planında temsilci liderlerin imzaladığı belgenin taraflar için bağlayıcı olmadığını ve Bosna Hersek'in konfederasyon haline getirilmesi Yugoslavya'nın Sırp toprakları ile birleştirilmesi adına iyi bir başlangıç olduğunu ifade etmiştir (Caplan, 2005, s. 130). Currington-Cutileiro planı ile ilgili tarafların açıklamaları değerlendirildiğinde, savaşan tarafların bir araya gelmesi için henüz yeterli olgunluğun ve karşılıklı müzakere ortamının oluşmadığı ve barışı

planlayanlar zaviyesinden planın muhtemel yansımalarının öngörülemediği bir sürecin tecrübe edildiği anlaşılmaktadır.

5.2.3. Hırvat ve Sırp Liderler Buluşması

Dış müdahale söz konusu olmadan, Bosna Hersek topraklarının paylaşılması için Hırvatistan Devlet Başkanı Franjo Tuđman ve Sırbistan Devlet Başkanı Slobodan Milošević Avusturya'nın Graz şehrinde 7 Mayıs 1992 tarihinde bir araya gelmiştir. Görüşmeler neticesinde, Bosna Hersek'in kuzeyi, doğusu ve güneydoğusunun Sırp ve Hırvat nüfusa, ülkenin geri kalan sınırlı sayıda bölgesinin ise Boşnaklara bırakılması şeklinde bir yapı oluşturulmaya çalışılmıştır (Harden, 1992). Boşnakların toplantı masasına dahi davet edilmediği bahse konu girişim Boşnaklar, AT ve ABD tarafından reddedilmiş ve nihayetinde başarısız olmuştur (Goodby, 1996, s. 509).

5.2.4. Vance-Owen Planı

Vance-Owen Planına dair çalışmalar ve müzakereler, Eylül 1992 ile Mayıs 1993 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. ABD eski Dışişleri Bakanı Cyrus Vance BM'yi temsilen, Birleşik Krallık eski Dışişleri Bakanı Lord David Owen ise AT'yi temsilen BM ve AT tarafından 2 Eylül 1992 tarihinden itibaren gerçekleştirilecek olan Uluslararası Yugoslavya Konferansına başkanlık etmeleri için görevlendirilmiştir. Boşnakları temsilen Alija Izetbegović, Bosna Hersekli Sırpları temsilen Radovan Karadzić, Bosna Hersekli Hırvatları temsilen Mate Boban sürece katılım sağlamıştır. Bu çerçevede, çatışan tarafların temsilcileri ilk olarak 2 Ocak 1993 tarihinde aynı masa etrafında bir araya gelmiş ve müzakere süreci başlamıştır. Vance-Owen planı, tarafların örtüşen amaç ve çıkarlarının bir araya getirilmeye çalışıldığı klasik bir arabuluculuk yöntemi olarak ön plana çıkmıştır (C.Greenberg & E.McGuinness, 2000, s. 47). Bahse konu plan çerçevesinde, anayasa süreci, ateşkes, insan hakları uygulamaları, altyapıyı güçlendirme çalışmaları, insani yardım, BM güçlerinin ulaşması, ulaşım imkanlarının sağlanması için kapatılan yolların açılması, başkent Saraybosna'ya sivil, ticaret ve insani yardım ulaşması için oluşturulan 'mavi rota' konseptinin uygulanması, silahlı kuvvetlerin başkent Saraybosna'dan çekilmesi, belirlenen sınırların yönetilmesi, geçiş hükûmeti oluşturulması gibi konular üzerinde mutabakat sağlanması planlamış ve çatışan taraflar arasında belirli ölçüde mutabakat sağlanmıştır. Bahse konu plan, şu hususları öngörmektedir:

- Bosna Hersek'in üç Boşnak, üç Sırp ve iki Hırvat çoğunluğundan oluşan bölgeye ayrılması,
- Belirlenen kantonların/bölgelerin yarı özerk (*semi-autonomous*) yapıda planlanması ve herhangi bir uluslararası tüzel yapı tarafından tanınmaksızın farklı devletlerle ya da uluslararası örgütlerle herhangi bir özerk anlaşma yapmasına müsaade edilmemesi,
- Başkent Saraybosna'nın çatışan taraflar arasında etnik temelde bölünmemesi,
- Ülkenin ademi merkezi idari yapı ile yönetilmesi (The Vance-Owen Plan, 1993).

Ne var ki, bahse konu plana göre, etnik nüfus yoğunluğu merkeze alınarak Bosna Hersek'in kendini idare eden bölgelere/kantonlara ayrılacak olması, bu planın Saraybosna'da oluşturulacak merkezi hükûmetin teorik ve pratik anlamda gücünü zayıflatacağına dair çekinceleri beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla, zayıf merkezi hükûmet yapısının orta ve uzun vadede Sırp ve Hırvat bölgeleri/kantonları ile olan siyasi ve ekonomik ilişkileri nasıl dengeleyebileceği sorusu ön plana çıkmıştır. Zira merkezi otoritenin zayıf olduğu bir ortamda, barışın sürdürülebilirliği, sosyal ve ekonomik düzenin sağlanması ve idari anlamda güç dengesinin oluşturulması çatışma sona erse dahi, yeni çatışma, risk ve tehdidini beraberinde getirme potansiyeline sahiptir.

Harita 3- Vance-Owen Planı (UN Department of Public Information, 1999)

Ek olarak, Vance-Owen Planı, ülkenin çatışma halinden çıkıp, seçimler gerçekleşene kadar, mevcut Bosna Hersek Başkanlığı'nın yetkilerini, oluşturulacak olan geçici hükûmete devretmesi gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu çerçevede, ülkedeki kurucu üç etnik yapının başkanlık düzeyinde temsil edilmesi, geçici bakanlıklar ve yerel yönetimler oluşturulması hususunda Alija İzetbegović ve Mate Boban 25 Mart 1993 tarihinde mutabakata varmıştır (The Vance-Owen Plan, 1993). Geçici hükûmetin kurulmasına dair Bosnalı Sırpların mutabakatı imzalamaması nedeniyle, mevcut Bosna Hersek hükûmeti tüm taraflar anlaşmayı imzalamadığı ve saldırılar devam ettiği takdirde anlaşmanın geçerliliğini yitireceğini açıklamıştır. Uluslararası baskılar neticesinde Radovan Karadzic, Yunanistan'ın başkenti Atina'da 2 Mayıs 1993 tarihinde mutabakatı imzalamış, fakat Bosna Sırp Meclisi onay vermediği takdirde mutabakatın geçersiz olacağını ilan etmiştir (Goodby, 1996, s. 514). Vance-Owen Planı kapsamında anlaşmayı reddeden

Bosna Sırp Meclisi bununla kalmamış, süreci referanduma götürmeye karar vermiş, Vance-Owen barış planı ve Bosna Hersek Sınırları içerisinde bağımsız bir Sırp Cumhuriyeti için yapılan referandum sonucuna göre, katılımcıların %96'sı barış planını reddederken, aynı oranda bağımsız Sırp Cumhuriyeti kurulması lehine oy kullanılmıştır (Shanker, 1993). Yaşanan olumsuz gelişmeler neticesinde Lord Owen, bu barış planının 16 Haziran 1993 tarihinde resmi olarak geçerliliğini yitirdiğini beyan etmiştir (Ottaway, 1993). Vance-Owen planı, sıcak çatışmayı sona erdiremediği gibi, Sırpların planı reddetmesinin herhangi bir yaptırımla karşılanmadığını ve görüşmelerde daha fazlasını talep etmesi için önünde engel bulunmadığını göstermesi açısından menfi anlamda tezahürleri havi bir yapıdır. Burada elde edilen bahse konu kazanımlarla Sırplar, Owen-Stoltenberg planında Bosna Hersek'in küçük cumhuriyetlere bölünmesi anlamında talepkâr olabilmiştir (Malcolm, 1995, s. 8).

5.2.5. Owen-Stoltenberg Planı

Vance-Owen Planının akamete uğramasını müteakip, Uluslararası Yugoslavya Konferansının Cenevre'den New York'a taşınması kararı alınmıştır. Akabinde, ABD Yönetimi ile anlaşamayan Cyrus Vance görevinden istifa etmiş, yerine Norveç Savunma Bakanı Thorvald Stoltenberg 1 Mayıs 1993 tarihinde atanmış ve 30 Ocak 1996 tarihine kadar görevini sürdürmüştür (United Nations, 1996). 16 Eylül 1993 tarihli Owen-Stoltenberg planının temel amacı, akamete uğrayan Vance-Owen planının yenilenmesi suretiyle ülkenin üç etnik yapı arasında eşit olarak taksim edilmesini sağlamak olmuştur. Plan çerçevesinde, ülkenin Bosna Hersek Birleşik Cumhuriyetler Birliği olarak adlandırılması, devlet başkanlığı görevinin dönüşümlü olarak üç devletin başkanları tarafından icra edilmesi, Hırvatların kontrolündeki Mostar kentinin AB'nin denetimine girmesi şeklinde yapısal öneriler değerlendirilmiştir (The Owen-Stoltenberg Plan, 1993). Bu kapsamda, ABD yönetimi sürecin barışçıl yollarla çözüme kavuşturulması hususunda bazı öncelikler ortaya koymuştur. ABD bu kapsamda ilk olarak, Bosna Hersek'in BM üyesi ve sınırları uluslararası düzeyde tanınmış bir devlet olduğunun altını çizmek suretiyle, ülkenin meşruiyeti ile ilgili sorgulamaların önünün kapatılması gerekliliğine vurgu yapmıştır. ABD yönetimi ikinci olarak, Boşnaklara ait olacak toprak miktarının, ülkedeki nüfus ve fiiliyatta ortaya çıkan durum gereği %32'den az olmaması gerektiği hususu üzerinde durmuştur. ABD yönetimi üçüncü olarak, Bosna Hersek'in Neum üzerinden Akdeniz'e, Brčko üzerinden ise Sava nehri üzerinde bulunan limana erişim ve ulaşım hakkının sağlanmasının bir zorunluluk olduğunu vurgulamıştır. ABD yönetimi

son olarak, Saraybosna'nın etnik yapılar arasında bölünme/ayrıştırılma olmaksızın bir bütün halinde kalması ve başkent statüsünün korunması gerektiği üzerinde durmuştur (Pejanovic, 2004, s. 177).

Harita 4- Üç Cumhuriyet Birliği Planı (UN Department of Public Information, 1999)

Owen ve Stoltenberg planı kendisinden önceki planlara kıyasla bir paradigma değişikliği önermemiş ancak, tarafların önerilerini dikkate almak suretiyle mesafe kat edilmesini amaçlamıştır. Bu çerçevede, Bosna Hersek Birliği içerisinde üç etnik birimin oluşturulması önerisinin ortaya çıkmasına rağmen, Boşnakların, Hırvatların ve Sırpların kabul edeceği sınırlar üzerine uzlaşılamamıştır. Avrupa ülkelerinden dışişleri bakanları seviyesinde bir mekanizma oluşturup, tarafların ikna edilmesi yönündeki strateji her ne kadar uygulanmaya çalışılsa da, takip eden süreçte Avrupalı liderlerin ABD'nin plana destek ve dahil olmasını talep etmelerine karşın ABD yönetiminin bu duruma razı olmaması nedeniyle plan akamete uğramıştır (C.Greenberg & E.McGuinness, 2000, s. 55).

1994 yılı başlarına gelindiğinde, Bosna Hersek'teki müzakere ortamı farklı bir noktaya evirilmiş, Amerikan temsilcileri, Bosna Hersek hükûmetine bağlı kuvvetler ile Bosna Hersek'teki Hırvat güçleri arasında ateşkes sağlamayı başarmıştır (Tindemans, ve diğerleri, 1996, s. 83). Federasyon için Çerçeve Anlaşması (*The Framework Agreement for the Federation*) veya Washington Anlaşması ya da Temas Grubu Planı) olarak da adlandırılan anlaşmaya göre; Boşnak ve Hırvat taraflar, Bosna Hersek sınırları içerisinde Boşnak ve Hırvatların çoğunluk olduğu bölgede bir Federasyon kurulması hususunda mutabık kalmıştır. Komite tarafından, bahse konu federasyonun anayasası ile ilgili çalışmalar yapılması ve Boşnak-Hırvat konfederasyonun yapısına ilişkin hususlar üzerine müzakereler gerçekleştirilmesi öngörülmüştür (Framework Agreement for the Federation (Washington Agreement or Contact Group Plan), 1994).

5.2.6. Bosna Temas Grubu

Owen-Stoltenberg planı yukarıda bahsedildiği üzere başarısız olduğu için, David Owen'ın girişimleri neticesinde katılımcıların aynı zamanda sahada uygulayıcı olabileceği şekilde müzakere grubunun genişletilmesi hedeflenmiş ve Nisan 1994 tarihinde Temas Grubu adı altında yeni bir yapı oluşturulmuştur. Nitekim David Owen, daha önce İngiltere, Fransa ve Almanya'nın mihmandarlığında yürütülen barış müzakeresi sürecine, ABD ve Rusya'nın dahil olmasını, bu sayede başarı elde edilebileceğine inandığı için Temas Grubu'nun oluşması sürecine öncülük etmiştir (Schwegmann, 2020, s. 4). Owen; Vance ve Stoltenberg planlarının mimarı olarak barış müzakerelerinde yer alan ve Avrupa tarafından yapılan önerilerin sahada ve taraflar arasında etkin olmayan karşılığının farkında olarak, yaptırım gücü ve sahadaki karşılığı olabilecek aktörlerin sürece dahil olmasına özel önem atfetmiştir. Gelinen noktada Owen'ın tavsiyesi ile Temas Grubu çerçevesinde ABD, Rusya, Fransa, İngiltere ve Almanya'dan uzman temsilcilerin katılımı ile oluşturulan politika geliştirme kurulu ilk toplantısını 26 Nisan 1994 tarihinde Londra'da gerçekleştirmiştir. Diğer taraftan, Avrupa içindeki dengeler göz önünde bulundurulduğunda, bölgedeki bazı ülkeler tarafından Temas Grubunun oluşturulmasının şüphe ile karşılandığının ifade edilmesi gereklidir. Bilhassa, bölgeye yakın coğrafyada yer alan Yunanistan ve İtalya ile Birleşmiş Milletler Koruma Gücü (*United Nations Protection Force-UNPROFOR*) bünyesine asker katkısında bulunan Hollanda, Temas Grubu'nun Avrupa Birliği Anlaşmasına aykırı olduğunu ve bahse konu grubun dışında tutulmalarının oluşturduğu rahatsızlığı dile getirmiştir (Gow, 1997, s. 267).

Avrupa Birliği (AB) boyutunda, gelişmeler değerlendirilecek olursa, Birlik Fransa, İngiltere ve Almanya'nın politikaları çerçevesinde Bosna Hersek'te cereyan eden çatışmayı müzakereler yolu ile sonlandırma hedefi doğrultusunda bir politika izlemiştir. Nitekim Vance-Owen ve Owen-Stoltenberg planları bahse konu argümanın en önemli ve somut göstergeleri niteliğini taşımaktadır. Avrupa Birliği Konseyi Kopenhag'da 21-22 Haziran 1993 tarihinde gerçekleştirdiği toplantıda, Konseyin, Sırp ve Hırvat taraflarının Boşnakları tahakküm altında bırakan idari bölgesel paylaşım ile ilgili herhangi bir çözümü kabul etmeyeceğini bildirmiş, BM Güvenlik Konseyi'nde, güvenli bölgelere dair alınan kararların uygulanması gerekliliğine vurgu yaparak, insani yardım ve konvoyların güvenli geçişi için daha geniş uluslararası desteğe ihtiyaç duyulduğu hususunu ön plana çıkarmıştır (European Council, SN 180/1/93 REV 1, 21-22 June 1993, s. 35-36). 1994 yılının başlarına gelindiğinde, Owen-Stoltenberg görüşmelerinde sıkışan müzakereler sahada yaşanan olağanüstü bir başka gelişmeyle durma noktasına gelmiştir. Kuşatma altında olan Saraybosna'da uğrak bir Pazar yeri olan "*Markale*"[43] 5 Şubat 1994 tarihinde Sırpların saldırısına uğramış, saldırı neticesinde 68 kişi hayatını kaybederken, 148 kişi ise yaralanmıştır (Muslimovic, 2020). Bahse konu katliam sonrasında AB, Saraybosna'da sivillerin yeniden vahşice bombalanması sebebiyle tepkisini ifade etmiş, Saraybosna kuşatmasının ivedilikle sonlandırılması amacına müteallik, gerektiği takdirde BM ve Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (*The North Atlantic Treaty Organization-NATO*) ile hava saldırısı dahil olmak üzere gerekli önlemlerin değerlendirildiğini belirtmiştir (European Union Commission, Bull. EU 1/2-1994, s. 65).

[43] *Markale*, Sırp askerlerinin ikinci bir saldırısına 28 Ağustos 1995 tarihinde uğramıştır. Mezkûr mahalde gerçekleşen ikinci saldırıda 43 sivil hayatını kaybederken, 75 sivil yaralanmıştır. https://balkaninsight.com/2020/08/28/25-years-on-sarajevo-mourns-victims-of-market-massacre/ (Erişim Tarihi 16.12.2021)

Harita 5- Temas Grubu Taslağı (UN Department of Public Information, 1999)

Özelde Avrupa, genelde Batı dünyasında Temas Grubu'nun teşekkülüne dair mezkûr tartışmalar devam ederken, Temas Grubu farklı zaman dilimlerinde bir araya gelmek suretiyle iki yapıdan oluşan bir üniter devletin teşekkül etmesi ve Boşnak ve Hırvatlardan müteşekkil "Boşnak Hırvat Federasyonu'nun" %51, Bosnalı Sırplardan oluşan "Sırp Cumhuriyeti'nin" %49 olarak devlet içerisinde dağılımının gerçekleşmesi hususları üzerine mutabık kalınmıştır (Leurdijk, 2010, s. 465). Temas Grubu, ülkenin farklı etnik yapılar arasında dağılımını şekillendirmesi itibarı ile DBA'nın büyük ölçüde temelini oluşturmuştur. Temas Grubu, temelde iki husus üzerine odaklanmıştır. Bunlardan birincisi, çatışmanın sahadaki seyrine mukabil bir siyasi dağılım yapısı oluşturmak, ikincisi ise, Belgrad'daki Slobodan Milosevic'in Sırbistan'ı ile Pale'deki Radovan Karadzic'in Bosna Sırp toprakları arasındaki irtibatın kesilmesi suretiyle çatışmanın çözümlenmesidir (Leigh-Phippard, 1998, s. 308).

Önceki planlardan farklı olarak Temas Grubunda, çatışan taraflar için alınan kararların bağlayıcı olması açısından 'kabul et ya da terk et' stratejisi benimsenmiş, bu kapsamda, Rusya; Belgrad ve Pale'de Sırplara, ABD; Boşnaklara, Almanlar ise; Hırvatlara süreç ile ilgili baskı yaparken, İngiltere ve Fransa Yugoslavya Konferansının eş başkanları olarak mekik diplomasisi yürütmüştür (Schwegmann, 2020, s. 5).

Temas Grubu devletleri 1995 yazına kadar Sırpları müzakere masasına getirecek yaptırımlar konusunda mutabık kalamamış, bu nedenle grup içerisinde dört farklı görüş ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda ABD'nin 'kaldır ve vur stratejisi'[44] izlenmesi teklifi, Fransa ve İngiltere'nin; ABD'nin tek taraflı hareket etmesi durumunda kara kuvvetleri birliklerini çekebileceğini açıklaması, Rusya'nın hava saldırılarını gereksiz bulduğu ve ABD tarafından gerçekleştirilecek muhtemel bir hava saldırısı olduğu takdirde BM güçlerinin bölgeden çekilmesi gerektiği yönündeki teklifi, Almanya'nın ağırlıklı olarak ABD'nin pozisyonunu desteklemesi, silah ambargosunun kaldırılması ve UNPROFOR bölgedeki mevcudiyetini devam ettirmesi yönündeki teklifleri ön plana çıkmıştır (Owen, 1995, s. 364). Görüldüğü üzere, müzakere sürecine destek veren devletlerin yaklaşımları arasında kesişme noktaları varken, diğer taraftan birbiri ile çelişen ciddi ayrılık noktalarının söz konusu olması, ortak bir yaptırım ve uygulamanın ortaya çıkması anlamında gecikmelere sebep olmuştur. Ortak bir politika ve söylemin oluşmaması sebebiyle, Bosnalı Sırplar ortaya çıkan fikir ayrılıklarından faydalanmış ve Temas Grubu tarafından yapılan anlaşma çağrılarını göz ardı ederek, sahadaki kazanımlarını arttırmak yönünde daha saldırgan bir politika izlemiştir.

Önceki barış planlarında yer alan Bosna Hersek Birliği fikri ve isminden Temas Grubu[45] müzakereleri esnasında vazgeçilmiş ve ülkenin adının Boşnak-Hırvat ve Sırp Cumhuriyetinden müteşekkil Bosna Hersek olması ve ortak başkanlık sistemi ile parlamentodan oluşan merkezi bir hükûmet yapısı ihdas edilmesi üzerine taraflar arasında mutabakat sağlanmıştır (International Conference on the Former Yugoslavia, Communique of the Meeting of Foreign Ministers in Geneva, 30 July 1994, s. 1).

---

[44] 'Kaldır ve vur' stratejisi ile Boşnak ve Hırvatlar lehine silah ambargosunun kaldırılması ve Bosnalı Sırplara yönelik NATO birlikleri tarafından hava saldırısı düzenlenmesi planlanmıştır.

[45] Temas Grubu'nun çalışmaları ağırlıklı olarak "Uluslararası Yugoslavya Konferansı" kapsamında oluşturulan mekanizmalar üzerinden devam etmiştir. Temas Grubu görüşmelerine, Fransa, İngiltere, Almanya, Rusya ve ABD iştirak ederek etkin rol oynamıştır. Temas Grubu çerçevesinde, konular gerektiğinde BM ve NATO nezdinde değerlendirilmiş ve çok boyutlu bir diplomasi/müzakere süreci yürütülmüştür. Temas Grubu çalışmaları neticesinde, Boşnak ve Hırvat Federasyonu ile Sırp Cumhuriyeti'nden müteşekkil Bosna Hersek'in uluslararası sınırları kabul edilmiştir. Bosna Hersek ile Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nin karşılıklı olarak birbirini tanıması üzerine mutabakat sağlanmıştır. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nden ayrılan Bosna Hersek'in karşılıklı olarak birbirini tanıması, bölgesel istikrarın sağlanması adına önemli bir dönüm noktası niteliği taşımıştır. Ek olarak, Temas Grubu çalışmaları neticesinde, Boşnak-Hırvat Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti'nin Bosna Hersek'in devlet bütünlüğüne aykırılık arz etmemek suretiyle, komşu ülkeler ile paralel ilişkiler geliştirmesi, Boşnak-Hırvat Federasyonu'nun %51, Sırp Cumhuriyeti'nin %49 esas alınarak toprak paylaşımının yapılması, mülteci ve yerinden edilmiş kişilerin kendi mahallerine geri dönmesi için gerekli şartların oluşturulması hususlarını ihtiva eden bir tasarı ortaya çıkmıştır. Detaylar için bkz. United Nations, "Contact Group Proposals, April 1995", 29 March 1995, https://search.archives.un.org/downloads/international-conference-on-former-yugoslavia-icfy-1992-1993.pdf (Erişim Tarihi 16.12.2021)

Ne var ki, önceki planlarda olduğu gibi Temas Grubu'nun da yaptırım gücünden uzak olması nedeniyle, Bosnalı Sırplar, uluslararası güçlerin Sırpların elinde bulunan toprak parçasının çoğunluğunu Federasyon'a devrini öngören bir anlaşma hususunda ciddi olduğuna ihtimal vermeyerek planı reddetmiştir (Tindemans, ve diğerleri, 1996, s. 83). Sırpların lideri Milosevic'e Bosna Hersek'i tanıması durumunda Sırbistan ve Karadağ'a uygulanan ambargo ve yaptırımların kaldırılması önerisinde bulunulmuştur (International Conference on the Former Yugoslavia, 13 May 1995). Nitekim barış görüşmeleri neticesinde, başta toprak paylaşımı hususunda ilerleme kaydedilememiş, çatışmada can kayıpları yaşanmaya ve ağır insan hakları ihlalleri işlenmeye devam etmiştir. Bu noktaya kadar, BM Güvenlik Konseyi, NATO ya da müstakil olarak AB ülkeleri, Bosna Hersek'teki çatışmayı "kuvvet kullanımı" yöntemiyle durdurmak hususunda çekimser davranmış, belirgin bir politika ortaya koyamamıştır. Müzakere süreçlerinde kuvvet kullanımı hususu ağırlıklı olarak çatışan tarafları ikna etmek üzere kullanılan bir "araç" olarak değerlendirilmiştir. Ne var ki, bahse konu aktörlerin kuvvet kullanımı hususunu, müzakerelerde bir araç olmaktan çıkarıp, eylem unsuruna dönüştüren iki temel gelişme yaşanmıştır. Bahse konu gelişmelerin birincisi; 6 Temmuz'da başlayıp, 11 Temmuz'da sona eren Srebrenitsa soykırımı olmuştur. Mladic'in kuvvetleri Srebrenitsa'ya 6 Temmuz 1995 tarihinde saldırmaya başlamış, 9 Temmuz'da BM Barış Gücü kapsamında görev yapan Hollandalı askerleri rehin alınmış, 10 Haziran'da ise kalan 370 kadar Hollandalı asker de rehin alınmak suretiyle Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ilk kez şahit olduğu soykırım yaşanmıştır.[46] Bölgede yaşanan soykırımın şiddeti, zaman içerisinde ortaya çıkarken, Sırpları hedef alacak hava saldırıları önünde en büyük engeli kendi askerleri bölgeyi tamamen terk edene kadar geciktiren Hollanda oluşturmuştur (Holbrooke, 1998, s. 96). Srebrenitsa'da yaşananlar uluslararası düzeyde bilinir ve anlaşılır hale gelmeye başlarken, üç yılı aşkın süregelen çatışmanın sona ermesi için uluslararası kamuoyu baskısı da belirginleşerek, hem arabulucuları hem müzakere heyetlerini bu baskının gölgesinde hareket etmeye mecbur bırakmıştır. İkinci olayda ise, Tuzla şehrinin güneybatısında yer alan bir BM üssüne Sırplar tarafından ateş açılmış ve Barış Gücü askerlerinden 29 yaşındaki bir Norveçli hayatını kaybedince (Holbrooke,

[46] Srebrenitsa'ya giren Mladic, kenti Sırp halkına armağan ettiğini, bu itibarla 1804 yılında Osmanlı tarafından bastırılan Sırp isyanının intikamının alındığını ifade etmiştir. Detaylar için bkz. Richard Holbrooke, *Bir Savaşı Bitirmek*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Türkçeye Tercüme: Belkıs Dişbudak Çorakçı, 1998, s.94.

1998, s. 248), BM Güvenlik Konseyi'nin 4 Haziran 1993 tarihli ve 836 sayılı kararı[47] uyarınca Sırplar tarafından ihlallerin gerçekleştirildiği bölgelere Planlı Kuvvet Harekâtı (*Deliberate Force Operation*) düzenlenmiştir. Askeri operasyon, müzakere süreçlerinin karara bağlanmasını hızlandıran bir etken olarak ön plana çıkmıştır. 1992'den itibaren başlayan sıcak çatışmalar, 1995 yılının sonuna gelindiğinde nihayete ermiştir. Barış görüşmeleri Wright-Patterson Hava üssünde Dayton Ohio yakınlarında 1 Kasım 1995'te başlamış ve üç hafta içerisinde sonuçlanmıştır.

5.3. Dayton Barış Anlaşması

Bosnalı Sırplara yönelik NATO'nun operasyonları devam ederken, Boşnak ve Hırvatlar başta olmak üzere, tarafların birbiri üzerine sahada askeri olarak üstünlük kurma çabaları devam etmiştir. Bill Clinton Yönetimi, inisiyatif alarak Dışişleri Bakanı Yardımcısı Richard Holbrooke ile çatışan taraflar arasında uzun süre devam eden müzakereleri neticelendirme yoluna gitmiştir.

ABD Yönetimi, Dışişleri Bakanı Yardımcısı Richard Holbrooke'u görevlendirerek taraflar arasında tekrardan müzakere sürecinin hızlandırılıp çözüme kavuşturulmasını hedeflemiştir. Holbrook mekik diplomasisi ekibi ile birlikte somut anlamda mesafe kat etmeyi amaçlamıştır (CIA P. S., 2013, s. 12). Bu çerçevede, ABD Dışişleri Bakanı Robert Freasure ile Richard Holbrooke tarafından, çatışan tarafların bir araya getirilmesi adına yoğun bir diplomasi süreci yürütülmüş, Sırpların anlaşma zeminini engelleyici girişimlerinin önü ekonomik yaptırım ve askeri güç araçları ile kesilmiştir. Farklı etnik gruplar arasında oluşturulan bir merkezi hükûmette güç paylaşımı yapılması öngörülmüştür. Diğer taraftan, Bosna Hersek Devleti; Bosna Hersek Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti olarak iki yapıya (*entite*) bölünerek, kendi yasama ve yürütme yapısının oluşturulması kararlaştırılmıştır. Kasım 1995'te üzerinde uzlaşılan hususlar, DBA[48]

[47] BM Güvenlik Konseyi'nin 836 sayılı kararı 4 Haziran 1993 tarihinde alınmıştır. Bosna Hersek'te cereyan eden olaylar neticesinde alınan birçok BM Güvenlik Konseyi kararında olduğu gibi, bahse konu karar metninde de etnik temizliğin kanunsuz ve tamamen kabul edilemez olduğu ifade edilmiştir. Vance-Owen Planı için rıza gösteren Boşnak ve Hırvatların takdirle karşılandığının, imzalamayan Bosnalı Sırplardan ise plana sadık kalmalarının talep edildiği hususlarına yer verilen metinde, UNPROFOR'un güvenli bölgelerde kendine yönelik, kısıtlama, sınırlama gibi ortaya çıkacak herhangi bir durumda (BMGK 770 ve 776 sayılı 1992 tarihli kararlarına istinaden) gerekli önlemleri alacağı belirtilmiştir. Mezkûr kararın 10. maddesinde ise; BM Güvenlik Konseyi'nin 816 sayılı ve 1993 tarihli kararın birinci paragrafına atıfla, BM Güvenlik Konseyi sorumluluğu altında, BM Genel Sekreterliği ve UNPROFOR ile koordinasyon içerisinde olmak kaydıyla, üye ülkelerin ve bölgesel organizasyonların, güvenli bölgelerde ve yakınında hava güçlerini kullanmaya muktedir olduğu ifade edilmiştir. Diğer detaylar için bkz. *United Nations Security Council Resolution, S/RES/836,* 4 June 1993.

[48] Dayton Barış Anlaşması, 149 sayfa içerisinde yer alan 11 ayrı ekten oluşmakta ve 1992-1995 yılları arasındaki Bosna Hersek'te cereyan eden savaşı nihayete erdiren anlaşma niteliği taşımaktadır. Anlaşma

olarak tarihe geçmiş ve Kasım 1995 tarihinde ABD'nin Ohio eyaletinin Dayton kentinde Bosna Hersek Devlet Başkanı sıfatıyla Alija Izetbegović, Yugoslavya Federal Cumhuriyeti sıfatıyla Slobodan Milosevic ve Hırvatistan Devlet Başkanı Franjo Tudjman ile anlaşma imzalanmıştır (UN Security Council, A/50/790 S/1995/999, 30 November 1995).

Harita 6- Dayton Barış Anlaşması (UN Department of Public Information, 1999)

Bosna Hersek'in %51 Boşnak-Hırvat Federasyonu ve Sırp Cumhuriyetinden oluşması kararının yanı sıra, Brčko bölgesinin durumu DBA kapsamında karara bağlanmamış ve çözümü ötelenmiştir. Brčko bölgesinin durumuna ilişkin DBA Ek-2'nin 5. maddesinin 2.

içerisinde yer alan bahse konu 11 ayrı ek sırasıyla; **Ek-1A** Anlaşmanın Askeri Yönlerini, **Ek-1B** Bölgesel İstikrarı, **Ek-2** Boşnak Hırvat Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti sınır hatlarını ve ilgili hususları, **Ek-4** Anayasayı, **Ek-5** Tahkimi, **Ek-6** İnsan Haklarını, **Ek-7** Mülteciler ve Yerinden Edilmiş Kişileri, **Ek-8** Ulusal Anıtların Korunmasını, **Ek-9** Bosna Hersek Kamu Kurumlarının Kurulmasını, **Ek-10** Barış Anlaşmasının Sivil Uygulamasını ve **Ek-11** Uluslararası Polis Görev Gücünü ihtiva etmektedir. Detaylar için bkz. *United Nations Security Council Resolution, A/50/790 S/1995/999,* 30 November 1995, s.6.

bendinde yer verildiği üzere, Federasyonun, Sırp Cumhuriyetinin birer arabulucu atamasının akabinde otuz gün içerisinde tarafların üzerinde mutabık kalacağı üçüncü bir arabulucu ataması, aksi bir durum söz konusu olduğu takdirde ise Uluslararası Adalet Divanı tarafından kararlarının bağlayıcılığı kabul edilecek bir arabulucu atanmasını şart koşmaktadır (UN Security Council, A/50/790 S/1995/999, 30 November 1995, s. 49). Brčko coğrafi olarak Bosna Hersek, Sırbistan, Hırvatistan, Boşnak-Hırvat Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti'nin kesiştiği bölgede yer aldığı için, hangi entitenin sorumluluğunda olacağına dair DBA çerçevesinde karar verilememiştir (Ekinci, 2014, s. 20). Bu çerçevede Brčko hususu, DBA kapsamında Boşnak ve Hırvat Federasyonu ile Sırp Cumhuriyeti arasında arazi paylaşımına dair sorunların çözüme kavuşturulamadığı tek bölge olarak kayıtlara geçmiştir (Vail, 2018, s. 313).

1992-1995 yılları arasında cereyan eden çatışma öncesinde Brčko bölgesinin nüfusu etnik olarak Boşnak ve Hırvat çoğunluktan oluşmaktaydı. 1991 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımında, Brčko[49] bölgesinin nüfusu 87.627 olarak kayıtlara geçmiş, bunun %44,1'i (38.617) Boşnak, %25,4'ü (22.252) Hırvat, %20,7'si (18.128) Sırp ve %9,8'inin (8.630) diğer etnik grup mensuplarından oluştuğu tespit edilmiştir (Statistika BiH, 2016). Çatışmanın ilk dönemlerinde Brčko Sırp güçleri tarafından işgal edilmiş ve yıllar içerisinde bölgede Sırp nüfusu DBA sürecinde Sırplar tarafından bir koz olarak kullanılmıştır (Klemenčić & Schofield, 1998, s. 69). Dolayısıyla DBA, Brčko bölgesinin Boşnak ve Hırvat Federasyonu ile Sırp Cumhuriyeti arasında paylaşımına dair hususların tahkimde çözüme kavuşturulması üzerine bir zemin hazırlamıştır.

Tahkim Mahkemesi tarafından Brčko bölgesinin statüsü ile ilgili nihai kararın verilmesi için yürütülen müzakere sürecine Boşnak ve Hırvat Federasyonu'nu temsilen Ćazim Sadiković, Sırp Cumhuriyeti'ni temsilen Vitomir Popović dahil olmuştur (Brčko Arbitral Tribunal for Dispute Over the Inter-Entity Boundary in Brčko Area Award, 1997, s. 2). DBA'nın Brčko bölümünün ikinci bendinde yer alan metin uyarınca, tarafların üçüncü arabulucu üzerine otuz gün içerisinde mutabakata varması, eğer mutabakat zemini oluşmazsa, Uluslararası Adalet Divanı Başkanı tarafından üçüncü arabulucunun atanması

[49] 1991 yılından sonra Bosna Hersek'te ilk nüfus sayımı, 2013 yılında gerçekleştirilmiş ve resmî sonuçlar 2016 yılında açıklanmıştır. 2013 yılında gerçekleşen nüfus sayımında Brčko'nun nüfusu 1991 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımına göre farklılık arz etmektedir. Bu çerçevede, 1991 yılında 87.627 olan Brčko nüfusu, 2013 yılında 83.516'ya, 38.617 olan Boşnakların nüfusu, 35.381'e ve 22.252 olan Hırvatların nüfusu 17.252'ye düşmüştür. Sırpların Brčko'daki nüfusu ise; 1991 yılında 18.128 iken, 2013 yılı nüfus sayımına göre 28.884'e yükselmiştir. Statistika Bosnia and Herzegovina, Censuses 1991 and 2013, http://www.statistika.ba/?show=12&id=30163 (Erişim Tarihi 13.01.2022)

kararı alınmıştır. (UN Security Council, A/50/790 S/1995/999, 30 November 1995, s. 49). Nitekim taraflar otuz gün içerisinde üçüncü arabulucu üzerine mutabakata varamamıştır. Bunun üzerine, Uluslararası Adalet Divanı tarafından Roberts B. Owen, 15 Temmuz 1996 tarihinde üçüncü arabulucu olarak atanarak sürece dahil olmuştur (Brčko Arbitral Tribunal for Dispute Over the Inter-Entity Boundary in Brčko Area Award, 1997, s. 3). Yapılan değerlendirmeler neticesinde, Tahkim Mahkemesi, DBA'nın gereklerinin uygulanabilmesi için uluslararası topluma Brčko'da geçici bir uluslararası gözlemci rejimi (*interim supervisory regime*) ihdas edilmesi çağrısında bulunarak, çatışma sonrasında Brčko'ya dönüşlerin sağlanması, hareket/dolaşım serbestisi elde edilmesi, insan haklarının uygulanabilmesi, tüm vatandaşlar için düzenli polis korumasının sağlanması, ekonomik canlanmanın teşvik edilmesi ve demokratik temsile dayalı hükûmetin kurulması için gözlemci rejimine duyulan ihtiyaç ön plana çıkarılmıştır (Brčko Arbitral Tribunal for Dispute Over the Inter-Entity Boundary in Brčko Area Award, 1997, s. 25). Bu çerçevede, Bosna Hersek Yüksek Temsilcilik makamının Brčko'da bir ofis açması ve Yüksek Temsilci Yardımcısı görevlendirmesiyle, uluslararası gözlemci rejiminin uygulanmasına karar verilmiştir (Brčko Arbitral Tribunal for Dispute Over the Inter-Entity Boundary in Brčko Area Award, 1997, s. 27).

14 Şubat 1997 tarihli Tahkim Mahkemesi kararı uyarınca, DBA'nın uygulanabilir hale gelebilmesi için Brčko'da yürütme yetkilerini haiz uluslararası bir gözlemci rejimi oluşturulmasının akabinde, 15 Mart 1998 tarihinde Tahkim Mahkemesi geçen bir yıllık süre zarfı içerisinde yaşanan gelişmeleri değerlendirmek suretiyle ek kararlar almıştır. Bu çerçevede, gözlemcinin yetkileri idari[50] ve ekonomik[51] yaptırım gücü anlamında arttırılmıştır (Brčko Arbitral Tribunal For Dispute Over Inter-Entity Boundary in Brčko Area Supplemental Award, 1998, s. 9).

5 Mart 1999 tarihli Tahkim Mahkemesi kararlarında, tahkim sürecine iştirak eden tüm tarafların mutabakatıyla uluslararası gözlemci statüsünün, idari ve ekonomik

[50] Bonn Konferansında Bosna Hersek'teki Yüksek Temsilcilik Makamına verilen "tarafların gerekçesiz olarak toplantıya katılmamaları veya DBA'ya ait hükümlerin ihlal edilmesinde veya uygulanmasında gerekli tespitler gerçekleştirilirse, Yüksek Temsilci bu durumda Başkanlık Konseyi üyeleri olmak üzere görevden alma yetkisi" Brčko'da görevli Uluslararası gözlemci rejimine de tanınmıştır. Detaylar için bkz. Arbitral Tribunal For Dispute Over Inter-Entity Boundary in Brčko Area, Supplemental Award, 15 March 1998, para.24.

[51] Bölge ekonomisini canlandırmak adına Uluslararası gözlemci rejimine; Brčko'da gümrük vergisinden muaf ya da özel ekonomik bölge oluşturulması, devlet ve sosyal sermayeli işletmelerin özelleştirilmesi ve Sava nehri limanının bölge ve ülke ticaretine katkıda bulunması amacına müteallik yeniden açılmasına dair yetkiler tanınmıştır. Detaylar için bkz. Arbitral Tribunal For Dispute Over Inter-Entity Boundary in Brčko Area, Supplemental Award, 15 March 1998, para.25.

uygulamalarda devamlılığın sağlanması adına gerçekleştirilmesi planlanan eylemlerin uygulanması için devam etmesi hususu yer almıştır (Brčko Arbitral Tribunal For Dispute Over Inter-Entity Boundary in Brčko Area Supplemental Award, 1999, s. 6). Bahse konu karara ek olarak, Tahkim Mahkemesi, Brčko'nun iki entiteden hangisine ait olması gerektiğine dair sorunu kalıcı olarak çözmeden farklı bir uygulama yöntemi ortaya koymuştur. DBA'nın Bosna Hersek'i iki entiteden oluşan bir devlet ortaya çıkarması kararına benzer şekilde alınan bir karar ile Brčko'nun iki entitenin de hakimiyeti altında olmayan, özerk bir idari yapı olmasına karar verilmiştir. Buna göre, Bosna Hersek egemenliği altında var olan bir kurum olarak Brčko bölgesi (*Brčko District of Bosnia and Herzegovina*), Bosna Hersek Anayasası ve ülkenin ortak kurumlarının yetkilerine sahip olarak oluşturulmuştur. Bu çerçevede, Brčko yönetimi içerisindeki tüm idari yetkilerin, ülkedeki iki entite tarafından temsil edilmesine, Brčko bölgesi yönetimi tarafından uygulanmasına ve iki entite arasındaki sürecin uluslararası gözlemci koordinasyonunda sağlanmasına karar verilmiştir (Brčko Arbitral Tribunal For Dispute Over Inter-Entity Boundary in Brčko Area Supplemental Award, 1999, s. 6). Ek olarak, çatışma öncesi sınırları muhafaza edilen Brčko bölgesinin, Boşnak-Hırvat Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti'nin müşterek hakimiyeti (*condominium*) altında olduğu ve Brčko'nun bahse konu iki entitenin tek başına hakimiyetinde olmayacak şekilde bir birlik hükûmeti altında idaresine karar verilmiştir (Brčko Arbitral Tribunal For Dispute Over Inter-Entity Boundary in Brčko Area Supplemental Award, 1999, s. 7).

Takip eden yıllarda, Brčko'daki uluslararası gözlemci rejimi[52] ile ilgili yeni kararlar alınmıştır. Bu kapsamda, Brčko'da barış, istikrar ve kurumsallaşmanın sağlandığı kanaatiyle, Bosna Hersek Yüksek Temsilcilik makamı tarafından 23 Mayıs 2012 tarihi itibarı ile Uluslararası Gözlemcilik Statüsü askıya alınmış (OHR, 2012) ve Yüksek Temsilcilik makamının Brčko'da yer alan çalışma ofisi 31 Ağustos 2012 tarihi itibarı ile kapatılmıştır (Office of the High Representative, 2012). Gelinen noktada, gözlemci rejimi ve Tahkim Mahkemesi resmi olarak varlığını sürdürmekle beraber Yüksek Temsilcilik

[52] Brčko Tahkim Mahkemesi'nin 5 Mart 1999 tarihli nihai karar metninin 14. maddesinde, Nisan 1997 tarihinde Brčko'ya intikal eden uluslararası gözlemcinin gayretleriyle sayesinde DBA'nın bölgede uygulanması anlamında ilerleme kaydedildiği ve Bosna Hersek Yüksek Temsilcilik makamı ile uluslararası gözlemcinin destekleriyle Bosna Hersek vatandaşlarının Brčko bölgesinin Sırp Cumhuriyeti kısmına giriş ve çıkışları hususlarında hareket özgürlüğünün sağlandığı ve bunun ticari hareketleri müspet anlamda etki ettiği, ekonomik gelişimin sağlanmasına katkı verdiğinin değerlendirildiğine dair görüşleri, bir anlamda uluslararası gözlemci rejiminin gerekliliğine ve uluslararası gözlemci gönderilmesi kararının haklılığını ön plana çıkarmaktadır. Detaylar için bkz. Arbitral Tribunal For Dispute Over Inter-Entity Boundary in Brčko Area, Final Award, 5 March 1999, para.14.

makamının Brčko ofisi kapatılmış ve Brčko'nun yönetimi bölge halkına bırakılmıştır (Ekinci, 2014, s. 20).

Diğer taraftan, Bosna Hersek'in anayasası DBA'nın 4. Bölümünden oluşmaktadır. Bahse konu bölüm içerisinde; temel insan hakları, göçmenler ve yerinden edilmişler, Bosna Hersek'in kurumları ile devlet içerisinde yer alan iki entite arasındaki ilişki, entitelerin sorumluluk alanları, yasama organları, başkanlık konseyi, anayasa mahkemesi, merkez bankası alt başlıkları yer almaktadır. Bir bütün halinde devlet olarak Bosna Hersek'in sorumlulukları ile entitelerin sorumlulukları birbirinden ayrılmaktadır. Bosna Hersek devlet kurumlarının sorumlulukları aşağıdaki 10 başlık altında bir araya getirilmiştir (UN Security Council, A/50/790 S/1995/999, 30 November 1995, s. 63).

Tablo 7- Bosna Hersek Devleti Sorumluluk Alanları

Dışişleri	Göç, mülteci ve sığınmacı politikası ve düzenlemesi
Dış ticaret	İnterpol ile ilişkiler dahil olmak üzere, uluslararası ve entiteler arası ceza kanunlarının uygulanması
Gümrük politikası	Uluslararası iletişim faaliyetlerinin tesis edilmesi yürütülmesi
Para politikası	Entiteler arası taşımacılığın düzenlenmesi
Kurumların mali durumu ve Bosna Hersek'in uluslararası yükümlülükleri	Hava trafiği kontrolü

Tablo 8- Boşnak-Hırvat Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti'nin Sorumluluk Alanları

Bosna Hersek'in bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne bağlı kalmak kaydıyla komşu ülkeler ile ilişki geliştirmek	Her entite parlamenter meclisinin onayı olması şartıyla diğer devletler ya da uluslararası örgütler ile anlaşma imzalayabilir
Bosna Hersek devletinin uluslararası yükümlülüklerini yerine getirmesi için her entite gerekli yardımı sağlayacaktır	
Her entite sınırlarında yaşayan bütün kişiler için uluslararası standartlara uygun ve güvenilir bir yönetim anlayışı içerisinde hareket etmelidir	

Bosna Hersek Devleti, parlamenter meclisi (*parliamentarna skupština*), Halk Meclisi[53] ve Temsilciler Meclisinden[54] oluşmaktadır. Bu kapsamda, parlamenter meclisi; başkanlık konseyi tarafından verilen kararları anayasa ve mevzuata uygun şekilde yasalar çıkarmak, Bosna Hersek devlet kurumlarının faaliyet göstermesi ve uluslararası yükümlülüklerin yerine getirilmesi için gelir kaynaklarının ve miktarlarının belirlenmesi, Bosna Hersek devlet kurumları için bütçenin onaylanması, uluslararası anlaşmaların onaylanması ve diğer entiteler ile karşılıklı olarak mutabakata varılan veya yerine getirilmesi gereken diğer hususları icra etmekle yükümlüdür (UN Security Council, A/50/790 S/1995/999, 30 November 1995, s. 67).

Yürütme organının başı ise 'Üçlü Başkanlık Konseyidir'. Üçlü Başkanlık Konseyi; bir Boşnak ve bir Hırvat üye federasyondaki, bir Sırp üye ise Sırp Cumhuriyetindeki seçimler neticesinde halk tarafından doğrudan yolla seçilmektedir. Dolayısıyla, Üçlü Başkanlık Konseyi üç kurucu halktan birer üye bulundurmak durumundadır. DBA'ya göre, ilk seçimlere özel olarak Başkanlık Konseyi üyeleri iki yıllığına seçilmiştir. Akabinde gerçekleştirilecek seçimlerin ise dört yılda[55] bir düzenlenmesi ve her bir adaya en fazla iki dönem aday olma hakkı tanınması üzerine mutabakata varılmıştır. Başkanlık Konseyi'nin yetkileri ise DBA'da dokuz başlık altında toplanmıştır. Bunlar; Bosna Hersek dış politikasını yönetmek, Bosna Hersek'in büyükelçilerini ve diğer uluslararası temsilcilerini atamak (Federasyon'dan 3'te 2 oranından fazla atama yapılamamaktadır), Bosna Hersek'in üye olduğu ve üye olmak istediği uluslararası ve Avrupa örgütlerinde ülkeyi temsil etmek, Parlamenter Meclisinin onayını almak şartıyla uluslararası anlaşmaların müzakere edilmesi, anlaşmanın yürürlükten kaldırılacağının bildirilmesi ve onaylanması, Parlamenter Meclisi kararlarının icra edilmesi, Bakanlar Kurulunun önerisiyle yıllık bütçenin Parlamenter Meclisine sunulması, Başkanlık Konseyi harcamaları ile ilgili Parlamenter Meclisine yılda bir kere rapor verilmesi, Bosna

[53] Halk Meclisi; üç kurucu halk olan 5 Boşnak, 5 Sırp ve 5 Hırvat üyeden müteşekkildir. Boşnak ve Hırvat üyeler Boşnak Hırvat Federasyonundan, Sırp üyeler ise Sırp Cumhuriyeti içerisinden seçilmektedir. Detaylar için bkz. https://www.parlament.ba/Content/Read/36?title=Op%C4%87i-podaci&lang=en (Erişim Tarihi 16.12.2021)

[54] Temsilciler Meclisi, 42 üyeden müteşekkil olup, üyelerinin üçte ikisi Boşnak-Hırvat Federasyonundan, üçte biri ise Sırp Cumhuriyetinden seçilmektedir. Detaylar için bkz. https://www.parlament.ba/Content/Read/58?title=Op%C4%87ipodaci (Erişim Tarihi 16.12.2021)

[55] Bosna Hersek Başkanlığı Kanununun 2. maddesinin 1. bendine göre, Başkanlık konseyi üyelerinin yetkisi dört yıllıktır. Bahse konu kanunun 5. maddesinin 2. bendine göre; Başkanlık Konseyi üyeleri, başkanlık görevini 8 aylığına yürütmektedir. Mütakip 8 ay için ise, görevini bir diğer Başkanlık Konseyi üyesine devretmektedir. Bu sayede, seçimler sonucu iş başına gelmiş her bir Başkanlık Konseyi üyesinin dört yıllık dönem içerisinde ikişer defa başkanlık görevini icra etmiş olması sağlanmaktadır. Detaylar için bkz. http://www.predsjednistvobih.ba/nadl/default.aspx?id=53748&langTag=en-US (Erişim Tarihi 16.12.2021)

Hersek'teki uluslararası ve sivil toplum kuruluşları ile koordinasyonun sağlanması, son olarak Parlamenter Meclisinde ya da entitelerde üzerinde mutabık kalınan diğer hususların icra edilmesidir[56] (UN Security Council, A/50/790 S/1995/999, 30 November 1995, s. 69).

Modern, demokratik devlet yapısı içerisinde önemli bir pozisyona sahip diğer organ ise anayasa mahkemesidir. Nitekim anayasa mahkemesinin yapısına DBA'nın 4. ekinin 6. maddesinde detaylı olarak yer verilmiştir. Bu çerçevede, Bosna Hersek anayasa mahkemesine dört üye Federasyon çatısı altındaki temsilciler meclisi tarafından, iki üye Sırp Cumhuriyet Meclisi tarafından atanırken, diğer üç üye ise Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Başkanı tarafından, Başkanlık Konseyi ile gerçekleştirilen istişareye dayalı olarak beş yıllığına atanmaktadır (UN Security Council, A/50/790 S/1995/999, 30 November 1995, s. 70).

Esasında, Carrington-Cutileiro barış planından başlamak üzere Bosna Hersek'te oluşturulmaya çalışılan etnik merkezli devlet idaresi, gelinen noktada DBA ile nihai şeklini almıştır. Devletin her kademesinde üç kurucu etnik yapıya tanınan eşit haklar, Bosna Hersek'in bağımsızlığının Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlık süreçleri gibi olumlu anlamda sonuçlanmamasına neden olmuştur. Yukarıda bir kısmına yer verilen Bosna Hersek'in karmaşık ve çok katmanlı yapısına ilave olarak, DBA; şartlarının uygulanma durumunu denetlemek adına 10. Ekinde Yüksek Temsilciliğe (*Office of High Representatives*) yer vermiştir. Yüksek Temsilcilik makamı, DBA'nın tüm eklerinin uygulanmasının denetleme görevinin yanı sıra, çatışma sonrası barış sürecinin sivil inşasına katkı sağlaması için oluşturulmuştur. Ülkeye insani yardımların ulaştırılması, alt yapının yenilenmesi ve ekonominin yeniden yapılandırılması görevlerini de yerine

[56] Başkanlık Konseyinde kararların oy birliği ile alınması esastır. Üç üyeden en azı ikisinin mutabık olduğu kararlarda karşı oy kullanan üyenin mensup olduğu etnik yapının parlamentosunda Boşnak ve Hırvat ise Federasyon, Sırp ise Sırp Cumhuriyetinde bulunan üyelerin üçte iki çoğunlukta desteği aranmaktadır. Bu durum her ne kadar, fazla etnik yapının ülke yönetiminde olduğu durumlarda uygulanmaya çalışılan oydaşmacı demokrasi (*consociational democracy*) fikri ile örtüşse de, uygulamada sorun ve çıkmazların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Nitekim Bosna Hersek özelinde yakın tarihte benzeri bir sorun ortaya çıkmıştır. Başkanlık Konseyi üyeleri olan Boşnak Šefik Džaferović, Hırvat Željko Komšić ve Sırp Milorad Dodik, Dodik'in Bosna Hersek'in İsrail'deki Büyükelçiliğini Kudüs'e taşıma" ve Komšić'in "Kosova'nın bağımsızlığını tanıma" tekliflerini görüşmek üzere 17 Eylül 2020 tarihinde olağanüstü olarak toplanmıştır. Kararların oy birliği ile alındığı konseyde, Sırp üye Dodik'in teklifi bire karşı iki oyla reddedilmiş. Komšić'in teklifi ise; Dodik'in aleyhte kullandığı oy ile kabul edilmemiştir. Zira, DBA'ya göre ülkedeki entitelerin diğer ülkelerle bağımsız ilişki geliştirme hakkı saklı olup, Sırp Cumhuriyeti ile İsrail arasındaki iyi ilişkiler çerçevesinde bu önerinin söz konusu olduğu değerlendirilmektedir. Detaylar için bkz. Dejan Maksimovic ve Lejla Biogradlija, "Bosnalı Sırp liderin 'Büyükelçiliği Kudüs'e taşıma' teklifi reddedildi", *Anadolu Ajansı*, 17 Eylül 2020, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosnali-sirp-liderin-buyukelciligi-kuduse-tasima-teklifi-reddedildi/1976779 (Erişim Tarihi 16.12.2021)

getirmesi beklenen Yüksek Temsilcilik makamı, DBA'ya taraf ülkeler adına, anlaşmayı denetlemekle mükelleftir. Yüksek Temsilcilik makamı ile yakından ilişkili bir diğer uluslararası yapı ise, Barış Uygulama Konseyi (*Peace Implementation Council*) olarak adlandırılan ve DBA sonrası 8-9 Aralık 1995 tarihinde Londra'da gerçekleştirilen toplantının ön plana çıkan bir neticesi olarak tezahür etmiştir (Peace Implementation Council, Office of the High Representative, 1995). Bosna Hersek'te siyasi, sosyal ve ekonomik istikrarın sağlanması ile görevini tamamlaması gereken bahse konu yapı, hali hazırda Yüksek Temsilcilik makamı ile çalışmalarını sürdüren Yürütme Kurulu (*The Steering Board*) ile birlikte siyasi rehberlik görevini ifa etmektedir. Barış Uygulama Konseyi 55 üye ülke tarafından desteklenirken, Yüksek Temsilcilik makamı altında yer alan Yürütme Kurulu 11 üyeden oluşmaktadır (Peace Implementation Council, Office of the High Representative, 1995). Barış Uygulama Konseyi'nin Almanya'nın Bonn şehrinde 10 Aralık 1997 tarihinde gerçekleştirdiği zirvede, Yüksek Temsilcilik makamı başta olmak üzere, DBA sonrası uygulamaları gözden geçirilmesi ve rehberlik edilmesi hususlarında yeni öneriler ortaya koymuştur. Bahse konu zirvenin sonuç bildirgesinde, Yüksek Temsilcilik ile ilgili olarak ön plana çıkan konular şu şekildedir. Barış Uygulama Konseyi, Yüksek Temsilcilik makamı ve personelinin DBA'nın uygulanmasındaki yüksek önemi ve rolüne vurgu yaparken, kendi kendine yetecek bir barış ortamı için gerekli koşulların sağlanması adına faaliyet ve koordinasyondan ilgili makamın sorumlu olduğu belirtilmiştir. İlave olarak, Yüksek Temsilcilik makamının DBA'nın yorumlanmasına ilişkin yaşanacak olan zorlukların çözümünü kolaylaştırmak için ortak kurumlar arasında gerçekleştirilecek toplantıların eşgüdümünü sağlaması görevi tevdi edilmiştir. Başkanlık Konseyi veya Bakanlar Kurulunun DBA'nın uygulanması ile ilgili mutabakata varamadıkları hususlar söz konusu olduğu takdirde, mutabakata varılana dek, Yüksek Temsilcilik makamı tarafından geçici tedbirler alınacak ve uygulamada kalacaktır. Son olarak, tarafların gerekçesiz olarak toplantıya katılmamaları veya DBA'ya ait hükümlerin ihlal edilmesinde veya uygulanmaması hususlarında gerekli tespitler gerçekleştirilirse, Yüksek Temsilci bu durumda başta Başkanlık Konseyi üyeleri olmak üzere, görevden alma yetkisini haizdir ve Yüksek Temsilci tarafından alınan kararlar yargı yoluna kapalı durumdadır (Peace Implementation Council, 1997).

Barış Uygulama Konseyi Yürütme Kurulu siyasi direktörleri, Yüksek Temsilcilik makamının geleceği ve Bosna Hersek'in yerine getirmesi gereken temel yükümlülükler ile ilgili hususları görüşmek üzere Brüksel'de 26-27 Şubat 2008 tarihinde bir toplantı

gerçekleştirmiştir. Bu çerçevede, Yüksek Temsilcilik makamının kapanması[57] için yerine getirilmesi gereken maddeleri '5+2' formülü[58] ile ortaya koyan Yürütme Kurulu sonuç bildirgesinde bazı alanlarda ilerleme kaydedilmesine karşın, ana siyasi partiler arasında yaşanan kronik anlaşmazlıkların bahse konu maddelerin tam olarak uygulanmasını engelleyen sorunlar ortaya çıkardığını belirtmiştir.

Gerek Barış Uygulama Konseyi, gerekse Yüksek Temsilcilik makamının özel bir amaca matuf (*ad hoc)* yapıda ihdas edilmesi, esasında DBA'nın ne kadar kırılgan bir zeminde imzalandığını ortaya koyar niteliktedir. Nitekim taraflar arasındaki gerilimin ve uluslararası siyasetin politika belirsizliğinin bir tezahürü olarak günümüzden yaklaşık 28 yıl önce oluşturulan, Galtung'un ifadesiyle "menfi barış" ortamı, Yüksek Temsilcilik makamı ve Barış Uygulama Konseyi'nin varlığını devam ettirmesine karşın henüz "müspet barış" ortamına evirilememiştir. Bahse konu iki uluslararası yapının, mevcudiyetini devam ettiriyor olmasının iki temel sebebi vardır. Birincisi, 1995 yılında DBA ile oluşturulan Yüksek Temsilcilik makamını gerektiren şartlar ile 1997 yılında Londra Konferansı neticesinde oluşturulan Barış Uygulama Konseyini zaruri kılan etkenler, hali hazırda birer sorun alanı olarak varlığını sürdürmektedir. İkincisi ise, bahse konu iki yapının kuruluşundan itibaren günümüze kadar geçen çeyrek asrı aşkın süre zarfı içerisinde, sorunların çözümü için oluşturulan yol haritaları çare olmamış ya da farklı gerekçelerle uygulanamamıştır. Eğer bahse konu iki yapının henüz varlığını sürdürmesi olumsuz anlamda değerlendirilecek olursa, o takdirde, bu yapılara zemin hazırlayan ve

[57] Barış Uygulama Konseyi Yürütme Kurulu siyasi direktörleri, 18-19 Haziran 2007 tarihinde Saraybosna'da bir araya gelmiş, sorun alanları, iyileştirmelerin görüldüğü hususlarla beraber, Yüksek Temsilcilik makamının 30 Haziran 2008 tarihine kadar kapatılmasına ilişkin konular değerlendirilmiştir. Yüksek Temsilcilik makamının kapatılması hususunun, Yürütme Kurulu'nun Ekim 2007 ve Şubat 2008 tarihlerinde gerçekleştirilmesi planlanan toplantılarda yeniden değerlendirileceği belirtilmiştir. Detaylar için bkz. PIC SB Political Directors, *Declaration by the Steering Board of the Peace Implementation Council,* 19 June 2007, http://www.ohr.int/declaration-by-the-steering-board-of-the-peace-implementation-council-4/ (Erişim Tarihi 16.12.2021). Normal şartlar altında, 30 Haziran 2008 tarihinde kapatılması öngörülen/değerlendirilen Yüksek Temsilcilik makamı, hali hazırda mevcudiyetini sürdürmektedir. Başta Başkanlık Konseyi üyeleri arasındaki koordinasyon ve ilişkilerin güçlü tutulması ve DBA'nın uygulanması hususlarında sorunları çözmesi gereken yapı olan Yüksek Temsilcilik makamı, bilhassa son yıllarda ülke siyasetinde ortaya çıkan sorunların giderilmesi anlamında aktif sorumluluk üstlenmemektedir.

[58] '5+2' şeklinde tasarlanan Yüksek Temsilcilik makamının kapatılması için gerekli şartlar şunlardır: Devlet ve hükûmetin diğer düzeyleri arasında "Mülkiyetin Paylaştırılmasına" dair sorununun kabul edilebilir ve sürdürülebilir çözümü, savunma alanına dair mülkiyetinin (arazi, teçhizat vb.) kabul edilebilir ve sürdürülebilir çözümü, Brčko'daki ile ilgili nihai kararın verilmesi, mali sürdürülebilirlik ve hukukun üstünlüğünün (Ulusal Savaş Suçları Stratejisinin Kabulü, Yabancılar ve Sığınma Kanununun kabulü ve Ulusal Adalet Reform Stratejisinin kabul edilmesi) sağlanmasıdır. "+2" ise; AB ile İstikrar ve Ortaklık Anlaşmasının İmzalanması ve ülkede DBA'ya tam uyum kapsamında Yürütme Kurulu tarafından olumlu bir değerlendirme yapılmış olması. Detaylar için bkz. http://www.ohr.int/agenda-52/ (Erişim Tarihi 16.12.2021) ve http://www.ohr.int/ohr_archive/declaration-by-the-steering-board-of-the-peace-implementation-council/ (Erişim Tarihi 17.12.2021)

sorunun kaynağı hüviyetinde olan DBA'nın gündeme getirilerek tartışılması suretiyle daha yapısal ve varoluşsal alanlarda çözüm önerilerinin araştırılması uygun olacaktır. Nitekim siyasi, sosyal ve ekonomik anlamda süreçlerin iyileştirilmesine katkı sağlaması beklenen ülkedeki uluslararası kurumların varlığını devam ettirmesinden daha önemli olan husus, 1992-1995 yılları arasındaki çatışmanın insan ve toplum düzeyinde sebep olduğu zararların hali hazırda kapanmadığı gerçeğinin farkına varılmasıdır.

Öte yandan, Chandler'e göre, Bosna Hersek'in Dayton sonrası üç etnik yapı etrafında bölünmesi, ülkede yaşayanlar tercihi değil, uluslararası toplumun eylemleri neticesinde ortaya çıkmış ve bu durum demokratikleşme yerine etnik milliyetçi söylem ve siyaseti derinleştirmiştir (Chandler, 2000, s. 164). Bosna Hersek'in devlet, entite, şehir ve belediye düzeylerinde teşekkül eden idari yapısı, uluslararası toplumdan bağımsız hareket etme kabiliyetinin oldukça az olduğu bir netice ortaya çıkarmıştır (Chandler, 2000, s. 155). Ortaya çıkarılan bu durumun temel gerekçesi ise, Batı'nın Bosna Hersek'teki çatışmayı taraflar arasında geçmişten gelen etnik nefretin tezahürü olarak görmesi ve etnik yapıları sahada ortaya çıkan fiili duruma göre birbirinden ayırmak üzere bir siyasa geliştirmesidir (Malcolm, 1995, s. 8). Unutulmamalıdır ki, Sırpların saldırılarını sahada daha etkin bir şekilde gerçekleştirebilmelerinin en büyük etkenlerinin başında uygulanan silah ambargosu gelmiştir. Nitekim birçok bölgede meşru müdafaa hakkından mahrum bırakılan Bosna Hersekli Müslümanlar, bu durum neticesinde yerlerinden edilmiş, geri dönme haklarından mahrum bırakılmış ve dava süreçlerinde eski hale iade kapsamında kararlar alınsa dahi, oluşan *de facto* durumda Sırpların nüfus çoğunluğunu elde etmesi nedeniyle, geri dönüşlerde ciddi zorluklarla karşılaşılmıştır.

Bu noktaya kadar, Bosna Hersek özelinde, detaylı olarak DBA'ya giden süreç anlatılmış ve değerlendirilmiştir. Tezin ilk bölümünde yer alan "kum saati" örneğinde değinildiği üzere, çatışmanın doruğa çıktığı noktada, tarafların ateşkes ve anlaşma süreçlerini normalleşme ve toplumsal uzlaşı süreçleri takip etmektedir. Bosna Hersek örneğinde, sıcak çatışmanın sona ermesine ve anlaşma zeminine kadar geçen sürece detaylı olarak değinilmesinin nedeni, sürece müdahil olan uluslararası aktörlerin gerek çatışmayı durdurma hususundaki tutarsız davranışlarını, gerekse anlaşma zeminini oluşturan maddelerin ne denli sürdürülebilir olduğuna dair inanç(sızlık)larını resmetmektir.

5.4. Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi

İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşturulan yeni dünya düzeni içerisinde, Sovyetleri Birliği'nin dağılması ile Soğuk Savaş'ın sona ermesi, akabinde Yugoslavya'nın çözülmesi ile devam eden bir başka yeni düzen arayışı içerisinde, Bosna Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan sınırları içerisinde cereyan eden savaş ortamı, uluslararası kurumlar başta olmak üzere, uluslararası sistemin en önemli aktörü konumunda olan devletler için yeni bir meydan okuma olarak ortaya çıkmıştır. Çatışmasız, müreffeh ve demokratik bir dünya arayışı ve söylemi çerçevesinde ihdas edilen BM ve uluslararası finans yapıları, 1992 – 1995 yılları arasında, coğrafi olarak kıta Avrupası içerisinde sayılabilecek bir uluslararası krizde, çözüm adına atılacak adımlar hususunda kararları gecikmeli olarak almış ve yaşamını yitiren, yerinden edilen, sahip olduğu imkanlardan mahrum kalan sayıları milyonları bulan insanlara kalıcı çözümler üretememiştir. 1990'lı yıllarda Bosna Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan'da savaş suçlarının işlenmesinin önünün alınamaması ve herhangi bir ulusal yargı organının suç faillerini yargılamasının siyasal ve fiili olanaksızlığı karşısında anılan olaylarla sınırlı olmak suretiyle bir özel yetkili uluslararası ceza mahkemesi kurulması gündeme gelmiştir (Pazarcı, 2020, s. 376).

Bahse konu şartlar ve ortam içerisinde EYUCM'un kurulması görüşü ilk olarak BM düzeyinde 1992 ilkbaharında gündeme getirilmiş, bilhassa eski Polonya Başbakanı olan ve BM Raportörü olarak atanan Tadeusz Mazowiecki sürece katkı sağlayarak, eski Yugoslavya topraklarında ortaya çıkan insanlık dışı eylemlerin BM İnsan Hakları Komisyonu gündemine gelmesi için ön ayak olmuştur (Odman, 1996, s. 140). Özellikle Bosna Hersek sınırları içerisinde cereyan eden çatışma ortamı ve insani kriz durumundan mütevellit, özel yetkili mahkemenin kuruluşuna evirilen süreçte, BM Güvenlik Konseyi tarafından bir dizi karar alınmıştır. Bahse konu kararların ilki, 13 Ağustos 1992 tarihli ve 771 sayılı olan ve Bosna Hersek sınırları içerisinde cereyan eden ağır insan hakları ihlalleri, sivillerin zor kullanmak suretiyle toplu olarak sınır dışı edilmesi, sivillerin toplama kamplarında hapsedilmesi ve insanlık dışı müdahaleye maruz kalması, sivillere, hastanelere ve ambulanslara kasıtlı saldırılar düzenlenmesi ve sivillere yapılacak yiyecek ve sağlık yardımlarının engellendiğine dair ciddi bir sürecin rapor edildiğidir (UN Security Council, S/RES/771, 13 August 1992). Bahse konu kararların ikincisi, 6 Ekim 1992 tarihli ve 780 sayılı olan dosyanın ikinci bendinde yer alan, Eski Yugoslavya coğrafyasında cereyan eden Cenevre Sözleşmeleri ile uluslararası insancıl hukukun ağır ihlallerinin kanıtlanması, araştırılması ve soruşturulması adına BM Güvenlik Konseyi,

BM Genel Sekreteri tarafından "Uzmanlar Komisyonu" oluşturulmasını talep etmiştir (UN Security Council, S/RES/780, 6 October 1992).

Bahse konu kararların üçüncüsü ise, 22 Şubat 1993 tarihinde bölgede cereyan eden olayların uluslararası barış ve güvenlik için tehdit oluşturduğu ve işlenen suçların araştırılması ve kovuşturulması için uluslararası bir ceza mahkemesinin kurulmasının barışın sağlanması ve korunması için katkı sağlayacağı olmuştur (UN Security Council, S/RES/808, 22 February 1993). Mahkemenin kurulma süreci ile ilgili 25 Mayıs 1993 tarihli ve 827 sayılı verilen son kararda ise, Eski Yugoslavya bölgesinde 1 Ocak 1991 tarihinden itibaren ortaya çıkan ağır insan hakları ve uluslararası insancıl hukuk ihlallerinden sorumlu kişileri soruşturma ve kovuşturma amacı ile özel yetkili bir mahkeme kurulması yönünde karar alınmıştır (UN Security Council, S/RES/827, 25 May 1993).

EYUCM, 25 Mayıs 1993'ten 31 Aralık 2017 tarihine kadar geçen süre zarfı içerisinde; 161 kişi hakkında açılan davayı incelemiş, bahse konu davalarda 91 kişi mahkûm edilmiş, 18 kişi için beraat kararı verilmiş, 37 kişi için iddianameler geri çekilmiş, 2 dava Uluslararası Ceza Mahkemesine yeniden yargılama çerçevesinde sevk edilmiş, 13 kişi ise Eski Yugoslavya ülkelerindeki ceza mahkemelerine sevk edilmiş (10 Bosna Hersek, 2 Hırvatistan, 1 Sırbistan) ve 4650 tanık bu süre zarfı içerisinde mahkeme tarafından dinlenmiştir (ICTY, Key Figures of the Cases, 2017). Mahkeme, 29 Kasım 2017 tarihli Prlić ve diğerlerinin hapis cezasına çarptırıldığı oturum ile son hükümlerini vermiş ve faal görevi tamamlanmıştır (ICTY, 2017).

EYUCM, uluslararası sistemin Bosna Hersek'te 1992-1995 yılları arasında cereyan eden çatışma durumuna verdiği karşılık çerçevesinde değerlendirilecek olursa, Nürnberg ve Tokyo Ceza Mahkemelerinden sonra ihdas edilen ilk uluslararası mahkeme olması ve caydırıcılığı sağlamak adına çatışma devam ederken kurulmuş olması itibarı ile ön plana çıkan özelliklere sahiptir. Mahkemeler bir taraftan işlenen suçların ağırlığını ortaya çıkarırken, diğer taraftan kanıtları ve belgeleri kayıt altına almaları itibarı ile güvenilir bir arşiv sistemi ortaya koymakla görevlendirilmiştir. Ne var ki, çatışma tüm şiddetiyle devam ederken ve insanlar hayatlarını kaybederken uluslararası sistemin çatışmanın durdurulması için askeri anlamda müdahale edilmesini tercih etmeyerek, uluslararası nitelikte bir mahkemenin kurulumuna öncelik vermesi, bilhassa BM Güvenlik Konseyi'nin çatışmaya bakış açısını yansıtması açısından düşündürücüdür. Öte yandan, çatışmanın devam ettiği esnada, uluslararası nitelikte ve *ad hoc* yapıda bir mahkemenin

kurulmasının bölgede barışın tesisine katkı sunacağını düşünenlerin bazı gerçekleri göz ardı ettiği aşikârdır. EYUCM Başsavcı Yardımcısı olan David Tolbert bir röportajda, mahkemenin çatışmanın cereyan ettiği ülkelerde siyasallaştığını ve medyada saldırıya uğradığını, bu durumun ana nedeninin bölge insanları tarafından mahkemenin iyi anlaşılmadığını ve insanların mahkemeden tarihi kayıt altına alması ve toplumun kötü aktörlerden arındırılması gibi beklentileri olduğunu ifade etmiştir (Tolbert, 2010). Tolbert'in ifadeleri, bir taraftan mahkemenin beklentilerin altında kaldığını gösterirken, diğer taraftan meşruiyetiyle ilgili soru işaretlerinin varlığına işaret etmektedir. Öte yandan, mahkemenin çatışma henüz devam ederken ihdas edilmiş olmasının oluşturduğu iki farklı durum söz konusudur. Birincisi, EYUCM çatışma devam ederken kurulduğu için, Nürnberg ve Tokyo Mahkemelerinde olduğu gibi, galiplerin adaleti şeklinde tecelli etmemiş olmasıdır (Forsythe, 1994, s. 413). Ne var ki, EYUCM'un çatışmalar devam ederken ihdas edilmiş olması, mahkemenin kendisini ihdas eden mekanizmadan etkilendiği, faaliyetlerinin (yargılamaların) mahkemeyi kuran büyük güçlerin çıkarı etrafında şekillendiği ve bahse konu güçlerce manipüle edildiği iddialarının gündeme getirilmesinin önüne geçememiştir (Meernik, 2003, s. 144). Yukarıda ifade edildiği üzere, bu durum, mahkemeye dair meşruiyet sorunlarını beraberinde getirmiştir. Mahkemenin, çatışma devam ederken ihdas edilmiş olmasının bir diğer yansıması ise, yukarıda detaylı olarak incelenen barış müzakereleri süreçleri ile irtibatlıdır. David Owen ve Cyrus Vance; işlenen savaş suçlarının karşılıksız kalmamasını destekleyen açıklamalarda bulunmuş olmakla birlikte, çatışma devam ederken mahkemenin kurulmuş olmasının, sahada sıcak çatışma halinde olan tarafların barışa ikna edilmesini zorlaştırdığı kanaatini paylaşmışlardır (Forsythe, 1994, s. 410). Bu bağlamda EYUCM, çatışmanın sona ermesini kolaylaştırıcı ve caydırıcı değil, mütareke ve barış amacına müteallik yürütülen müzakerelerde 'zorlaştırıcı' bir unsur olarak ön plana çıkmıştır.

5.5. Bosna Hersek Savaş Suçları Dairesi

BM Güvenlik Konseyi'nin EYUCM tamamlanma stratejisi kapsamında önceliğini hususlardan birisi, mahkemenin faaliyetlerini sonlandırmasından önce, savaş suçları ile ilgili davalara bakmak üzere ulusal yargı düzeyinde gerekli yapılandırmaların hayata geçirilmesi hususu olmuştur. EYUCM tamamlanma stratejisi bağlamında, 2008 yılı itibarı ile alt mahkemedeki davaların, 2010 yılı itibarı ile temyiz davalarının nihayetlendirilmesi hedeflenmiştir (UN Security Council, S/2004/897, 23 November 2004, s. 3). Gelinen noktada EYUCM faaliyetlerini 2017 yılının sonu itibarı ile

tamamlamış olmakla birlikte, mahkemenin faaliyetlerini daha erken bir tarihte sona erdirmesi planı çerçevesinde, orta veya daha alt düzeydeki sanıkların davalarını EYUCM'dan Bosna Hersek'in ulusal yargı organlarına sevk edilmesi üzerine bir planlama oluşturmuştur.[59] Bu itibarla, EYUCM ve Yüksek Temsilcilik Ofisi nezdinde Bosna Hersek'te savaş suçları davalarının görülebilmesi için kapasite geliştirme çalışmalarına başlanmıştır. EYUCM ve Yüksek Temsilcilik Makamı yetkililerinin katılımı ile oluşturulan çalışma grubu hazırlıklarını 21 Şubat 2003 tarihi itibarı ile tamamlamış ve Bosna Hersek Savaş Suçları Dairesinin çerçevesi oluşturulmuştur (ICTY, 2003). BM Güvenlik Konseyi'nin 28 Ağustos 2003 tarihli ve S/RES/1503 sayılı belgesinde, Bosna Hersek Devlet Mahkemesi bünyesinde Savaş Suçları Dairesinin Yüksek Temsilcilik tarafından ivedilikle ihdas edilmesi gerekliliğine vurgu yapılmaktadır (S/RES/1503, 28 August 2003). Gelişmeler neticesinde, Bosna Hersek Devlet Mahkemesi kanununda yapılan değişiklikle birlikte Savaş Suçları Dairesi ihdas edilmiştir (Law on Court of Bosnia and Herzegovina, 2009). Bosna Hersek Devlet Mahkemesi bünyesinde Savaş Suçları Dairesi 9 Mart 2005 tarihinde resmi olarak faaliyete başlamıştır (Human Rights Watch, 2006, s. 1). 1992-1995 yılları arasında gerçekleşen çatışmada işlenen suçlar ulusal düzeyde Bosna Hersek Devlet Mahkemesi bünyesinde ve entite düzeyinde Bosna Hersek Federasyonunda yer alan 10 kantondaki mahkemelerde, Bosna Hersek Sırp Cumhuriyeti içerisinde beş mahkemede ve Brčko Bölgesindeki mahkemede görülmektedir (Ivanišević, 2008, s. 5).

1992-1995 yılları arasında işlenen savaş suçlarının EYUCM faaliyetteyken ve faaliyetlerini sona erdirdikten sonra ulusal düzeydeki mahkemelerde görülmesi yaklaşımının farklı açılardan değerlendirilmesi gereklidir. Birincisi, EYUCM Statüsü'nün 10. maddesinin birinci fıkrasında düzenlenen *non/ne bis in idem* prensibi uyarınca, EYUCM tarafından yargılanmış kişilerin aynı fiilden dolayı ulusal bir mahkemede tekrar yargılanmayacağına dair hüküm verilmiştir (Şen, 2009, s. 25). Bu duruma ek olarak, EYUCM Statüsü'nün 10 maddesinin ikinci fıkrasında düzenlenen *ne bis in idem* prensibi

[59] EYUCM ile ulusal mahkemeler suç fiillerini yargılama açısından aynı anda yetkilendirilmiştir; bir başka ifadeyle EYUCM ile ulusal mahkemeler yargılama hususunda rekabet eder (yarışan yetki/*concurrent jurisdiction*) durumdadır. Karşılaştırma açısından ifade etmek gerekirse, bu durum UCM'de farklıdır. UCM Statüsü'nde, uluslararası mahkemenin yetkisi, ulusal yargı yetkisini tamamlayıcı (*complementary jurisdiction*) olarak ve ona göre ikinci sırada kabul edilmiştir. Öte yandan, Usul ve Delil Kurallarının 11bis maddesi ile EYUCM'un iş yükünün hafifletilmesi ve makul sürede yargılama hakkına riayetinin sağlanması amaçlanmıştır. Buna göre isnat edilen suçların ağırlığı ve failin sorumluluk derecesi göz önünde bulundurulmak suretiyle, davaların ulusal mahkemelere nakli mümkün olmuştur. Detaylar için bkz. Durmuş Tezcan, Mustafa Ruhan Erdem, Murat Önok, *Uluslararası Ceza Hukuku,* 5. Baskı, Seçkin Yayıncılık, 2019, s.323.

uyarınca, kişiler tarafından işlenen fiiller sıradan suçlar olarak tanımlanmışsa, ulusal mahkemeler bağımsız/tarafsız değilse, yargılama kişinin uluslararası cezai sorumluluğunu ortadan kaldırmak maksadıyla yapılmışsa veya dava özenli bir şekilde kovuşturulmamışsa, EYUCM'a bahse konu durumlarda kişileri tekrar yargılama yetkisi tanınmıştır (Şen, 2009, s. 25). Bahse konu önlemler, ulusal düzeyde yargılama usul ve esaslarına dair karşılaşılacak sorunların önüne geçilmesi adına önem arz etmiş ve savaş suçlarına dair yargılamalarda bir standart oluşturulmasını hedeflemiştir.

EYUCM özel yetkili bir uluslararası mahkeme hüviyetinde olduğu için sınırlı bir zaman diliminde faaliyetlerini gerçekleştirilmesi öngörüldüğünden, faaliyette olduğu yıllar içerisinde elde ettiği birikim ve tecrübeyi ulusal düzeye aktarması, Bosna Hersek'in ulusal yargı kapasitesinin geliştirilmesi bağlamında oldukça anlamlıdır. İkincisi, EYUCM faaliyetteyken Bosna Hersek'te savaş suçları mahkemesinin ihdas edilmesi, bilgi paylaşımı, tecrübe aktarımı ve davaların uluslararası düzeyden ulusal düzeye sevk edilmesi/görülmesi bağlamında olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Müspet olarak değerlendirilecek bu gelişmelerin ötesinde, BM Güvenlik Konseyi, EYUCM ve Yüksek Temsilcilik Ofisi tarafından planlanan ve gözetiminde yürütülen ulusal yargı kapasitesi geliştirme ve savaş suçları davalarının ulusal düzeyde görülmesine ilişkin süreçlerin yıllar içerisinde sağladığı katkının değerlendirilmesi de önem arz etmektedir. İnsan Hakları İzleme Örgütüne göre, Mahkemenin mevcut personel sayısı ile vaka yükünü eritebilme yeteneği oldukça sınırlıdır (Human Rights Watch, 2006, s. 11). Diğer taraftan, savaş suçları davaları çerçevesinde tercüme edilmesi gereken materyaller için mahkemenin mevcut kapasitesi yetersizdir (Human Rights Watch, 2006, s. 16). Ulusal mahkemeler ve savcılıklardaki personelin uluslararası suçların kovuşturulması hususunda yeterli eğitim ve deneyime sahip olmadığı ulusal düzeyde ortaya çıkan eksiklikler arasında yer almaktadır (Salvioli, 2021). Bahse konu eksiklikler ve aksayan yönler, Bosna Hersek'te ulusal düzeyde savaş suçları kovuşturma ve yargılamalarının ağır bir şekilde ilerlemesine sebep olmakta ve adaletin tecellisini geciktirmektedir.

Savaş Suçları Dairesi'nde biriken iş yükünü azaltmak adına, içeriği daha karmaşık durumda olan davaların Bosna Hersek Devlet Mahkemesi bünyesindeki Savaş Suçları Dairesi'nde, nispeten daha karmaşık durumda olan davaların ise, diğer ulusal mahkemelere devredileceği bir yapı 2008 yılında yayımlanan Ulusal Savaş Suçları Strateji belgesinde kabul edilmiştir (Salvioli, 2021). Savaş suçları kovuşturma ve yargılamalarına dair düzenleme yapılması ihtiyacı, 2004-2009 yılları arasında ortalama

20 dava gibi oldukça sınırlı bir ilerleme kaydedilmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Yapılan düzenlemelerle birlikte 2009-2021 yılları arasında yıl başına ortalama görülen dava oranı 43,3'e yükselmiştir. Bosna Hersek'te ulusal düzeyde savaş suçları yargılamalarını 2004 yılından itibaren takip etmekte olan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Bosna Hersek Misyonu tarafından paylaşılan verilere göre, mahkemenin faaliyete başladığı yıldan 2008 yılına kadar geçen süre zarfı içerisinde 163 sanıktan oluşan 89 dava tamamlanmıştır (OSCE, 2022, s. 17). 2008 yılında kabul edilen Ulusal Savaş Suçları Stratejisi belgesinden 2021 yılına kadar geçen süre zarfı içerisinde ise, 842 sanıktan oluşan 550 dava tamamlanabilmiştir (OSCE, 2022, s. 17).

2008'den 2021'e kadar geçen süre zarfı içerisinde savaş suçlarının ulusal düzeyde yargılanmasında ortaya çıkan diğer sorunlar göz önünde bulundurularak, Devlet Mahkemesi ve diğer ulusal düzey mahkemeleri arasında davaların seçilmesi ve öncelik verilmesi için yeni ölçütler getirilmiş, adli ve polis kapasitelerini geliştirmeye yönelik tedbirlerin alınması ve tanık ve mağdurların korunması hususlarında güncellenen tedbirleri havi gözden geçirilmiş Ulusal Savaş Suçları Stratejisi kabul edilmiştir (Salvioli, 2021).

Bir başka OSCE raporunda, henüz nihayetlendirilmeyen davaların önündeki engellerden birisinin, sanıkların genellikle ülke dışında bulunmaları ve iadelerinin önünde kanuni engeller olması sebebiyle mahkemeye intikallerinin gerçekleştirilememesi olarak belirtilmektedir (OSCE, 2021, s. 2). Hali hazırda 4000 sanığı içeren 500 davanın ulusal mahkemeler tarafından tamamlanması gerekirken, 2021 yılında yayımlanan Ulusal Savaş Suçları Strateji belgesinde hedeflenen 2023 yılı itibarı ile davaların tamamlanmasına ilişkin hedefin çok uzağında olunduğu ifade edilmelidir (OSCE, 2022, s. 5).

Tablo 9- Bosna Hersek'te 2004-2021 Yılları Arasında Tamamlanan Savaş Suçları Davaları (OSCE, 2022, s. 17)

Yargılamaları Gerçekleştiren Ulusal Mahkemeler → **Yıllar ↓**	**Bosna Hersek Devlet Mahkemesi'nde Görülen ve Tamamlanan Dava Sayısı**	**Bosna Hersek Federasyon Mahkemesi'nde Görülen ve Tamamlanan Dava Sayısı**	**Bosna Hersek Sırp Cumhuriyeti Mahkemesi'nde Görülen ve Tamamlanan Dava Sayısı**	**Bosna Hersek Brčko Bölgesi Mahkemesi'nde Görülen ve Tamamlanan Dava Sayısı**	**Tamamlanan Toplam Dava Sayısı (Yıllara Göre)**
2004	0	5	0	0	5
2005	0	9	1	1	11
2006	2	12	4	0	18
2007	8	11	5	1	25
2008	13	13	4	0	30
2009	17	2	9	1	29

2010	11	8	4	1	24
2011	16	13	6	0	35
2012	9	6	11	1	27
2013	19	9	10	3	41
2014	22	15	12	2	51
2015	26	17	12	2	57
2016	29	21	14	3	67
2017	24	20	11	1	56
2018	25	19	7	1	52
2019	34	14	6	1	55
2020	14	6	6	0	26
2021	16	12	4	3	35
Toplam	**285**	**212**	**126**	**21**	**644**

Özetle, Bosna Hersek Devlet Mahkemesi bünyesinde ve entite düzeyinde yürütülmekte olan savaş suçları davalarıyla ilgili şu tespitler ön plana çıkmaktadır. EYUCM'un savaş suçlarına dair uluslararası mahkeme boyutundaki tecrübe ve birikiminden Bosna Hersek yargı sisteminin kapasitesinin geliştirilmesi için faydalanılmıştır. 1992-1995 yılları arasında çatışmanın yaşandığı coğrafyada ulusal düzeyde mahkemelerin görülüyor olması, mağdurların mağduriyetlerinin tespit edilmeye devam ediliyor olması anlamında önem arz etmektedir. Bu durum, geçmişte yaşananlara ilişkin fail ve mağdurlar nezdinde adalet duygusunun tecelli etmesine imkân sağladığı gibi, savaş sonrası süreçte yetişen yeni nesiller için geçmişte yaşananlara dair daha yakından farkındalık oluşturma potansiyelini beraberinde getirmektedir. Ne var ki, 2004-2020 yılları arasında tamamlanan davalar ve gelecekte tamamlanması öngörülen davalar göz önünde bulundurulduğunda, ulusal düzeydeki yargılamaların tamamlanmasının uzun vadede mümkün olabileceği öngörülmektedir. Bu duruma mahkemenin lojistik ve personel kapasitesinde yaşanan aksaklıklar da eklendiğinde ulusal düzeydeki savaş suçları davalarının nitelikli olarak faaliyet göstermesinin önündeki engellerin aşılması için ulusal ve uluslararası iradenin yaşanan aksaklıkların aşılması için destek olmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Bölümün sonunu, Noel Malcolm'un Bosna Hersek'te 1992-1995 yılları arasında çatışmaya dair bakış açısıyla özetlemek yerinde olacaktır. Batı, şayet Dubrovnik Ekim 1991 tarihinde Sırp güçler tarafından bombalanırken sınırlı bir askeri müdahale seçeneğini değerlendirmiş olsaydı ya da saldırı altındaki Bosna Hersek'in, Nisan 1992'de bağımsız bir devlet olarak tanınması kararının arkasında devleti korumayı teminat altına alacak eylemlerle durmayı başarmış olsaydı, 1992-1995 tarihleri arasında zuhur eden çatışma ortamının önüne geçme imkânı söz konusu olabilirdi (Malcolm, 1995, s. 14). Ne

var ki, BM Güvenlik Konseyi başta olmak üzere, NATO ve diğer ilgili uluslararası aktörler, diplomatik yöntemlerle süreci yönetme kararları neticesinde, daha erken müdahale edilmesi imkânı olmasına karşın, geçen zaman içerisinde daha fazla insanın mağdur olmasına, hayatını kaybetmesine ve çatışma sonrası yönetilmesi güç ve gelecek nesillere sirayet edecek bir miras bırakılmasına imkân sağlamıştır. 1992-1995 yılları arasında işlenen ağır insan hakları ihlalleri ve savaş suçları başta olmak üzere, silahlı çatışma hukuku ve teamüllerine aykırı gerçekleştirilen eylemlerden sorumlu olanların cezalandırılması için EYUCM ihdas edilmiştir. Diğer taraftan, EYUCM'un çatışma devam ederken ihdas edilmesi, barış müzakereleri için sorun teşkil eden bir unsur olarak ön plana çıkmıştır. Savaş suçu işleyen faillerin, çatışma sona erdikten sonra yargılanacaklarını biliyor olması, müzakere masasında anlaşma zemini oluşturulmasını zorlaştırmıştır. Çatışma sonrası barış inşası çerçevesinde yargılamaların gerçekleştirilmesi anlamında önemli bir boşluğu doldurmuş olan EYUCM'un, Bosna Hersek özelinde toplumsal uzlaşıya katkısı, tezin araştırma bölümünde bilahare değerlendirilecektir.

6. BÖLÜM: RUANDA ÇATIŞMA SÜRECİ

Bu bölümde, çatışma sonrası barış inşasını ve toplumsal uzlaşıyı şekillendiren etkenlerin başında, Ruanda'nın sömürge geçmişi ve uygulanan politikalar geldiği için, ağırlıklı olarak tarihi arka plan üzerinde durulacaktır. Tarihsel düzlemde, Almanya ve Belçika sömürge geçmişine sahip olan Ruanda'da, halk Hutu, Tutsi ve Twa şeklinde sınıflandırılmış, Belçika'nın sömürge yönetiminin son dönemine kadar azınlık durumunda olmasına karşın, devlet kademeleri, bürokrasi ve ekonomide Tutsi ağırlığı ön plana çıkmıştır. Bağımsızlık arifesinden itibaren Hutuların görünür ve yönetir hale geldiği Ruanda, sömürge döneminin ayrıştırıcı uygulamalarının etkisiyle, Tutsilerin Hutulara karşı ve Hutuların Tutsilere karşı izlediği politikalar arasında sıkışmış bir nitelik taşımıştır. 1994 yılında aşırı Hutular tarafından, Tutsi ve ılımlı Hutuların soykırıma uğradığı dönemde yaşananlar, bu bağlamda geçmişin izlerini taşıdığı gibi, soykırım sonrası barış inşası ve toplumsal uzlaşı sürecini de etkiler mahiyettedir. Bu çerçevede, Ruanda'da sömürge döneminde uygulanan politikaların Hutu ve Tutsiler üzerindeki etkisi, soykırımın BM'nin ilgili organlarınca önlen(e)memesi, çatışma sonrası barış inşası sürecinin seyri ve RUCM'un kuruluşuna evirilen aşamalar incelenecektir.

6.1. Ruanda'da Çatışma Süreci

Ruanda, Büyük Göller bölgesi olarak adlandırılan coğrafi konumda bulunan ve 1962 yılında Belçika'nın çekilmesiyle bağımsızlığını elde eden bir Orta Afrika ülkesidir. Ruanda'nın kuzeyinde Uganda, güneydoğusunda Tanzanya, güneyinde Burundi ve batısında Demokratik Kongo Cumhuriyeti yer almaktadır. Tarihsel düzlemde değerlendirildiğinde Ruanda, gerek 1960'lı yıllarda diğer Afrika ülkelerine benzer şekilde bağımsızlığını elde etmiş olması, gerekse sömürge dönemini müteakip ülkenin siyasi sahnesinde darbe yönetimlerinin yer alması itibarıyla, diğer bölge ülkeleriyle benzer özellikleri barındırdığı vurgulanmalıdır. Ruanda tarihini, ülkenin sosyal, siyasal ve ekonomik anlamda kaderini şekillendiren ve diğer bölge ülkelerinden ayıran dönüm noktalarından biri ise; 1994 yılında gerçekleşen soykırımdır. Soykırımın hangi taraflar arasında, hangi gerekçelerle ve nasıl gerçekleştirildiğinin, soykırım sonrası Ruanda'nın sosyal ve siyasal anlamda nasıl şekillendirildiğinin anlaşılması adına, bu noktadan itibaren tarihi kırılmalara sebep olan önemli olaylara yer verilmesi faydalı olacaktır.

Ruanda'da Almanya ve Belçika sömürge dönemlerinde Hutu ve Tutsiler üzerinde uygulanan politikaların günümüze kadar tesir etmesinin arka planında, Hutu ve Tutsilerin

Batılı güçler tarafından ırk olarak ayrıştırılması gerçeği yatmaktadır. Nitekim 1920'li yıllarda Ruanda'da Belçika adına yönetimde bulunan Pierre Rykmans, Tutsilere yönelik müspet yaklaşımlarını gerekçelendirirken "Tutsi" ifadesinin saltanat anlamını taşıdığını ve ırki mevcudiyetlerinin tek başına diğer ırklar karşısında Tutsilere büyük bir prestij sağladığını ifade etmektedir (Melson, 2003, s. 328). Sömürge öncesi dönem çerçevesinde Hutu, Tutsi ve Twa kavramlarının etnik bir ayrım mı ya da sınıfsal farklılık mı olduğuna dair akademik tartışmalar hali hazırda devam ederken, genel kabul, taraflar arasındaki ayrımın modern etnik anlamda bir farklılık olmadığı, tarafların aynı dili konuştuğu, benzer dini değer ve anlayışlara sahip oldukları ve ortak coğrafyayı paylaştıkları üzerinde yoğunlaşmış durumdadır (Longman, 2009, s. 35). Hutu, Tutsi ve Twa arasındaki ayrım, sosyal sınıf ve mesleki temelde teşekkül etmiştir. Nitekim geçmişte Tutsiler; ağırlıklı olarak hayvancılık, Hutular; tarım, Twalar ise; avcılık ve çömlek satışı ile geçimlerini sürdürmüştür (Longman, 2009, s. 35). Mesleki ilgi alanlarının ötesinde, Tutsilerin sosyal ve siyasal düzene egemen olma çabasının ön plana çıktığı vurgulanmalıdır (Longman, 2009, s. 35).

6.2. Ruanda'nın Almanya'nın Sömürgesi Olduğu Dönem (1884 – 1916)

Afrika kıtasının Avrupa devletleri arasında bölünmesi adına kuralları belirleyen 1884-1885 Berlin Konferansı[60], bölgenin sömürge olarak siyasi coğrafyasını belirlemiş, bir anlamda kaderini çizmiştir (Griffiths, 1986, s. 204). Almanya diğer emperyalist devletler gibi Afrika'da bir sömürge imparatorluğu oluşturmak amacıyla ilk etapta Angola'dan Orange Nehrine kadar olan kıyıları ele geçirmiştir. Alman Şansölye Otto von Bismarck, 1884 yılında Güneybatı Afrika'da bir himaye (*protektora*) kurduklarını ilan etmiştir. Almanya Tanganyika (bugünkü Tanzanya), Ruanda ve Burundi bölgelerinde büyük toprak parçaları elde etmiş, 1886 ve 1890 yıllarında İngilizlerle imzaladıkları anlaşmalarla[61] Alman Doğu Afrika'sı olarak adlandırılan coğrafyada hakimiyet alanı

[60] Afrika'da 1900'lü yıllara gidilen süreçte, Portekiz, İspanya, Fransa, İngiltere ve Belçika'ya kıyasla henüz toprak elde etmeye başlayan Almanya, Başbakan Bismarck'ın daveti ve Fransa'nın desteği ile Avrupa devletleriyle 1885'te Berlin Konferansı kapsamında bir araya gelmiştir. Bahse konu konferansla birlikte Afrika'nın Avrupalı devletler arasında taksimi başlamıştır. Detaylar için bkz. İdris Bostan, "Orta Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu (1893-1895)", *Belleten*, 1990, s.665-668. Ek olarak, Berlin Konferansı 15 Kasım 1884 ile 26 Şubat 1885 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bahse konu konferans, Batı Afrika Konferansı olarak da adlandırılmaktadır.

[61] Büyük Britanya ve Almanya arasında 1 Temmuz 1890 tarihinde imzalanan Heligoland-Zanzibar Anlaşması ile iki ülkenin bölgede çatışan çıkarları geçici olarak çözüme kavuşmuştur. Anlaşmaya göre; Tanganyika Alman sömürgesi olmuş, buna karşılık Almanlar İngilizlerin sömürgesi konumunda olan Kenya'daki emellerinden vazgeçmiştir. Ek olarak; İngilizler Heligoland'ı 1807 yılında Danimarka'dan almıştır. Almanlar, Heligoland'ı İngilizlerin Malta, Cebelitarık ve Capetown'daki üsleri gibi büyük bir deniz üssüne dönüştürebileceklerini düşünerek bu talepte bulunmuştur. Detaylar için bkz. Thomas

oluşturmuştur (Ataöv, 1977, s. 21-22). Gelişmeler doğrultusunda, Alman hekim Richard Kandt[62] 1898 yılında Ruanda'ya Nil Nehri'nin kaynaklarını araştırmak üzere gelen ilk yabancı olarak ön plana çıkmaktadır (Des Forges, 2011, s. 24). Almanya adına sömürge valiliği Ruanda'da 1908 yılında ihdas edilmiş ve bu görev ilk olarak Richard Kandt tarafından deruhte edilmiştir (Rwandan Presidency, 1999, s. 12).

Almanya'nın Ruanda'yı sömürgesi olarak işgal etmesinin hemen öncesinde, ülkede Hutular nüfusun %80'ini, Tutsiler ise %10-14'lük bir kesimini, Twalar ise %5'lik bir bölümünü oluşturmaktaydı (Ataöv, 1977, s. 410). 1860-1895 yılları arasında ülkenin Tutsi Kralı olan Kigeri Rwabugiri tarafından, Ruanda'nın büyük bir bölümü kontrol altına alınmaya çalışılmış ve merkeziyetçi bir yönetim anlayışı benimsenmesi hedeflenmiştir (Magnarella, 2000, s. 26). Ülkede merkeziyetçi bir yönetim anlayışı ihdas etmeye çalışan Rwabugiri, ülkenin kuzey, kuzeybatı ve güneybatı bölgelerinde merkezi idareden bağımsız olarak varlığını sürdürmeye çalışan Hutular ile 1860 – 1895 yılları arasında mücadele etmiştir.[63] Bahse konu dönem içerisinde Tutsiler; Hutu nüfusu üzerinde askeri, siyasi ve ekonomik anlamda baskın güç konumunu pekiştirmiştir (Magnarella, 2000, s. 26). Almanlar 1884 yılında, Büyük Göller yöresi ve günümüz Ruanda topraklarını işgal ettiklerinde, Burundi ve Tangankiya'ya kıyasla Ruanda'da daha güçlü ve merkeziyetçi bir yapı ile karşılaşmıştır. Bahse konu dönemde Ruanda'da, kral (*mvami*), danışmanlar konseyi, kraliçe ve konseyden oluşan, kendi içerisinde organize ve hiyerarşik bir idari yapı mevcuttur (Öztürk, 2014, s. 16).

Pakenham, *Afrika'nın Paylaşımı*, Hece Basım Yayın, 2019, Türkçe Tercüme: Dilan Pamuk, s.390. Günümüzde, Almanya'nın kuzeyinde Schleswig-Holstein eyaletine bağlı olan Heligoland Adası, bahse konu anlaşma ile Almanya'ya devredilmiştir. Anlaşma aynı zamanda, Almanya'nın Zanzibar himayesi, Uganda ve Witu ile Juba Nehri arasındaki doğu Afrika kıyıları üzerindeki iddialarını Büyük Britanya'ya devretmesine imkân sağlamıştır. Buna mukabil; Büyük Britanya Victoria Gölü'nden Kongo eyaletine ve güneybatı sınırı Nyasa Gölü'nden Tanganyika Gölü'ne kadar uzanan, doğu Afrika anakarasında bir Alman nüfuz alanını kabul etmiştir. Detaylar için bkz. *German History in Documents and Images,* Volume 5. Wilhelmine Germany and the First World War, 1890-1918, Anglo-German Treaty [Heligoland-Zanzibar Treaty] (July 1, 1890).

[62] Richard Kandt Yahudi asıllı olup Sömürge Valisi olarak 1897 – 1913 yılları arasında hizmet etmiştir. Kandt; aynı zamanda psikiyatr, etnograf, botanik uzmanı ve yazardır. Detaylar için bkz. Alison Des Forges Liebhafsky, *Defeat Is the Only Bad News: Rwanda Under Musinga 1896-1931*, The University of Wisconsin Press, 2011, s.24.

[63] Kral Musinga otoritesinin zayıf olduğu kuzeydoğuda Bugoyi'de Nyundo, kuzeyde Mulera'da Rwaza ve doğuda Gisaka'da Zaza ve güneydoğuda Bukunzi'de Mibilizi bölgelerinde hakimiyetini arttırmak adına Alman sömürge yönetiminin desteğini almıştır. Detaylar için bkz. Timothy Longman, *Christianity and Genocide in Rwanda*, Cambridge University Press, 2010, s.40.

6.2.1. Ruanda'da Almanya Sömürge Yönetimi Uygulamaları

Almanlar, ülkedeki mevcut Kralı çıkarları doğrultusunda destekleme yönünde bir politika izlemiştir. Yukarıda ifade edildiği üzere, ülkedeki görece yerleşik idari yapı Almanlar tarafından kontrol edildiği takdirde, az sayıda personel ve daha geniş bir etkiyle ülkenin yönetilebileceği fikrini doğurmuştur. Bu sebeple, Alman sömürge idaresi tarafından ülkeye görevlendirilen personel sayısı sınırlı sayıda kalmıştır (Rwandan Presidency, 1999, s. 12). Özetle, sınırlı sayıda personel üzerinden ülkenin yönetilmesi, mevcut idari yapı üzerinde tahakküm kurmak suretiyle mümkün olmuştur.

Bahse konu durum, sömürge dönemi öncesinde de var olan idare biçiminin, Tutsi lehine daha fazla merkezileşmesini, Hutu yoğunluklu bölgelerin Tutsiler tarafından kontrol altına alınmasını ve Tutsilerin gücünü tahkim etmesine imkân sağlamıştır. 1896-1931 yılları arasında Ruanda kralı olan Yuhi Musinga, ülke genelinde kendi pozisyonunu kuvvetlendirmek amacıyla Alman sömürge gücünün imkanlarından faydalanırken, Almanlar ise, Musinga üzerinden sömürge otoritesini sağlamlaştırma yoluna gitmiş ve taraflar kazan kazan yaklaşımı çerçevesinde birbirlerinden fayda sağlamıştır (Louis, 1964, s. 203). Alman sömürge yönetimi, 1908 yılından önce Ruanda'yı Usumbura üzerinden, Usumbura'yı da Darüsselam (Almanya adına bölge valisi burada yaşadığı için) üzerinden yönetmiştir. Bu sebeple, Ruanda'nın Almanya tarafından dolaylı (*indirect*) olarak yönetildiği bilinmektedir (Rwandan Presidency, 1999, s. 12). Paul Rusesabagina[64]; Alman sömürge yönetimi idarecilerinin ülkeye intikalinin ilk etapta dokuz yıl sürdüğünü ve idare ofisinin on üçüncü yılın sonunda ihdas edildiğini ifade etmektedir (Rusesabagina, 2009, s. 21). Almanya'nın Ruanda'yı dolaylı olarak yönettiği iddiasını taşıyan tanımlamalardan bir diğeri ise; Alman sömürge yönetiminin, ülkedeki mevcut siyaset ve adalet sistemini değiştirmeden, bilhassa kralı etkisi/kontrolü altına alarak yönetmesi ile irtibatlıdır (Reyntjens, 2018, s. 517). Özetle, Almanya, Ruanda'yı, yerleşik Valisi Tanzanya'da olduğu ve mevcut Kral üzerinden bir sömürge yapısı oluşturma yönünde politika izlediği için ülkeyi dolaylı olarak yönetmeyi tercih etmiştir.

Alman sömürge yönetimi ve Kral Musinga'yı birbirine yaklaştıran bir dizi gerekçe söz konusudur. Ruanda 1896 yılında Almanya'nın sömürgesi haline geldiğinde dönemin

[64] 1994 yılında yaşanan soykırım sürecinde Kigali'de bir otelde müdür yardımcısı olarak görev yapan Paul Rusesabagina, bireysel girişimleriyle 1200'den fazla Tutsi ve ılımlı Hutu'nun hayatını kurtarmasıyla ön plana çıkmış bir figürdür. Detaylar için bkz. Paul Rusesabagina, *An Ordinary Man*, Bloomsbury Publishing, 2009, s.13. Rusesabagina tarafından kaleme alınan "An Ordinary Man" isimli hatıratta, Ruanda'nın Alman ve Belçika sömürge dönemlerindeki uygulamalarına ilişkin değerlendirmeler bulunmaktadır.

Kralı Musinga, siyasi anlamda meşruiyet sorunu yaşamaktaydı (Reyntjens, 2018, s. 517). Bilhassa kuzey halkı Musinga'ya karşı itaatsiz tavrı ile ön plana çıkarken, Kral'ın gücü kendi kontrol alanı dışındaki bölgelerde sembolik olmaktan öteye geçmemekteydi (Reyntjens, 2018, s. 517). Kral ülke genelindeki gücünü pekiştirmek adına 1912 yılına kadar Almanların desteğini almış ve ortaya çıkan isyanları bastırmak için katliamlar yapılmış, köyler yakılıp yıkılmış ve ileri gelenler öldürülmüştür (Reyntjens, 2018, s. 517). Dolayısıyla bahse konu tarih aralığında cereyan eden gelişmeler ve uygulamalar, yerel siyasi dinamiklerin ötesinde, sömürge uygulamalarının sonucunda şekillenmiştir.

Alman sömürge yönetimi altında gerçekleşen bazı uygulamalar, zaman içerisinde Hutu ve Tutsiler arasındaki ilişkilerin daha fazla gerilmesine ve ortak paydalardan ziyade, farklılıklar üzerine Hutu ve Tutsi söyleminin inşa edilmesine sebep olmuştur. Hutu ve Tutsilere yönelik uygulama farklılığının ortaya çıktığı hususlardan biri; Alman sömürge yönetimi tarafından alınan "vergi toplama" kararıdır. Alman sömürge yönetimi tarafından 1914 yılında ülkede vergi sistemi uygulamasına geçilmesi yönünde karar verilmiştir. Dönemin kralı Musinga, vergi toplama yetkisini haiz makam olarak kendisini gördüğü ve otoritesinden feragat etmek zorunda bırakıldığı için ilk etapta karara itirazını dile getirmiştir (Des Forges, 2011, s. 89). Ne var ki, Alman sömürge yönetiminin Tutsi soylularının toplanacak vergilerden kârlı bir pay elde edeceğini ilan etmesinden sonra Musinga itirazını geri çekmiş ve Hutular ağır vergi yüküyle muhatap olmak zorunda bırakılmıştır (Des Forges, 2011, s. 89). Bu sebeple, Alman sömürge yönetimi tarafından uygulanan vergi sistemi, Hutu ve Tutsiler arasındaki ayrımcılığın bir tezahürü olarak ortaya çıkmaktadır.

Alman sömürge yönetimi kraliyetin gücünün genişletilmesi yönünde bir politika izlemiştir. Kandt, sömürge valiliği döneminde, Hutuları "medenileşmemiş ve itaatsizliğe meyilli" bireyler olarak tanımlamıştır (Des Forges, 2011, s. 106). Musinga'nın krallığı döneminde Hutuların yoğun olarak yaşadığı Bushiru bölgesinde, kraliyetin etki alanını genişletmek yönündeki politikası, yerel halkın direnişi ile karşılaşmış, Musinga'nın talebi üzerine Alman sömürge güçleri tarafından 1909-1914 yılları arasında bölgeye dört sefer düzenlenmiştir (Des Forges, 2011, s. 107).

Alman sömürge yönetimi tarafından, ülkedeki Katolik misyonerlerin okulları dışında, gençlerin seçkinler sınıfının üyeleri olan babalarının ardından kendi ekollerini devam ettirmesi adına 1910-1914 yılları arasında ülkede bir Alman okulu açılmıştır (Des Forges, 2011, s. 95). Açılan okul ilk yıllarında, Tutsilerden beklenen ilgiyi çekememiştir. Bu

sebeple, Alman sömürge yönetimi tarafından 1913 yılında Kigali'de yeni bir okul açılmış ve iki Ruandalı öğretmeni okula görevlendirerek Tutsilerin sunulan imkanlardan faydalanması ve tercih etmesi hedeflenmiştir. Alman sömürge yönetimi aynı zamanda Musinga'ya baskı yapmak suretiyle Tutsi seçkinlerinin çocuklarını okula göndermesini talep etmiştir (Des Forges, 2011, s. 95).

Ruanda'daki Alman sömürge yönetimi Hutu ve Tutsi ayrımını ortaya çıkarmamış olsa dahi, sömürge yönetimi yaklaşımı/anlayışı, Hutu ve Tutsiler arasındaki ayrışmayı derinleştirmiş ve katılaştırmıştır (Reyntjens, 1999, s. 120).

6.3. Ruanda'nın Belçika'nın Sömürgesi Olduğu Dönem (1916 – 1962)

Birinci Dünya Savaşı devam ederken, Ruanda'da Alman sömürgesi bir taraftan gücünü kaybetmeye başlamış, diğer taraftan bu topraklar farklı güçlerin kontrolü altına girme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Almanya'nın kontrolü altında olan bölgelerden Tanganyika İngilizlerin kontrolü altına geçerken, Belçika, Kongo'da bulunan sömürge yönetimini genişletmek suretiyle bölgedeki Alman hakimiyetine son vermiştir (Griffiths, 1986, s. 205). Belçika'nın Ruanda'yı işgali ile oluşan *de facto* durum, ilerleyen süreçte resmiyet kazanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonunda 1919 yılında düzenlenen Paris Barış Konferansı neticesinde, Alman sömürgeleri Milletler Cemiyeti'nin denetimine bırakılmış, galip olan itilaf devletleri Almanya'nın sömürgesi altında bulunan ülkeleri (Togo, Kamerun, Namibya, Tanzanya, Ruanda-Burundi) içeren toprakları aralarında paylaşmıştır. Bu çerçevede; İngiltere en büyük payı talep etmiş ve Tanzanya dahil olmak üzere Güney Afrika'da hakimiyet elde etmek üzere Alman Batı Afrika'sını (bugünkü Namibya) kontrolü altına almıştır. Fransa; Togo ve Kamerun'u elde ederken, Belçika'ya bu paylaşımdan Ruanda-Urundi[65] kalmıştır (Pakenham, 2019, s. 741). Paris Barış Konferansı'nın 30 Ocak tarihli kararı uyarınca Alman sömürge devletleri Milletler Cemiyeti'nin manda sistemine[66] devredilmiştir.

[65] BM manda yapısı kapsamında Belçika'nın yönetimine verilen Ruanda-Urundi, ayrı ülkeler olmakla birlikte, dönemin şartları itibarı ile Belçika'nın kontrolü altında bulunan bir bölge olarak kayıtlara geçmiştir. Bu süreçte ülkenin adı 1962 yılına kadar olan resmî kayıtlarda 'Urundi' olarak yer almıştır. Bağımsızlığın ilan edildiği 1 Temmuz 1962 tarihinden itibaren ise ülkenin ismi Burundi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Detaylar için bkz. UN. General Assembly (17th session:1962), A/RES/1749(XVII), Admission of the Kingdom of Burundi to membership in the United Nations. Bu sebeple, tezde 1962 yılına kadar olan süreç bağlamında 'Urundi', 1962 yılı sonrası süreci ifade ederken ise 'Burundi' kullanılmıştır.

[66] Manda sistemine yönelik tartışmalar henüz savaş devam ederken gündeme gelmiştir. Bu kapsamda; kendini yönetemeyen bölgelerin yönetilmesi, demokratik hükûmetlerin bahse konu bölgelerde barışın,

Ruanda ve Urundi üzerinde Belçika mandası 1923 yılında Milletler Cemiyeti tarafından kabul edilmiştir. Ruanda ve Urundi, Belçika'nın ülkeleri idaresinde kolaylık sağlanması amacıyla 1925 yılında Belçika Kongo'su ile birleştirilmiştir. Takip eden yıllarda, uluslararası sistem değişikliği ile Ruanda'nın Belçika nezdindeki statüsü de değişime uğramıştır. Ruanda, 12 Aralık 1946 tarihli BM Genel Kurul kararı ile uluslararası vesayet sistemi çerçevesinde Belçika'nın vesayeti altına bırakılmıştır (UN General Assembly, A/159/Rev2, 12 December 1946). Bu çerçevede, Ruanda ve Urundi'de birer Belçikalı komiser bulunması, her iki ülkeden sorumlu olan Genel Vali Yardımcısının Belçika Kongosu Genel Valisinden emir alması şeklinde idari bir hiyerarşik idari düzen oluşturulmuştur (Ataöv, 1977, s. 409). Ruanda ve Urundi'nin Belçika yönetimi altında idaresi 1962 yılına kadar devam etmiştir. 1961 yılında Hutu liderlerinin bağımsız Ruanda Cumhuriyetini ilan etmesi ve Tutsi monarşisini Kigali'ye sürgüne göndermesi ile Ruanda ve Urundi arasında ortak bağ kalmamış, Urundi ise 1966 yılına kadar anayasal monarşi ile yönetilmeye devam etmiştir (Magnarella, 2000, s. 29).

6.3.1. Ruanda'da Belçika Sömürge Yönetimi Uygulamaları

Belçika manda yönetimi, Almanlardan devraldıkları, ülkenin Kral (*mvadi*) tarafından yönetilmesi, kralın yerli soylular tarafından seçilmesi ve Genel Vali Yardımcısı tarafından onaylanması gibi yönetim sistemine ilişkin hususlarda değişikliğe gitmemeyi tercih etmiştir. Belçika manda yönetimi 1923 yılından 1926 yılına kadar ülkedeki idari ve siyasi yapıya büyük müdahalelerde bulunmamıştır. Ne var ki, 1926-1931 yılları arasında Belçika manda yönetimi tarafından yapılan yapısal değişiklikler ülkedeki siyasi gelişmeleri tedrici olarak değiştirir niteliğe sahiptir (Prunier, 1997, s. 26)**.** Belçika'nın sömürge temsilcisi olarak Ruanda'da bulunan Georges Mortehan'ın etkili olduğu ve "Mortehan Reformları" olarak adlandırılan idari, ekonomik ve sosyal reformlar neticesinde başta geleneksel yönetim yapısında değişimler söz konusu olurken, tarım ve

düzenin ve iyi hükûmetin tesisinden sorumlu olması, anlaşmalarda belirtilen şartlara bağlı olarak muhafız (mandater) devletin Milletler Cemiyetine karşı sorumlu olacağına ilişkin hususlar kaleme alınmıştır. Detaylar için bkz. W. E. Rappard, "The Practical Working of the Mandates System", *Journal of the British Institute of International Affairs*, Volume 4, Issue 5, September 1925, s.206. Ayrıca; Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda sömürgeci olarak farklı coğrafyalarda mevcudiyetini koruyan itilaf devletleri, sömürge durumunda olan toprakların kendi başlarına, mevcut imkanlarıyla bağımsız devletler gibi hareket edemeyeceği yaklaşımını ileri sürmüştür. İtilaf devletleri bu itibarla, kendi kendini yönetemedikleri iddiasını taşıdıkları topraklar için bir öneri ortaya koymuştur. Britanya Cape sömürgesinde doğan İngiliz asıllı Field Marshal Jan Christian Smuts tarafından 16 Aralık 1918 tarihinde yayımlanan *Cemiyet-i Akvam: Uygulanabilir Öneriler* (*The League of Nations: A Practical Suggestion*) başlığını taşıyan çalışmada 'manda' yönetiminin çerçevesi büyük ölçüde belirlenmiştir. Detaylar için bkz. Pitman B. Potter, "Origin of the System of Mandates Under the League of Nations", *The American Political Science Review*, Vol. XVI. No:4, 1922, s.565-566.

hayvancılık alanlarında sömürge yönetiminin etkili ve belirleyici olabileceği politikaların temeli atılmıştır (Byanafashe, 2006, s. 45). Bu çerçevede, ülkede 1920'li yıllara kadar Hristiyanlaşma oldukça ağır seyretmiş ve Hristiyan olanlar fakir ve alt sınıfta yer alan bireylerle sınırlı kalmıştır. Fakir ve alt sınıfta yer alan bireyler, mevcut sosyal ve ekonomik imkanlarından memnun olmadıkları ve daha iyi olanak arayışında oldukları için beyaz adama bağlı kiliseler vasıtası ile Hristiyanlaşma yönünde temayülleri söz konusu olmuştur. Halkın bu anlamdaki temayülünü değiştiren etken ise, 1927 yılında Belçika yönetimi tarafından yapılan idari reformlar olmuştur. Tutsiler Belçikalıların ülkedeki siyasi seçkinlerin Hristiyanlardan oluşmasına karar verdiğini anladıklarında, ülkede kitleler halinde Hristiyanlaşma süreçleri başlamıştır (Prunier, 1997, s. 31). Görüldüğü üzere, yerel halkın Hristiyanlaşma süreci, dini saikler özelinde değil, siyasi ve sosyal gerekçeler etrafında şekillenmiştir. Diğer taraftan, Belçika manda yönetiminin Ruanda'yı yeniden tasarlama girişimlerinin en belirgin hamlelerinden biri, kral Yuhi V. Musinga'nın Kasım 1931 tarihinde yerini oğlu Mutara III Rudahigwa ile değiştirmesi olmuştur. Nitekim Belçikalılar Birinci Dünya Savaşı esnasında kendilerine karşı Almanların tarafında mücadele eden Musinga'nın krallığı altında ülke yönetiminin sürdürülmesine razı olmamıştır (Prunier, 1997, s. 30).

BM Vesayet Konseyi tarafından Ruanda ve Urundi'ye 1948 yılında gerçekleştirilen ziyaret neticesinde ülkedeki idari ve sosyal sorunlara ilişkin tespitlerin yer aldığı kapsamlı bir rapor yayımlanmıştır. Bahse konu raporda, Ruanda'yı ziyaret eden BM Vesayet Konseyi üyelerine hitaben yazılan bir mektuba da yer verilmiştir. İlgili mektupta, ülkenin yöneticilerinin toplumda korkuya sebep olduğu, Şeflerin hükûmetle danışmak istediği bir husus olduğunda bunu dile getiremedikleri, dile getirenlerin cezalandırıldığı, bu sebeple Şeflerin idari anlamda gücünün olmadığı ve zayıf olduğu, tüm yetkinin ve gücün Avrupalıların elinde olduğu hususlarına yer verilmiştir (UN Trusteeship Council, T/217/Add.1, 31 October 1948). İdari anlamda sorunların tespiti neticesinde, İkinci Dünya Savaşı'nın akabinde, yerlilere ödün verme zorunluluğu duyan Belçika, yerelin katılımından müteşekkil sembolik bir temsil makamı ihdas etmek suretiyle danışma yetkilerini haiz bir Genel Kurul oluşturmuştur (Ataöv, 1977, s. 409).

Yerel yönetimler anlamında farklı uygulama biçimi benimseyen Belçika yönetimi, geleneksel olarak Hutu, Tutsi ve Twa'lardan oluşan şeflik pozisyonundaki üçlü yapıyı ilga etmiş, yerine şeflerin güçlerinin ağırlıklı olarak Tutsilerden oluştuğu bir yapı ihdas etmiştir. Bu yapının en belirgin tezahürü ise, 1959 yılına ait 'şeflik' yapısı verilerinde ön

plana çıkmaktadır. 1959 yılında yerel yönetimlerdeki 45 şefliğin 43'ü[67] Tutsilerden, diğer ikisi ise Hutulardan oluşmuştur (Melson, 2003, s. 328).

Ruanda'daki kraliyet yapısı, 1885-1919 yılları arasında Almanlar, 1919-1959 yılları arasında ise Belçikalılar tarafından Hutuların aleyhinde güçlendirilmiştir. Belçikalılar açıkça yönetici sınıfın Tutsileştirilmesi ve siyasi gücün Tutsi azınlığın elinde toplanması üzerine bir politika izlemiştir. Avrupalıların ülkede ırkçılığı tırmandıran en belirgin hamlelerinden birisi Ruanda krallığının kökenini, "zarif ve üstün fiziksel özelliklere sahip" olarak adlandırdıkları Tutsilerle özdeşleştirmeleri olmuştur (Douma, 2000, s. 18). John Hanning Speke'nin 'üstün ırk' (*hamitic race*) teorisini kullanan Belçika yönetimi (Rusesabagina, 2009, s. 21) Tutsilerin Ruanda'da yer alan diğer gruplar üzerindeki egemenliğinin kurumsallaştırılmasında bir araç olarak kullanılmıştır. Bu çerçevede, Tutsilerin, Hutu ve Twalara karşı üstün ırk oldukları için siyasi ve ekonomik olarak başarılı oldukları ve ülkeyi yönettikleri tezi ileri sürülmüştür. Tutsilerin Hutu ve Twalara karşı üstün ırk oldukları iddiasının temeline ise; Tutsilerin aslında sahra-altı Afrikalılar olmadığı ve ataları antik Mısır'a dayanan hami topluluk olduğu tanımlaması yer almıştır. Tutsilerin hami topluluk olduğu söylemi beraberinde Tutsilerin Hutu ve Twalara göre her anlamda üstün olduğu öğretisini getirmiştir (Magnarella, 2000, s. 30). Belçika yönetimi tarafından atılan ve yukarıda yer verilen adımlar, zaman içerisinde seçkin Tutsilere karşı öfke duyulmasına ve Hutuların kendilerini Tutsiler karşısında ikinci sınıf olarak hissetmelerine sebep olmuştur (Douma, 2000, s. 18). Tutsilerin üstün ırk olduğunun ve atalarının antik Mısır'a dayandığının ispat edilmesi için mezuralarla fiziki özellikleri ölçülmek suretiyle insanlık dışı uygulamalar söz konusu olmuştur. Kafa, yüz, boy ve vücut ölçüleri alınan Ruandalılar, etnik olarak farklılaştırılmak adına uzun boylu – kısa boylu, göz ve cildin rengi daha açık – daha koyu, burunları dar – geniş olarak sınıflandırmaya tabi tutulmuştur (André, 2018, s. 278). Tutsilerin üstün ırk olduğu öğretisinin gerekçelendirilmesi için, okullarda okutulan kitaplarda ve kiliselerde verilen vaazlarda bu öğreti üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede, Tutsilerin yönetim sınıfı ve fiziksel özellikleri itibarı ile 'çekici' oldukları sürekli tekrarlanırken, Hutuların yalnızca tarlalarda çalışmaya layık vasıfsız kişiler olduklarına dair vurgular yapılmıştır (Rusesabagina, 2009, s. 21). Bu sebeple; 1961 yılında başlayan ve 1994 yılında Tutsi ve

[67] Şefler arasında yer değiştirme durumu, yardımcılarını da kapsayarak büyük bir politikaya dönüşmüştür. 1959 yılındaki veriler etrafında, 559 şef yardımcısından 549'unun Tutsi olduğu bilinmektedir. Diğer taraftan, yargı, tarım ve veterinerlik hizmetleri gibi alanlardaki görevlerin %83'ü Tutsiler tarafından icra edilmekteydi. Detaylar için bkz. Paul J. Magnarella, "Comprehending Genocide: The Case of Rwanda", *Global Bioethics*, 13:1-2, 2000, s.23-43.

ılımlı Hutuların aşırı Hutular tarafından soykırıma uğramasıyla doruk noktasında ulaşan süreçte, Hutuların Alman ve Belçika sömürge dönemlerinde sürekli ve sistematik olarak siyasi, ekonomik ve sosyal hayattan tecrit edilmesi ve ötekileştirilmesi belirleyici olmuştur. Belçika yönetimi Tutsi, Hutu ve Twalar arasındaki ayrışmayı 1933-1934 yıllarında gerçekleştirdiği nüfus sayımı sonrasında ihdas ettiği kimlik kartı uygulamasıyla bir ileri seviyeye taşımıştır. Nüfus sayımı sonucuna göre toplumda Hutular %85'lik, Tutsiler %14'lük ve Twalar %1'lik oranına sahip olduğu tespit edilmiştir (Magnarella, 2000, s. 31). Kimlik kartlarında Hutu, Tutsi ve Twa tanımlarına yer verilmesi, Ruanda toplumunu oluşturan unsurların, geçmişe kıyasla daha fazla ve görünür şekilde ayrıştırılmasına sebep olmuştur. Diğer taraftan, toplumun kimlik kartlarındaki ifadelerle ayrıştırılması, devlet aygıtının bağımsızlık öncesi dönemde ağırlıklı olarak Hutular aleyhine, bağımsızlık sonrası süreçte ise, Tutsiler aleyhine sosyal, siyasal ve ekonomi alanlarında hak ve özgürlüklerini sınırlandırmakta kullandıkları bir unsur olarak ön plana çıkmıştır. Sosyal ve ekonomik anlamda ikinci sınıf insan muamelesi gören Hutulardan sadece sınırlı sayıda bir grubun okullara gitmesi ve sınırlı sayıda öğrencinin yükseköğretime devam etmesiyle devlet idaresinde sınırlı sayıda Hutunun yer alması mümkün olabilmiştir. Hutuların olduğu gibi Twalar da bahse konu haklardan büyük oranda mahrum bırakılmıştır (Newbury C. , 1998, s. 11). Ayrıca, Ruanda'da *Kinyarwanda* konuşulmasına karşın, Belçikalılar Fransızca eğitim verilen okullarda ağırlıklı olarak Tutsilere eğitim vermiş, Hutu çocuklar ise temel eğitimlerini *Kinyarwanda* ya da *Swahili* yerel dillerinde almıştır (Jones, 2010, s. 21-22). Belçika yönetiminin Hutuların aleyhine uyguladığı bir diğer sosyal politika ise, ülkede çoğunluk durumunda olan Hutulara ait arazilerin devlet tarafından tazminat ödenmesi suretiyle satın alınmasıdır. Bu sayede, Hutu ağırlıklı nüfusun yaşadığı yerlerde Hutuların kontrolünün zayıflatılması amaçlanmıştır (Melson, 2003, s. 328).

Ruanda'nın sömürge güçlerinden bağımsızlığını elde etme süreci Kongo'nun bağımsızlığını elde etmesi sonrasında Belçika'nın bölgedeki sömürge gücünün zayıflamasına tekabül etmektedir. Ne var ki, Ruanda özelinde yerel halk, sınıf ve etnik esaslara göre bölündüğü için, Belçika sömürge idaresine karşı bütüncül bir mücadele ortaya verilememiştir (Ataöv, 1977, s. 411). Tutsi ve Hutular arasındaki bölünmeyi fırsat olarak kullanan Belçikalılar, zaman içerisinde Hutular ile işbirliği olanakları geliştirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede, Belçika sömürge idaresi öncelikle seçime dayanan yerel yönetimlere Hutuları yerleştirmiş, akabinde hayvan sahipliği rejiminde değişiklik

yapmak suretiyle Hutu yüksek tabakası, Tutsilere göre daha fazla tercih edilmeye başlanmıştır (Ataöv, 1977, s. 411).

6.4. Katolik Kilisesi'nin Ruanda'daki Mevcudiyeti

Almanya ve Belçika sömürgeci devletler olarak, 1900'lü yıllardan itibaren Ruanda'nın siyasetinde ve Hutular ile Tutsiler arasındaki ilişkilerde belirleyici olmuş ve taraflar arasındaki söylemi politikalarıyla şekillendirmiştir. Ülke siyasetinde Almanya ve Belçika kadar etkin olan bir diğer aktör ise, 1900'lü yılların başından itibaren ülkede faaliyet göstermeye başlayan Katolik Kilisesi olmuştur. Katolik kilisesi, ülkenin Hristiyanlaşması alanında faaliyet yürütmekle birlikte, daha geniş kitlelere ulaşmak amacıyla siyasilerin Hristiyanlaştırılmasına özel ihtimam göstermiştir. Katolik Kilisesi, Tutsilerin ülke siyasetinde ana aktör olduğu 1950'li yıllara kadar, Tutsi lehine ancak Hutu aleyhine gelişmelerin tarafı olmuş, bu sayede kilisenin gücünün devamlılığını sağlamayı hedeflemiştir. Ruanda'nın bağımsızlığına evirilen süreçte ise, nüfus bakımından çoğunluk durumunda olan Hutuların lehine değişim olacağı Katolik Kilisesi liderlerince öngörülerek, 1994 yılına kadar yine siyasi ve idari gücü tekelinde bulunduran tarafın yanında yer alınmış, ülke içerisindeki etkinlik ve faaliyet alanlarının genişletilmesi yönünde bir politika izlenmiştir. Çalışmanın bu bölümünde, Katolik Kilisesinin ne tür vasıtalar ve argümanlar ile Ruanda siyasetinde ve Hutu ile Tutsi kutuplaşmasında en az Almanya ve Belçika kadar belirleyici olduğu hususlarına yer verilecektir.

Afrika'nın Hristiyanlaşması adına faaliyet yürüten Beyaz Baba misyonerleri[68] 1900'lü yılların başında Ruanda'da yer almak üzere girişimlere başlamıştır. Katolik kilisesi faaliyetleri başlangıçta kraliyet ve halk tarafından kabul görmese de, faaliyet yürütecekleri misyonları inşa edebilecekleri büyük arazi tahsisi almayı başarmışlardır (Kimonyo, 2016, s. 18). Kral Musinga, 1905-1906 yıllarında, Ruanda'nın merkezi konumunda ve kraliyet başkenti Nyanza'dan sadece 50 kilometre uzaklıkta olan Kabgayi'de Beyaz Babaların bir misyon şefliği kurmasına onay vermiştir (Carney J. J.,

[68] 1868 yılında Cezayir başpiskoposu Kardinal Lavigerie tarafından kurulan Afrika Misyonerleri Cemiyeti Beyaz Babalar Tarikatı, Rahipler ve Kardeşlerden oluşan Katolik Hıristiyan misyoner bir enstitüdür. Amacı, Afrika dünyasına müjdeyi, bir diğer ifade ile İncil'i duyurmaktır. Bunun içindir ki, 'Afrika Misyonerleri Cemiyeti' adını benimsemiştir. Afrika Misyonerleri Cemiyeti, Papalık hukuku çerçevesinde dini yaymakla mükellef 'apostolik' bir yaşam biçimini benimseyen bir yapıdır. Dini kanunlar çerçevesinde kamu tüzel kişiliğine sahiptir. Bazı ülkelerde, geleneksel kıyafetlerini giymeleri nedeniyle, toplum içinde daha çok 'Beyaz Babalar' (*white fathers*) olarak bilinmektedir. Beyaz babaların Fransız kurucusu olan Charles Lavigerie dünyanın farklı coğrafyalarında Hristiyanlaştırma faaliyetlerinde etkin bir role sahip olmuştur. Detaylar için bkz. J. J. Carney, *Rwanda Before the Genocide: Catholic Politics and Ethnic Discourse in the Late Colonial Era*, Oxford University Press, New York, 2014, s.16.

2014, s. 27). Diğer taraftan, ülkede faaliyet göstermek için ilk etapta Alman sömürge yönetimi Katolik kilisesine müsaade etmemiştir. Takip eden süreçte, Ruanda halkını eğitmek, sömürge bütçesini daha sınırlı harcamak ve az sayıda personeli ülkeye görevlendirmek bağlamında faydalanılabileceğini düşünerek, Alman sömürge yönetimi tarafından Katolik Kilisesinin faaliyetlerine izin verilmiştir (Carney J. J., 2014, s. 24). Ruanda'da faaliyet göstermek adına gerekli girişimlerin tamamlanmasının akabinde, kilise ülkede sosyal ve siyasal anlamda varlığını hissettirmeye başlamıştır. Katolik Kilisesi, ülkedeki varlığını etkin kılmak adına, iktidarı elinde bulunduran güç konumunda olan Tutsileri ve Tutsilerin Katolikleştirilmesine öncelik vermiş, bu anlamda Hutular ve Tutsiler arasında bir tercih yaparak, ülkedeki güç ilişkilerini "kimlik" üzerinden yorumlama yolunu tercih etmiştir (Longman, 2009, s. 33).

Katolik Kilisesinin Tutsilere odaklanmasının arka planında Afrika'da misyonerlik faaliyetlerinin kurucusu olan Kardinal Charles Lavigerie'nin, Hristiyan olmayan nüfusun din değiştirmesi için tercih edilecek en başarı yöntem olarak siyasi liderlere odaklanılması gerektiği fikri yatmaktadır. Katolik Kilisesi bu kapsamda, kral ve maiyeti ile şefler ve kabile önderleri din değiştirdiği takdirde, geniş kitlelerin Hristiyanlaşması için gerekli şartların sağlanacağını ve Ruanda'daki Katolik misyonerlik çabalarının kalıcı olarak engellenmemesi için yerel elitlerin dinini değiştirmesinin önemli olduğu düşüncesiyle hareket etmiştir (Longman, 2009, s. 41).

Katolik Kilisesi Ruanda'da çalışmalarını kurumsallaştırıp, ülkeye misyoner insan kaynağı gönderirken, Birinci Dünya Savaşı'nın yaşanması ve nihayetinde Ruanda'nın kontrolünün Almanlardan Belçikalılara geçişi, kilise adına çeşitli fırsatları beraberinde getirmiştir. İlk olarak, Belçika manda yönetimi, Katolik dini liderin yardımcısı olan Fransız papa Pere Leon Classe ile birlikte çalışma kararı almıştır (Newbury & Newbury, 2000, s. 846). Belçika sömürge yönetimi Beyaz Babalar gibi Katolik mezhebine mensup olmasının yanı sıra, Beyaz Babalar gibi Fransızca konuşmaktaydı. Dolayısıyla, Katolik Kilisesi Belçika'nın Ruanda'yı yeniden yapılandırmasında önemli bir yere sahip olmuştur. Alman sömürge yönetimi döneminden itibaren ülkede olduğu için, Belçikalılara kıyasla ülkeye dair uzmanlıkları, bilgi ve tecrübeleri daha fazla gelişmiştir (Prunier, 1997, s. 32).

Almanlar sonrası Belçika manda yönetimiyle kurduğu yakın ilişkilerin ötesinde Katolik Kilisesi Tutsiler ile farklı alanlarda birlikte hareket etmiştir. Tutsi Kral Musinga, tarihsel olarak Hutular tarafından idare edilen bölgelerden olan Bushiru ve Buhoma'da kontrolü

ele geçirmek üzere 1920'li yılların başlarında girişimde bulunduğu süreçte, Katolik misyonerlerden destek almıştır (Longman, 2009, s. 52). Bu durum Tutsilerin ülkedeki hakimiyet alanının genişlemesi ve Hutular üzerinde siyasi gücünü tahkim etmesi bağlamında dönüm noktalarından birini teşkil etmektedir. Bahse konu girişimler aynı zamanda Hutuların siyasi ve idari anlamda zayıflamasına yol açmıştır.

Katolik misyonerler, Tutsilerin siyasi sorunlar yaşadığı bölgelerde şubeler açarak ve vaazlar vererek Tutsilerin tarafında bir politika izlemiştir. Belçika manda yönetimi, 1926 yılında arazi ve idari anlamda yaptığı reformlarla (Rutayisire, 1987, s. 141) Hutuların egemen olduğu bölgelerde bazı idari pozisyonları ilga etmiş, diğer idari makamlardan da Hutular azledilmiştir. Kilise bu süreçte etkin ve belirleyici olarak rol alan aktörlerden biri olarak ön plana çıkmıştır. Nitekim Katolik papaz Classe, Hutuların idari pozisyonlara yerleştirilmemesi ve eğitimli Tutsilerin ülkedeki idari pozisyonlarda görevlendirilmesi yönünde tavsiyelerde bulunmuştur (Rutayisire, 1987, s. 136).

Belçika yönetiminin Tutsileri ön plana çıkaran "üstün ırk" yaklaşımı, Katolik kilisesi nezdinde de karşılık bulmuştur. Nitekim Hutu, Tutsi ve Twalar Katolik kilisesi tarafından önemli sosyal kimlikler olarak nitelendirilmiş, Twalar daha az zeki ve vahşi, Hutular sıradan ancak sağlam ve çalışkan, Tutsiler ise Avrupalılara daha yakın ve doğal olarak daha zeki olarak farklı ırk kategorileri bağlamında değerlendirilmiştir (Longman, 2001, s. 168).

6.4.1. Katolik Kilisesi'nin Ülke Politikalarında Belirleyici Rolü

Katolik kilisesi, Belçika manda yönetimiyle birlikte ülkedeki idari ve sosyal alanlarda etkinliğini arttırmaya devam etmiştir. 1926 – 1931 yılları Belçika manda yönetimi tarafından ülkede idari reformların yapıldığı döneme tekabül ederken, boşalan idari makamlara yeni atamaların yapılması ve elitlerin Hristiyanlaştırılması hususlarında Katolik kilisesi ile eşgüdüm içerisinde hareket edilmeye başlanmıştır (Longman, 2009, s. 52).

Katolik Kilisesinin Ruanda siyasetindeki artan etkisinin en belirgin örneklerinden biri, Katolik Papaz Classe tarafından mevcut kral Musinga'nın hedef tahtasına konulması hususudur. Kral Musinga'nın, bir taraftan Belçika manda yönetimi tarafından yapılan idari reformlarla yetkileri kısıtlanırken, diğer taraftan Katolik Kilisesinin eleştirilerine maruz kalmıştır. Bu durum, ülkedeki idari tasarımın kraldan bağımsız olarak ilerletilmesinin hedeflendiğinin göstergesi niteliğindedir. Classe, 1927 yılına

gelindiğinde Kral Musinga aleyhine bir kampanya yürütmeye başlamış, 1930 yılında Musinga'ya olan muhalefetini ilan ettiği bir makaleyi Avrupa'da yayımlamıştır. Katolik Kilisesinin sosyal ve siyasal anlamda ülkede muteber bir pozisyon elde etmesi Classe tarafından fırsat olarak değerlendirmiş ve 1900'lü yılların başından itibaren Katolik Kilisesi ile Kral Musinga arasında oluşturulamayan istikrarlı birlikteliği nihayetlendirme niyetiyle farklı argümanlar üretilmiştir. Classe, Musinga'nın Ruanda'nın ekonomik kalkınması ve sosyal ilerlemesinin önündeki en büyük engel olduğunu iddia etmiş ve kendisini sorumsuz liderlik ve birtakım cinsel ahlaksızlık suçlarıyla itham etmiştir (Cantrell, 2022, s. 61).

Classe önderliğinde, Katolik Kilisesi tarafından oluşturulan olumsuz Musinga algısı, Belçika manda yönetiminin de desteğiyle birlikte Musinga döneminin 1931 yılında sona ermesine sebep olmuştur. Classe, 14 Kasım 1931 tarihinde Nyanza bölgesinde Ruanda'nın önde gelen isimlerini bir araya getirmek suretiyle 1896 yılından itibaren Krallığı yürüten Musinga'nın oğlu Mutara III Rudahigwa lehine tahttan feragat ettiğini duyurmuştur (Longman, 2009, s. 55)**.** Kralın değişimi, Belçika manda yönetiminin ve Katolik Kilisesinin en belirgin hamlelerinden biri olmasının ötesinde, farklı anlamlar da taşımaktadır. Birincisi, ülkenin yeni kralı Rudahigwa, 12 yıl boyunca Katolik kilisesine ait okullarda eğitim almış ve ilk Hristiyan Ruanda Kralı olarak tarihe geçmiştir.[69] İkincisi, Katolik kilisesinin ülkede meşruiyet elde edebilmek adına siyasi elitlerin Hristiyanlaştırılmasına dair inancı, kralın değişimi ile gerçekleşmiş ve bu süreçte toplumun kitlesel olarak Katolik Kilisesine olan ilgi ve teveccühü artmıştır. Ruanda toplumu, bilhassa siyasi ve idari iktidarı elinde bulunduran Tutsiler, ülkedeki gücün kraliyet makamından uzaklaştığını, bunun yerine yeni düzende idari olarak ilerlemenin ve gücü elde etmenin ancak Hristiyanlaşarak mümkün olabileceğini idrak etmiştir (Linden & Linden, 1977, s. 173). İfade edilmelidir ki, Katolik Kilisesi bu süreçte Kral Musinga'yı görevden alarak Tutsilerden vazgeçmiş ya da Hutuları tercih etmeye başlamış değildir. Katolik Kilisesi, toplumun Tutsiler üzerinden yönetilmesi ve şekillendirilmesi noktasındaki görüşünü muhafaza ederken, Tutsilerin Hristiyanlaşması ile toplumda

[69] Katolik Kilisesi, ülke yönetiminin Katolikleşmesi için farklı hamleler gerçekleştirmeyi sürdürmüştür. Kral Mutara, putperest eşinden 1941 yılında boşanmış, Katolik Hristiyan olan Rosalie Gicanda ile evlenmiş; bu durum Mutara'nın halka açık olarak gerçekleştirilen vaftizine imkân sağlamıştır. Vaftiz töreni esnasında, Léon Classe ve vaftiz babası ve Belçika'nın sömürge genel valisi Pierre Ryckmans, Mutara'nın yanında yer almıştır. Detaylar için bkz. J. J. Carney, *Rwanda Before the Genocide: Catholic Politics and Ethnic Discourse in the Late Colonial Era*, Oxford University Press, New York, 2014, s.40.

Hristiyan nüfus oranın artışının ve meşruiyet sağlanması üzerine bir siyasa takip edilmiştir.

Katolik Kilisesi siyasi alandaki dönüşümü toplumsal alana yaymak amacıyla farklı araçları kullanma gayreti içerisinde olmuştur. Kilise, Tutsileri ülkedeki yerleşik elit kesim olarak değerlendirmiş, bu kapsamda Katolik Kilisesinin etkisini genişletmek ve kabul görmek için Tutsilere ayrıcalıklı eğitim ve istihdam olanakları sunulmuştur (Longman, 2001, s. 169)**.**

1920 yılından önce Hutu ve Tutsi öğrenciler okullarda birlikte eğitim alıyor olmasına rağmen, Classe tarafından ülkede ikili eğitim sistemi uygulanarak, öğrencilerin etnik gruplara göre eğitim alması sağlanmıştır. Fiziki olarak ayrılan eğitim, içerik anlamında da farklılaştırılarak kategorize edilmiştir. Tutsiler Hutulara oranla daha kapsamlı ve zengin ders içerikleri ile muhatap olmuş; bu durum ilerleyen süreçte Tutsilerin daha etkin makamlarda yer almasına yardımcı olmuştur (Carney J. J., 2014, s. 39). Bu bağlamda, Katolik Kilisesi tarafından açılan okullarda Tutsiler eğitim için öncelik verilen grup olmuştur. Kilise tarafından açılan Astrida Okulu'nda Hutu ve Tutsilere ilişkin kayıt durumlarına aşağıdaki tabloda yer verilmiştir. Diğer taraftan, bahse konu okuldan mezun olan sınırlı sayıda Hutu, meslek edinme hususunda zorluk yaşasa da, 1959 yılında Ruanda'da gerçekleşen sosyal devrimde öncü rolü oynamışlardır (Prunier, 1997, s. 34).

Tablo 10- Katolik Kilisesi Okulunda Hutu ve Tutsi Öğrenci Sayıları (Prunier, 1997, s. 33)

Yıllar	**Tutsi Öğrenciler**	**Hutu Öğrenciler**
1932	45	9
1945	46	3
1954	63	19 (13 Burundi'den)
1959	279	143

Tabloda görüldüğü üzere, 1932 yılından bağımsızlığa evirilen sürece kadar geçen süre içerisinde Katolik Kilisesine ait Astrida Okulu'nda Tutsi öğrencilerin Hutulara göre belirgin oranda fazlalığı ön plana çıkmaktadır. Kayıtlarda ortaya çıkan belirgin fark, mezun öğrenci sayısına yansıdığı gibi, istihdam politikalarında Tutsilerin Hutulara oranla tercih edilmesine imkân vermiştir.

Bağımsızlık öncesi Ruanda'da Katolik Kilisesi, Tutsi gücünün pekiştirilmesinde, Tutsi elitinin Hristiyanlaşmasında ve kralın değişiminde etkili olurken, bağımsızlık sonrası süreçte, tersine, Hutu gücünün pekiştirilmesinde önemli bir role sahiptir. Kilise bir anlamda ülkede değişen siyasi konjonktür gereğince, Tutsi merkezli ilerleyen politikasını Hutu lehine dönüştürerek kilisenin varlığının ve ülkedeki kazanımlarının korunması

adına Ruanda siyasetinde etnik merkezli müdahil olmayı sürdürmüştür (Longman, 2001, s. 170). Bağımsızlık öncesi Tutsi lehine izlenen Katolik Kilisesi politikaları, bağımsızlık sonrası süreçte Hutu lehine döndüğü için, 1994 yılına kadar Hutular ve Tutsiler arasındaki ayrılıkların, anlaşmazlıkların ve farklılıkların kilise tarafından da ön planda tutulduğu bir süreç yaşanmıştır. Nisan 1994 tarihinde soykırım başladığında, binlerce Tutsi ilk olarak Katolik kilisesine sığınmış; ancak Katolik kurumlarda Tutsilerin mağdur olduğu şiddet olayları yaşanmıştır (Carney J. J., 2014, s. 198). 1959-1964 yılları arasında yaşanan şiddet olaylarında Katolik kiliseler Tutsiler için "koruma alanı" hüviyetindeyken, 1994 yılı soykırımında kiliseler binlerce Tutsinin hayatını kaybettiği mekanlara dönüşmüştür (Carney J. J., 2014, s. 198).

Katolik Kilisesinin 1900'lü yılların başından itibaren Ruanda'daki varlığı değerlendirilecek olursa, kilise liderleri ve misyonerlerinin uygulamalarının Hutu ve Tutsi arasında var olan ayrımı ırksallaştırdığı ve geçmişte daha belirsiz ve geçişken olan farklılıkları Belçika idaresiyle birlikte icra edilen politikalar vasıtasıyla sertleştirdiği ifade edilmelidir (Carney J. , 2012, s. 172). Katolik Kilisesi, Ruanda'daki farklı grupları, kendi çıkarları ve genişleme stratejileri doğrultusunda araç olarak kullanmıştır. Beyaz Babalar, Ruanda'da yoğun olarak faaliyet yürütmüş, devlet yönetimi ile yakın ilişki içerisinde olarak nüfusun Hristiyanlaşması sürecini kolaylaştırma amacına hizmet etmiştir. Nitekim Katolik Kilisesinin ruhani lideri Papa Francis, Katolik Kilisesi adına din görevlilerinden nefret ve şiddet eylemlerine karışanların görevine ihanet ederek işlediği günahları ve başarısızlıkları için özür dilediğini beyan etmiştir (Sherwood, 2017).

6.5. Ruanda'da Bağımsızlığa Giden ve Bağımsızlık Sonrasındaki Süreç

Ruanda ve Burundi "BM Batı Afrika'daki Vesayet Altındaki Bölgeleri Ziyaret Komisyonu" tarafından 18 Eylül – 10 Ekim 1957 tarihleri arasında ziyaret edilmiştir. Bahse konu Komisyon tarafından ziyaret sonrasında 6 Aralık 1957 tarihinde yayımlanan raporda, Belçika'nın 40 yıllık manda ve vesayet rejimi süresince Ruanda'yı ihtiyatlı olarak yönettiği ve aşamalı olarak ülkeyi derin değişikliklere hazırladığı için Belçika'ya teşekkür edilmektedir (UN Trusteeship Council, T/1346, 6 December 1957, s. 9). Ne var ki, Ruanda toplumu bu teşekkürün bedelini sırasıyla 1959, 1963, 1973 ve en son 1990-1994 yılları arasında yaşanan katliam ve BM'nin kayıtsız kaldığı soykırım ile ödemek durumunda bırakılmıştır.

Ruanda 1950'li yılların ortasından itibaren, bir taraftan bağımsızlığa hazırlanırken, diğer taraftan Belçika vesayet rejimi sonrası ülkede nasıl bir siyasi düzen oluşturulması gerektiğine ilişkin birçok farklı görüş ve öneri masada tartışılmaktaydı. 1957 yılına gelindiğinde Belçika vesayet yönetimi ve Katolik Kilisesi'nin önünde iki seçenek bulunmaktaydı. Belçika ve Kilise; yıllara sâri ortaklık yaptığı Tutsi aristokrasisi ile ilk etapta ülkeyi tek başına yönetmesi ve bağımsızlığa götürmesini tercih edecekti ya da daha güvenli bir ittifak arayışı içerisine girecekti (Byanafashe & Rutayisire, 2016, s. 359). Ülkedeki siyasi gelişimleri yakından takip eden ve nüfusun %85 oranında çoğunluğunu oluşturan Hutulara mensup bir grup entelektüel ve düşünür tarafından 1957 yılında bir manifesto kaleme alınmış, manifesto içerisinde eğitimden, kültür politikalarına, ekonomik ve sosyal alandan idari yönetime ve bağımsızlığa kadar geniş yelpazede tespit ve yeni döneme ilişkin talepler yer almıştır.[70] Ruanda'da Belçikalıların yönetimi devretmeden önce demokratik kurumlar oluşturulması bağlamında ihdas ettiği "Yüksek Konsey" tarafından ülkedeki temel sorun; sömürge döneminde oluşturulan siyah-beyaz arası gerilim şeklinde yorumlanırken, Hutu Manifestosunda[71] ülkedeki sorunun kökeninde "üstün ırk" meselesinin yer aldığı ve temsilde gerekli adaletin sağlanması gerektiği vurgulanmıştır (UN Trusteeship Council, T/1346, 6 December 1957, s. 107-118). Hutu Manifestosunda sorunlu olarak değerlendirilen alanlara ilişkin ilk etapta somut neticeler üretilememiştir. Ne var ki, manifestonun çıktılarından biri olarak değerlendirilebilecek bir gelişme Mart 1958 tarihinde yaşanmış ve Kral Mutara tarafından Hutu-Tutsi sorununun ele alınmasına ilişkin özel bir komisyon kurulması talimatı verilmiştir (Carney J. , 2012, s. 188).

Özel komisyon, Hutu manifestosunu kaleme alan yazarlar, Kral Mutara'nın müttefikleri ve toplumun Hutular tarafından bölünmesine karşı çıkan Tutsi şeflerin katılımı ile toplamda on üyeden müteşekkildir (Carney J. , 2012, s. 188). Komisyon tarafından gerçekleştirilen toplantılar neticesinde;

[70] BM Batı Afrika'daki Vesayet Altındaki Bölgeleri Ziyaret Komisyonu tarafından Ruanda ve Burundi 1957 yılında 18 Eylül – 10 Ekim tarihleri arasında gerçekleştirilen ziyaret neticesinde oluşturulan 6 Aralık 1957 tarihli ve T/1346 sayılı Ruanda-Urundi Raporu'nun Ek-1 bölümünde, Hutu Manifestosuna yer verilmiştir. Detaylar için bkz. United Nations Trusteeship Council, *United Nations Visiting Mission to Trust Territories in East Africa, 1957, Report on Ruanda-Urundi*, 6 December, s.107-118.

[71] Hutu Manifestosu; "Hutu milliyetçiliğinin" temel prensiplerini oluşturan bir eser niteliği taşımaktadır. 1962-1973 yılları arasında ülkenin başkanı olacak olan Grégoire Kayibanda, manifestonun öncü yazarlarından biri olup, 1959-1994 yılları arasında Hutu milliyetçiliğinin fikir babası olarak değerlendirilmektedir. Detaylar için bkz. J. J. Carney, "Beyond Tribalism: The Hutu-Tutsi Question and Catholic Rhetoric in Colonial Rwanda", *Journal of Religion in Africa*, 2012, s.185-189.

- Tutsilerin ortaöğretim ve yükseköğretim düzeylerinde eğitime katılım oranının %60'tan fazlasına tekabül ettiği ve Groupe Scolaire d'Astrida gibi sömürge okullarında eğitim gören öğrenci nüfusunun 3'te 2'den fazlasının Tutsi olması sebebiyle eğitim alanında bir eşitsizliğin varlığı noktasında hemfikir olunmuştur.
- Komisyon; Hutuların idari ve adli makamlarda yeterince temsil edilmediği ve 'zorla çalıştırma' ya da 'patron müşteri ilişkileri' anlamında Tutsilere göre orantısız şekilde acı çektiği sonucuna varmıştır.
- Komisyon aynı zamanda anayasal monarşi ile temsili demokrasinin bir karışımını önererek Belçika vesayetinden arınmış, bağımsız bir Ruanda yaklaşımı ortaya koymuştur (Carney J. , 2014, s. 88).

Yüksek Konsey, Kral Mutara'nın çağrısı ile Komisyonun öneri ve değerlendirmelerini ele almak üzere 9-12 Haziran 1958 tarihleri arasında bir araya gelmiştir. Yüksek Konsey, etnik ayrımcılık anlamında Hutu-Tutsi arasında bahsedildiği şekilde bir sorun olmadığını, bu sebeple resmî belgelerden etnik ifadelerin çıkarılması gerektiğini vurgulayarak, ülkenin düşmanlarının bu ve benzeri argümanlarla başarılı olamayacağını belirtmiştir (Linden & Linden, 1977, s. 255). Yüksek Konsey bu kararıyla Hutu-Tutsi arasında gerek siyasette gerekse sosyal yaşantıda sorununun varlığını bir anlamda reddetmiş, Tutsi üstünlüğünü ve devlet idaresindeki ayrıcalıklı pozisyonunu yukarıda yer verilen gerekçelerle koruyabileceğini öngörmüştür.

Toplumda nüfus olarak çoğunluk durumunda olan Hutular, manifestolarının idari düzeyde karşılık bulmaması, özel komisyonun tespit ve önerilerinin Yüksek Konsey nezdinde kabul görmemesi gibi gelişmeler üzerine farklı argümanlar üretmeye başlamıştır. Örneğin; Hutulara ait farklı basın yayın organları, süreç içerisinde Tutsilere karşı radikalleşerek, Ruanda'nın yegâne düşmanının, kardeşlerin kanına sebep olan ve ülkenin ilerlemesinin önündeki tüm sesleri bastıran Tutsiler olduğu iddialarını gündeme getirmek suretiyle, ülke içerisindeki Hutu milliyetçiliği söyleminin keskinleşmesine neden olmuştur (Carney J. , 2012, s. 190).

Belçikalı doktorların kontrolü altında olmasına rağmen, Tutsi Kral Mutara'nın 1959 yılında şüpheli ölümü (Carney J. , 2012, s. 192), 1994 yılında yaşanan soykırıma kadar olan süreçte 1959, 1963 ve 1973 yıllarında Hutu ve Tutsiler arasında kanlı olayların başlangıcı niteliği taşımaktadır.

Kral Mutara'nın vefatını müteakip, Ruanda siyasetinde dört siyasi parti söylem ve eylem olarak ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda, APROSOMA, ilk etapta 5 Kasım 1957 tarihinde bir Hutu birliği olarak ihdas edilmiş, 15 Şubat 1959 tarihinde ise siyasi parti statüsü elde etmiştir (Rwanda Parliament, 2010, s. 79). PARMEHUTU ise; 18 Ekim 1959 tarihinde siyasi parti olarak ön plana çıkmıştır (Rwanda Parliament, 2010, s. 79). Her iki parti de Hutuları temsil etmekte olup, iki parti arasında kurucu, Hutuları temsil ettikleri bölge ve politika düzeyinde farklılıklar söz konusudur. APROSOMA'nın kurucusu Hutu manifestosunu imzalayanlardan biri olan Joseph Gitera'dır (Childress, 2015, s. XIV). PARMEHUTU ise, Grégoire Kayibanda tarafından kurulmuştur. APROSOMA, Ruanda'nın güney bölgesindeki Hutular tarafından kurulmuş olup, siyasi gücü bölge ile sınırlı kalmıştır (Childress, 2015, s. 138) Kayibanda tarafından kurulan PARMEHUTU ise ülkenin kuzey bölgelerindeki Hutuları temsil etmiştir. Parti politikası anlamında ise iki Hutu parti arasında farklılıklar söz konusu olmuştur. APROSOMA, Tutsilerin ülke siyasetinde sosyal hayatında imtiyazlı konumuna itiraz ederken, Hutu ve Tutsi kimlik yapısının sömürge dönemi ürünü olduğundan hareketle bir Hutular ve ötekileştirilmiş Tutsilerden müteşekkil bir Ruanda milliyetçiliği oluşturulmasını savunmuştur. PARMEHUTU ise, Tutsilere karşı tüm Hutuların birlik olması yönünde bir söylem inşa etmiştir (Mamdani, 2001, s. 83). Diğer taraftan, Tutsi ağırlıklı partiler ise UNAR ve RADER çatısı altında bir araya gelmiş ve partiler 1959 yılında kurulmuştur. UNAR, monarşi yanlısı politika takip etmiş ve Ruanda toplumunun geleneksel bakış açısını temsil ederek, ulusal birlik çağrısında bulunmuştur (Mamdani, 2001, s. 82). RADER ise, ırkçı politikaların karşısında olan liberal bir politikanın yanında Belçika yanlısı ve çok kimlikli bir siyaset takip etmiştir (Childress, 2015, s. 140).

Tablo 11- Kral Mutara'nın Ölümü Sonrası Ruanda'da Faaliyet Gösteren Başlıca Siyasi Partiler

Parti Adı	**Kimlik Yapısı**	**Hedefi**
Ruanda Ulusal Birliği (UNAR)	Tutsi ve sınırlı sayıda ılımlı Hutu	Geleneksel idare ve monarşi yanlısı olup etnik farklılıklardan öte ulusal birliğe vurgu yapmıştır.
Ruanda Demokratik Kongresi (RADER)	Hutu ve Tutsi ile Belçika Yönetimi	Kademeli bir değişim iddiasıyla Hutu ve Tutsi ileri gelenlerini bünyesinde barındırmış bir partidir.
Hutu Kurtuluş Hareketi (PARMEHUTU)	Hutu	Etnik milliyetçi bir parti olarak, nüfusun %85'ini oluşturan Hutulardan müteşekkil bir yönetim yapısı oluşturulmasını hedeflemiştir.
Sosyal İlerleme Partisi Birliği (APROSOMA)	Hutu	Etnik milliyetçi bir parti olmasının yanı sıra, Hutular ve ötekileştirilmiş

		Tutsilerin içerisinde bulunduğu bir milliyetçilik anlayışı benimsemiştir.

Belçika vesayet rejimi, BM'nin baskısıyla, Hutuların kamusal yaşama daha fazla katılması adına imkanları arttırmaya başlamıştır. Hutulara Belçika vesayet rejimi tarafından sağlanan imkanlar arasında; yönetimde idari pozisyonlara atanmaları, ortaokullara daha fazla Hutu öğrenci kabul edilmesi ve hükûmet danışma konseyleri için sınırlı sayıda seçimlerin yapılması gibi hususlar yer almıştır (Forges, 1999, s. 30)**.** İdari kontrol anlamında Tutsilerin yönetimden uzaklaştırılmasına tekabül eden yapısal değişim ve dönüşüm süreci, Tutsileri endişeye sevk ederken, idari boyutta yapılan sınırlı sayıda düzenleme, ülkede nüfus çoğunluğunu elinde bulunduran Hutuları tatmin etmemiştir (Forges, 1999, s. 30). Bu sebeple, Tutsiler kendi iktidar alanlarını ülkede çoğunluğun eline bırakmayacak şekilde Belçika vesayet rejimini devirmeyi planlarken, radikal Hutular, Belçika vesayet rejimi ülkeden çekilmeden önce siyasi ve idari sistemin kontrolünü ele geçirmeyi hedeflemiştir.

Siyasi düzlemde devam eden yapılandırma ve düzenlemelerde Hutu ve Tutsilerin sınırlı ölçüde mesafe kat etmesi, sürecin şiddet olayları ile ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Tutsi bir grup tarafından Hutu alt şefi ve PARMEHUTU gönüllüsü olan Dominique Mbonyumutwa'ya saldırılarak öldürüldüğü asılsız haberinin yayılması üzerine, Hutu grupları Tutsi yetkililere saldırmış, Tutsiler ise aynıyla mukabele ederek şiddete şiddetle karşılık vermiştir (Prunier, 1997, s. 48). Belçika vesayet rejimi Tutsi yerel idarecilerinin yaklaşık yarısını Hutu ile değiştirmiş, yeni atanan yerel idarecilerin desteği neticesinde PARMEHUTU 1960 ve 1961 yılında düzenlenen ilk seçimleri[72] oyların çoğunluğunu alarak kazanmıştır (Forges, 1999, s. 31)**.** Ortaya çıkan şiddet olaylarında, Belçika vesayet rejimi, gerekli gördüğü durumlarda askeri müdahalelerde bulunarak, Hutuları desteklemiştir. 14 Kasım tarihinde bastırılan olaylar neticesinde 300 kişi hayatını kaybetmiş, çoğu Tutsi olmak üzere 1231 kişi Belçikalılar tarafından tutuklanmıştır (Prunier, 1997, s. 49).

1959'da başlayıp yaklaşık bir yıl süren şiddet olayları Belçikalı yöneticilerin askeri müdahalesi ve açık biçimde Hutulara verdikleri destek neticesinde sonlandırılmış, Tutsi

[72] Ruanda Ulusal Birliği (UNAR) çatısı altında Tutsiler bağımsızlığa evirilen süreçte, nüfus olarak azınlık durumunda olduğu için ırk temeline dayanan politikaları tercih edememiş, bunun yerine ulusal birlik çağrısında bulunarak, nüfus olarak azınlık olmalarından kaynaklanan aleyhteki durumun üstesinden gelmeyi amaçlamıştır. Tutsi nüfusunun seçimleri kazanmama ihtimali belirdiği için, UNAR 1960-1961 yıllarında gerçekleşen seçimleri boykot etmiştir. Detaylar için bkz. Ebru Çoban Öztürk, *Modern Devlet Biyoiktidar Soykırım Ruanda Örneği*, Adres Yayınları, 2010 s.96.

yönetimindeki monarşi yıkılmış, yerine Hutuların çoğunluğunu oluşturduğu ve başkanın Hutu olduğu bir yapı kurulmuştur (Öztürk, 2010, s. 96). Mutara'nın ölümü sonrası göreve gelen Kral Kigeri'nin ülkeyi terk etmesiyle Grégoire Kayibanda tarafından geçici hükûmet kurulmuştur. 28 Aralık 1961 tarihinde, Ruanda, Cumhuriyet rejimi haline gelmiş ve Tutsilerden oluşan Ruanda Ulusal Birliği partisinin ileri gelenleri tutuklanmıştır. 44 üyeden oluşan Yasama Meclisi'nin 35 koltuğu Hutu Kurtuluş Hareketinin hakimiyetine geçmiştir. BM Genel Kurulu tarafından 27 Haziran 1962 tarihinde alınan karar neticesinde, Ruanda ve Urundi iki bağımsız devlet olarak tanınmıştır (UN General Assembly, A/RES/1746, 27 June 1962). Ruanda 1 Temmuz 1962 tarihinde Burundi'den ayrılığını ilan etmek suretiyle bağımsız bir devlet haline gelmiştir.

6.5.1. Birinci Cumhuriyet Dönemi (1962 – 1973)

Birinci Cumhuriyet dönemi olarak adlandırılan 1962-1973 yılları, sömürge dönemleri ve uzun yıllar süresince devam eden Tutsi yönetimleri sonrasında Ruanda Cumhuriyeti için farklı zorlukları beraberinde getirmiştir. Kayibanda yönetimde kaldığı süre zarfında, Hutuların iktidardaki varlığını güçlendirmek ve Tutsiler tarafından iktidarın geri alınması için mücadele vermek durumunda kalmıştır. Kayibanda iktidarı süresince Belçika sömürge döneminde uygulanan kimlik kartlarındaki Hutu, Tutsi ve Twa ayrımı sürdürülmüş, bu sayede zamanında Tutsi için ayrıcalık ve imtiyaz göstergesi olan kimlik kartları, Hutular için bilhassa eğitim ve istihdam alanlarında kullanılmaya başlanmıştır (Forges, 1999, s. 31).

UNAR tarafından, Tutsi iktidarını yeniden elde etmek amacıyla 1961 yılından itibaren Kayibanda Hükûmetini düşürmeye yönelik işgal girişimleri gerçekleştirilmiş; ancak bu saldırılar Hutular tarafından içerideki Tutsi nüfusunu baskı altına almak, Hutu dayanışma duygusunu kuvvetlendirmek, ülkedeki Hutu hakimiyetini sağlamlaştırmak ve Tutsilere duyulan saygıyı tamamen ortadan kaldırmak üzere "gerekçe" olarak kullanılmıştır (Forges, 1999, s. 31). Müstevli olmayan şiddet eylemleri bu süreçte de devam etmiş, yaklaşık 150 Tutsi öldürülmüş, Eylül-Ekim 1961 tarihleri arasında 3.000 kişinin evi yakılmış ve 22.000 kişi yerinden edilmiştir (Prunier, 1997, s. 53). 21 Aralık 1963 tarihinde Tutsi mülteciler el yapımı silahlarla Burundi topraklarından Ruanda'ya girmiş ve başkent Kigali'ye doğru ilerlemiştir. Saldırılar Belçikalıların yardımıyla Hutular tarafından durdurulmuştur. Olaylar neticesinde Ruanda hükûmeti, ülke içine yönelmiş, UNAR ve RADER partilerinde yer alan Tutsi siyasi liderler ve ılımlı Hutular yakalanmış,

bir kısmı şiddete maruz kalmış ve bir kısmı ise idam edilmiştir (Öztürk, 2010, s. 102). Şiddet olayları 1967 yılına kadar devam etmiş, toplamda 20.000 Tutsi öldürülürken, 300.000 kişi komşu ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır (Prunier, 1997, s. 62). Sömürge sonrası dönemde sosyal ve siyasal anlamda ülke içerisindeki farklı dengeleri bir araya getirme ve düzen oluşturma çabası içerisinde olan ve bağımsızlığı tecrübe eden Ruanda Cumhuriyeti için 1973 yılı yeni bir dönüm noktası olmuştur.

1973 yılını dönüm noktası kılan temelde üç durum söz konusudur. Bahse konu olaylar zincirinin birincisi, ağırlıklı olarak Ruanda'nın güney bölgesinden olan PARMEHUTU üyeleri ve liderleri ile ülkenin kuzeyinde yer alan diğer Hutu gruplar arasındaki çekişme ve iktidar mücadelesidir. İkincisi, Hutu ve Tutsiler arasında tırmanan gerilimin bir kez daha şiddet olayları ile tezahür etmesidir. Üçüncüsü ise, bahse konu olaylar neticesinde yaşanan darbe girişimiyle birinci Ruanda Cumhuriyeti olarak adlandırılan Kayibanda iktidarının sona erip, İkinci Ruanda Cumhuriyeti olarak isimlendirilen Juvénal Habyarimana önderliğindeki iktidarın ülkenin yönetimine gelmesidir. Yukarıda yer verilen üç durum arasında sebep-sonuç ilişkisi söz konusudur. Kayibanda hükûmeti, on yıllık iktidarı sürecinde, Tutsilere karşı sert bir politika izlemiş, bunun sonucunda gerek komşu ülkelerdeki gerekse Ruanda içerisinde kalmaya devam eden Tutsiler ile belirli aralıklarda doruk noktaya ulaşan şiddet olayları neticesinde oldukça yıpranmıştır. Diğer taraftan, Kayibanda ve PARMEHUTU Ruanda'nın güney bölgesinden[73] oldukları için ülke idaresindeki atama ve görevlendirmelerde kendi bölgesinin halkına öncelik vermiş ve ayrıcalıklar tanımıştır. Tutsilere karşı oluşturulan "Hutu dayanışması" söyleminin ötesinde, güneyli Hutuların, kuzeyli Hutulara kıyasla daha fazla iktidarın imkân ve imtiyazlarından faydalanması, Ruanda içerisinde yeni bir çekişme ortamının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Forges, 1999, s. 32). Kuzey ve güneyli Hutular arasında artan kutuplaşmanın bir tezahürü olarak Tutsilere yönelik tehdit ve saldırı kampanyaları yürütülmüş, bu sayede ülkede ortaya çıkacak muhtemel iç karışıklık neticesinde kuzey ve güney Ruandalılar arasındaki güç dengesinin yeniden tesis edilmesi hedeflenmiştir. Diğer taraftan, 1972-1973 yıllarında ortaya çıkan olayların ve saldırıların arka planında Kayibanda'nın PARMEHUTU üyeleri arasındaki birlikteliği yeniden tesis etmeye yönelik yaklaşımı olduğu da ifade edilmelidir (Byanafashe & Rutayisire, 2016, s. 441).

[73] Kayibanda; Hutular adına politikalar üretiyor olsa da, kurduğu hükûmetin çoğunluğu kendi memleketi olan Ruanda'nın güneyinde yer alan Gitarama'dan gelenlerden müteşekkil olmuştur. Ulusal Hükûmet Partisi ülkenin tek partisi haline gelmiş ve eyalet yönetimlerinde Tutsilerin etkinliği bu dönemde azalmıştır. Detaylar için bkz. Ebru Çoban Öztürk, *Modern Devlet Biyoiktidar Soykırım Ruanda Örneği*, Adres Yayınları, 2010, s.100.

Nitekim Kayibanda, Tutsilerin aleyhinde izlediği sert politikayı devam ettirmek suretiyle kendi tabanını birleştirme çabası içerisinde hareket etmiştir. Tutsilere yönelik tehdit ve saldırılan ötesinde, Almanya ve Belçika sömürge dönemlerinde Tutsiler tarafından Hutulara yönelik uygulanan ekonomik ve sosyal hayattan tecrit edilmelerine ilişkin politikaların bir benzeri Hutular tarafından uygulanmaya başlanmıştır.[74] Bu çerçevede, Tutsilerin Hutular tarafından ilköğretim ve yükseköğretime giriş imkanları sınırlandırılarak ileriye dönük istihdam olanaklarının önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Takip eden süreçte yaşanan gelişmeler, Tutsilerin sosyal hayattan tasfiye edilmesinin de ötesine geçerek, evlerinin ve yaşam alanlarının hedef alınmasına dönüşmüştür. Bu nedenle, 1959 ve 1969 yıllarında komşu ülkelere iltica etmek zorunda kalan Tutsi nüfusa yenileri eklenmiştir (Öztürk, 2010, s. 105).

Birinci Ruanda Cumhuriyeti döneminin sonuna yaklaşılırken, yaşanan geniş çaplı şiddet olayları neticesinde Kayibanda rejimi ekonomik ve siyasi anlamda güç kaybı yaşamış, ülke üzerindeki kontrolü zayıflamıştır (Wallis, 2018, s. 40). Ruanda içerisinde sosyal, siyasal ve ekonomik düzenin yeniden tesis edilmesi amacına müteallik, General Juvénal Habyarimana önderliğinde 5 Temmuz 1973 tarihinde darbe gerçekleşmiş ve Habyarimana suikast sonucunda öldürüldüğü tarih olan 1994 yılına kadar yönetimde kalmıştır.

6.5.2. İkinci Cumhuriyet Dönemi (1973 – 1994)

Habyarimana, Ulusal Devrimci Demokrasi Hareketi (*National Revolutionary Development Movement*-MRND) isimli partisiyle, "tek parti" olarak yirmi yıl boyunca iktidarını korumuştur. Habyarimana tarafından 1973 yılında gerçekleştirilen darbe neticesinde devlet kurumlarının yapısı değişmiş ve siyasi güç tamamen başkanlık makamının yetkisi altında MRND partisinin tekelinde bir araya getirilmiştir. Habyarimana, önceki rejimin ülke yönetiminde etkisini azaltmak adına ilk olarak PARMEHUTU'yu dağıtmış, akabinde anayasayı askıya almıştır (Joshi R. , 1996, s. 62). Bu süre zarfı içerisinde Ruanda'da yaşanan siyasi ve sosyal anlaşmazlıklar ilk etapta Hutu ve Tutsi özelinde değil, güneyli ve kuzeyli Hutular arasında yaşanan bölgesel ve sınıfsal farklılıklar üzerinde yoğunlaşmıştır (Newbury C. , 1995, s. 13).

[74] Kayibanda 1972 yılında kendine yakın olan isimlerle bir araya gelerek, 1959 Hutu Devriminin ruhuna uygun olarak Tutsilerin okullardan, yükseköğretim kurumlarından, kamu ve özel kurumlardan uzaklaştırılmalarına yönelik politikalarını uygulamaya başlamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Déo Byanafashe ve Paul Rutayisire, *History of Rwanda From The Beginning to The End of The Twentieth Century*, National Unity and Reconciliation Commission, 2016, s.440.

Habyarimana tarafından eğitim ve yönetim kadrolarında sınırlandırmalar yapılmıştır. Buna göre, Tutsilere yönetimde %10 oranında bir temsil hakkı sağlanmış; diğer taraftan, bir önceki Başkan Kayibanda'nın bölgesi güney Ruanda'ya tanınan temsil kotası ise sınırlandırılmıştır. Habyarimana kuzey Ruanda'nın eğitim ve idari temsilde ön plana çıkmasına yardımcı olmuştur (Öztürk, 2010, s. 107). Almanya ve Belçika sömürge süreçlerinde de tecrübe edildiği üzere, eğitim ve istihdam hususları, devlet kademelerinde uzun vadeli olarak yer almak adına önemli birer imtiyaz unsurudur. Bu anlamda eğitimin öneminin farkında olan Habyarimana, kendi iktidarını sürekli kılma kaygısıyla, eğitime katılımda ülkenin kuzey bölgelerindeki Hutulara öncelik vermiş, Tutsilerle birlikte güneydeki Hutulara yönelik ise sınırlamalar getirmiştir (Des Forges, 2011, s. 36).

Habyarimana, ülke içerisindeki siyasi ve sosyal düzenin sağlanması adına yerel yönetimler kapsamında görev yapan belediye başkanların seçim ve azil süreçlerini yönetmiş ve kendisine yakın isimleri ilgili makamlarda görevlendirmiştir (Forges, 1999, s. 33). Diğer taraftan, Habyarimana toplumsal düzeni bir arada tutmak üzere farklı yöntemlere başvurmuştur. Toplumun kontrol edilmesi[75] ve seferberlik[76] üzerine şekillenen Habyarimana'nın sosyal düzen politikası, 1980'li yılların başına kadar toplumdaki farklılıkları bir arada tutmayı başarmıştır. Ne var ki, 1980 ve 1990'lı yıllarda yaşanan ekonomik sorunlar kamuoyunda huzursuzlukları beraberinde getirmiştir (Joshi R. , 1996, s. 64). Habyarimana 1980'li yıllardan itibaren yönetimi ülke içerisindeki Hutu ve Tutsi muhalefetine karşı sert bir politika izlemeyi tercih etmiştir. 1959, 1963 ve 1972 yıllarında yaşanan siyasi kırılma süreçlerinde, ülke dışına çıkıp mülteci durumuna düşen Tutsi ağırlıklı nüfusun Ruanda'ya dönüşünü engelleyen Habyarimana, mülteci durumundakilere vatandaşlık vermeyeceğini ilan ederek, Uganda, Tanzanya ve Kongo'da kalmaya zorlamıştır (Joshi R. , 1996, s. 64). Aynı dönemde, muhaliflerin büyük bir kısmı rejim tarafından hapse atılmak suretiyle etkisiz hale getirilmiş ve 1980'li yılların sonuna

[75] Nüfus hareketlerinin ve toplumsal düzenin kontrol atlında tutulmasına ilişkin politika, Habyarimana döneminde kimlik kartlarının kullanılmasına devam edilmesi ve halkın bir yerden başka bir bölgeye taşınırken yerel makamlar nezdinde kayıt yaptırması gibi uygulamaları beraberinde getirmiştir. Buna mukabil, yerel yönetimler tarafından aylık, üç aylık ve yıllık olarak doğum, ölüm ve taşınma sayılarına ilişkin raporlar hazırlanmıştır. Detaylar için bkz. Alison Des Forges Liebhafsky, *Leave None to Tell the Story*, Human Rights Watch, New York, 1999, s.33.

[76] Nüfusun seferber edilmesi, öncelikle ekonomik alt yapının oluşturulması ve tarım için şartların iyileştirilmesine yönelik adımları beraberinde getirmiştir. Sömürge döneminde ücretsiz olarak çalıştırılan nüfus örneğinden hareket ederek Habyarimana yönetimi, kamu yararına faaliyetler kapsamında yolların inşa edilmesi, erozyon riski taşıyan bölgelerin ihya edilmesi ve çalılık bölgelerin temizlenmesi gibi faaliyetlerde çalıştırılmasını zorunlu kılmıştır. Bahse konu çalışmalar üst yönetimler tarafından da denetlenmiştir. Detaylar için bkz. Alison Des Forges Liebhafsky, *Leave None to Tell the Story*, Human Rights Watch, New York, 1999, s.33.

doğru gelindiğinde siyasi suikastlar ortaya çıkmaya başlamıştır (Newbury C. , 1995, s. 13). 1990 – 1994 yılları arasında artarak devam eden şiddet olayları soykırım ile son bulmuştur.

6.6. Soykırım Öncesi Gelişmeler (1990 – 1994)

Habyarimana, sürgünde bulunan Tutsilerden müteşekkil Ruanda Yurtsever Cephesi[77] silahlı birlikleri saldırıya geçmeden önce, kendileri ile müzakere zemini oluşturulabileceğini belirtmiştir (Öztürk, 2010, s. 116). Ne var ki, Habyarimana'nın çabası, Ruanda dışında ve içerisinde yaşayan Tutsiler ile Hutuların bir araya gelmesi için yeterli olmamıştır. Habyarimana'ya karşı harekete geçen Ruanda Yurtsever Cephesi, Kigali yakınlarına kadar ulaşmış; ancak Fransız ve Kongolu askerlerce desteklenen Ruanda ordusu tarafından durdurulmuştur. Olaylar esnasında yaklaşık 500 sivil hayatını kaybetmiş, 350.000 kişi yaşadığı yeri terk etmek zorunda kalmıştır (Uvin, 1998, s. 61). RPF ordu tarafından geri püskürtülmüş ve çatışmalar ağırlıklı olarak ülkenin kuzeydoğu bölgelerinde gerilla savaşı şeklinde rejime karşı tehdit unsuru oluşturmaya devam edecek biçimde devam etmiştir (Uvin, 1998, s. 61).

4 Ekim 1990 tarihinde yaşanan şiddet olaylarını gerekçe göstererek, 8.000-10.000 arasında entelektüel, din adamı, iş insanı, öğretmen ve muhalif, Habyarimana rejimi tarafından hapsedilmiştir. Hapsedilen kişiler, artan uluslararası baskı neticesinde serbest bırakılmış olmalarına karşın, çoğu işkence görmüş, bir kısmı öldürülmüş ya da varlıkları çalınarak zarara uğratılmıştır (Verwimp, 2011, s. 408). Bu sayede Habyarimana rejimi tarafından, ülke dışından işgal girişiminde bulunan Tutsiler ile ülke içerisinde yaşayan Tutsiler arasında doğrudan bir bağlantı kurulmaya çalışılmış ve ülkedeki güç dengesinin el değiştirmesine engel olma gayreti sürdürülmüştür.

Mitinglerde, konuşmalarda ve radikal yerel gazete ve radyo yayınlarında Tutsiler sistematik olarak nefret propagandasının ürünü haline getirilmiştir. Farklı yayın organları

[77] 1963 yılı ve takip eden yıllarda Ruanda'da kendilerine karşı uygulanan baskı ve şiddet politikaları sonucunda Ruanda'dan Uganda'ya sürgün edilen Tutsiler, Uganda topraklarında yardıma muhtaç olanlara destek olmak maksadıyla Ruandalı Mülteciler için Sosyal Yardımlaşma Derneğini (*Rwandan Refugees Welfare Association*) kurmuştur. Ne var ki, bahse konu cemiyetin ismi kısa bir süre sonra Milli Birlik için Ruanda İttifakı (*Rwandan Alliance for National Unity*) olarak değişmiştir. Değişim sadece isim ile sınırlı kalmamış, mültecilere yardım maksadıyla bir araya gelme niyeti, yeni yapı altında ideolojik bir kimliğe bürünmüştür. Tutsiler, Uganda'da karşılaştıkları siyasi zorluklarla beraber 'Milli birlik için Ruanda İttifakı' çatısı altında silahlanma yolunu tercih etmeye başlamıştır. 1987 yılına gelindiğinde, yedinci kongresini gerçekleştiren yapının ismi Ruanda Yurtsever Cephesi (*Rwandan Patriotic Front*) olarak değiştirilmiş ve geçmişine kıyasla askeri bir yapıya dönüşmüştür. Detaylar için bkz. Christopher Clapham, ed., *African Guerrillas*. Gérard Prunier, "The Rwandan Patriotic Front", s.119-133, Oxford, U.K.: James Currey; Kampala, Uganda: Fountain Publishers; Indianapolis: Indiana University Press, 1998, s.138-140.

Tutsilere yönelik nefret söylemini o kadar ileri götürmüştür ki; bir taraftan halk toplu katliama teşvik edilirken, diğer taraftan Tutsilere dönük sözlü saldırılar, içerideki düşmanlar olarak adlandırılan Tutsilerden öldürülecek olanların listeleri ve Tutsilerle iyi ilişkiler içerisinde olanların tehdit edilmesine kadar farklı yayınlar gündemi şekillendirir hale gelmiştir (Uvin, 1998, s. 64). Ayrıca, ırkçı radyo yayınlarında Hutuların Tutsileri öldürmediği takdirde, kendilerinin Tutsilerin hedefi olacağına yönelik yayınlar yapılarak (Verwimp, 2011, s. 411) toplumda korku ve nefret ortamı oluşturulması hedeflenmiştir.

Şiddet olayları ve çatışmaların şiddeti 1990'lı yılların başından itibaren kademeli olarak tırmanırken, toplum bu süre zarfı içerisinde ordu saflarına daha fazla katılır hale getirilmiştir. 1990-1992 yılları arasında düzenli ordudaki asker sayısı ilk etapta 3.000'den 5.000'e, 5.000'den 30.000'e ve 30.000'den 40.000'e yükseltilerek ülkeye büyük miktarlarda silah ithalatı gerçekleştirilmiştir (Uvin, 1998, s. 65). Darbe ile ülkeyi kontrolü altına alan Habyarimana rejimi, askeri yöntemlerle ve uluslararası toplumdan farklı ülkelerin desteğiyle rejimini sürdürmeyi hedeflemiştir. Bu süreçte Fransa, Mısır ve Güney Afrika Ruanda'nın silah tedarik ettiği başlıca ülkeler olarak ön plana çıkmıştır (Joshi R. , 1996, s. 68). Düzenli orduda yaşanan bahse konu gelişmelerin ötesinde, 1992 yılına gelindiğinde eğitimli ve teçhizat anlamında donanımlı milis gruplar oluşturulmuştur. Rejim, bir adım daha ileriye giderek, 1993 yılının sonuna gelindiğinde, farklı bölgelerdeki savunma gruplarının tümünün silahlandırılması için ülke çapında bir kampanya başlatmıştır (Uvin, 1998, s. 65).

Diğer taraftan, Ruanda Yurtsever Cephesi tarafından da 1990-1994 yılları arasında şiddet olayları gerçekleştirilmiştir. 1991 yılında Ruanda Yurtsever Cephesi tarafından düzenlenen saldırılarda 100.000 kişi hayatını kaybetmiş ve yaklaşık 300.000 kişi zorla yerinden edilmiştir. 1993 yılına gelindiğinde, Ruanda Yurtsever Cephesi tarafından organize edilen diğer saldırılarda 150.000 kişi hayatını kaybederken, bir milyondan fazla kişi yaşadıkları yeri terk etmek zorunda kalmıştır (The Permanent Representative of Rwanda to the UN, 3 May 1994). Ruanda Yurtsever Cephesi tarafından gerçekleştirilen büyük çaplı son saldırılar da Habyarimana'nın suikastı sonrasında yaşanmıştır. 6 Nisan 1994 tarihinden sonra binlerce kişi öldürülmüş ve 3.000.000 kişi yerinden edilmiştir (The Permanent Representative of Rwanda to the UN, 3 May 1994). Ruanda'da şiddet eylemleri devam ederken, uluslararası toplum, ilk etapta askeri teçhizat anlamında araç ve gereçlerin ülkeye girişini kontrol etmek maksadıyla BM Uganda-Ruanda Gözlem Misyonu (*United Nations Obserber Mission Uganda-Rwanda-UNOMUR*) ihdas

edilmiştir (UN Security Council, S/RES/846, 22 June 1993). Uluslararası toplum diğer taraftan, Arusha Barış Anlaşması ve BM Ruanda Yardım Gücü (*United Nations Assistance Mission in Rwanda-UNAMIR*) ile çatışma ortamının barışçıl ve demokratik yollarla sona erdirilmesi yönünde telkin ve temennilerde bulunmak üzere kendisini konumlandırmayı tercih etmiştir. Ne var ki, uluslararası toplum eş zamanlı olarak, Habyarimana rejimi ile askeri ve siyasi işbirliğini devam ettirmiştir. Örnek vermek gerekirse, ABD 1994 yılına kadar Habyarimana rejimi ile askeri alandaki işbirliğini ve rejime olan desteğini sürdürmüştür. Diğer taraftan Belçika, 1990 yılında ülkede artan şiddet olaylarını gerekçe göstererek ülkedeki vatandaşlarını tahliye etmek üzere Ruanda'ya birliklerini göndermiş; ancak Ruanda'ya askeri yardımlarını 1994 yılına kadar sürdürmüştür (Uvin, 1998, s. 96). Fransa[78] ise, Ruanda Yurtsever Cephesi'nin 1990-1994 yılları arasındaki işgal girişimi sonrasında Habyarimana rejimine askeri alandaki desteğini önemli ölçüde arttırmıştır (Uvin, 1998, s. 96). Uluslararası toplum, bir taraftan Ruanda'daki çatışma ortamını barışçıl yol ve yöntemlerle ve müzakerelerle sona erdirme yönünde girişimlerde bulunurken, diğer taraftan BM Güvenlik Konseyi üyesi konumunda olan ülkeler dahil olmak üzere, Habyarimana rejimine askeri ve siyasi desteğini sürdürmüştür. Bu durum, uluslararası toplumun Ruanda'ya yönelik bütüncül ve tutarlı bir politika yürütmediğini göstermektedir.

6.7. Arusha Barış Anlaşması

1991 yılının başında taraflar arasında ateşkes ve iktidar paylaşımı için müzakereler ilk olarak Tanzanya Darüsselam'da başlamış ve Arusha'da devam etmiştir. Bahse konu müzakere süreci oldukça ağır ilerlemekle beraber yerine getirilmeyen vaatler etrafında şekillenmiştir. Taraflar arasında ateşkes Haziran 1992 tarihinde sağlanmış ve Ağustos ayında uygulanmaya başlamıştır. Ne var ki, ateşkes Ruanda Yurtsever Cephesi'nin 300 Tutsi'nin katledilmesini gerekçe göstererek 1993 Şubat'ında yeniden rejim güçlerine

[78] Fransa, Vincent Duclert başkanlığında yürütülen bir komisyon kurarak, Fransa'nın Ruanda'daki soykırımda sorumluluğunu tespit etmek üzere bir çalışma başlatmış ve komisyon raporu 26 Mart 2021 tarihinde yayımlanmıştır. Bahse konu raporda, Fransa'nın Habyarimana rejimine sağladığı destek başta olmak üzere, Ruanda Yurtsever Cephesi'nin Fransa tarafından tehdit olarak görüldüğüne ilişkin tespitler yer almaktadır. Detaylar için bkz. Armand Colin, *La France, le Rwanda et le génocide des Tutsi (1990-1994)*, Rapport remis au Président de la République le 26 Mars 2021. https://medias.vie-publique.fr/data_storage_s3/rapport/pdf/279186_1.pdf (Erişim Tarihi 12.05.2022)
Diğer taraftan, Ruanda Hükûmeti tarafından, ABD menşeili bir hukuk ofisine, Fransa'nın soykırımdaki rolü üzerine bir çalışma yaptırılmıştır. Bob Muse, Josh Levy ve Daren Firestone tarafından hazırlanan raporda; Fransa'nın soykırımda ciddi sorumluluğu bulunduğu ve Fransa'nın öngörülebilir olmasına rağmen soykırıma imkân tanıdığı vurgulanmıştır. Detaylar için bkz. Levy Firestone Muse, *A Foreseeable Genocide, The Role of the French Government in Connection with the Genocide Against the Tutsi in Rwanda*, 19 April 2021. https://www.gov.rw/musereport (Erişim Tarihi 15.05.2022)

saldırmasıyla ihlal edilmiş, yüzlerce sivil hayatını kaybederken, binlercesi Kigali civarındaki kamplara yerleşmek durumunda kalmıştır (Uvin, 1998, s. 61).

Diğer taraftan, 1993 yılının yaz aylarında yeni bir ateşkes için müzakerelere yeniden başlanmıştır. Müzakereler neticesinde, 4 Ağustos 1993 tarihinde taraflar arasında barış anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma; Ruanda Cumhuriyeti Hükûmeti ile Ruanda Yurtsever Cephesi arasında 1 Ekim 1990 tarihinden itibaren devam eden çatışmaların kalıcı olarak sona ermesi amacına müteallik imzalanmıştır. Anlaşma uyarınca taraflar, geniş tabanlı geçiş hükûmeti çerçevesinde güç paylaşımı[79] ilkesini kabul etmiştir. Diğer taraftan, çatışan taraflar arasındaki anlaşmazlığın ancak tarafların dahil olduğu ulusal ordu[80] ve jandarma kuvvetlerinin ihdas edilmesiyle mümkün olabileceği ifade edilmiştir (Peace Agreement Between The Government of The Republic of Rwanda and The Rwandese Patriotic Front, 1993, s. 2). Anlaşma kapsamında, çatışmanın kalıcı olarak çözümü için belirleyici nitelik taşıyan geniş katılımlı geçiş hükûmeti Başbakanı üzerinde ve geçiş hükûmeti kurumlarının anlaşmanın imzalandığı tarihten itibaren 37 gün içerisinde oluşturulması hususlarında taraflar mutabık kalmıştır (Peace Agreement Between The Government of The Republic of Rwanda and The Rwandese Patriotic Front, 1993, s. 6).

6.8. BM Ruanda Yardım Misyonu

5 Ekim 1993 tarihinde toplanan BM Güvenlik Konseyi, 4 Ağustos 1993 tarihli Arusha Anlaşmasından duyduğu memnuniyeti ifade ederken, tarafsız uluslararası askeri gücün ülkede ivedilikle konuşlandırılması gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Bu çerçevede, Arusha Barış Anlaşmasında elde edilen kazanımların korunması maksadıyla Birleşmiş Milletler Ruanda Yardım Misyonu'nun (*UN Assistance Mission for Rwanda-UNAMIR*) altı aylığına ülkeye görevlendirilmesi ve BM Genel Sekreterinden gelecek olan rapora göre Konseyin, 90 gün daha kararı uzatabileceği belirtilmiştir (UN Security Council, S/RES/872, 5 October 1993, s. 102). UNAMIR, Arusha Barış Anlaşmasının sürdürülebilir olması, taraflar arasında çatışma ortamı yerine siyasi ve demokratik bir geçiş yöntemi sağlanmasının temini adına önemli bir destek unsuru olmakla birlikte,

[79] Taraflar (Ruanda Cumhuriyeti Hükûmeti ve Ruanda Yurtseverler Cephesi) Arusha Barış Anlaşması metninde aralarında güç paylaşımının ilkesel olarak kabul edildiğini, 30 Ekim 1992 ve 9 Ocak 1993 tarihlerinde Arusha'da imzalanan anlaşmaya ek protokollere atıfla kabul etmiştir. Detaylar için bkz. Peace Agreement Between The Government of The Republic of Rwanda and The Rwandese Patriotic Front, 4 August 1993, s.2.

[80] Ulusal ordu kurulmasına ilişkin hususların yer aldığı anlaşmaya ek protokol, taraflar arasında 3 Ağustos 1993 tarihinde Arusha'da imzalanmıştır. Detaylar için bkz. Peace Agreement Between The Government of The Republic of Rwanda and The Rwandese Patriotic Front, 4 August 1993, s.2.

Ruanda'daki çatışma ihtimalinin yüksek oluşu ve sıcak çatışma başladıktan sonraki çatışma yoğunluğu göz önünde bulundurulduğunda "sembolik" bir destek kuvveti olmaktan öteye geçmediği ifade edilmelidir. Nitekim BM Genel Sekreterinin rapor ve değerlendirmeleri doğrultusunda BM Güvenlik Konseyi UNAMIR'e tevdi edilen görev ve sorumluluklarda artan çatışma şartları doğrultusunda eklemeler yapmış olmasına rağmen "soykırımın" yaşanmasına engel olunamamıştır. Arusha Barış Anlaşmasının gerektirdiği hususlardan olan, siyasi parti liderlerinin kurulacak olan geçici hükûmette temsil edilmeleri konusunda mutabakata varamamış olmaları, barış sürecinin planlandığı şekilde ilerlememesinin ilk sebepleri arasında yer almaktadır (UN Department of Public Information, 1996, s. 28). UNAMIR 5 Ekim 1993 tarihli ve 872 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararıyla oluşturulan UNAMIR'e tevdi edilen ve zaman içerisinde eklenen bazı BM Güvenlik Konseyi kararlarına aşağıda yer verilmektedir.

5 Ekim 1993 tarihli BM Güvenlik Konseyi kararları uyarınca BM Yardım Misyonu'nun görevleri[81] arasında;

- Geniş tabanlı hükûmetin ihdas edilebilmesi için Kigali'de güvenliğin sağlanması,
- Ateşkes anlaşmasına uyulup uyulmadığının, karargâh ve toplanma bölgelerinin kurulmasının ve yeni askerden arındırılmış bölgenin sınırlarının çizilmesine ilişkin hususların denetlenmesi,
- Seçim öncesi süreçte ülkedeki güvenlik durumunun denetlenmesi,
- Mayın temizliği için gerekli eğitimlere öncelik verilmesi,
- Ordu ve Ruanda Yurtsever Cephesi güçlerinin ateşkese uygun davranıp davranmadıklarının ve Ruanda Yurtsever Cephesi'nin orduya entegrasyonuna ilişkin barış anlaşması hükümlerine uyulması hususlarının denetlenmesi,
- Mültecilerin dönüşleri için güvenliğin sağlanması,
- Barış gücünün konuşlanması ve ülkeden çekilmesinin tedrici olarak gerçekleşmesi ve yeni hükûmetin kurulmasını müteakip en geç Aralık 1995 tarihi itibarı ile ülkeden çekilmesi hususları yer almıştır (UN Security Council, S/RES/872, 5 October 1993, s. 102).

[81] BM Barış Gücü'nün yetkileri ve görevleri BM Genel Sekreteri tarafından 24 Eylül 1993 tarihli ve S/26488 sayılı Ruanda raporunda detaylı olarak ele alınmıştır. Detaylar için bkz. The Secretary General, *Report of the Secretary General on Rwanda*, S/26488, 24 September 1993, United Nations Security Council, s.5-10.

5 Ekim 1993 tarihli kararın akabinde, Ruanda'da yoğunlaşan çatışma ortamı sebebiyle 21 Nisan 1994 tarihinde BM Güvenlik Konseyi tarafından UNAMIR'in görev ve yetki alanı yeniden tanımlanmıştır. Bu çerçevede;

- Taraflar arasında ateşkesin güvence altına alınmasını sağlamak için aracılık yapmak,
- İnsani yardım faaliyetlerinin kaldığı yerden devam etmesine destek olunması,
- Mülteci durumunda olanların emniyet ve güvenliği dahil olmak üzere Ruanda'daki gelişmelerin denetlenmesi ve raporlanması hususları yer almıştır (UN Security Council, S/RES/912, 21 April 1994, s. 3-4).

Nisan 1994 tarihi itibarı ile şiddetlenen çatışma ortamında toplanan BM Güvenlik Konseyi, 17 Mayıs 1994 tarihinde UNAMIR'in görev ve sorumluluklarına yeni eklemeler getirilmesine karar vermiştir. Bu kapsamda;

- Güvenli bölgelerde yer alan kişi veya grupların, BM personelinin ve insani yardımların ulaştırılmasından sorumlu kişilerin tehdit altında olması durumunda UNAMIR'ın meşru müdafaa kapsamında harekete geçmesi,
- Bu çerçevede UNAMIR gücünün 5.500'e çıkarılması hususlarına yer verilmiştir (UN Security Council, S/RES/918, 17 May 1994, s. 3).

Şiddet olaylarının sona ermesi sürecinde 22 Haziran 1994 tarihinde ise BM Güvenlik Konseyi, Genel Sekreterin talebi üzerine üye ülkelere çağrı yaparak UNAMIR'in genişletilen görevini en kısa sürede etkin bir şekilde yerine getirmesi amacıyla birliklerin ihtiyaç duyduğu lojistik ve teçhizat ihtiyaçlarının temin edilmesine yönelik bir çağrı yapmıştır (UN Security Council, S/RES/929, 22 June 1994, s. 2).

6.8.1. UNAMIR'in Çatışma ve Soykırım Sürecinde Etkisizliği

UNAMIR, konuşlanma sürecinin ilk etabı olarak değerlendirilen 90 gün içerisinde bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Kasım 1993 tarihinde, taraflar arasında bölgesel olarak devam eden sıcak çatışma ortamının daha fazla yaygınlaşacağına yönelik emareler ortaya çıkmaya başlamıştır. Uganda sınırına yakın bir bölgede yer alan Ruhengeri şehrinde 60 sivilin vahşice öldürülmesi olayına ilişkin UNAMIR gözlemcileri, olayın sıradan bir öldürmenin ötesinde, bölgede yer alan silahlı bir grup tarafından acımasızca gerçekleştirildiğini kayıt altına almıştır (UN Secretary General, S/26927, 30 December 1993, s. 3). Diğer taraftan, Ruanda'da olduğu gibi Burundi'de de nüfusun çoğunluğu Hutu olmasına karşın, ülke 30 yıl boyunca Tutsi ağırlıklı bir hükûmet tarafından yönetilmiş,

1990'lı yılların başında iktidarda güç paylaşımı ve demokratik seçimlerin yapılması hususlarında siyasi reformlar yapılmıştır. Siyasi reformların hayata geçirilmesi neticesinde Hutu bir devlet başkanı seçilmiş ve ulusal birlik hükûmeti kurularak Tutsi bir başbakan seçilmesine karşın, 21 Ekim tarihinde gerçekleştirilen askeri darbe sonucunda Hutu devlet başkanı öldürülmüştür (UN Department of Public Information, The United Nations and Rwanda 1993-1996, 1996, s. 29). Bahse konu olaylar zinciri, 375.000 civarında Hutu'nun Ruanda'ya geçmesine sebep olurken, hali hazırda kırılgan durumda olan Ruanda, yüksek oranda insani hareket ve gergin ilişkilerden menfi anlamda etkilenmiştir (UN Secretary General, S/26927, 30 December 1993, s. 3).

Yukarıda yer verilen olaylar bir taraftan yaşanırken, BM Genel Sekreteri tarafından Arusha Barış Anlaşmasının uygulanması için tarafların iyi niyet gösterdiği ve BM'nin ilgili mekanizmaları ile iletişimi sürdürdüğü, ateşkesin korunması için tarafların istekli olduğu vurgulanarak, BM Güvenlik Konseyi'nin UNAMIR'in görevini altı ay daha uzatması teklif edilmiştir (UN Secretary General, S/26927, 30 December 1993, s. 1). BM Genel Sekreteri tarafından soykırım olaylarının başlamasından sadece dört ay önce, "tarafların Arusha Barış Anlaşması'nın uygulanması için iyi niyet gösterdiği" şeklinde bir değerlendirme yapılması, BM Güvenlik Konseyi'nin şiddet olaylarına rağmen Arusha Barış Anlaşması'nın uygulanmasının hala mümkün olduğu yaklaşımını destekler nitelikte olsa da, ülke içerisinde yaşananlar taraflar arasındaki kutuplaşmanın üst seviyede olduğunu göstermiştir.

UNAMIR'de BM Barış Gücü Komutanı olarak görev yapan Roméo Dallaire, 10 ve 11 Ocak 1994 tarihlerinde yaptığı birkaç özel görüşme neticesinde New York'ta bulunan BM Barışı Koruma Ofisine standart protokol kurallarını aşarak telgraf göndermiştir.[82] Telgrafta "Jean Pierre" adını verdikleri ve Interahamwe[83] milis grubuna yakın olan bir muhbirden, aşırı milliyetçi Hutuların Kigali'deki tüm Tutsileri ölüm listeleriyle kayıt altına aldıklarına ek olarak, kullanılacak silahların gizlendiği mahzenler ile aşırı milliyetçi Hutuların UNAMIR'deki asker sayısı ve teçhizat anlamında önde gelen birliklerden olan

[82] William Ferroggiaro tarafından derlenen, ABD ve Ruanda Soykırımı 1994: Eylemsizliğin İspatı (*The US and the Genocide in Rwanda 1994: Evidence of Inaction*) isimli çalışmada, ABD hükûmeti tarafından gizliliği sonradan kaldırılan 16 evraka yer verilirken, ilgili çalışmada yer alan belgeler arasında, UNAMIR'de BM Barış Gücü Komutanı olarak görev yapan Roméo Dallaire tarafından BM'ye gönderilen telgraf da bulunmaktadır. Detaylar için bkz. https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB53/rw011194.pdf (Erişim Tarihi 28.06.2022)

[83] *Interahamwe*; kelime olarak "birlikte duranlar" ya da "ortak amaca hizmet edenler" anlamına gelmekte olup, başkanlık muhafızları tarafından eğitilen milis grubu ifade etmektedir. Joshi Rawinder, "Genocide in Rwanda: The Root Causes", *East African Journal of Peace & Human Rights*, 1996, s.51-89.

Belçikalı askerleri öldürmek suretiyle UNAMIR'ın dağılmasını amaçladıklarına dair istihbaratı paylaşmıştır (Dallaire, 2003, s. 141-147). Soykırım planına engel olmak amacıyla müdahale etmek isteyen Dallaire'nin talebinin BM tarafından reddedilmesi, Dallaire'nin, yıllar sonra kaleme aldığı kitabında[84] "Jean Pierre'den gelen istihbarat çerçevesinde New York'u ikna edememesini bir türlü aklından çıkaramadığı" gerçeğini ve duyduğu pişmanlığı itiraf etmesine sebep olmuştur (Dallaire, 2003, s. 147).

Yukarıda yer alan gelişmelerle birlikte, BM Genel Sekreteri tarafından 30 Mart 1994 tarihinde BM Güvenlik Konseyi'ne arz edilen raporda, Ruanda'daki çatışma ortamından duyulan kaygı ve gelişmelerin sadece Kigali için değil, ülke geneli için önemli bir tehdit oluşturduğu ifade edilmiştir (UN Secretary General, 30 March 1994, s. 5). Bahse konu raporda, 1994 yılının başlangıcından itibaren Ocak ve Şubat aylarında ülkede yollara barikatlar kurulduğundan, siyasi liderlere yönelik suikastlar yapıldığından ve sivilleri hedef alan saldırı ve katliamlardan bahsedilmiştir (UN Secretary General, 30 March 1994, s. 5). BM Genel Sekreteri ayrıca, özel temsilcisinin ülkede sivillere silah dağıtımı yapıldığı bilgisini paylaştığını ve kendisine Belçika Dışişleri Bakanı tarafından 14 Mart 1994 tarihinde gönderilen yazıda[85], silahların milis gruplar tarafından depolandığı ve siyasi çıkmaz devam ettiği takdirde geri dönülmez bir şiddet olayıyla karşı karşıya kalınacağı hususlarına yer vermiştir (UN Department of Public Information, 1996, s. 244). Diğer taraftan aynı yazı kapsamında, UNAMIR'in özellikle Arusha Barış Anlaşması'nın uygulanması hususundaki rolüne dikkat çekilirken, olumsuz gelişmeler devam ettiği takdirde UNAMIR'in görevini yerine getirmesi için uygun bir zemin olmayacağı ifade edilmiştir.

6 Nisan 1994 akşamında, Ruanda Başkanı Habyarimana ve Burundi Başkanı Cyprien Ntaryamira, Tanzanya Darüsselam'da katıldıkları bölgesel zirve toplantısından[86] dönüş

[84] UNAMIR Komutanı Roméo Dallaire tarafından kaleme alınan Şeytanla Tokalaşmak (*Shake Hands With the Evil*) kitabının bir başka baskısına, 2013-2017 yılları arasında ABD'nin BM Daimî Temsilcisi olarak görev yapan Samantha Power tarafından yazılan önsözde, Dallaire'den gelen istihbaratın dikkate alınmamasına ve bu durumun gelinen noktada soykırım ile sonuçlanmasına ilişkin özel bir bölüm ayrılmıştır. Detaylar için bkz. Roméo Dallaire Lieutenant-General with Major Brent Beardsley, *Shake Hands With the Devil*, Carrol & Graf Publishers, New York, 2005, s.IX-X.

[85] Belçika Dışişleri Bakanı tarafından BM Genel Sekreteri'ne gönderilen yazı, BM resmî belgesi olarak kayıtlara geçmemiştir. Bahse konu belgenin orijinali Fransızcadır ve İngilizceye tercüme edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. The United Nations and Rwanda 1993-1996, Department of Public Information, United Nations Blue Books Series, Volume X, New York, s.244.

[86] Burundi ve Ruanda'daki siyasi ve güvenlik gelişmelerinin ele alındığı bölgesel zirve toplantısına, BM Tanzanya Cumhuriyeti Daimî Görevi kapsamında maslahatgüzar olarak görevde bulunan Ulli K. Mwambulukutu, Tanzanya Birleşik Cumhuriyeti Başkanı, Ruanda Cumhuriyeti Başkanı, Uganda Cumhuriyeti Başkanı, Burundi Cumhuriyeti Başkanı, Kenya Cumhuriyeti Başkan Yardımcısı ve Afrika Birliği Genel Sekreteri iştirak etmiştir. Detaylar için bkz. Letter from the Charge d'affaires a.i. of the

yaparken, kendilerini taşıyan uçak Kigali Havalimanı'na iniş için yaklaştığı esnada isabet eden bir roket tarafından düşürülmüştür (UN Department of Public Information, The United Nations and Rwanda 1993-1996, 1996, s. 37). Habyarimana'nın öldürülmesinin akabinde başta Kigali olmak üzerinde ülke genelinde Tutsi ve ılımlı Hutulara yönelik şiddet eylemleri baş göstermiştir. Jandarma ve askeri personel tarafından yollara barikatlar kurulmuş, kontrol noktaları oluşturulmuş, kimlik kontrolünde tespit edilen Tutsiler alıkonularak öldürülmüştür (UN Secretary General, S/1994/867, 25 July 1994, s. 2).

Çıkan olaylarda öldürülenlerin arasında, Ruanda Başbakanı Agathe Uwilingiyimana ile BM tarafından onu korumakla görevlendirilmiş 10 Belçikalı asker de vardır (The President of the Security Council, 7 April 1994). BM Genel Sekreteri, olayların siviller için oldukça tehlikeli boyuta ulaştığını, bu sebeple UNAMIR'de görev yapan sivillerin ve diğer ülke vatandaşlarının Ruanda'dan tahliyesinin kaçınılmaz olduğunu ifade etmiştir (UN Secretary General, 8 April 1994). Belçika Dışişleri Bakanı ile BM Genel Sekreteri arasında, 12 Nisan 1994 tarihinde gerçekleşen görüşmede, Belçika, ivedilikle UNAMIR'deki[87] birlikleri çekme kararı aldıklarını aktarmıştır (UN Secretary General, 13 April 1994). Belçika'nın askerlerini ivedi bir karar ile ülkeden tahliye etmesinin arka planında, Başbakan Uwilingiyimana'yı korumakla görevli Belçikalı askerlerin öldürülmesinin etkili olduğu açıktır. Ne var ki, Belçika'nın, 1920'li yılların başından itibaren ülkede varlığını uzun süre devam ettiren ve ülkede sömürgeci geçmişi olan bir ülke olarak, Ruanda'da cereyan eden geniş çaplı şiddet olayları esnasında bu denli radikal ve ivedi bir karar alması, Ruanda toplumunun kendileri için öncelik olmadığını gösterir niteliktedir. Diğer taraftan, Belçika'nın, askeri birliklerini ve gözlemcilerini Ruanda'dan tahliye etme kararı ilerleyen süreçte UNAMIR'e asker ve teçhizat anlamında destek veren ülkelerin de kararını gözden geçirmesine ve birliklerini büyük ölçüde tahliye etmesine sebep olmuştur. Bu durumun ötesinde, Belçika'nın BM'deki Daimî Temsilcisi, Ruanda'da kötüleşen çatışma ortamının, UNAMIR'i risk altında ve güçsüz bıraktığını iddia ederek UNAMIR'in görevinin askıya alınmasını teklif etmiştir (UN Permanent

Permanent Mission of the United Republic of Tanzania to the United Nations addressed to the Secretary-General, transmitting a communique issued at a regional summit meeting held at Dar es Salaam on 6 April 1994, S/1994/406, 7 April 1994.

[87] 22 Mart 1994 tarihi itibarı ile UNAMIR'de görevli asker sayısı en fazla olan üç ülke sırasıyla; Bangladeş (942), Gana (843) ve Belçika (440) olarak kayıtlara geçmiştir. UNAMIR'de görevli diğer ülke ve asker sayılarına ilişkin detaylar için bkz. Second progress report of the Secretary-General on UNAMIR for the period from 30 December 1993 to 30 March 1994, requesting an extension of its mandate for a period of six months, S/1994/360, 30 March 1994, Article:25.

Representative of Belgium, 15 April 1994). Afrika Birliği Genel Sekreteri Salim Salim, BM Genel Sekreteri'ne hitaben gönderdiği yazıda, UNAMIR'in çekilme ihtimalini endişe ile karşıladıklarını ve Afrikalıların UNAMIR'in çekilmesi durumunu, BM'nin bölgeye ilgisizliği ve kayıtsızlığı olarak değerlendirebileceğini vurgulamıştır (OAU Secretary General, 21 April 1994).

UNAMIR'in yoğun olarak yaşanan şiddet olaylarını durdurmaya yetkisi ve fiziki gücü bulunmazken, BM'nin UNAMIR'ın yetki ve fiziki kapasitesini arttırmaya gitmesi gerekirken, aksine birliklerini büyük oranda geri çekilmesi üzerinde durulması gereken bir husus olarak ön plana çıkmaktadır. BM Genel Sekreteri, 20 Nisan 1994 tarihli özel raporunda, Belçika birliklerinin UNAMIR'den çekilmesi sonrasında asker sayısının 2.165'ten 1.515'e, askeri gözlemcilerin sayısının 321'den 190'a düştüğünü, dolayısıyla toplamda 2,486 olan UNAMIR birliğinde görevli personel sayısının 1.705'e düştüğü bilgisini paylaşmıştır (UN Secretary General, S/1994/470, 20 April 1994). Aynı rapor içerisinde BM Genel Sekreteri tarafından UNAMIR'in ülkedeki geleceğine ilişkin üç farklı seçenek önerisinde bulunulmuştur. Bu çerçevede;

1. Seçenek: UNAMIR'in görev tanımı ve süresinde değişiklik yapılması suretiyle, personel ve teçhizat anlamında donanımlı hale getirilmesi ve oluşturacağı baskı unsuruyla tarafları ateşkese ikna etmesi,

2. Seçenek: UNAMIR'in Kigali'de askeri birlik anlamında çok sınırlı bir hale getirilmesi, personel sayısının (1.705'ten) 270'e düşürülmesi ve sınırlı sayıda personeli komuta edecek Kuvvet Komutanlığı tarafından, çatışan taraflar arasında arabuluculuk yaparak, Arusha Sürecinin canlandırılması,

3. Seçenek: UNAMIR'in tüm unsurlarıyla ülkeden çekilmesi/tahliye edilmesi (OAU Secretary General, 21 April 1994).

BM Genel Sekreteri'nin önerileri kapsamında, 21 Nisan 1994 tarihinde toplanan BM Güvenlik Konseyi'nde, 2. Seçeneğin uygulanması yönünde karar alınmış ve UNAMIR'in ülkedeki varlığı asgari düzeye indirilmiştir (UN Security Council, S/RES/912, 21 April 1994).

Sıcak çatışmanın ülke geneline yayıldığı, UNAMIR'ın gücünün başkent Kigali ile sınırlandırılıp asgariye indirildiği bu dönemde, 1990-1993 yılları arasında yaşanan katliamlarda çok daha fazlası gerçekleşmiştir. 7 Nisan – 16 Temmuz 1994 tarihleri arasında yaşanan soykırım neticesinde, Ruanda Yerel Yönetimler ve Sosyal İşler

Bakanlığı'nın 2004 yılında yaptığı araştırma sonucu ortaya çıkan verilerine göre, 1,074,107 kişi hayatını kaybetmiştir (Ministere De L'administration Locale, 2004). Ek olarak, 250.000 – 500.000 arasında kadının tecavüze uğradığı (UN Economic and Social Council, 29 January 1996) ve BM Mülteciler Yüksek Komiserliği Ağustos 1994 verilerine göre Zaire'de 1,2 milyon, Tanzanya'da 580.000, Burundi'de 270.000 ve Uganda'da 10.000 olmak üzere 2 milyondan fazla kişinin mülteci durumuna düştüğü bilinmektedir (UNHCR, 2000, s. 246).

Başkent Kigali ve ülkedeki en büyük ikinci şehir olan Butare 4 Temmuz'da, Geçici Hükûmetin güçlü olduğu Ruhengeri şehri 14 Temmuz'da, son olarak 17 Temmuz tarihinde Geçici Hükûmetin kontrolünde olan Gisenyi şehrinin Ruanda Yurtsever Cephesi tarafından ele geçirilmesiyle ülke kontrol altına alınmış ve 18 Temmuz 1994 tarihinde tek taraflı ateşkes ilan edilmiştir (UN Department of Public Information, 1996, s. 56). Ruanda Yurtsever Cephesi tarafından 19 Temmuz 1994 tarihinde Ulusal Birlik Hükûmeti ihdas edilmiş ve beş yıllık bir geçiş dönemi öngörülmüştür (UN Department of Public Information, 1996, s. 57).

Yukarıda yer verildiği üzere, çatışmanın 1990'ın başından itibaren tedrici olarak arttığı Ruanda'da ziyadesiyle kırılgan durumda olan Arusha Barış sürecini desteklemek ve korumak üzere ülkede sınırlı sayıda personel ve lojistik destek ile konumlandırılması, başta BM Güvenlik Konseyi olmak üzere, Batı'nın Ruanda'ya ilişkin belirgin ve sistematik bir yol haritasının söz konusu olmadığını göstermektedir. Nitekim UNAMIR'in ülkede konuşlandırılması, personel sayısının arttırılması ya da azaltılmasına ilişkin BM Güvenlik Konseyi tarafından verilen kararların kahir ekseriyeti BM Genel Sekreteri'nin yönlendirmesi neticesinde gerçekleşmiştir. BM Genel Sekreteri Ghali'nin Ruanda'daki çatışma sürecinde alınan kararlarda etkili olduğu gerçeğinin yanı sıra, BM Güvenlik Konseyi üyelerinin, ülkeye yönelik verilen kararlarda, yerelde cereyan eden gelişmelerden uzak oluşları dikkat çekmektedir. Bu anlamda Dallaire tarafından BM'ye Ruanda'da "soykırım"[88] yaşanabileceğine ilişkin çağrı yapılması, soykırım olayları

[88] 1990-1993 yılları arasında Ruanda'da yaşanan şiddet olaylarının ve katliamların "soykırım" olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceğine ilişkin birçok tartışma yapılmıştır. Bahse konu tartışmalara ilişkin BM düzeyinde ön plana çıkan ilk rapor, Özel Raportör tarafından 11 Ağustos 1993 tarihinde kaleme alınmıştır. Raporun 11. Bölümünde Soykırım tartışması ele alınmıştır. Özel raportör bu bölümde; Ruanda'nın 1975 yılında Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına ilişkin Sözleşmeyi kabul ettiğini, ancak ülkede yaşanan katliamların soykırım olarak tanımlanmasındaki kararın kendisi tarafından verilemeyeceğini beyan etmiş ve raporunda Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına ilişkin sözleşmede yer alan 'soykırım' eylemlerine yer vermiştir. Detaylar için bkz. E/CN.4/1994/7/Add.1, 11 August 1993, "Report by the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions on his mission to Rwanda, 8-17 April 1993, including as annex II the statement of 7 April 1993 of the Government

başladığında BM tarafından Ruanda'ya ağırlık verilmesi yönünde karar vermeleri için bir farkındalık oluşturamamıştır (Kovanda, 2010, s. 198). Yukarıda yer verilen gelişmeler ışığında, BM Güvenlik Konseyi üyelerinin Ruanda'daki soykırım tehdidine ilişkin gelişmeleri ağırlıklı olarak BM Genel Sekreteri üzerinden takip etmeyi ve yürütmeyi tercih ettikleri, bu anlamda ülkede yaşanan soykırıma kayıtsız kaldıkları gerçeğinin altı çizilmelidir.

Ülkede artan şiddet eylemlerine rağmen yetki ve personel sayısı bakımından UNAMIR'in pasif yapısının daha da sınırlı hale getirilmesi, yukarıda yer verildiği üzere, Dönemin Afrika Birliği Genel Sekreteri Salim Salim'in ifadesiyle; BM'nin ülke ve bölgeye olan ilgisizliği ve kayıtsızlığının bir nişanesi nispetindedir. Richard Falk, BM'nin Somali, Bosna Hersek ve Ruanda'daki başarısızlıklarını, uluslararası kurumların insani müdahaleye dair taahhütleri ile stratejik çıkarlarının örtüşmediği argümanı çerçevesinde açıklamaktadır (Falk, 2000, s. 33). Ruanda özelinde, Almanya ve Belçika'nın uzun süre ülkede sömürge ve manda yönetimleri olarak yer almaları, ülkede bulundukları süre içinde insan ve doğal kaynakları kendi ticari çıkarları doğrultusunda kullanmaları bir tarafta yer alırken, insani kriz ve çatışma süreçlerinde bilhassa Belçika'nın kendi çıkarları doğrultusunda UNAMIR'i ilk terk eden ülke olması, Falk'un "taahhütler ve stratejik çıkarlar" arasında kurduğu "uyuşmazlık" bağlantısını haklı çıkarmaktadır. Başta BM olmak üzere, uluslararası kurumların çatışma bölgelerine müdahalede "seçici" davrandığı hususlarında analizleri bulunan Mats Berdal, uluslararası sistemin, 1990'lı yıllarda insani krizlere yaklaşımını "utanç verici seçicilik" olarak tanımlamaktadır (Berdal, 1996, s. 106). Afganistan'da devam eden savaş ile 1992 yılında tekrar eden Angola iç savaşına karşı uluslararası kayıtsızlık, 1994 yılında Ruanda'da yaşanan soykırımın önlenmesi hususundaki başarısızlık, Bosna Hersek özelinde Batı tarafından uygulanan politikalar, çıkar hesaplarının, bahse konu ülkelere ve coğrafyalara yönelik siyasanın belirlenmesinde oldukça etkili olduğunu ortaya koymaktadır (Berdal, 1996, s. 106).

Dönemin BM Genel Sekreteri Ghali, Ruanda'da yoğunlaşan çatışma ortamına ilişkin BM Güvenlik Konseyi'nin iki ülke[89] temsilcisi ile 30 Nisan tarihinde bir görüşme gerçekleştirdiğini, Ruanda'da şiddet olaylarının durdurulması için öncelikli olarak Afrika

of Rwanda concerning the final report of the independent International Commission of Inquiry on human rights violations in Rwanda since 1 October 1990", United Nations.

[89] BM Genel Sekreteri tarafından kaleme alınan belgede, görüşme gerçekleştirdiği iki ülke ve BM Güvenlik Konseyi temsilcilerine ait bilgi paylaşılmamıştır. Detaylar için bkz. UN Department of Public Information, *The United Nations and Rwanda 1993-1996*, New York, 1996, s.45-46.

ülkelerinin girişimde bulunması noktasında temsilciler tarafından görüş bildirildiğini ifade etmektedir (UN Department of Public Information, 1996, s. 45). BM Güvenlik Konseyi'nin iki üyesi tarafından ortaya konulan bakış açısı, Konsey üyelerinin bölge ve Ruanda özelinde sorumluluk alma hususunda bir önceliklerinin olmadığını ispat eder nitelik taşımaktadır. Ghali tarafından yürütülen mekik diplomasisi, 13 Mayıs 1994 tarihli BM Güvenlik Konseyi'ne hitaben yazdığı rapor ile çıktıya dönüşmüştür. BM Genel Sekreteri tarafından bu kapsamda UNAMIR II'nin ihdas edilmesi suretiyle, 5 piyade taburunu içeren 5.500 askerin ülkede konuşlandırılması ve üç aşamadan oluşan tedrici bir konuşlandırma takvimi önerilmiştir (UN Secretary General, S/1994/565, 13 May 1994). Ne var ki, UNAMIR II, görev ve yetki alanı itibarı ile ülkedeki çatışmayı sona erdirecek bir mahiyet taşımamıştır. UNAMIR II; yerinden edilenler ve ihtiyaç sahipleri için güvenliğin sağlanması ile insani yardım kuruluşlarının yardım malzemelerinin dağıtımı için gerekli emniyetin sağlanması hususlarında yetkilendirilmiştir (UN Security Council Resolution, 17 May 1994). UNAMIR'ın kapsamı insani yardım merkezinde genişletilmiştir. Bu sebeple UNAMIR II, UNAMIR'den farklı görev tanımlarına sahip olmamıştır. UNAMIR I ve II arasındaki temel fark, UNAMIR I'de hedeflenen 8.000 asker sayısına hiçbir zaman ulaşılamaması ve UNAMIR II'nin 5.500 asker ve teçhizat ile ülkeye konuşlandırılmasına karar verilmiş olmasıdır.

Ruanda'da soykırım sürecinin yaşanmasının engellenmesi hususunda uluslararası toplumun etkisizliği, bütüncül bir politika yoksunluğu ya da Ruanda ve Afrika coğrafyasının BM Güvenlik Konseyi'nin çıkarları anlamında öncelikli bölgeler arasında yer almadığı hususlarına değinilirken, ABD'nin bahse konu yaklaşımlardaki rolüne yer verilmesi gerekmektedir. ABD'nin Ruanda'da soykırım sürecini durdurmak üzere müdahil olmayışı, 1993 yılında Somali'de ABD ordusunun büyük kayıplar vermesiyle irtibatlandırılmaktadır.[90]

BM Somali Operasyonu II'nin (*United Nations Operation in Somali – UNOSOM*) emri ve kontrolü altında olmayan ABD ordusuna ait *Rangers* ve *Quick Reaction Force* güçleri,

[90] ABD'nin Ruanda'da yaşanan soykırım sürecine müdahil olmayışının, ABD ordusunun Somali Mogadişu'da 3-4 Ekim 1993 olaylarında verdiği büyük kayıplarla irtibatlandıran görüşler için bkz. Karel Kovanda, "The Czech Republic on the UN Security Council: The Rwandan Genocide", *Genocide Studies and Prevention*, 2010, s.201., Dale C. Tatum, *Genocide At The Dawn of the Twenty-First Century: Rwanda, Bosnia, Kosovo, and Darfur*, Pelgrave Macmillan, 2010, s.28., Turid Laegreid, *U.N. Peacekeeping in Rwanda, in The Path of a Genocide: The Rwanda Crisis from Uganda to Zaire*, Transaction Publishers, 1999, s.242., Pyt Douma, *The Netherlands and Rwanda*, Netherlands Institute of International Relations Clingendael, 2000, s.6, Catharine Newbury, "Background to Genocide: Rwanda", *A Journal of Opinion*, 1995, s.16.

UNOSOM'un desteğiyle Mogadishu'da Somali Ulusal İttifak'ı lideri General Muhammed Farah Aidid'e bağlı güçler arasında 3-5 Ekim 1993 tarihleri arasında şiddetli çatışmalar yaşanmış, ABD ordusuna ait iki savaş helikopteri "*black hawk*" düşürülmüş, 18 ABD askeri hayatını kaybederken, 75'i yaralanmıştır (UN Department of Public Information, 1996, s. 301). ABD'nin Somali'deki kayıplarının basına yansıması, ABD'nin başta Afrika olmak üzere çatışma bölgelerine askeri güç unsurlarıyla, barış getirmek üzere dahil olmasını zorlaştırmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde büyük devlet olarak demokrasi götürme ve liberal barış inşası adına üstlendiği sorumluluk ile Somali'de karşılaştığı ağır kayıpları yönetmek zorunda kalan ABD, Ruanda'da soykırımın başladığı süreçte, soykırımın durdurulması için müdahale etmek ya da askeri güç unsurlarıyla müdahil olmak yerine farklı politikalar üreterek süreci "bekleme durumunda" (*standby mode*) takip etmeyi tercih etmiştir. 1994-1995 yıllarında BM Güvenlik Konseyi Geçici Üye Devletlerden olan Çekya (UN Security Council, 2022) (dönemin adı ile Çek Cumhuriyeti) BM Büyükelçisi Karel Kovanda, eğer bir durumu soykırım olarak tanımlıyorsanız, bunun için bir şeyler yapmanız gerekiyor ifadesiyle, UNAMIR'in ve BM Güvenlik Konseyi üyelerinin Ruanda'da soykırımın yaşandığı süreçteki etkisizliğine dikkat çekmektedir (Rapporteur Report, 2014, s. 24). ABD Savunma Bakanlığı, Ortadoğu ve Afrika Bölge Dairesinde, Afrika özelinde uzmanlığı olan insani yardım ve mülteci işleri, kamu işleri, özel operasyonlar dairesi gibi farklı dairelerin de iştiraki ile 'Kurumlar Arası Çalışma Grubu' toplantısı Ruanda özel oturumu ile 1 Mayıs 1993 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Toplantıda resmi kurum çalışanlarının Ruanda krizinde takip edecekleri günlük sorumlulukları tevdi edilirken, tartışılan gündemlerden arasında 'soykırım' başlığı yer almıştır. Bu çerçevede, katılımcılardan 'soykırım' kelimesinin kullanılması hususunda dikkat edilmesi telkin edilirken, soykırım bulgusunun ABD Hükûmetini aksiyon almaya mecbur edeceği kayıt altına alınmıştır. Gizliliği sonradan kaldırılan bahse konu hususların değerlendirildiği belgede açıkça ifade edildiği üzere, dönemin ABD Hükûmeti, ABD olarak Ruanda'daki soykırım sürecine müdahil olmayı gerektirecek ya da sorumluluk yükletecek herhangi bir aksiyon alınmasını önlemek adına soykırım ifadesinin kullanılmamasını tavsiye etmektedir. Bu durum, ABD tarafından Ruanda'da soykırım eylemlerinin göz ardı edildiğini ve ABD adına eylemsizliğin politika tercihi olarak ön plana çıktığını ispat eder niteliktedir. Dönemin Çekya adına BM Büyükelçisi olan Kovanda'nın yukarıda yer verilen "soykırım olarak tanımlıyorsanız, bu durum bir şeyler yapmanızı gerektirir" açıklamasıyla örtüşmekte olan ABD yönetiminin eylemsizlik yaklaşımı, diğer BM Güvenlik Konseyi

üyelerinin Ruanda'daki soykırım sürecine bakış açısıyla benzerlik arz etmektedir. Steven Livingston and Todd Eachus tarafından, Ruanda'da soykırım sürecinin başladığı tarihlerde ABD'de televizyon yayınlarının Ruanda'ya olan ilgisine yönelik çalışma yapılmıştır. Çalışmada, ABD'nin Ruanda'daki soykırım sürecine yaklaşımı üç döneme ayrılmıştır. Birinci dönemde, Habyarimana'nın uçağının düşürüldüğü tarihlerde yapılan az sayıda yayın, ikinci dönemde şiddet olaylarının başlamasından birkaç hafta sonra, soykırımın ve yaygın şiddet olaylarının bütünü göz önünde bulundurulduğunda sınırlı sayıda yayın, üçüncü dönemde, soykırım olaylarının son bulduğu Temmuz tarihinden itibaren ise Ruanda'da yaşanan katliamlara ve mültecilerin sığındığı kamplarda yaşanan hastalıklara ağırlık verildiği tespit edilmiştir (Livingston & Eachus, 1999, s. 210). Livingston ve Eachus tarafından yapılan tespitler, ABD'nin siyasi olarak Ruanda'da yaşanan soykırıma müdahil olmamaya yönelik tutumunun tek başına dış politikada değil, iç politikada da uygulandığını ve iç kamuoyunda ABD'nin Ruanda'ya yönelik tavrını değiştirecek herhangi bir duruma izin verilmediğini göstermektedir.

Uluslararası toplumun Ruanda'da soykırım öncesinde cereyan eden şiddet olaylarına kayıtsız kalması, 1994 yılına gelindiğinde soykırımın yaşanmasıyla sonuçlanmıştır. Ruanda'da yaşanan soykırım, Batı tarafından "kabileler arasında" olağan bir çatışma olarak değerlendirilmiştir (Ataöv, 2018, s. 47). Ne var ki, Ruanda'da Hutu ve Tutsiler arasında bir ayırım söz konusu ise, ayrımı körükleyen, tarafları birbirine düşüren, bunalıma dönüştüren, Ruanda'yı kendi aralarındaki çatışmaya dahil eden Katolikler, Belçikalılar, Fransızlar ve Almanlardır (Ataöv, 2018, s. 47). Nitekim benzer aktörler, soykırım sürecinde pasif birer politika takip ederek, bölge halkını kendi kaderiyle baş başa bırakmayı tercih etmiştir.

Ruanda'da sömürge döneminde uygulanan taraflı ve tefrik edici politikalar, sömürge dönemi sonrasında bağımsızlığın ilan edilmesiyle son bulmamıştır. Bağımsızlık sonrasında kurulan hükûmetler, parçası oldukları kimliğe yakın olmuş, siyasi ve sosyal anlamda desteklemiş, bu süreçte ötekileştirilen toplumdaki diğer kesimler ise darbe ya da işgal girişimleri ile ülke yönetimini ele geçirmeyi hedeflemiştir (Ataöv, 2018, s. 62).

1990-1994 yılları arasında yaşanan şiddet olayları ya da soykırımın ayak sesleri, uluslararası toplumun gündemine gelmiş olmasına rağmen, sıcak çatışmanın ve soykırımın önlenmesi için atılan adımlar, sıradan bir otoriter rejimden demokrasiye geçiş çabası olarak yorumlanmış olacak ki, gerek Arusha Anlaşmasının uygulanması gerekse UNAMIR'in yetkilerinin genişletilmesi anlamında somut ve bütünlük arz eden adımlar

atılmamıştır. Uluslararası toplumun, Bosna Hersek örneğinde yaşanan, savaşın nasıl bitirilebileceğine dair süreklilik arz eden istikrarlı ve tutarlı politika eksikliği, gözle görünür şekilde Ruanda'da da ortaya çıkmıştır.

6.9. Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi

İlk BM İnsan Hakları Yüksek Temsilcisi olan José Ayala-Lasso[91] tarafından Ruanda'da 1994 yılının Nisan ile Temmuz aylarında yaşananların araştırılması için 4 Mayıs 1994 tarihinde acil toplantı çağrısı yapılmıştır. Toplantı neticesinde, Ayala-Lasso tarafından 11-12 Mayıs tarihlerinde Ruanda'ya çalışma ziyareti gerçekleştirilmiştir. Ziyaret kapsamında yapılan görüşmelerde, çatışmanın taraflarının insan hakları ihlallerinin araştırılması için uluslararası bir soruşturmanın yapılması fikrine sıcak bakmıştır. Ayala-Lasso, Ruanda'da yaşanan insan hakları ihlallerinin tüm boyutlarıyla araştırılması için özel bir raportör görevlendirilmesi talebinde bulunmuştur (UN High Commissioner for Human Rights, 19 May 1994).

BM İnsan Hakları Komisyonu tarafından özel bir raportör atanmasına ilişkin karar verilmesiyle Rene Degni-Segui özel raportör olarak görevlendirilmiştir (UN Commission on Human Rights, S-3/1 of 25 May 1994). Görevlendirme neticesinde, Degni-Segui tarafından Ruanda'ya farklı tarihlerde üç ziyaret[92] gerçekleştirilmiştir. Degni-Segui tarafından yapılan incelemeler, Ruanda'da yaşananların vahametini BM nezdinde daha açık ve anlaşılır kılmış olacak ki, BM Güvenlik Konseyi almış olduğu karar neticesinde BM Genel Sekreteri'nden "Uzmanlar Komisyonu"[93] kurulmasını, kuruluşundan itibaren dört ay içerisinde Komisyon raporunun tamamlanmasını ve Komisyonun özel raportör ile koordinasyon ve eşgüdüm içerisinde çalışmasını talep etmiştir (UN Security Council, S/RES/935, 1 July 1994).

---

[91] İlk BM İnsan Hakları Yüksek Komiseri olan José Ayala-Lasso ile ilgili detaylı bilgi için bkz. https://www.ohchr.org/en/about-us/high-commissioner/past/jose-ayala (Erişim Tarihi 5.06.2022)

[92] Degni-Segui tarafından Ruanda'ya ilk ziyaret, 9-20 Haziran tarihleri arasında yapılmıştır. 28 Haziran 1994 tarihli ve E/CN.4/1995/7 sayılı raporda bahse konu ziyarete ilişkin ön bilgiler yer almaktadır. Degni-Segui tarafından Ruanda'ya yapılan ikinci ziyaret, 28-31 Temmuz tarihleri arasında gerçekleşmiştir. 12 Ağustos 1994 tarihli ve E/CN.4/1995/12 sayılı raporda, bahse konu ziyaret ve Hutulara misilleme yapılmayacağına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Degni-Segui tarafından Ruanda'ya yapılan üçüncü ziyaret ise; 16-25 Ekim 1994 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. 11 Kasım 1994 tarihli ve E/CN.4/1995/70 sayılı raporda, bahse konu ziyaretin ilk iki ziyaret sonrasındaki gelişmelerin güncellenmesi, bütüncül hale getirilmesi ve teyit edilmesine ilişkin yapıldığına dair bilgiler yer almaktadır.

[93] BM Genel Sekreteri tarafından, 26 Temmuz 1994 tarihinde üç üyeden müteşekkil 'Uzmanlar Komisyonu' kurulmuştur. Bahse konu komisyon üyeleri; Komisyon Başkanı olarak, Atsu Koffi Amega (Togo), Habi Dieng (Gine) ve Salifou Fomba (Mali) olarak belirlenmiştir. Detaylar için bkz. S/1994/1125, 4 October 1994, para.10.

Uzmanlar Komisyonu tarafından 29 Ağustos – 17 Eylül 1994 tarihleri arasında Ruanda ve üç komşu ülke olan Burundi, Tanzanya ve Demokratik Kongo Cumhuriyeti'ni kapsayan saha çalışması gerçekleştirilmiştir (UN Secretary General, S/1994/1125, 4 October 1994). Uzmanlar Komisyonu, Ruanda'da işlenen insan hakları ihlallerine ilişkin yaptığı tespitlerde, Tutsilerin, Hutular tarafından aylar önce yapmış olduğu ortadan kaldırma/yok etme planları neticesinde öldürüldüğünü, bahse konu eylemlerin; tasarlanmış, planlanmış ve bir sistematik içerisinde etnik nefretle birlikte icra edildiği hususlarında görüş beyan etmiştir (UN Secretary General, S/1994/1125, 4 October 1994). Olaylar önemli ölçüde sona erdikten sonra, Uzmanlar Komisyonu'nun soykırıma ilişkin aylar öncesinden hazırlık yapıldığına dair bulguları raporda paylaşması, akıllara ilk olarak UNAMIR'de BM Barış Gücü Komutanı olarak görev yapan Dallaire'nin soykırıma hazırlık yapıldığına dair istihbaratı ilgili BM mekanizmaları ve makamları ile paylaşmasını ve buna rağmen BM'nin önleyici diplomasi veya koruma sorumluluğu bağlamlarında herhangi bir aksiyon almamasını getirmektedir. Dolayısıyla, Uzmanlar Komisyonu tarafından soykırım hazırlıklarına ilişkin yapılan tespitler BM tarafında bir anlamda "itiraf" niteliğindedir. Buna ek olarak, Uzmanlar Komisyonu, bahse konu eylemlerin, Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına ilişkin Sözleşmenin ikinci maddesinde yer alan "soykırım; ortak ulusal, etnik, ırkî ya da dinî özelliklere sahip olan bir insan topluluğunun sadece bu özellikleri nedeniyle ortadan kaldırılmak istenmesi" bendini açık bir şekilde ihlal ettiği tespitini paylaşmıştır (UN Secretary General, S/1994/1125, 4 October 1994). Dolayısıyla, özel raportör ve Uzmanlar Komisyonu'nun ulaştığı nokta, bahse konu kitlesel insan hakları ihlallerin araştırılması, kovuşturulması ve suçu işleyenlerin cezalandırılması için EYUCM ile aynı prensipler çerçevesinde kurulacak ve çalışacak Ruanda'ya özel bir Uluslararası Ceza Mahkemesi kurulması olmuştur (UN Secretary General, S/1994/1125, 4 October 1994).

RUCM; 8 Kasım 1994 tarihinde alınmış olan karar ile, 1 Ocak – 31 Aralık 1994 tarihleri arasında işlenen suçları ve insan hakları ihlallerini soruşturmak ve kovuşturmak maksadıyla kurulmuştur (UN Security Council, S/RES/955, 8 November 1994). Mahkemenin yer bakımından yetkisi (*ratione loci)* Ruanda'nın egemenlik alanı içerisinde ve Ruanda vatandaşları tarafından komşu devletlerin ülke sınırları içerisinde işlenen fiilleri kapsamıştır (UN Security Council, S/RES/955, 8 November 1994). RUCM'un kuruluş belgesinde, mahkemenin uluslararası insancıl hukuk ihlallerinden sorumlu kişileri yargılayarak, ülkede toplumsal uzlaşı, barışın korunması ve sağlanması

hususlarına katkı sağlayacağı ifadelerine yer verilmiştir (UN Security Council, S/RES/955, 8 November 1994). Mahkemenin kuruluş kararının verilmesini müteakip, teknik ve alt yapı hazırlıkları başlamıştır. Mahkemenin kurulacağı konum ile ilgili Kigali, Nairobi ve Arusha seçenekleri ön plana çıkmıştır. Çatışma sonrası büyük bir yıkıma ev sahipliği yapmış olması ve olayların birebir cereyan ettiği coğrafya üzerinde olması sebebiyle Kigali seçeneği BM Genel Sekreteri tarafından uygun olarak değerlendirilmemiştir. Nairobi ise, bölgede BM kurumlarının en fazla olduğu ülkelerden biri olmasının ötesinde, yeterli ve gerekli iletişim ve alt yapı imkanlarını haiz olmasına karşın, Kenya hükûmetinin mahkemeye ev sahipliği yapmaya istekli olmaması sebebiyle değerlendirme dışı tutulmuştur. Diğer taraftan, yeterli ve gerekli alt yapı imkânı bulunmamasına karşın mahkemeye ev sahipliği yapma hususunda Tanzanya'nın ısrarcı davranmış olması sebebiyle, Arusha BM Genel Sekreteri tarafından, BM Güvenlik Konseyi'ne teklif edilmeye uygun bulunmuştur (UN Secretary General, S/1995/134, 13 February 1995). Nitekim BM Güvenlik Konseyi'nin 22 Şubat 1995 tarihli kararı ile RUCM'un Arusha'da kurulmasına karar verilmiştir (UN Security Council, S/RES/977, 22 February 1995).

Mahkemenin kuruluş tarihi olan 8 Kasım 1994'ten[94] 31 Aralık 2015 tarihine kadar geçen süre zarfında; 93 kişi hakkında açılan davayı incelemiş, bahse konu davalarda 61 kişi mahkûm edilmiş, 14 kişi için beraat kararı verilmiş, 2 kişi için iddianameler geri çekilmiş, 1 dava UCM'ye yeniden yargılama çerçevesinde sevk edilmiş, 11 kişi ise yerel ceza mahkemelerine sevk edilmiş, 2 kişi ise yargılama öncesinde vefat etmiştir (ICTR, 2021). Belediye Başkanı Jean-Paul Akayesu'nun 9 Ocak 1997 tarihinde görülen duruşması, RUCM'daki ilk yargılama olarak kayıtlara geçmiştir (Scharf, 2008, s. 2). Bahse konu dava kapsamında incelenen cinsel şiddet ve tecavüz fiillerinin Tutsilerin yok edilmesi amacıyla işlendiği belirtilmiş ve soykırım suçu kapsamında değerlendirilmiştir (Human Rights Watch, 2006, s. 150).

RUCM'u EYUCM'dan farklı kılan temel özelliklerden birisi, uluslararası mahkemenin ülkenin içerisinde bulunduğu imkansızlıklar nedeniyle Ruanda Hükûmeti tarafından kuruluşunun talep edilmiş olmasıdır.[95] Nitekim Ruanda'nın BM Daimî Temsilcisi

[94] RUCM'un kurulmasına ilişkin statü, 8 Kasım 1994 tarihli ve 955 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararıyla kabul edilmiş olmasına karşın, savcılık makamı tarafından ilk iddianame 22 Kasım 1995 tarihinde mahkemeye sunulabilmiştir. İlk duruşma ise; 9 Ocak 1997 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Detaylar için bkz. Michael P. Scharf, "Statute of the International Crimimal Tribunal for Rwanda", *United Nations*, 2008, s.2.

[95] Bosna Hersek'te 1994 yılında cereyan eden ve uluslararası hüviyette olan çatışmanın dinamikleri ile Ruanda'da yaşanan çatışmanın sebepleri ve sonuçlarının farklı olduğu gerçeği göz önünde bulundurularak,

tarafından, BM Güvenlik Konseyi Başkanı'na hitaben kaleme alınan mektupta, Ruanda'nın uluslararası toplumdan ivedilikle "suçluların yargılanması için uluslararası ceza mahkemesi" kurulmasına yönelik talebine yer verilmiştir (UN Permanent Representative of Rwanda, 29 September 1994). Ne var ki, Ruanda'da işlenen suçlar için uluslararası ceza mahkemesi kurulmasını talep eden Ruanda, mahkemenin taslağına itiraz etmiş ve o dönem BM Güvenlik Konseyi Geçici Üyesi olarak katıldığı mahkemenin kuruluş oylamasında[96] mahkemenin kurulması aleyhinde oy kullanmıştır (UN Security Council, S/RES/955, 8 November 1994).

Ruanda'nın uluslararası bir ceza mahkemesinin neden kurulmasını istediği ve BM Güvenlik Konseyi nezdinde kuruluş kararına hangi gerekçelerle itiraz ettiği irdelenmesi gereken bir husustur. Ruanda esasen mahkemenin kuruluşuna itiraz etmemiş, yapısına yönelik itirazlarını dile getirmek suretiyle çekincelerini ortaya koymuştur. Öncelikle, 1994 yılında gerçekleşen soykırımdan ve diğer insan hakları ihlallerinden hukuki ve siyasi olarak MRND Partisi başta olmak üzere, diğer aşırı milliyetçi Hutuların sorumlu olduğu ve Ruanda Yurtsever Cephesi'nin soykırım silsilesini başkent ve diğer şehirlerde elde ettiği topraklar neticesinde durdurduğu belirtilmelidir. Habyarimana rejimi döneminde farklı pozisyonlarda görev alan ancak 1990 yılında kardeşinin ölümü sonrasında Ruanda Yurtsever Cephesi'ne katılan Pasteur Bizimungu, 1994 yılında ülkenin Başkanı olmuş ve görevini 2000 yılına kadar sürdürmüştür. Dolayısıyla, çatışmanın galibi ancak aynı zamanda ılımlı Hutular ile birlikte mağduru olan Ruanda Yurtsever Cephesi ve üyeleri, uluslararası mahkemenin kurulmasını, 1962 yılından 1994'e kadar ülkede yaşadıkları sürgün, sosyal ve siyasal hayattan tecrit edilmeleri gibi süreçlerle hesaplaşmak ve soykırımdan sorumlu olan Hutuların cezalandırılması adına önemli ve gerekli görmüştür. Ruanda'nın BM Daimî Temsilcisi Urujeni Bakuramutsa, uluslararası mahkemenin kurulmasını neden gerekli ve önemli gördüklerini şu şekilde açıklamaktadır:

- Tarafsız ve adil bir yargılama yapılması yönünde beklentilerinin olması,

ifade edilmelidir ki, Pale ve Knin bölgelerinde yer alan Sırplar EYUCM'un kurulmasına itiraz etmiştir. Detaylar için bkz. Payam Akhavan, "The International Criminal Tribunal for Rwanda: The Politics and Pragmatics of Punishment", *The American Journal of International Law*, 1996, s.504. Diğer taraftan, Ruanda Hükûmeti uluslararası hüviyette bir ceza mahkemesi kurulmasını talep etmiştir. Detaylar için bkz. UN Department of Public Information, The United Nations and Rwanda 1993-1996, New York, 1996, s.64.

[96] Çin Halk Cumhuriyeti, RUCM'un kuruluş taslağına dair gerçekleştirilen oylamada "aceleye getirilmiş bir taslak ve gelecekte benzer girişimler üzerinde oluşturacağı etkilerin belirsiz olmasını" gerekçe göstererek çekimser kalmıştır. Detaylar için bkz. UN Security Council 3453rd Meeting, S/PV.3453, 8 November 1994, s.11.

- Soykırım ve ağır insan hakları ihlallerinden sorumlu olan Hutulara karşı ivedi ve kinci bir bakış açısıyla yaklaşmadıklarının uluslararası topluma gösterilmesi,
- Yabancı ülkelere sığınan suçluların yakalanmasının kolaylaştırılması ve
- Ruanda'da yaşanan soykırımını uluslararası toplumun külli olarak cevap vermesi gereken bir durum olarak değerlendirdikleri için, uluslararası bir mahkemenin kurulması talep edilmiştir (UN Security Council 3453rd Meeting, 8 November 1994).

Diğer taraftan, uluslararası mahkemenin kuruluşuna BM Güvenlik Konseyi Geçici Üyesi olarak olumsuz oy kullanan Ruanda'nın gerekçeleri önem arz etmektedir. RUCM'un görev ve tarih aralığı olarak 1 Ocak – 31 Aralık 1994 tarihini belirlemesi, Ruanda'nın itirazlarının temelini oluşturmaktadır. Daha önce yer verildiği üzere, 1990 yılından itibaren Ruanda'nın farklı bölgelerinde Tutsi ve ılımlı Hutulara karşı şiddet eylemleri gerçekleşmiştir. Şiddet eylemlerini Ruanda ordusu ve Habyarimana rejimi tarafından desteklenen Hutu milis grupların gerçekleştirmesi ise, Tutsilerin kendilerini hedef alan soykırım girişimine ve planlamalarına Hutularca 1994 yılı öncesinde başlandığı tartışmasını gündeme getirmelerine sebep olmuştur. Ruanda'nın BM Daimî Temsilcisi Urujeni Bakuramutsa, uluslararası mahkemenin kurulmasına değil, yapısına yönelik getirdiği itirazlar şu şekildedir:

- RUCM'un zaman bakımından yetkisi *ratione temporis* hususunda itirazını dile getiren Ruanda, soykırıma ilişkin sürecin çok önceden başlatıldığı iddiasıyla, 1 Ocak 1990 tarihinin başlangıç olarak belirlenmesini teklif etmiştir.
- Ruanda, Dava Daireleri ve Temyiz Dairesinin ülkede cereyan eden ağır insan hakları ihlalleri ve soykırım göz önünde bulundurulduğunda, yapı ve personel sayısı anlamında yetersiz olduğunu, dolayısıyla mahkemenin kuruluşunun mağdurların beklentilerini karşılamaktan öte, vicdanları rahatlatmaya yönelik olduğunu ifade etmiştir.
- Ruanda, RUCM'un yerel mahkemeler tarafından kovuşturulabilecek olan yağma, işkence vb. suçları kuruluş tüzüğüne alıp, soykırımı ikinci planda bıraktığı iddiasıyla, insan kaynağı ve maddi imkanların zayi olacağı endişesini dile getirmiştir.
- Ruanda, soykırım olayları öncesinde Habyarimana rejimine alenen askeri teçhizat ve siyasi anlamda destek veren ülkelerin, mahkemeye aday hâkim göndermelerine itirazını dile getirmiştir.

- Ruanda dışında tutuklu olanlar hakkında kararların, ilgili ülkelerin yerel mahkemelerince değil, RUCM tarafından verilmesi,
- RUCM'un ceza yetkisi dahilinde idam cezasına yer verilmemesi ve
- Ruanda'da toplumsal uzlaşıya katkı sağlaması ve yaşananların öğretici olması amacıyla RUCM'un Kigali'de kurulması talepleri dile getirilmiştir (UN Security Council 3453rd Meeting, 8 November 1994).

Ruanda tarafından gündeme getirilen itirazlar arasında, bilhassa 1994 öncesi ülkede yaşanan ağır insan hakları ihlallerinin muhakeme konusu edilmesi gereği, buna karşılık mahkemenin idari ve işlevsellik anlamında sınırlı yetkilere sahip olması gibi hususlar, bilhassa çatışma sonrası süreçte toplumsal uzlaşının sağlanması adına Tutsilerin yönetimindeki Ruanda'nın kaygılarının önemli ve yerinde olduğunu ortaya koymaktadır.

6.10. Çayır (Gacaca) Mahkemeleri

Ruanda'da 1994 yılının Nisan ve Temmuz ayları arasında yaşanan soykırım ve işlenen savaş suçlarının yargılanması süreci RUCM'un özel yetkili mahkeme olarak ihdas edilmesi ile sınırlı kalmamıştır. Soykırıma uğrayan nüfusun oldukça yüksek sayıda olması ve RUCM'un soykırım suçu başta olmak üzere çatışma esnasında işlenen diğer savaş suçlarını yargılamakta yetersiz olması sebebiyle Ruanda'daki ulusal düzeydeki mahkemeler de savaş suçlarının kovuşturulması ve yürütülmesinde yetkilendirilmiştir. Ruanda Hükûmetinin idam cezasını 2007 yılında kaldırması neticesinde RUCM'dan ulusal mahkemeye dava sevki gerçekleştirilmesinin önündeki en önemli engel de ortadan kalkmıştır (UN Department of Public Information, 2014, s. 2).

Ne var ki, ulusal mahkemeler de işlenen savaş suçları sebebiyle oluşan dava yükünün kovuşturulması ve yargılanması için yetersiz kalmıştır. Nitekim 2006 yılının ortalarına gelindiğinde ulusal mahkeme düzeyinde davası görülen kişi sayısı 10.000 ile sınırlı kalmıştır (UN Department of Public Information, 2014, s. 2). Oluşan dava yükünü hafifletmek adına 1998-1999 yıllarında Başkan Pasteur Bizimungu maiyetinde gerçekleştirilen değerlendirme toplantıları neticesinde, Ruanda'da tarafların uyuşmazlıklarının çözümü için uygulanan ve kelime itibarı ile "çayır" anlamını taşıyan Çayır Mahkemeleri (*inkigo gacaca*) ihdas edilmiştir (Longman, 2009, s. 306). Çayır mahkemelerinin tarihi kökeni ele alınacak olursa, geleneksel anlamda çayır duruşmaları adından da anlaşılacağı üzere açık mekanlarda, toplumun büyükleri nezaretinde gerçekleştirilmiş ve yaşanan sorunların eski haline getirilmesi sağlanmıştır (Brehm,

Roberts, Uggen, & Gasanabo, 2020, s. 445). Ruanda'da 20. Yüzyılın başlarında, toplumsal düzeni sağlamak üzere gerçekleştirilen çayır mahkemelerinde, toprak kullanımı, hayvancılık, malın/mülkün zarar görmesi, evlilik ve veraset gibi karmaşık olmayan davaların çözüme kavuşturulması sağlanmıştır (Clark, 2010, s. 52). Geçmişte, Ruandalıların toplumun karmaşık durumda olmayan anlaşmazlıklarını çözmek üzere devletten bağımsız olarak kullandıkları yöntem olan çayır mahkemelerinin soykırım ve işlenen diğer savaş suçları kapsamında yargılamaları gerçekleştirmesi ve yargı mekanizmasında oluşan baskının hafifletilmesi hedeflenmiştir. Bu itibarla Ruanda Parlamentosu tarafından 26 Ocak 2001 tarihinde kabul edilen yasa ile soykırım ve diğer savaş suçlularının yargılanması için çayır mahkemelerinin ihdas edilmesine karar verilmiştir (Sullo, 2018, s. 129).

Çayır mahkemeleri üç kategoride yargılamaları gerçekleştirmiştir. Birinci kategori, faillerin doğrudan işlediği, öldürme, işkence, tecavüz ve insanlık dışı eylemler yer alırken, ikinci kategoride diğer faillerle birlikte işlenip öldürmek niyetiyle ya da öldürme niyeti gözetmeksizin ciddi eylemler işleyenler ve son olarak sadece mal/mülke karşı işlenen suçlar şeklinde tanımlanmıştır (Official Gazette of the Republic of Rwanda, 2004, s. 21-22). Ruanda Hükûmeti çayır mahkemeleri ile geçmişte yaşananlara dair hakikatleri ortaya çıkarmayı, soykırım davalarının görülmesine hız kazandırmayı, işlenen suçların cezasız kalmasının önüne geçmeyi, Ruanda toplumunu uzlaştırmayı ve birliğini pekiştirmeyi ve son olarak Ruanda'nın kendi geleneklerinden neşet edecek bir adalet yaklaşımıyla sorunlarını çözme kapasitesini ortaya koymayı amaçlamıştır (Meyerstein, 2007, s. 473).

Tablo 12- 16/2004 Sayılı ve Tarihli Kanun Uyarınca 72 ve 73. Maddelere Göre Çayır Mahkemelerinde Ceza Uygulamaları (Sullo, 2018, s. 149).

Kategori	**İtiraf etmeme ya da itiraf etmeyi reddetme**	**Duruşmadan sonra itiraf etme**	**Duruşmadan önce itiraf etme**
1. Kategori	Ömür boyu hapis cezası	Ömür boyu hapis cezası	25-30 yıl hapis cezası
2. Kategori (öldürme niyetiyle)	25-30 yıl hapis cezası	12-15 yıl hapis cezası (yarısı hapiste, yarısı toplum hizmetinde)	7-12 yıl hapis cezası (yarısı hapiste, yarısı toplum hizmetinde)
2. Kategori (öldürme niyeti olmadan)	5-7 yıl hapis cezası (yarısı hapiste, yarısı toplum hizmetinde)	3-5 yıl hapis cezası (yarısı hapiste, yarısı toplum hizmetinde)	1-3 yıl hapis cezası (yarısı hapiste, yarısı toplum hizmetinde)

3. Kategori	Verilen zarardan dolayı tazminat	Verilen zarardan dolayı tazminat	Verilen zarardan dolayı tazminat

Görüldüğü üzere, soykırım sonrasında ihdas edilen çayır mahkemeleri, geleneksel çayır mahkemelerinden farklı bir tasarım ve muhteviyata sahiptir. Soykırım suçlarını yargılamak üzere kurulan yeni çayır mahkemeleri, geleneksel çayır mahkemelerinin aksine esas teşkil eden bir dizi kararnameyle tesis edilmiş, bu itibarla devletle yakın bir bağlantısı söz konusu olmuştur (Brehm, Roberts, Uggen, & Gasanabo, 2020, s. 445).

Tablo 13- Çayır Mahkemeleri Yargılamaları (Sullo, 2018, s. 205).

Kategori	Dava Sayısı	Suçlu Bulunanlar
1. Kategori	60,552	53,426
2. Kategori	577,528	361,590
3. Kategori	1,320,554	1,266,632
Toplam	1,958,634	1,681,648

2002-2012 yılları arasında faaliyet gösteren çayır mahkemeleri, yaklaşık 2 milyon kişiyi yargı önüne çıkarmış, 1996-2015 yılları arasında 93 kişi hakkında yargılama gerçekleştiren RUCM'un çok ötesinde kökü geleneksel çayır mahkemelerine dayalı bir yargılama usulü takip ederek, 1994 yılında Ruanda'da işlenen savaş suçları sonrasında adaletin sağlanması için farklı bir yaklaşım geliştirmiştir. Çayır mahkemeleri, geçmişte işlenen savaş suçlarının yargılanması hususunda modern dönemde emsali olmayan bir uygulama olarak ortaya çıkmıştır. Gerek uluslararası mahkeme nezdinde, gerekse devlet mahkemesinde uzun süren yargı süreçleri, biriken dava yükü, mahkemelerin konumlarının mağdurların erişimini sınırlandırması gibi belirleyici etkenler çayır mahkemelerinde nispeten ortadan kaldırılmıştır. Nitekim coğrafi olarak yapılan birim ve bölge tasnifleri çerçevesinde, 12.000 yargı yetkisini haiz mahkeme oluşturulmuş ve yargılamalar gerçekleştirilmiştir (UN Department of Public Information, 2014, s. 2).

Çayır mahkemelerine yöneltilen başlıca eleştirilerden birisi mahkemenin kuruluş metninde açıkça yasaklanmamış olsa da, sanıkların ve davacıların ağırlıklı olarak avukatsız olarak gerçekleştirilmiş olmasıdır (Chakravarty, 2016, s. 11). Nitekim çayır mahkemeleri toplumun geçmişte yaşanan çatışmaya dair sorunları profesyonellerin katılımı olmaksızın kendi içerisinde çözmesini öngörmüştür (Chakravarty, 2016, s. 11). Çayır mahkemelerinin ihdas edildiği süreçte toplumun geçmişte yaşananlar sebebiyle kırılgan durumda olduğu gerçeği göz önünde bulundurularak, bilhassa soykırım suçları

kapsamında sanık durumunda olanlar için avukatlık görevinin üstlenilmesinin kolay olmadığı ifade edilmelidir. Ülkede Tutsi iktidarı, çayır mahkemelerinde ağırlıklı olarak soykırım ve diğer savaş suçları sebebiyle Hutuların yargılanıyor olması, modern mahkemelerde sistem içerisinde korunaklı bir konuma sahip olan avukatların, dönemin şartları itibarı ile sanıkları savunma anlamında sorumluluk üstlenmesi kolay görünmemektedir. Çayır mahkemelerine yöneltilen bir diğer eleştiri ise, Tutsi iktidarının mahkemeleri gücünü Hutular üzerinde bir tahakküm aracı olarak kullanmasına ilişkindir. Tutsi iktidarı altında profesyonel olmayan yargıçların atanması, çayır mahkemeleri çerçevesinde görevlendirilen diğer personelin Tutsi iktidarı tarafından atanmış olmasının oluşturduğu kaygı ortamı, soykırım ve diğer savaş suçlarının işlendiği tarihte Ruanda Yurtseverler Cephesi tarafından işlenen suçların çayır mahkemelerinde yer bulmaması gibi iddialar, mahkemenin tek yanlı ve Tutsi iktidarının Hutular üzerinde gücünü pekiştirmekte kullandığı bir araca dönüştürdüğünü gündeme getirmektedir (Longman, 2009, s. 304). Çayır mahkemeleri, soykırım ve işlenen diğer savaş suçlarından sonraki siyasal ve sosyal anlamda kırılgan ve hassas bir dönemde ihdas edilmiştir. Nisan-Temmuz 1994 tarihleri arasındaki kısa sürede işlenen suçların ve hayatını kaybedenlerin büyüklüğü göz önünde bulundurulduğunda, Tutsi iktidarı tarafından ihdas edilen çayır mahkemelerini "galip olan tarafın adaleti" şeklinde yorumlamak eksik bir değerlendirme olacaktır. Diğer taraftan, çayır mahkemelerinde savaş döneminde işlenen suçlarda sorumluluğu bulunmayan Hutuların cezalandırılması ve Belçika sömürge dönemi sonrasında Hutular tarafından Tutsilere yönelik uygulanan baskı ve sindirme politikalarının benzerini çayır mahkemeleri üzerinden rövanşist/intikamcı bir yaklaşımla gerçekleştirmesi, çatışma sonrası adaletin ve toplumsal uzlaşının sağlanması açısından kabul edilebilir değildir. Diğer taraftan Çayır mahkemeleri, modern hukukun gerekliliklerini karşılama anlamında bazı eksikliklere ve aksayan yönlere sahip olsa da, çatışma sonrası barış inşası süreçlerinde mağdurlara kendilerini ifade edebilecekleri bir ortam sunduğu, çatışma döneminde yaşananlara dair hakikatlerin daha fazla ortaya çıkarılmasına imkân sağladığı, geleneksel yargı yöntemini bir anlamda ihtiyaçlar çerçevesinde yeniden tasarlayarak çözüm önerisinde bulunduğu için önem arz etmektedir.

Ruanda'nın sömürge dönemlerinde yaşadığı tecrübe dikkate alınacak olursa, daha önce ifade edildiği üzere, sömürgeciler tarafından uygulanan politikaların Hutu ve Tutsiler arasında var olan sosyal ve ekonomik hayata dair farklılıkları keskinleştirdiği ve ayrışmaları derinleştirdiği tekrardan belirtilmelidir. Farklı dönemlerde Hutuların, farklı

dönemlerde Tutsilerin ülkeyi yönetme erkini elinde bulundurduğu Ruanda'da 1994 sonrasında Tutsilerin güçlü olduğu bir yapı ortaya çıkmıştır. Çatışma sonrasında ortaya çıkan tabloya dair Mahmood Mamdani tarafından yapılan tanımlama, tarafların beklentilerini ifade etmesi anlamında geniş bir çerçeve ortaya koymaktadır.

> 1994 yılında yaşananlardan sonra Tutsiler, her şeyden çok adalet, Hutular ise demokrasi talebinde bulunmuştur. Ülkede azınlık durumunda olan Tutsiler demokrasiden, ülke nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Hutular ise adaletten korkmuştur. Ülkede azınlık durumunda olan Tutsiler, demokrasinin tam anlamıyla gerçekleştirilemeyen soykırımın tamamlanması için bir maske olduğunu düşünürken, çoğunluk durumunda olan Hutular, adalet talebinin azınlığın gücü sonsuza kadar devlet yönetimini eline geçirmek için kullandığı bir hile olduğundan korkmaktadır (Mamdani, 1998, s. 6).

Mamdani tarafından çizilen çerçevede izah edildiği üzere, çayır mahkemeleri örneğinde olduğu gibi Ruanda, gücü elinde bulunduran tarafın diğerine üstünlük kurma çabasının ortaya çıkabileceği bir potansiyele sahiptir. Bunun ötesinde, çatışma sonrası barış inşası faaliyetleri kapsamında, RUCM ve Ruanda devlet mahkemeleri tarafından sınırlı bir şekilde gerçekleştirilen kovuşturma ve yargılamaların çayır mahkemeleri ile birlikte ivme kazanması ve 10 yıllık süreçte faaliyetlerini sonlandırması, geleneksel yargı yöntemlerinin yeniden tasarlanarak günümüze uyarlanabileceğini göstermesi açısından değerli bir katkı sunmuştur.

7. BÖLÜM: ESKİ YUGOSLAVYA ULUSLARARASI CEZA MAHKEMESİ ve RUANDA ULUSLARARASI CEZA MAHKEMESİ'NİN TOPLUMSAL UZLAŞI YAKLAŞIMI

EYUCM ve RUCM; Bosna Hersek'te 1992-1995, Ruanda'da Nisan – Temmuz 1994 tarihleri arasında cereyan eden çatışmalar sonrasında savaş suçlularının yakalanması ve bahse konu bölgelerde adaletin tecelli etmesi adına özel yetkili (*ad hoc*) mahkemeler olarak kuruluş süreçlerine ilişkin temel bilgiler önceki bölümlerde paylaşılmıştır. İhdas edilmiş olan özel yetkili uluslararası mahkemelerin, çatışma sonrası barış inşası sürecindeki rolü ve etkinliğinin tespiti, günümüzde ve gelecekte çatışma çözümü ve yönetiminin şekillendirilmesi açısından yüksek önemi haizdir. Bu itibarla, EYUCM ve RUCM'un çatışma sonrası barış inşasına katkıları çerçevesinde "toplumsal uzlaşı" hususunun merkeze alınması ve analiz edilmesinin yerinde olacağına karar verilmiştir. Nitekim BM'nin mahkemelere dair resmî belgelerinde, EYUCM ve RUCM'un toplumsal uzlaşıya katkı sağladığı iddiası yer almaktadır. Örnek vermek gerekirse; bir taraftan, "Ruanda'nın özel koşullarında, soykırımdan ve uluslararası insancıl hukukun diğer ağır ihlallerinden sorumlu kişilerin yargılanmasının, Ruanda ve bölgede ulusal uzlaşı ve barışın sağlanması ve sürdürülmesine katkıda bulunacağına ikna olunmuş durumdadır" (United Nations, 2000, s. 21) ifadesi bulunurken, "her iki Mahkemenin de kalıcı barış ve güvenlik ve ulusal uzlaşıya katkıda bulunma noktasındaki takdire şayan çalışmalarını ve başlangıçlarından itibaren kat edilen ilerlemeyi ve tamamlanma stratejilerini yürürlüğe koymak adına şimdiye kadar olan çabalarını takdir ederek, bütçelerini etkili ve hesap verilebilir şekilde verimli olarak kullanmaya davet edilmektedirler" (United Nations, 2003, s. 63) şeklinde yer alan ifade, mahkemelerin toplumsal uzlaşı iddiasını ortaya koyar niteliktedir.

Uluslararası mahkemelerin toplumsal uzlaşı iddiasının somut veya soyut olarak hangi kavramsal çerçevede ele alındığının analiz edilebilmesi için öncelikle, mahkemelerin toplumsal uzlaşı yaklaşımının tespit edilmesi gerekmektedir. Bu sayede, GDA kapsamında mahkemelerin konumunun ne olduğu, çatışma sonrası barış inşasına ne ölçüde katkı sağladığı, mağdurların ihtiyaç ve beklentilerini karşılayıp karşılayamadığı ve çatışan taraflar arasındaki ilişkiyi ne ölçüde müspet anlamda dönüştürdüğünün incelenmesi mümkün olacaktır. Önceki bölümlerde yer verildiği üzere toplumsal uzlaşı, üzerinde mutlak fikir birliği sağlanmış bir olgu olmamakla beraber, genel hatları itibarı ile geçmişte çatışan taraflar arasındaki ilişkilerin müspet anlamda dönüştüğü, tarafların

sıcak çatışma dönemine kıyasla birbirleri ile olan sosyal, psikolojik, siyasi ve ekonomik temaslarının artarak devam ettiği ve geçmişte yaşananların mağdur ve failler nezdinde kabul edildiği bir sürece karşılık gelmektedir. Bu itibarla, EYUCM ve RUCM'un toplumsal uzlaşı tanımları tespit edilecek, tespit edilen tanımlar ile literatür içerisindeki toplumsal uzlaşı kavramlarının irtibat noktaları ortaya çıkarılacak, EYUCM ve RUCM tarafından verilen yargı kararlarının toplumsal uzlaşıya etkisi, değer merkezli yaklaşım penceresinden, eleştirel bir bakış açısıyla incelenecektir.

7.1. Araştırma Yöntemi

EYUCM ve RUCM'un toplumsal uzlaşı yaklaşımlarının tespit edilmesi için Norman Fairclough tarafından geliştirilen "eleştirel söylem analizi" yönteminden faydalanılacaktır. Fairclough, herhangi bir eleştirel söylem analizinin aşağıda yer verilen özelliklere sahip olması gerektiğini ifade etmektedir (Fairclough, 2013, s. 10).

1. Eleştirel söylem analizi, tek başına bir söylemin (ya da somut olarak metinlerin) analizi değildir. Eleştirel söylem analizi söylem ve sosyal sürecin diğer unsurları arasındaki ilişkilerin disiplinler arası analizinin bir parçasıdır.
2. Eleştirel söylem analizi, tek başına söylem üzerine genel bir yorum değildir. Metinlerin bir tür sistematik analizini de ihtiva etmektedir.
3. Eleştirel söylem analizi sadece tanımlayıcı değil, aynı zamanda kural koyucu (*normative*) bir yapıdadır. Eleştirel söylem analizi söylemsel yönleriyle sosyal yanlışları ve bunları düzeltmenin veya hafifletmenin olası yollarını ele almaktadır (Fairclough, 2013, s. 11).

Fairclough'un dikkat çektiği üzere, eleştirel söylem analizi yapılırken, incelenen hususun nasıl ele alınacağı, analizin tek boyutlu olmaması gerektiği ve sosyal yapılar içerisindeki karşılığının göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bahse konu şartlar sağlandığı/uygulandığı takdirde, sağlıklı bir eleştirel söylem analizi söz konusu olabilmektedir. Fairclough'a göre, söylem analizinde yukarıda dikkat çekilen hususların yanı sıra, söylem analizinin üç boyutu/aşaması bulunmaktadır. Bunlar, tasvir etme, yorumlama ve açıklamadır (Fairclough, 1989, s. 26).

Fairclough'a göre, tasvir etme; metnin biçimsel özellikleri ile ilgili olan aşamadır (Fairclough, 1989, s. 26). Diğer taraftan yorumlama, metin ve etkileşim arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Bu aşamada metin bir üretim sürecinin ürünü ve yorumlama sürecinde bir kaynak olarak değerlendirilmektedir (Fairclough, 1989, s. 26). Son olarak

açıklama ise; etkileşim ve toplumsal bağlam arasındaki ilişkiyle, üretim ve yorumlama süreçlerinin toplumsal olarak belirlenmesi ve bunların toplumsal etkileri ile ilişkilendirilmektedir (Fairclough, 1989, s. 26).

Şekil 6- Fairclough'a göre metin, etkileşim ve bağlam olarak söylem (Fairclough, 1989, s. 25).

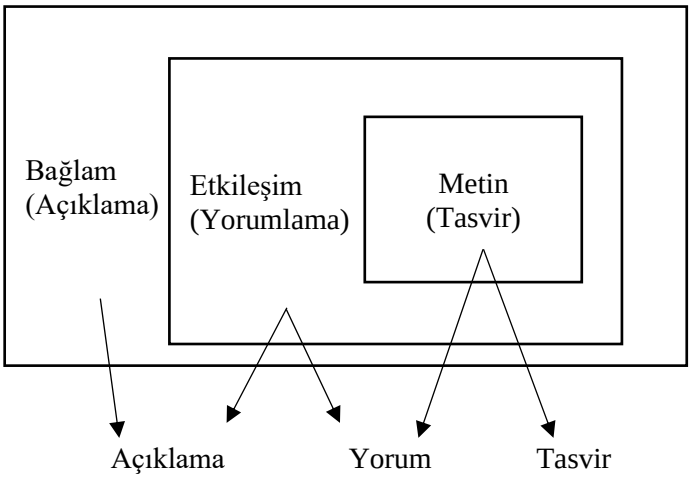

Eleştirel söylem analizi yöntemi çerçevesinde, ilk olarak 'tasvir' boyutunda MAXQDA 2022 isimli yazılım programı kullanılarak; EYUCM ve RUCM'un birincil kaynakları olan, 'Yıllık Raporları', 'Tamamlanma Stratejisi Raporları', 'Dış Erişim Programı Raporları' ve 'Mahkeme Yetkileri' tarafından yapılan açıklamalarda yer alan "toplumsal uzlaşı" ifadesinin ne sıklıkla, hangi raporda ve ne bağlamda kullanıldığı analiz edilecektir.

İkinci aşama olan 'yorumlama' boyutunda, MAXQDA yazılım programı kullanılarak elde edilen ve tasvir analizi yapılan içeriklere dair literatür içerisinde ve değer merkezli yaklaşım ile irtibatlı olarak mahkemelerin toplumsal uzlaşı süreçlerine nasıl daha fazla katkı sağlar hale gelebileceği ile ilgili tartışmalarda bulunulacaktır.

Son aşama olan 'açıklama' boyutunda ise; EYUCM ve RUCM tarafından verilen mahkeme kararları incelenmek suretiyle, tasvir ve yorumlama neticesinde ortaya çıkan hususların, uygulamadaki etki ve sonuçları açıklanacaktır.

Bu itibarla, tezin bu bölümünde, EYUCM ve RUCM tarafından hazırlanan yıllık raporlar, tamamlanma stratejisi raporları, dış erişim programı raporları, mahkeme başkanları, savcıları ve yazmanlarının açıklamaları/bildirileri eleştirel söylem analizi penceresinden incelenerek mahkemelerin toplumsal uzlaşı tanımlarının ve yaklaşımlarının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Söylem analizi çerçevesinde;

- İncelenen metinlerde toplumsal uzlaşı (*reconciliation*) ifadesinin yer alıp almadığı,
- Toplumsal uzlaşı ifadelerinin ne sıklıkla, metin bağlamı ve bütünlüğü içerisinde hangi çerçevede kullanıldığı,
- Kullanılan toplumsal uzlaşı ifadelerinin, literatürde yer alan toplumsal uzlaşı tanımlamaları ve değer merkezli yaklaşım ile irtibat noktalarının olup olmadığı soruları sorulmak suretiyle metin analizlerinin yapılması,
- Bulguların 'değer merkezli yaklaşım' etrafında incelenmesi,
- Verilen mahkeme kararlarının toplumsal uzlaşı ve değer merkezli yaklaşım etrafında değerlendirilmesi gerçekleştirilecektir.

Söylem analizi yapılırken, EYUCM ve RUCM tarafından hazırlanan yıllık raporlar, tamamlanma stratejisi raporları, dış erişim programı raporları ve mahkeme başkanı, savcısı ve yazmanı tarafından yapılan açıklamalar her bir mahkeme için ayrı ayrı ele alınacak ve ilgili mahkeme dokümanları üst başlık olarak kullanılacaktır. Bahse konu raporlarda ve açıklama/bildirilerinde yer alan ifadeler, toplumsal uzlaşı çerçevesinde alt kategorilere ayrılarak metin içerikleri sınıflandırılacaktır.

Söylem analizi yapılması için EYUCM ve RUCM'un birincil kaynaklar anlamında resmî belgelerine ulaşılması adına öncelikli olarak internet sayfaları ziyaret edilmiştir. RUCM ile ilgili birincil kaynak araştırması yapılırken, kendi ismini taşıyan internet sitesinin, mahkemenin faaliyetlerini sona erdirdiği tarih olan 31 Aralık 2015'te kapandığı ve ilgili belgelere Uluslararası Ceza Mahkemeleri Rezidüel Mekanizması'nın (UCMRM) internet sitesi üzerinden ulaşılabildiği ifade edilmelidir (Legacy website of the International Criminal Tribunal for Rwanda, 2022). Diğer taraftan, EYUCM, resmî olarak Aralık 2017 tarihi itibarı ile faaliyetlerini sonlandırmış olmasına karşın, kendi internet sitesi üzerinden ilgili belgelere ulaşılabilmektedir. EYUCM ve RUCM'a dair, birincil kaynaklara erişilmesi hususunda karşılaşılan bir diğer durum, yıllık mahkeme, tamamlanma stratejisi, dış erişim programı raporları ve mahkeme başkanı, savcısı ve yazmanı tarafından yapılan açıklama ve bildirilerin, EYUCM'un internet sayfasında, RUCM'a kıyasla daha düzenli, miktar anlamında daha zengin ve erişilebilir vaziyette olduğudur. RUCM ile ilgili bahse konu belgelere erişebilmekle beraber, kaynaklar EYUCM ile karşılaştırıldığında daha sınırlı ve internet sitesinde düzensiz bir şekilde yer almaktadır.

Söylem analizi çerçevesinde, ilk olarak "tasvir" boyutunda MAXQDA 2022 isimli yazılım programı kullanılarak elde edilen, EYUCM ve RUCM tarafından BM Güvenlik Konseyi ve BM Genel Kurulu'na sunulan yıllık raporlar (*annual reports*) incelenecektir.

7.2. EYUCM ve RUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında Toplumsal Uzlaşı Yaklaşımı

EYUCM tarafından BMGK ve BM Genel Kuruluna sunulmak üzere 1994 – 2017 yılları arasında "24 adet" yıllık rapor hazırlanmıştır. İlgili raporlar incelendiğinde; 1995, 1996, 2007, 2008, 2009, 2010, 2013, 2014, 2015 tarihli raporlarda toplumsal uzlaşı "*reconciliation*" ifadesinin kullanılmadığı tespit edilmiştir. Mahkemenin faaliyete başladığı ilk yıllar olan 1995 ve 1996 tarihli yıllık raporlarında toplumsal uzlaşıya yer vermemiş olması ise dikkat çekicidir. Ek olarak, 2007-2010 yılları arasında toplumsal uzlaşı kavramına yer verilmemesi, bahse konu yıllarda yeni tutuklama ve yargılamaların, diğer yıllara kıyasla oldukça sınırlı olması ve ağırlıklı olarak eski yargılamalara devam edilmiş olmasının etkisinin söz konusu olduğu düşünülmektedir.

Diğer taraftan, RUCM tarafından BM Güvenlik Konseyi ve BM Genel Kuruluna sunulmak üzere 1996 – 2015 yılları arasında 20 adet yıllık rapor hazırlanmıştır. İlgili raporlar incelendiğinde 1996, 1997, 2009, 2012, 2013, 2014 ve 2015 yıllarında hazırlanan raporlarda toplumsal uzlaşı (*reconciliation*) ifadesinin kullanılmadığı tespit edilmiştir. Bunun ötesinde 2004, 2005 ve 2006 yıllarında hazırlanan raporlarda toplumsal uzlaşı ile irtibatlı bölümlerin birbiri ile birebir benzerlik gösterdiği görülmektedir. RUCM yıllık raporlarında uzlaşı ifadesinin ağırlıklı olarak ulusal uzlaşı (*national reconciliation*) tamlaması şeklinde kullanılması tercih edilmiştir. Bunun bilinçli bir tercih olduğu değerlendirilmektedir. Nitekim Ruanda'da 1900'lü yılların başından itibaren sömürge güçlerinin de geçmişten gelen etkisiyle belirgin hale gelen Hutu ve azınlık olan Tutsi karşıtlığının, 1994 yılında soykırım yaşanmasıyla doruk noktaya ulaşmasının akabinde, ülkede 1994-2003 yılları arasında "Milli Birlik Hükûmeti" olarak adlandırılan ve ağırlığını Tutsilerin oluşturduğu bir geçici hükûmet (*transitional government*) kurulmuştur (Borton & Eriksson, 2004, s. 25, 26). Bahse konu geçici hükûmette Hutu bir Başkan (Pasteur Bizimungu) ve 2000 yılından bu yana ülkede başkanlık yapmakta olan Tutsi lider Paul Kagame Başkan Yardımcısı ve Savunma Bakanı olarak göreve başlamıştır (Borton & Eriksson, 2004, s. 25, 26). Bu itibarla, geçiş sürecinin kırılganlığı ve ülkede toplumsal ve siyasi anlamda birlikteliği sağlama amaçlarına müteallik ulusal uzlaşı kullanımının bilinçli bir tercih olduğu değerlendirilmesinde bulunulmuştur.

Grafik 1- EYUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında Toplumsal Uzlaşı Tanımları ve Dağılımları

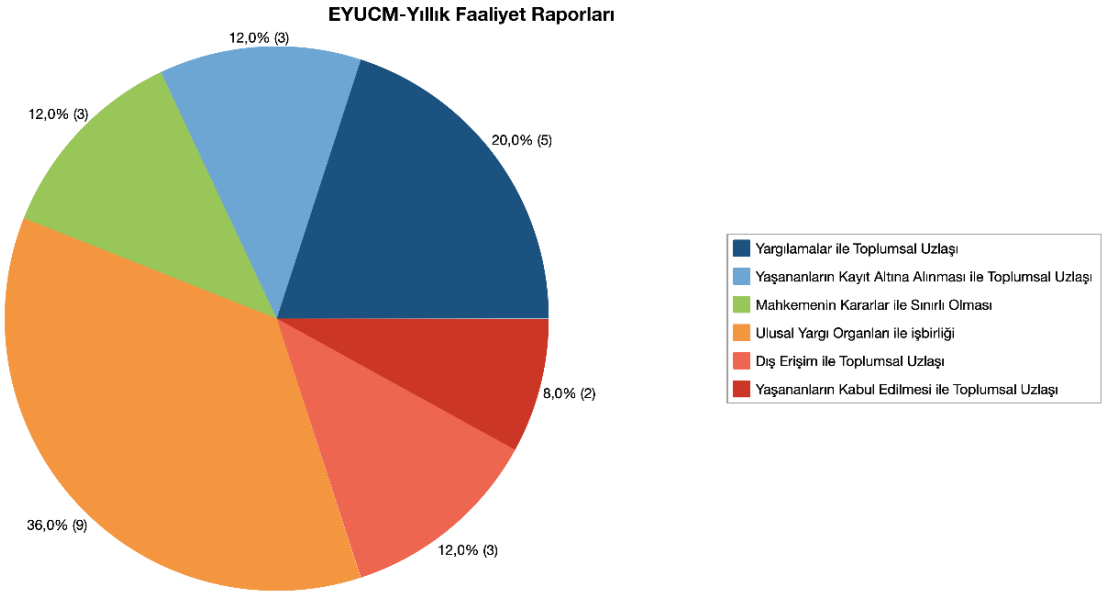

EYUCM Yıllık Faaliyet Raporları grafiğinde görüldüğü üzere, toplumsal uzlaşı hususu, %36 oranında "ulusal yargı organları ile işbirliği", %20 oranında "yargılamaların gerçekleştirilmesi", %12 oranında "mahkemenin verdiği kararlar ile sınırlı olması", "yaşananların kayıt altına alınması" ve "dış erişim programı", son olarak %8 oranında "savaş döneminde yaşananların kabul edilmesi" başlıklarını havi konularla irtibatlı olarak ele alınmıştır.

Grafik 2- RUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında Toplumsal Uzlaşı Tanımları ve Dağılımları

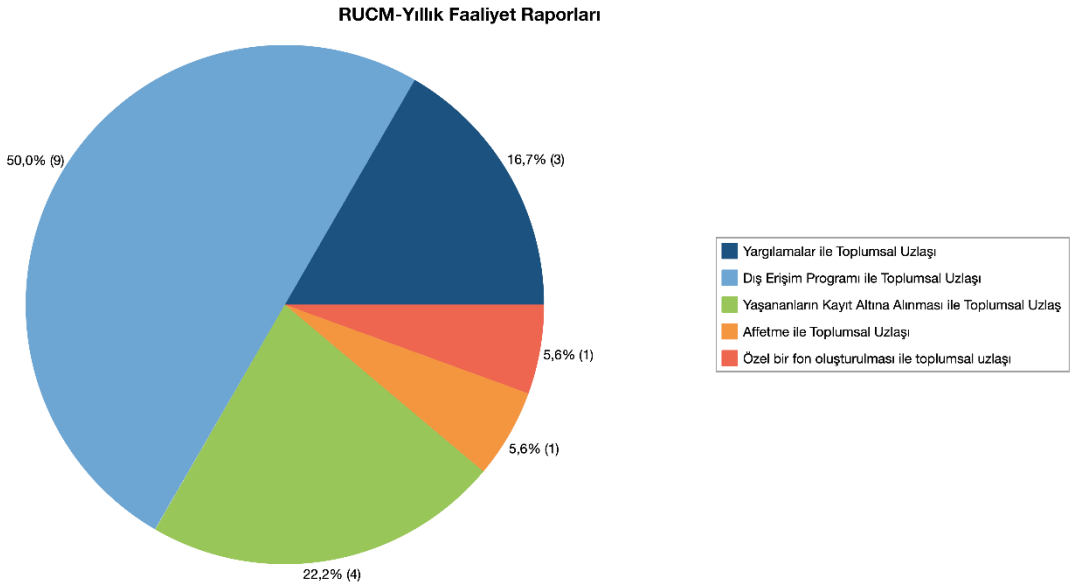

RUCM Yıllık Faaliyet Raporları grafiğinde görüldüğü üzere, toplumsal uzlaşı hususu, %50 oranında "dış erişim programı", %22,2 oranında "yaşananların kayıt altına

alınması", %16,7 oranında "yargılamalar" ve %5,6 oranında "affetme" ve "özel bir fon oluşturulması" başlıklarını içeren konularla irtibatlandırılmıştır. RUCM yıllık raporlarında, toplumsal uzlaşı bağlamında 1994 yılında gerçekleşen soykırım ve diğer suçlarla mücadele edilmesi çerçevesinde yargılamaların gerekliliği ve önemine dair vurgular ön plana çıkarılırken, toplum nezdinde farkındalık oluşturulması anlamında Dış Erişim Programı faaliyetlerine geniş bir yer verildiği gözlemlenmektedir.

EYUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında, toplumsal uzlaşı kavramının %36 oranında "***ulusal yargı organları ile işbirliğinin geliştirilmesi***" hususu ile irtibatlandırıldığı görülmektedir. EYUCM'un bu yaklaşımını örneklendirmek gerekirse;

> Savcılık, mevkidaşları ile sürdürülen diyalog ve ulusal yargıda kapasite geliştirme çabaları vasıtası ile eski Yugoslavya'da etkili bir şekilde savaş suçları kovuşturmalarının teşvik edilmesi hususunda kararlıdır. Eski Yugoslavya'daki çatışmalar esnasında işlenen savaş suçlarının etkin bir şekilde kovuşturulması, hukukun üstünlüğünün inşası ve sürdürülebilmesinin yanı sıra, hakikat arayışı ve toplumsal uzlaşı için önem arz etmektedir. Mahkemenin görev süresinin tamamlanması yaklaşırken, işlenen savaş suçlarının sorumluluğu ulusal savcılık ve yargı organlarına ait olacaktır (UN General Assembly and UN Security Council, A/72/266-S/2017/662, 1 August 2017, s. 13).

EYUCM'un 2017 yılı faaliyet raporunda ifade edildiği üzere, eski Yugoslavya coğrafyasında savaş döneminde işlenen suçların etkin bir şekilde kovuşturulmasının hukukun üstünlüğünün sağlanması ve toplumsal uzlaşı için önemli olduğu ifade edilmektedir. Yıllık faaliyet raporlarında, EYUCM'un görev süresinin sona ereceği ve yargılamaların bir şekilde ulusal düzeyde devamlılığının sağlanmasının önemli olduğu ve bu durumun toplumsal uzlaşıya katkı sağlayacağı aktarılmaktadır. İfade edilmelidir ki; EYUCM'un konum itibarı ile Hollanda'nın Lahey kentinde, RUCM'un ise Tanzanya'nın Arusha şehrinde yer alması, mağdurların mahkemeye erişimini zorlaştıran ve savaştan etkilenen nüfusun büyüklüğü göz önünde bulundurulduğunda, sınırlı sayıda mağdurun mahkemeye erişiminin söz konusu olabildiği gerçeği söz konusudur. Bu sebeple, savaş suçlularının ulusal düzeyde yargılanması, daha fazla mağdurun mahkemeye erişebilmesi ve oluşan diğer mağduriyetlerin tespit edilmesiyle, toplumsal uzlaşıya müspet anlamda katkı sağlama imkanını doğurmuştur. Bununla birlikte, Bosna Hersek'te ulusal yargı kapasitesinin yeterliği, ulusal mahkemede savaş suçlarına dair alınacak kararların, ülkedeki etnik yapılar arasında, sosyal ve siyasal düzlemde oluşturacağı potansiyel riskler ve geçmişte yaşananların kabulü için müspet anlamda etki edip etmeyeceğinin, başta EYUCM olmak üzere, ulusal düzeyde yargılamaların devamını teklif eden ulusal ve uluslararası karar alıcıların göz ardı etmemesi gerekmektedir. Yargılamaların ulusal

düzeyde gerçekleştirilmesinin oluşturacağı potansiyel risklerin çözümü ve yönetimi için ise, ulusal ve uluslararası düzeyde belli bir kararlılık sergilenmesi önemlidir.

Ne var ki, EYUCM sınırlı sayıda savaş suçlusunu yargılamışken ve ulusal düzeyde yargı organlarının karşılaştıkları sosyal, siyasal baskı, sınırlı sayıda ve nitelikteki uzman ihtiyacı ve lojistik gereksinimler yeterli ölçüde göz önünde bulundurulmadığı için, ulusal yargı makamlarınca icra edilmiş olan yargılamaların toplumsal uzlaşıya katkısı da sınırlı düzeyde kalmıştır. Öte yandan, Bosna Hersek Savaş Suçları Dairesi, EYUCM'un arşivlerine erişimde ve paylaşılan delillerin gerektirdiği yasal yükümlülükler boyutunda çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır (Ivanišević, 2008, s. 26). Paylaşılan delillerin ulusal mahkemelerce değerlendirilebilmesi, geçmişte EYUCM nezdinde tanık olarak ifade verenlerin, ifadelerinin yeniden alınmasını gerektirmektedir (Ivanišević, 2008, s. 27). Bu durumda, tanıkların ulusal düzeyde yeniden ifade vermeye razı olması, tanık koruma programının uygulanabilirliği ile ulusal mahkemelerin elde edilen/edilecek kanıt ve belgelerle işlem yapabilme kabiliyetini haiz olması gerekmektedir. Bunların yanında, EYUCM'un geniş arşivinden ulusal mahkemelerce faydalanılabilmesi için tasnif ve dil (tercüme) hususlarında karşılaşılan zorluklara da dikkat çekilmelidir. Bahse konu hususlarda yaşanan aksaklıklar, ulusal ve uluslararası mahkemelerin toplumsal uzlaşıya katkı sağlamasının önündeki engellere işaret eder nitelik taşımaktadır. Bosna Hersek özelinde yaşanan aksaklıklar, Savaş Suçları Dairesine duyulan güvensizliği, yasal ve kurumsal düzlemde zayıflığı, insan ve teknik imkanlar itibarı ile yetersizliği, dava ve iş yükünü karşılayacak kapasite yetersizliğini ortaya koymaktadır (OSCE, 2011, s. 14).

Ek olarak, EYUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında, toplumsal uzlaşı kavramı %20 oranında "***yargılamalar***" üzerine yoğunlaşmıştır. EYUCM'un bu yaklaşımını örneklendirmek gerekirse;

> EYUCM; eski Yugoslavya'daki çatışma esnasında suç işleyenlerin hesap ver(il)ebilirliğini sağlamak adına BM Güvenlik Konseyi tarafından kurulmuştur. Mahkeme bu vesileyle uluslararası barış ve güvenliğin tesis edilmesine katkı sağlamayı amaçlamıştır. Mahkeme toplumsal uzlaşıya yardımcı olmak ve çatışmanın tekrarının önlenmesi anlamında bir araçtır (UN General Assembly and UN Security Council, A/54/187-S/1999/846, 25 August 1999, s. 37).

RUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında, toplumsal uzlaşı kavramının %16,7 oranında "***yargılamalar***" hususu ile irtibatlandırıldığı görülmektedir. RUCM'un bu yaklaşımını örneklendirmek gerekirse;

> İlgili raporlama döneminde Mahkemenin 'çalışma/seyir hızına' ulaştığı ifade edilebilir. Bu süre zarfında Mahkeme, BM Güvenlik Konseyi'nin destekleri ile üçüncü bir Yargılama Dairesinin kurulması için desteklenmiş, 1994 yılında Ruanda'da yaşanan trajedinin mağdurları ve hayatta

> kalanları için adaletin ivedilikle tecelli etmesinin sağlanması ve cezasız kalınmasını sona erdirerek ulusal uzlaşı süreçleri teşvik etmiştir (UN General Assembly and UN Security Council, 23 September 1998, s. 19).

EYUCM'un 1999 tarihli yıllık faaliyet raporunda belirtildiği üzere, mahkeme ve yargılamalar, toplumsal uzlaşıya destek olmak ve yeni çatışmaların önlenmesi adına caydırıcılığın sağlanması için bir araç mahiyetindedir. Mahkemenin gelecek çatışmaların önlenmesi anlamındaki caydırıcı rolü RUCM için de geçerlidir. 1992-1995 yılları arasında başta Bosna Hersek olmak üzere Sırbistan ve Hırvatistan'da ve 1994 yılında Ruanda'da işlenen savaş suçlarının tespiti ve suçluların yargılanması için özel yetkili mahkemelerin kurulması, adaletin sağlanması adına uluslararası düzeyde atılmış en somut adımlardandır. EYUCM özelinde, yargılamalar gerçekleşmeden toplumsal uzlaşıdan bahsetmek mümkün olmadığı gibi, toplumsal uzlaşının sağlanması için tek başına üst düzey yargılamaların yeterli olmadığının altı çizilmelidir.

EYUCM ve RUCM; savaş sonrasında büyük bir iş yükünü ve adaletin tecellisi anlamında büyük bir sorumluluk üstlenmiştir. Ne var ki, bu durum cezalandırıcı adaletin (*retributive justice*) toplumsal uzlaşıya katkı sağlayacağı ve uluslararası toplum tarafından toplumsal uzlaşı için beklentilerin yargılamalar etrafında toplanması gerektiği yanılsamasını ortaya çıkarmıştır. Uluslararası toplumun, çatışma sonrası süreçlere dair EYUCM ve RUCM özelinde yoğunlaşması ve başka herhangi bir barış inşası uygulamasına bahse konu iki mahkeme kadar maddi kaynak, insan kaynağı ve özel çalışma yaptırılmamış olması, GDA'nın hukuki tarafının benimsendiğini ve cezalandırıcı adaletin sınırlılıkları içerisinde bir toplumsal uzlaşı tahayyülünün benimsendiğini göstermektedir. Nitekim toplumsal uzlaşı yargılamalar neticesinde kendi kendine ortaya çıkmayacak kadar karmaşık, çok boyutlu ve çok aktörlü bir eşgüdüm sürecini gerektirmektedir. Diğer taraftan, çatışma sonrası toplumsal yapının dinamikleri dikkate alındığında, Ruanda ve Bosna Hersek'in birbirleri arasında farklılaştığı müşahede edilmektedir. Ruanda'da azınlık olmasına rağmen iktidarı elde eden Tutsi yönetimi söz konusu iken, Bosna Hersek'te Boşnak, Sırp ve Hırvatların devlet idaresi ve sosyal etkileşim anlamında bir arada olmalarını gerektiren sistemsel zorunluluklar söz konusu olmuştur. Bu sebeple, yargılamalara dair beklentiler, itirazlar, ön kabuller, ön yargılar, mahkemeye dair meşruiyet tartışmaları Bosna Hersek, Sırbistan ve Hırvatistan özelinde Ruanda'ya kıyasla daha fazla ön planda yer almaktadır. Bu durum, yargılamaların tek başına cezalandırıcı etkisiyle toplumdaki hassasiyet ve beklentilerin toplumsal uzlaşı çerçevesinde yönetilmesinin zorluğunu ortaya koymaktadır.

Yargılamalar hususu, mağdurlar açısından değerlendirilecek olursa, mahkemede tanık olarak ifade vermek isteyenler kendilerini, öncelikle yabancı bir mahkemede, yabancı bir hâkim önünde ve daha önce belki de hayatlarında hiç karşılaşmadıkları bir ortam/yapı içerisinde bulmuştur (Clark, 2009, s. 127). Bu durum, mağdurların kendilerini mağdur eden çatışma ile mağduriyetleri ortadan kaldıracak mahkeme arasında bir bağ kurmasını zorlaştırır niteliktedir. Diğer bir husus, savcılık makamının, mağdurlardan yanıtlanmasını talep ettiği sorularla yetinmesi neticesinde ortaya çıkmıştır (Clark, 2009, s. 128). Bu durum mağdurların, yaşadıklarını ve tecrübe ettiklerini, kendi kelimeleriyle ve arzu ettikleri şekilde aktarmalarının önüne geçmiştir. Öte yandan, EYUCM bünyesinde görülen davaların karmaşık yapısı ve uzunluğu nedeniyle, bazı mağdurların fazla sayıda ifade vermesini gerekli kılmıştır. Bu durum, mahkemenin soruşturmalardan sorumlusu başkan yardımcısı olan Bob Reid tarafından kavramsallaştırıldığı üzere "tanık tükenmişliğini" ortaya çıkarmıştır (Clark, 2009, s. 129). Yargılamalara dair süreçlerde ortaya çıkan bir diğer sorunlu husus ise, tanıkların mahkeme bünyesinde ifade verdikten sonra, kendilerini yalnız ve ötekileşmiş hissetmesi durumudur (Clark, 2009, s. 129). Bu durum, tanık koruma programı gibi uygulamaların ötesinde, çatışma sonrasına özel olarak, tanıkların yaşadıkları sebebiyle ortaya çıkan birçok alandaki mağduriyetin giderilmesi ve takip edilmesi yönünde aksaklıklar olduğunu ortaya koymaktadır. Yukarıda yer verilen hususlar, mahkemenin mağdur merkezli değil, sanık merkezli bir yaklaşıma sahip olduğunu göstermektedir (Arendt, 1963, s. 9).

Öte yandan, Ruanda özelinde cinsel şiddet mağduru kadınların, toplum içerisinde tecavüze uğradıkları damgalamasına maruz kaldıkları/kalacakları gerekçesiyle savcılık makamına ifade etmekten imtina ettikleri bilinmektedir (Amnesty International, 2004, s. 8). Bu durum, toplumun kültürel dinamiklerinin, hassasiyetlerinin adli mekanizmalar ile eşgüdüm içerisinde yürütülmediğine işaret etmektedir. Akhavan'a göre, çatışma döneminde sorumluluğu olan liderlerin kovuşturulması siyasi düzeyde toplumsal uzlaşının sağlanması için önemli bir adım olsa da, mağdur ya da fail olarak etnik nefret ile kışkırtılan Ruanda toplumu içerisinde değerler dönüşümünün meydana gelmesi gereklidir (Akhavan, 1997, s. 338). Değerler dönüşümüne öncülük etmesi gereken yapı ise, tek başına cezalandırıcı yönüyle değil, aynı zamanda onarıcı veçhesiyle mahkeme makamıdır. Nitekim mahkeme, suçları tanımlarken, yargılamalarda bulunurken, tanıkları dinerken, geçmişte yargılamanın ötesine geçmek suretiyle, geleceğe yön verecek mahiyette olduğunu göstermekle mükelleftir. Bu durum, yargılamanın değil, adaletin

gereğidir. Özetle; bir tarafta ifade verme usulleri ile ilgili karşılaşılan zorluklar, diğer tarafta toplumun hassasiyetleri göz ardı edildiği için mağdurların yaşadığı sorunlar, yargılama süreçlerinin toplumsal uzlaşıya katkı sağlamasını zorlaştırmıştır. EYUCM ve RUCM'un; cezalandırıcı adaletin ötesinde onarıcı yönde yapması gerekenler ve yapabilme kabiliyeti/imkânı olmasına karşın, dönüştürücü ve onarıcı boyutlarının ön plana çıkarılmadığı, göz ardı edildiği ifade edilmelidir.

Yargılamalar hususunda EYUCM ve RUCM özelinde ortaya çıkan sorunlu durumlar, "değer merkezli" yaklaşım çerçevesinde değerlendirilecek olursa, insan hayatının korunması başlığı altında bulunan ve şahsa ait haklar (*hukuk-ı zâtiye*) kapsamında yer alan hukuki işlemler yapabilme hakkı, tanık ve mağdurların yargılama süreçlerine katılımına dikkat çekilmelidir. Hayatın korunması; toplumsal faydanın sağlanması ve düzen bozucu eylemlerin önlenmesini gerektirmektedir (Akarlı, 2010, s. 70). Bu itibarla, EYUCM ve RUCM özelinde, mağdur ve tanıkların aidiyet hissetmedikleri, bağ kuramadıkları, mekânsal uzaklık sebebiyle irtibat kurmakta zorlandıkları bir mahkeme yapısının toplumsal uzlaşıya katkısı önemli sınırlılıkları beraberinde getirmiştir. Yerel sosyal ve kültürel hassasiyetleri göz önünde bulunduran, farklı kültürel kodları birleştirici bir hukuk düzeni yargı süreçlerine katılımı arttırma ve bireylerin kendileri ile adalet sistemi arasında bir bağ kurmasına imkân sağlama potansiyeline sahiptir. Öte yandan, EYUCM ve RUCM'un cezalandırıcı yönünün ön planda olması, fail ve mağdurlar arasında "kazanan ve kaybeden" yanılsamasına sebep olmuştur. Oysaki adalet; bir tarafın tamamen kazanıp, diğer tarafın her şeyiyle kaybettiği sıfır toplamlı bir yaklaşım değil, yeniden topluma kazandırılması açısından failin, ihtiyaçları karşılaması zaviyesinden mağdurun da kazandığı bir yapı kimliği taşımaktadır.

Ek olarak, EYUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında, toplumsal uzlaşı kavramının %12 oranında "***mahkemelerin verilen yargı kararları ile sınırlı olduğu***" hususu ile irtibatlandırıldığı görülmektedir. EYUCM'un bu yaklaşımını örneklendirmek gerekirse;

> Mahkemenin barış ve toplumsal uzlaşının sadece ilk adımını temsil edebileceği vurgulanmalıdır. Nitekim mahkemenin yetki alanına giren herkesi kovuşturması lojistik ve mali açıdan mümkün değildir (UN General Assembly and UN Security Council, A/53/219-S/1998/737, 10 August 1998, s. 66).

Yukarıda yer verildiği üzere, uluslararası mahkeme tarafından verilen yargı kararları adaletin tecelli etmesi ve toplumsal uzlaşının sağlanması için hayati önemi haizdir; ne var ki, bu durum, toplumsal uzlaşıya destek olmak için tek başına yeterli değildir. Yıllık faaliyet raporlarında toplumsal uzlaşının sağlanması için mahkemelerin ilk adımı temsil

ettiği, ancak lojistik ve maliyet açısından uluslararası yargı faaliyetlerinin sürdürülebilir olmadığı vurgulanmaktadır. Mahkemenin verilen yargı kararlarının, toplumsal uzlaşı için sadece ilk adımı teşkil ettiği ifadesi ise tartışmaya açıktır. Uluslararası toplumun ve mağdurların mahkemeden beklentilerinin dizginlenmesi adına, mahkemenin sınırlılıklarına, imkanların mahkemenin ancak belirli bir süre ve ölçüde sürdürülebilir olduğuna dikkat çekilmektedir.

Mahkemenin verilen yargı kararları ile sınırlı olduğu iddiası değer merkezli yaklaşım etrafında incelenecek olursa, "yargı kararlarının toplumsal uzlaşı için sınırlı ölçüde katkı sağladığı" savının bir yanılsamadan ibaret olduğu ifade edilmelidir. Nitekim mahkemeler ve mahkemeler tarafından öncelenmesi gereken hususlar, değer merkezli yaklaşımda tam olarak hayatın içerisinde ve merkezinde yer almaktadır. Makasıd-ı şeria çerçevesinde yer alan; dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunması hususları, hukukun koruduğu en üst değerlerin ve hükümlerin tümevarımından elde edilmiştir. Bu açıdan, her bir davada doğrudan makasıd-ı şeriaya dayalı olarak hüküm verilmese de, makasıd; adalet uygulamalarında bir çatı niteliğindedir. Mahkemeler tarafından verilen kararların; gündelik hayatı etkileyen, tutum ve davranışları belirleyen, şekillendiren ve yapılandıran özelliklerinin var olduğundan hareketle, değer merkezli yaklaşım toplumsal uzlaşı için mahkemelerin cezalandırıcı yönünden daha fazlasının mümkün olduğuna vurgu yapmaktadır.

Daha önce de ifade edildiği üzere, mahkemelerin onarıcı (*restorative)* ve dönüştürücü (*transformative)* yapısı, çatışma çözümü literatüründe ağırlıkla eski hale iade ve tazmin programları ile irtibatlandırılmıştır. Oysa, değer merkezli yaklaşım, mahkemeler tarafından verilen hükümlerin de, toplumda ortak paydayı bulmayı teşvik edebileceğini, ortak paydada buluşulması için meşru bir zemin oluşturabileceğini ve bireylere sorumluluklar yükleyerek toplumsal uzlaşı için onarıcı ve dönüştürücü bir kimliğe bürünebileceği iddiasını taşımaktadır. Bu noktada, mahkeme kararlarının, EYUCM ve RUCM özelinde nasıl onarıcı ve dönüştürücü olabileceğinin ele alınmasında fayda mülahaza edilmektedir. EYUCM ve RUCM, suçlu sayısının miktar olarak yüksek olması, farklı nitelikte suçlar işlenmiş olması ve sınırlı süre için özel yetkili nitelikte kurulmuş olması gibi gerekçeleriyle, işlenen suçlardan sorumlu olan tüm bireyleri yargılamayı tercih etmemiştir. Bunun yerine, EYUCM özelinde üst düzey askeri ve siyasi yöneticiler (*top-level officials*), RUCM özelinde ise mahiyeti ile irtibatlı olarak diğerlerine kıyasla toplumda ön planda olan yöneticilerin (*senior-level*) yargı yetkisi uyarınca yargılanması

tercih edilmiştir (Meron, 1995, s. 563). Bu durum, mağdurlar ve adaletin gereğinin yerine getirilmesi açısından önemli bir sınırlılığa ve yetersizliğe işaret etmektedir. Suçlulardan bir kısmının yargılandığı, diğer bir kısmının ise, yargılanmadığı (her ne kadar ulusal mahkemelere devredilmiş olsa da) bir adalet yaklaşımının toplumsal uzlaşı açısından dönüştürücü ve onarıcı özelliklerinden söz etmek mümkün görünmemektedir. Bu durum, işlenen farklı nitelikteki suçların ve oluşan mağduriyetlerin göz ardı edilmesine sebep olmuştur. Değer merkezli yaklaşım ise, ortaya çıkan her sorunun, anlaşmazlığın müstakil/biricik (*unique*) bir zeminde ele alınmasını teklif etmektedir. İşlenen her suçun ve oluşan her mağduriyetin kendine has özellikler barındırdığından hareketle, sınırlayıcı bir yaklaşım geliştirilmiş olması, adaleti eksik bırakmıştır. Bu sebeple, EYUCM ve RUCM özelinde, yargı yetkisi anlamında sınırlılıkların söz konusu olması durumunun, adaletin dönüştürücü ve onarıcı yapısına engel teşkil ettiği ifade edilmelidir. İşlenen suçlar sebebiyle ortaya çıkan zararların neler olduğunun tespit edilemediği ya da eksik şekilde tespit edildiği durumlarda, mağdurların ihtiyaçlarının karşılanması, ortaya çıkan zararların eski haline getirilmesi veya tazmin edilmesi de eksik olacaktır.

Öte yandan, EYUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında, toplumsal uzlaşı kavramının %12 oranında "***yaşananların mahkemeler tarafından kayıt altına alınması***" hususu ile irtibatlandırıldığı görülmektedir. EYUCM'un bu yaklaşımını örneklendirmek gerekirse;

> Mahkeme, uluslararası toplumun kalıcı barışa ulaşmak adına gösterdiği çabanın askeri değil, sivil bir karşılığıdır. Uluslararası insancıl hukukun ciddi ihlallerinden sorumlu kişilerin yargılanması, bahse konu kişilerin topluluklarından uzaklaştırılmasını ve suçlu bulundukları takdirde cezasız kalmalarına son verilmesi ve bu toplulukların uzlaşısını kolaylaştırır niteliktedir. Mahkeme, hukuki yargılama süreçlerine ek olarak, bölgenin uzun vadeli toplumsal uzlaşısı ve yeniden inşası için temel oluşturan tarihi bir kayıt oluşturmaktadır (UN General Assembly and UN Security Council, A/53/219-S/1998/737, 10 August 1998, s. 45, 46).

RUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında, toplumsal uzlaşı kavramının %22,2 oranında "***yaşananların mahkemeler tarafından kayıt altına alınması***" hususu ile irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir. RUCM'un bu yaklaşımını örneklendirmek gerekirse;

> Ruanda'da 1994 yılında yaşanan soykırımın ve uluslararası insancıl hukuk ihlallerinin mimarı olduğu iddia edilen kişilerin Mahkeme önüne çıkarılması noktasında Mahkeme kararlıdır. EYUCM bu süreçte işlenen kitlesel suçların mağdurlarına adaleti sağlayacak ve Ruanda'da toplumsal uzlaşıya katkı sağlayacak gerçekleri kayıt altına alacaktır. Ayrıca mahkeme tarafından gelecekteki mahkemelere rehberlik edebilecek ve ağır suçların işlenmesini caydıracak uluslararası bir hukuk mirası bırakılacaktır (UN General Assembly and UN Security Council, A/60/229-S/2005/534, 15 August 2005, s. 18).

Geçmişte, savaş döneminde yaşananların kayıt altına alınmasının toplumsal uzlaşıya ve toplumun yeniden inşasına temel teşkil eden bir yapıda olduğu EYUCM tarafından iddia

edilmektedir. Geçmişte yaşananların kayıt altına alınması; içerisinde bulunan zamanda veya gelecekte benzer sorunların yaşanmaması ve geçmişte işlenen suçların tekrarlanmaması adına ders çıkarılması anlamında gereklidir. Nitekim devlet ya da sivil toplum desteğiyle uygulanacak sosyal politikalar, farkındalık çalışmaları, yasa ve yönetmeliklerde yapılacak düzenlemeler, geçmişte yaşananların kayıt altına alınmasıyla mümkündür. Bu sebeple, geçmişte yaşananların kayıt altına alınması, gelecek için caydırıcılığı ve önleyici diplomasiyi (*preventive diplomacy*) teşvik ederek, toplumsal uzlaşıya katkı sağlama potansiyeli ortaya çıkarmaktadır. EYUCM özelinde, geçmişte yaşananların kayıt altına alınmasına dair sorun ise, incelenen metinlerde, geçmişte yaşananların kayıt altına alınmasının toplumsal uzlaşı için önemine yer verildiği görülürken, bunun hangi yöntem, politika veya yaklaşımla uygulanabilir olduğu konusunda herhangi bir veri bulunmamaktadır. Olması gereken ise; ilgili EYUCM belgelerinde, geçmişte yaşananlara dair ortaya çıkarılan kayıt, arşiv ve belgelerden, hangi uygulama ve yöntemlerle gelecekte fayda sağlanabileceğine dair gerekli referanslara yer verilmesidir.

EYUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında, toplumsal uzlaşı kavramının %12 oranında "***dış erişim programı***" hususu ile irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir. EYUCM'un bu yaklaşımını örneklendirmek gerekirse;

> EYUCM Dış Erişim Programı, Güneydoğu Avrupa bölgesinde toplumsal uzlaşının sağlanması adına önemli bir unsur olduğu kadar, bölge halkının yararına hukukun üstünlüğünü güvence altına almak suretiyle üzerine düşen görevi yaptığını vurgulamaktadır. Dış Erişim Programı çerçevesinde Hükûmet yetkilileri, siyasi liderler, hakimler, savcılar, sanık avukatları ve gazeteciler gibi bölgedeki sosyal ve profesyonel toplulukları bilgilendirme çalışmaları sürdürülmektedir. Bu çalışmalar olmadan Mahkemenin yasal ve sosyal etkileri önemli ölçüde azalacaktır (UN General Assembly and UN Security Council, A/59/215-S/2004/627, 16 August 2004, s. 78).

RUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında, toplumsal uzlaşı kavramının %50 oranında "***dış erişim programı***" hususu ile irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir. RUCM'un bu yaklaşımını örneklendirmek gerekirse;

> Mahkeme, yargı faaliyetlerinin yanı sıra, Dış Erişim Programı ile birlikte Ruanda'daki ulusal uzlaşı sürecine aktif olarak destek sağlamaya devam etmektedir. Ruanda'da 1994 yılında gerçekleşen ve yüzbinlerce insanın ölümüne yol açan olaylara dair Mahkemenin faaliyetleri ve rolüne ilişkin bilgilerin yayılmasını kapsayan programlar icra edilmektedir. Ruanda halkını yargı süreçlerine daha yakın hale getirebilmek amacıyla farklı girişimler de değerlendirilmektedir. Bu sayede Ruanda halkına bu sürecin bir parçası olma imkânı sağlanmış ve ülkelerinde gerçekleşen vahşetlerin faillerinin eylemlerinden sorumlu tutulduğunu göstermiş olacaktır. Mahkemenin devam eden çalışmalarıyla birlikte bu ve benzeri girişimler Ruanda ulusunu iyileştirmeye ve uzlaştırmaya devam edecektir (UN General Assembly and UN Security Council, A/56/351-S/2001/863, 7 November 2001, s. 31).

EYUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında, dış erişim programının mahkemenin toplum tarafından daha iyi anlaşılması, mahkemenin faaliyetlerinden haberdar olunması, toplumun mahkemeden beklentisinin ne olması gerektiği ile ilgili bilgilendirilmesi, geçmişte yaşananların tekrarlanmaması için farkındalık oluşturulması gibi program ve faaliyetler vasıtasıyla toplumsal uzlaşıya katkı sağlandığı aktarılmaktadır. Analiz edilen metinlerde ortaya çıktığı şekliyle, dış erişim programının iki saç ayağı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, mahkemenin yargılamaları toplumsal uzlaşı için yeterli görmeyip, toplumda geçmişte yaşananlara yönelik farkındalık ve caydırıcılık oluşturmak amacıyla gerçekleştirdiği sosyal sorumluluk tarafı ağırlıklı olan faaliyet ve programların icra edilmesidir. İkincisi ise, coğrafi olarak savaşın yaşandığı yerden uzak durumda olan mahkemenin ve çalışmalarının bölge halkı tarafından bilinmesini merkeze alan ve tanıtım yönü ağır basan taraftır. Toplumda geçmişte yaşananlara yönelik farkındalık oluşturulması, toplantılar, seminerler, sergiler, sempozyumlar, farklı sektörlerin ve okulların ziyaret edilerek bilgilendirilmesi, mahkeme kararlarının haricinde bir alternatif olarak toplumsal uzlaşı sürecine katkı sağlamaktadır. EYUCM faaliyete başladığı tarihten 1999 yılına kadar geçen altı yıl içerisinde herhangi bir dış erişim programı faaliyeti gerçekleştirmemiştir (Clark, 2012, s. 3).

EYUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında, toplumsal uzlaşı kavramının %8 oranında "***geçmişte yaşananların kabul edilmesi***" hususu ile irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir. EYUCM'un bu yaklaşımını örneklendirmek gerekirse;

> Mahkeme, görev süresini tamamlamaya yaklaşırken, işlenen savaş suçlarının yaygın olarak inkâr edilmesi ve Mahkeme kararlarında yer alan gerçeklerin kabul edilmemesi, Batı Balkanlarda toplumsal uzlaşı ve istikrar için ciddi bir endişe kaynağı olarak görülmelidir. İşlenen suçların inkâr edilmesi ve saptırılması bölgede yaygın durumdadır. Suçluluğu sabit olan savaş suçluları kahramanlar şeklinde yüceltilmektedir (UN General Assembly and UN Security Council, A/72/266-S/2017/662, 1 August 2017, s. 14).

EYUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında, savaş döneminde işlenen suçların inkâr edilmesi, yok sayılması, savaş suçu işleyenlerin halk nezdinde "kahraman" bir figür olarak görülmesi gibi hususlardan duyulan rahatsızlığa sınırlı ölçüde yer verilmiştir. Öncelikli olarak, savaş suçu işlediği mahkeme tarafından tescil edilen bireylerin, savaş suçu işlemediklerine dönük bir algı oluşturulması mahkemenin meşruiyetinin de sorgulanması gerektiğini beraberinde getirmektedir. Bu sebeple mahkeme toplum içerisinde, özellikle seçim dönemlerinde ortaya çıkan etnik, milliyetçi ve inkârcı zihniyetin tecessüm etmesinden rahatsızlık duymaktadır. Savaş döneminde yaşananların inkâr edilmesi, toplumsal uzlaşı boyutunda değerlendirilecek olursa, geçmişte yaşananların kabul

edilmesinin toplumsal uzlaşı için ön şartlardan biri olduğunun altı çizilmelidir. Ruanda özelinde, çatışma döneminde insanlardan evlerde, okullarda, hastanelerde, tarlalarda, kiliselerde; kendi aile üyelerini öldürmeleri istenmiş, yaralı kişiler ölüme terk edilmiş, cesetlerin sokaklarda çürümesine izin verilmiş ve ilgili hususlar ciddi travmalara sebep olmuştur (Amnesty International, 2004, s. 6). İlgili hususlarda yaşananların suçu işleyenler tarafından kabul edilmesi ve mahkeme tarafından tespiti önem arz etmektedir. Nitekim geçmişte yaşananların kabulü; affetme, merhamet etme, mağdurların ve faillerin aralarında irtibat teşkil edecek zemin alternatiflerinin oluşturulması hususlarında temel teşkil etmektedir. Geçmişte yaşananların inkâr edildiği, gerçeklerin saptırıldığı, savaş suçu işleyenlerin suçlu değil, taltif gören figürler olarak değerlendirildiği bir sosyal ya da siyasal ortam içerisinde, merhamet etme, affetme, özür dileme, hakikatin ortaya çıkarılması ya da ortak gelecek inşa edilmesi gibi toplumsal uzlaşının yapıtaşlarını teşkil eden hususlardan söz etmek mümkün değildir. Altı çizilmesi gereken bir diğer husus ise, geçmişte yaşananların kabulü toplumsal uzlaşı için başlıca unsurlar arasında yer almasına rağmen, ilgili EYUCM raporlarında bu hususa sınırlı düzeyde yer verilmesi ve geçmişte yaşananların kabulü için "dış erişim programı" faaliyetleri ötesinde, sorunların çözülmesi için duyulan rahatsızlığın haricinde alternatif politikalar üretilmemesidir. Ek olarak, yargılamaların ivedi bir şekilde gerçekleştirilebilmesi adına, tanıkların sınırlı bir şekilde dinlenmesi, geçmişe dair hakikatlerin ortaya çıkmasını ve geçmişte yaşananların kabul edilmesini engelleme olasılığını beraberinde getirmektedir (Paterson, 2003, s. 97). Toplum, geçmişte yaşanan suçlara dair hakikatleri kabul ettiği takdirde, işlenen suçlardan sorumluluğu olanlar hakkında gereğini yapmalı ve mağdurların yaşadığı zorlukların üstesinden gelmelidir. Bu şekildeki bir yaklaşım kabul etme (*recognition*) ve eski haline getirmeyi (*restitution*) sağlayacaktır (Paterson, 2003, s. 98).

Geçmişte yaşananların kabul edilmesi "değer merkezli yaklaşım" çerçevesinde değerlendirilecek olursa, aklın korunması başlığı altında yer verilmesi doğru olacaktır. Daha önce ifade edildiği şekliyle, aklın korunması toplumda kişilerin iradesiyle hareket edebilmesi, insana insan olma hüviyeti katan özelliklerin muhafaza edilmesi için gerekli imkân ve şartların sağlanmasını gerektirmektedir. Mantık; insanoğlunun içerisinde ölçülü olarak yaşadığı makul derecede güvenli, öngörülebilir ve uyumlu bir sosyal düzene tekabül etmektedir. Akıl terk edildiğinde ortaya çıkan anormallik ve istenmeyen durumların ortaya çıkmasına davacılar ve yargıçlar tarafından atıfta bulunulmaktadır. Rutin yaşam döngüsünün bozulması, tahrip edilmesi ve dağılması yönetilen ve yönetenler

açısından acil müdahale gerektiren bozukluklardır (Akarlı, 2010, s. 71). Bu sebeple, geçmişte yaşananların kabul edilmemesi, bir taraftan toplumsal düzeni bozmaya yönelik alınan aksiyona karşılık gelirken, diğer taraftan suç unsuru mahkeme kararı ile tespit edilen hakikatlerin, rasyonel zeminde izah edilmeyecek şekilde terk edildiğini göstermektedir. Mevcut mahkeme kararlarına ve mahkemeyi ihdas eden uluslararası kararlara rağmen, alınan kararların ve mahkemenin meşruiyetinin sorgulanır olması, sanık, suçlu ve mağdurlar nezdinde toplumsal uzlaşının sağlanması için kapatılması gereken sosyal ve siyasal açıklar olduğunu ortaya koymaktadır. EYUCM ve RUCM tarafından alınan yargı kararlarının sorgulanır olması ve bazı kesimler tarafından kabul edilmemesinin önüne geçilmesi adına değer merkezli yaklaşım öncelikle; kamusal düzeni bozan ilgili görüşle mücadele edilmesini önermektedir. Bununla birlikte, suçlu ve mağdur olan taraflar arasında ortak paydalar oluşturmak veya var olan ortak paydaların ön plana çıkarılmasıyla geçmişte yaşananların kabul edilmesinin bir tarafın mağlup, diğer tarafın galip ilan edildiği bir sonuç olmadığının, aksine kamusal barış ve toplumsal uzlaşı için önemli bir adım niteliği taşıdığının toplum tarafından görünür ve bilinir hale getirilmesi gerekmektedir.

Tablo 14- EYUCM ve RUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında Toplumsal Uzlaşı ile Bağdaştırılan Hususlara Ait Yoğunluk Tablosu

Kod Sistemi	ICTY	ICTR	TOPL...
RUCM-Yıllık Faaliyet Raporları			0
Yargılamalar ile Toplumsal Uzlaşı			3
Dış Erişim Programı ile Toplumsal Uzlaşı			9
Yaşananların Kayıt Altına Alınması ile Toplumsal Uzlaş			4
Affetme ile Toplumsal Uzlaşı			1
Özel bir fon oluşturulması ile toplumsal uzlaşı			1
EYUCM-Yıllık Faaliyet Raporları			0
Yargılamalar ile Toplumsal Uzlaşı			5
Yaşananların Kayıt Altına Alınması ile Toplumsal Uzlaşı			3
Mahkemenin Kararlar ile Sınırlı Olması			3
Ulusal Yargı Organları ile işbirliği			9
Dış Erişim ile Toplumsal Uzlaşı			3
Yaşananların Kabul Edilmesi ile Toplumsal Uzlaşı			2
TOPLAM	25	18	43

Son olarak, EYUCM ve RUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında toplumsal uzlaşının irtibatlandırıldığı hususlar karşılaştırılacak olursa, EYUCM özelinde ulusal yargı organları ile işbirliğinin, RUCM özelinde ise dış erişim programının ön plana çıktığı görülmektedir. Hakkında en az temas edilen hususlar ise; EYUCM özelinde yaşananların

kabul edilmesiyken, RUCM özelinde affetme ve mağdurlar için özel bir fon oluşturulmasıdır. Bosna Hersek ve Ruanda'daki çatışmanın nitelikleri, süreç içerisinde mahkemeler tarafından kaydedilen ilerlemeler ve çatışma sonrasında her iki toplumda ortaya çıkan farklı dinamikler ve ihtiyaçlar, EYUCM ve RUCM faaliyet raporlarında toplumsal uzlaşı ile irtibatlandırılarak üzerinde durulan konu başlıklarının belirlenmesinde etkili olmuştur. EYUCM özelinde, dava yükünün çok fazla olması ve mahkemenin kendisine savaş döneminde işlenen suçlardan sorumlu üst düzey isimlerin yargılanmasını görev edinmesi sebebiyle, ulusal yargı organlarına büyük bir sorumluluk düşmüştür. EYUCM; hem savaş suçlularının ulusal düzeyde yargılanması için ortaya çıkan ihtiyacın karşılanması gerekliliği hem de savaş suçlularının ulusal düzeyde yargılanmasında ciddi zorluklarla karşılaşıldığı için ulusal yargı organları ile işbirliğinin geliştirilmesi ihtiyacını ön planda tutmuştur. RUCM Yıllık Faaliyet Raporlarında ağırlıklı olarak toplumsal uzlaşı ile dış erişim programı arasında kurulan irtibata değinilecek olursa, dış erişim programı vasıtasıyla toplumda farkındalık oluşturulması RUCM'un öncelediği hususların başında gelmiştir. Ruanda özelinde farkındalık oluşturulması suretiyle, mahkemenin caydırıcı rolü, yaşanan olayların büyüklüğü ve soykırımın tekrarlanmaması için nasıl bir yaklaşımla hareket edilmesinin ön plana çıkarıldığı bir dış erişim programı eylem planı takip edilmiştir. Dolayısıyla, EYUCM özelinde ulusal yargı organları ile işbirliği toplumsal uzlaşı için gerekliyken, RUCM özelinde dış erişim programı faaliyetleri toplumsal uzlaşı için öncelikli hale gelmiştir.

7.3. EYUCM ve RUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında Toplumsal Uzlaşı Yaklaşımı

EYUCM tarafından altı aylık dönemlerde, yılda iki defa BMGK'ya gönderilmek üzere hazırlanan tamamlanma stratejisi raporları, mahkemenin faaliyetlerinin sona erdirilmesine giden yolda ulusal yargı organlarının kapasite ve hukukun üstünlüğünün sağlanması zeminlerinde güçlendirilmesini ve bu süre zarfında gerekli tecrübi aktarımların yapılmasını merkeze almaktadır. EYUCM tarafından BMGK sunulmak üzere 2003 – 2015 yılları arasında 23 adet rapor hazırlanmıştır.[97] Tamamlanma Stratejisi Raporları bağlamında EYUCM'un toplumsal uzlaşı yaklaşımı genel olarak değerlendirilecek olursa, tutuklama ve yargılamaların yapılması hususlarının öncelikli

[97] EYUCM tarafından, BM Güvenlik Konseyi'ne sunulmak üzere hazırlanan "Tamamlanma Stratejisi Raporları" sadece 2004-2017 yılları arasında 6 aylık periyotlarda iki rapor şeklinde hazırlanmıştır. Detaylar için bkz. https://www.icty.org/en/documents/completion-strategy-and-mict (Erişim Tarihi: 15.05.2023)

konumlarını koruduğu ön plana çıkmaktadır. Diğer taraftan, Tamamlanma Stratejisi Raporları kapsamında, EYUCM'un toplumsal uzlaşıya dair yeni önermelerinin de söz konusu olduğu görülmektedir. Aşağıda Tamamlanma Stratejisi Raporları bağlamında EYUCM'un toplumsal uzlaşı konusundaki yaklaşımı detaylı olarak incelenecektir.

Grafik 3- EYUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında Toplumsal Uzlaşı Tanımları ve Dağılımları

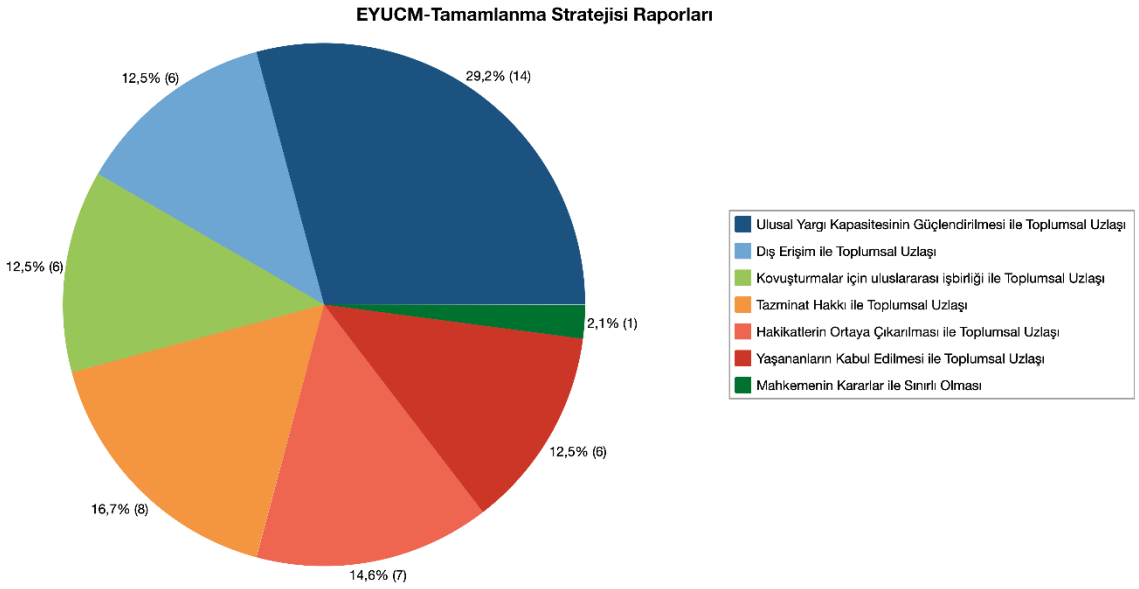

EYUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında toplumsal uzlaşı; %29,2 oranında "ulusal yargı kapasitesinin güçlendirilmesi", %16,7 oranında "mağdurların tazminat hakkı", %14,6 oranında "savaşa dair hakikatlerin ortaya çıkarılması", %12,5 oranında "kovuşturmalar için uluslararası işbirliği" ve "dış erişim programı", son olarak %2,1 oranında "mahkemenin verdiği kararlar ile sınırlı olması" hususları ile irtibatlandırılmıştır.

Öte yandan, RUCM tarafından altı aylık periyotlarda yılda iki defa BMGK ile paylaşılan tamamlanma stratejisi raporları, Mahkemenin faaliyetlerinin sona erdirilmesine giden yolda ulusal yargı organlarının kapasite ve hukukun üstünlüğünün sağlanması zeminlerinde güçlendirilmesini ve bu süre zarfı içerisinde gerekli tecrübi aktarımların yapılmasını merkeze almaktadır. 2003 – 2015 yılları arasında BMGK'ya sunulmak üzere RUCM tarafından 23 adet rapor hazırlanmıştır.[98] Tamamlanma Stratejisi Raporları bağlamında RUCM'un toplumsal uzlaşı yaklaşımı genel olarak değerlendirilecek olursa,

[98] RUCM tarafından BM Güvenlik Konseyi'ne sunulmak üzere hazırlanan "Tamamlanma Stratejisi Raporları" sadece 2003 yılında tek rapor halinde sunulmuşken, müteakip yıllarda 6 aylık periyotlarda iki rapor şeklinde hazırlanmıştır. Detaylar için bkz. https://unictr.irmct.org/en/documents/completion-strategy-reports (Erişim Tarihi: 15.05.2023)

yargılamalar, dış erişim programı ve kapasite geliştirme faaliyetlerinin toplumsal uzlaşı bağlamında eşit ağırlıkta ele alındığı gözlemlenmektedir. Diğer taraftan, toplumsal uzlaşı bağlamında tamamlanma stratejisi raporlarında yıllık raporlardan farklı olarak yeni bir söylem, teklif ya da önerinin söz konusu olmadığı ifade edilmelidir.

Grafik 4- RUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında Toplumsal Uzlaşı Tanımları ve Dağılımları

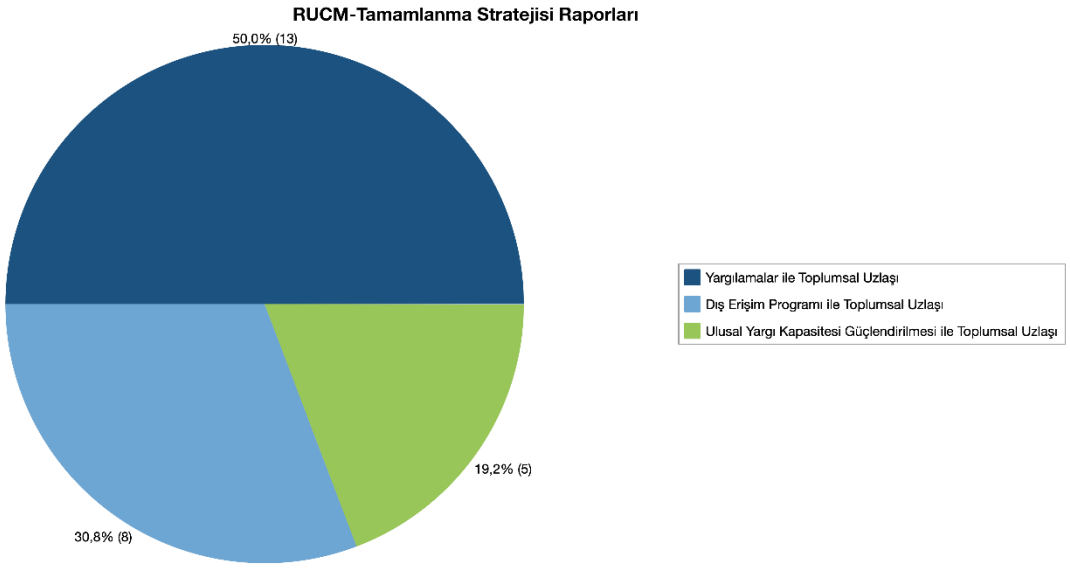

RUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında toplumsal uzlaşı; %50 oranında "yargılamalar", %30,8 oranında "dış erişim programı" ve %19,2 oranında "ulusal yargı kapasitesinin güçlendirilmesi" hususları ile irtibatlandırılmıştır.

EYUCM Tamamlanma Stratejisi Raporları grafiğinde görüleceği üzere, incelenen EYUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında, toplumsal uzlaşı kavramının %29,2 oranında "***ulusal yargı kapasitesinin güçlendirilmesi***" hususu ile irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir. EYUCM'un bu yaklaşımını örneklendirmek gerekirse;

> Savcılık Ofisi, eski Yugoslavya'daki savaş suçları kovuşturmaları için kapasite geliştirilmesine destek vermek ve gelecek on yılda toplumsal uzlaşı ile hukukun üstünlüğünü ilerletmek için ulusal makamlara uzmanlık ve bilgi aktarımı çalışmalarını sürdürmektedir. İlgili raporlama döneminde Savcılık Ofisi tarafından Bosna Hersek'teki ilgili makamlara ve uluslararası ortaklara Bosna Hersek'te savaş suçlarını kovuşturma kapasitesinin arttırılmasına ilişkin eğitim ihtiyaçları değerlendirmelerini paylaşmıştır. Ayrıca, Bosna Hersek'teki ulusal makamlara Savcılık Ofisi tarafından Ofisin elektronik sistemi üzerinden kanıtlara doğrudan erişim imkânı sağlanmıştır. Savcılık Ofisi ayrıca cinsel şiddet kovuşturmalarına ilişkin öğrenilenlerin ve tavsiye edilen uygulamaların belgelenmesi ve kaydedilmesi hususlarındaki çalışmalarını sürdürmektedir (UN Security Council, S/2013/678, 18 November 2013, s. 19).

RUCM Tamamlanma Stratejisi Raporları grafiğinde görüleceği üzere, incelenen RUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında, toplumsal uzlaşı kavramının %19,2 oranında

"***ulusal yargı kapasitesinin güçlendirilmesi***" hususu ile irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir. RUCM'un bu yaklaşımını örneklendirmek gerekirse;

> Ruandalı hukukçuların kapasitelerinin geliştirilmesi, çevrimiçi yasal araştırma ve bilgi yönetimi ve bilgi yönetimi yazılımı kullanımı gibi alanlarda hakimlerin, kayıt memurlarının, profesörlerin ve hukuk öğrencilerinin bilgilerini güçlendirmeyi amaçlayan seminerlerden oluşmaktaydı. Bahse konu seminerler, yukarıda yer verilen katılımcıların RUCM'un sitesinden ve dünyadaki diğer kurumlardan; RUCM'un içtihatları, barış, toplumsal uzlaşı, soykırımın önlenmesi, demokrasi ve kalkınma gibi konularda elektronik kaynaklara (çevrimiçi hukuk veri tabanları, ücretsiz dergiler, arama motorları gibi internet araçları) erişim noktasındaki bilgilerini arttırmayı amaçlamaktaydı (UN Security Council, S/2006/358, 1 June 2006, s. 24).

EYUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında, ulusal yargı kapasitesinin geliştirilmesi hususuna, diğer başlıklara kıyasla daha fazla yer verilmesi, raporun ve mahkeme faaliyetlerini sona erdirmeden önce yapılması gerekenlerin doğasına uygun bir durumdur. Toplumsal uzlaşının sağlanması adına, ulusal yargı kapasitesinin geliştirilmesine verilen öncelik ve önem değerlendirilecek olursa; EYUCM'un faaliyete başladığı günden itibaren, yargı yetkisi tanınan alanlar olan uluslararası insancıl hukukun ihlalleri, savaş hukuku ve teamüllerin ihlalleri, soykırım suçu ve insanlığa karşı suçlarda işlenen ihlalleri tespit edip, hükme bağlaması, uluslararası hukuk açısından önemli bir başarıya tekabül etmektedir.

Mahkemenin faaliyette olduğu yıllar içerisinde elde ettiği tecrübe, birikim, oluşturulan uzmanlıklar ve başlı başına özel yetkili bir hüviyette kurulan bir yapıda olması, bahse konu tüm kazanımların ulusal yargı organlarına tedricen aktarılmasını gerektirmiştir. Ne var ki, bu aktarımın sınırlı olması, belirli alanlara yoğunlaşması, uzman insan kaynağı ve lojistik eksikliklerle birlikte ülkelerin içerisinde bulunduğu sosyo-kültürel şartlar da göz önünde bulundurulduğunda, ulusal yargı organlarının güçlendirilmesi konusunda bir planlama sorunu yaşandığının altı çizilmelidir. EYUCM'a sağlanan maddi ve lojistik imkanlar, insan kaynağı zenginliği ve diğer kazanımların, ulusal yargı organlarının güçlendirilmesi noktasında, tespit edilen son savaş suçlusuna dair tüm kovuşturma ve yargı süreçleri tamamlanana kadar kullanılması gerekirken, EYUCM'un faaliyetlerinin sona ermesini müteakip bu destek sınırlı kalmıştır. EYUCM'a sunulan koşullar ve imkanlar göz önünde bulundurularak, ulusal yargı organlarının güçlendirilmesi ve toplumsal uzlaşıya daha fazla katkı sağlama potansiyelini mümkün olmasına karşın, bu durumun sınırlı ölçüde gerçekleşebildiği ifade edilmelidir.

EYUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında, toplumsal uzlaşı kavramının %16,7 oranında "***mağdurların tazminat hakkı***" hususu ile irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir. EYUCM'un bu yaklaşımını örneklendirmek gerekirse;

> Mahkeme, tek başına davalara ilişkin verdiği cezalarla bölgeye barış ve toplumsal uzlaşı sağlayamamaktadır. Kalıcı barışın sağlanması adına diğer çözümlerin ceza davalarını tamamlayıcı nitelikte olması gerekmektedir. Bu hususta çözüm ise mağdurların yaşadıkları acılar için yeterli tazminatı almasıdır (UN Security Council, S/2010/588, 19 November 2010, s. 20).

EYUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında, mağdurlara yönelik tazminatların sağlanması konusuna vurgu yapılması, toplumsal uzlaşının gerçekleşebilmesi için ihtiyaç duyulan, öncelik arz eden ve yargılamaları tamamlayıcı nitelikte olan konuların gündem edildiğini göstermektedir. Tazminat; bir taraftan onarıcı adaletin gereklilikleri arasındayken, diğer taraftan mahkemenin mağdurların maddi ve manevi kayıplarının takipçisi olduğu, savaş sonrasında adaletin tecelli etmesinin mümkün olduğunu gösterir niteliktedir. Nitekim çatışma sonrasında ailesini, evini, işini, sosyal imkanlarını kaybeden mağdurların ihtiyaçlarının, işlenen suçlara istinaden verilen mahkeme kararları ile tek boyutlu olarak sınırlandırılması, yargının dönüştürücü nitelikleri adına oldukça tesiri zayıf bir yaklaşım niteliği taşımaktadır. İşlenen suçlardan sorumlu olan kişilerin yargılanması, toplumsal uzlaşının sağlanması için bir öncelik olduğu kadar, çatışma sonrası normalleşme süreçlerinin tek başına yargı kararları ile sınırlandırılmaması gerekmektedir. Toplumsal uzlaşı zaviyesinden değerlendirildiğinde mağdurların gerekli tazminatları elde etme hakkı, ilişkilerin normalleşmesi, psikolojik dönüşüm, karşılıklı saygı ve güvenin yeniden inşası için elzemdir. İlgili normalleşme unsurlarının sağlanması için mahkemelerin tazminat ve eski hale getirme konusundaki yaklaşımını belirleyicidir. EYUCM ve RUCM'un tazminat konusundaki yaklaşımını irdelemek gerekirse; savaş döneminde mallarına/mülklerine el konulanlar, eski hale getirme kapsamında mahkeme tarafından belirlenen prosedür yoluyla tazminat almaya hak kazanabilmektedir. Ne var ki, işkence, tecavüz ve cinsel kölelik suçlarından mağdur olanlar tazminat talep edememektedir. Bu durum mağduriyetler arasında uygun olmayan bir hiyerarşi oluşturmaktadır (Cohen, 2020, s. 60). Diğer taraftan, EYUCM ve RUCM tüzüklerinde mağdurlara dair az sayıda atıf bulunmaktadır. İlgili tüzüklerde mağdurlar ağırlıklı olarak yargı süreçlerinde tanık ve pasif katkı sahipleri olarak yer almaktadır. EYUCM Eski Başkanlarından Jorda tarafından da kabul edildiği üzere, mağdurlar yargı süreçlerinde büyük ölçüde bir "nesne" ya da "araç" olarak değerlendirilmiştir (Evans, 2012, s. 90). İlgili mahkemelerin tüzüklerinde, eski haline getirme dışında, tazminat hususuna doğrudan atıf bulunmamaktadır. Bu durum; mahkemelerin tazminata hükmedecek

yetkilerinin olmayışına, ancak eski hale getirmeye dair karar verilebileceği anlamına gelmektedir. Ne var ki, mahkemeler dava konusu olan mülkün alenen mağdurlardan kanuna aykırı olarak alındığı hallerde dahi, eski hale getirme noktasında yetkilerini kullanma noktasında isteksiz davranmıştır (Evans, 2012, s. 91).

Toplumsal uzlaşının sağlanması adına mağdurlara tazminat hakkı tanınması konusu, değer merkezli yaklaşım çerçevesinde değerlendirilecek olursa, öncelikle işlenen suçlar neticesinde ortaya çıkan mağduriyetler arasında bir hiyerarşik yaklaşımın kabul edilmeyeceği ve her olayın/mağduriyetin kendi içerisinde müstakil olarak ele alınması gerektiği ifade edilmelidir. Değer merkezli yaklaşım, tazminat konusunu tek başına malın korunması ile sınırlı tutmamaktadır. Tazminat, maddi veya manevi anlamda zarara uğrayanların, uğradıkları hak ihlalleri sebebiyle ortaya çıkan kayıpların telafi edilmesi ile irtibatlı olduğu için bireysel çıkar veya kazanımı değil, kamusal barışa ve toplumun faydasına doğrudan tesir eder bir hüviyet taşımaktadır. Bu itibarla tazminat hususu, malın korunması ile ilişkili olduğu kadar, dinin, canın, aklın ve neslin muhafazası ile de doğrudan temas halindedir. Diğer taraftan, mahkemelere yargı yetkisi tanıyan ilgili maddelerin diğer hak ihlallerini tespit ettiği gibi malın, mülkün zarar görmesi ve tecavüze maruz kalınması gibi hususlara ilişkin de gerekli tespitlerin yapması, hüküm vermesi bu sayede ortaya çıkan zararların ve ihtiyaçların giderilmesine katkı sağlaması gereklidir. Bahse konu husus Ruanda özelinde örneklendirilecek olursa, çatışma döneminde cinsel şiddete maruz kalan mağdurlar ve aileleri, HIV/AIDS hastalığı ile damgalanmakta, bu durumun neticesinde insanlar işlerini, mülkiyet ile ilgili hak sahipliklerini, medeni ve siyasi haklarını kaybetmekle karşı karşıya kalmaktadır (Amnesty International, 2004, s. 2). Ruanda özelinde tecrübe edilen bu gerçeklik göz ardı edildiği ve üstesinden gelmek adına ilgili grubu oluşturan bireylerin sağlığı ve sosyal hayata kazandırılmasına dair gereklilikler yerine getirilmediği takdirde, bu zorlu miras gelecek nesillere aktarılmaya devam edecektir. Bu açıdan, eski hale getirme ya da zararı giderme noktalarında EYUCM ve RUCM tarafından oluşturulan hiyerarşik ya da seçici bir yöntem, toplumsal uzlaşının sağlanmasının önünde zorluklar oluşturmaktadır. Maddi kayıpların karşılanmasında, mahkeme tarafından yapılan tespitler önemli ve gerekli olduğu gibi, toplumda mal-mülk sahibi olan kişilerin ortaya çıkan ihtiyacın karşılanmasına destek olması, sorumluluk üstlenerek toplumsal faydanın sağlanması hedeflenmelidir.

Bu durumda, ihtiyaç sahibi olan ve ihtiyacı karşılayacak olan arasında mahkeme köprü vazifesi görmelidir. Bireye ait mal varlıkları, milletin bir bütün olarak değeri ve ekonomik

anlamda toplumun zenginliği olarak değerlendirildiği için, çatışma döneminde ya da sonrasında ortaya çıkan maddi kayıplar, toplumun yeniden inşası yönündeki eksiklerin giderilmesini ve karşılanmasını zorunlu kılmaktadır. Öte yandan, makasıd yaklaşımının öncelikle sözlü ve/veya fiziksel olarak toplum içerisindeki diğer kişilere zarar verilmesini mefsede; kötü ve güzel olmayan hal ve hareketleri önleme gayesi taşıdığı vurgulanmalıdır (Akarlı, 2010, s. 71). Toplumda ortaya çıkacak zararın önlenmesi noktasında neslin korunması müstakil bir başlık olarak yer almaktadır. Daha önce ifade edildiği üzere, makasıd yaklaşımında neslin korunması nikah dışı olan herhangi bir birlikteliği toplumsal düzen için yasaklarken, bu duruma tecavüz, cinsel şiddet vb. eylemler de dahildir. Neslin korunmasında bir diğer boyut ise; mevcut neslin eğitim, ilim, terbiye ve ahlakla büyütülmesi ile ilgilidir. Değer merkezli yaklaşım ışığında, tekrardan EYUCM ve RUCM özelinde eksik bırakılan tarafa dönülecek olursa, ilgili mahkemelerin savaş döneminde işlenen diğer suçları öncelemesi ve tecavüz, zorla hamile bırakma vb. cinsel şiddet suçları ile bahse konu suçlar neticesinde ortaya çıkan zararın telafi edilmesini ön planda tutmaması önemli bir sorun teşkil etmektedir. Mahkemenin ilgili belgelerinde yargılamaların toplumsal uzlaşıya katkı sağlayacağı hususları üzerinde durulurken, bu noktada seçici olunması, eski hale iade, tazmin ve iyileştirme boyutundaki süreçlerin arka planda tutulması toplumsal uzlaşının gerekliliklerinde temel düzeyde eksik bırakılan noktalar olduğuna işaret etmektedir.

EYUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında, toplumsal uzlaşı kavramının %14,6 oranında "***hakikatlerin ortaya çıkarılması***" hususu ile irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir. EYUCM'un bu yaklaşımını örneklendirmek gerekirse;

> Kayıp kişiler meselesi önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Toplu mezarların aranması, mezardan çıkarma işlemlerinin yapılması ve akabinde bulunan kalıntıların kimlik tespiti çalışmalarının hızlandırılması için harekete geçilmesi ihtiyacı söz konusudur. Bahse konu sorunun çözüme kavuşturulması eski Yugoslavya'da toplumsal uzlaşı için temel teşkil etmektedir. Tüm kurbanların kimliğinin tespit edilmesi ve onurlu bir cenaze töreni ile uğurlanması gerekmektedir (UN Security Council, S/2013/678, 18 November 2013, s. 27).

EYUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında, toplumsal uzlaşı ile bağdaştırılan hususlardan bir diğeri, savaşta yaşananlara dair hakikatlerin ortaya çıkarılması konusu olarak ön plana çıkmaktadır. Kayıp kişiler, toplu mezarların aranması, toplu mezarlardan çıkarma işlemine müteakip kimlik tespit çalışmalarının yerine getirilmesi gibi hususlar, "hakikatlerin ortaya çıkarılması" başlığı altında yer almaktadır. Savaş döneminde yakınlarını ve tanıdıklarını kaybeden kişilerin, savaşın sona ermesinden 28 yıl sonra dahi çeşitli kalıntılarına ulaşılıyor olması, durumun mağdurlar nezdinde zorluğunu ve

yaraların hala açık olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Öte yandan, RUCM Savcılık Makamı tarafından Hutulara yönelik yürütülen soruşturmalarda Ruanda hükûmeti tarafından desteklenirken, Tutsilere yönelik yürütülen soruşturmalarda Ruanda hükûmeti tarafından destek sağlanmamıştır (Meron, 1995, s. 561).

Çatışma sonrası dönemde Ruanda iç siyasetinde Tutsi merkezli devam etmekte olan hükûmet yapısının, geçmişte yaşananlara dair hakikatlerin tek taraflı olarak ortaya çıkması yönündeki çabası, Ruanda tarihinin genel seyri içerisinde müşahede edildiği üzere, Hutular ve Tutsiler arasında yeni gerginlik alanları ortaya çıkarma riskini ortaya çıkarmaktadır. Nitekim geçmişte yaşananlara dair hakikatlerin ortaya çıkarılması, toplumsal uzlaşı için sağlanması gereken şartların başında gelmektedir. Hakikatler ortaya çıkarılmadan, işlenen suçlar sebebiyle ortaya çıkan zararlar ve mağdurların ihtiyaçları tam anlamıyla karşılanmamış, adaletin gereği tam olarak yerine getirilmemiş olacaktır. Akarlı tarafından Osmanlı hukuk yapısını tasvir eden vurgulandığı ve daha önce yer verildiği üzere, hukukun yürürlükte olduğu ve geçerli olduğu olan, yargı erkini yürütmekle mükellef olan devletin, hükümran olduğu sınırlardan daha fazlasını ihtiva etmektedir. Bu itibarla, hukukun tek taraflı veya tek boyutlu tecellisi, Ruanda'da geçmişte yaşananlar karşısında adaletin sağlanmasına katkı sağlamayacaktır. Diğer taraftan, hakikatlerin ortaya çıkarılması geçmişte yaşananların kabul edilmesini, yaşanan acı hatıralara ortak olunması suretiyle acıların paylaşılmasını ve çatışmadan sonra oluşan maddi ve manevi yüklerin hafifletilmesini beraberinde getirmektedir. Yukarıda bahsedilen hususlar göz önünde bulundurularak, EYUCM ile, yerel STK ve mağdur dernekleri arasında işbirliklerinin yapılması, ortak çalışmaların yürütülmesi, geçmişte yaşananlara dair hakikatlerin ortaya çıkarılması için çalışmaların yapılması, durum tespiti yapılması ötesinde aksiyon gerektiren adımlar etrafında şekillenmelidir. Ne var ki, dış erişim faaliyetleri ötesinde, EYUCM ile mağdurların ihtiyaçlarını karşılanması noktasında hakikatlerin ortaya çıkarılmasına dair, ilgili EYUCM raporlarında detaylı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Netice olarak, EYUCM tarafından toplumsal uzlaşı ile hakikatlerin ortaya çıkarılması kapsamına giren hususların irtibatlandırılması, ilgili hususların gündeme alınması ve raporlarda yer verilmesi, çatışma sonrasında ilişkilerin normalleşmesi adına önemli bir açığı kapatmaktadır; fakat uygulamadaki sınırlılıklar toplumsal uzlaşının sağlanması adına daha fazla adımın atılmasını, daha fazla işbirliği geliştirilmesini, hakikatlerin ortaya çıkarılması için yerel unsurların daha fazla süreçlere dahil edilmesini zorunlu kılmaktadır.

EYUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında, toplumsal uzlaşı kavramının %13,5 oranında "***kovuşturmalar için uluslararası işbirliği***" hususu ile irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir. EYUCM'un bu yaklaşımını örneklendirmek gerekirse;

> Uluslararası Mahkemenin başarısı, devletlerin Mahkeme Tüzüğü'nün 29. maddesi kapsamındaki yükümlülüklerine tam olarak bağlı kalarak işbirliği yapma istekliliğine bağlıdır. Geri kalan tüm kaçakların tutuklanmasında devletlerin tam işbirliği gerekliliği artık kritik bir aşamaya ulaşmıştır. Geriye kalan kaçaklar tutuklanıp yargılanmadan, uluslararası adaletten uzaklaşılmış olacak ve Uluslararası Mahkeme'nin eski Yugoslavya bölgesine adalet, barış ve toplumsal uzlaşı getirme şeklindeki temel hedefi bu başarısızlıkla menfi anlamda iz bırakmış olacaktır (UN Security Council, S/2007/283, 16 May 2007, s. 11).

EYUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında, toplumsal uzlaşı ile bağdaştırılan hususlardan bir diğeri, kovuşturmalar için uluslararası düzeyde işbirliği kapsamında değerlendirilmiştir. Kovuşturmalar için uluslararası işbirliği, yukarıda yer verilen yargılamaların toplumsal uzlaşı süreçlerine sağladığı katkının ön şartı mesabesindedir. Nitekim kovuşturma yürütülmeden, bu alanda işbirliği yapılmadan yargılamaların gerçekleştirilmesi mümkün değildir. Kovuşturmalar kapsamında uluslararası işbirliğinin sağlanması hususu, ağırlıklı olarak Sırbistan ve Hırvatistan'ı kapsamaktadır. Çatışma döneminde üst düzey yetkili olup, hakkında iddianameler hazırlandıktan yargılanması ancak yıllar sonra mümkün olabilen birçok isim söz konusudur. Burada toplumsal uzlaşı ile bağlaştırılan husus ise, işlenen suçların büyüklüğü ve niteliği, mağdurların adaletin tecelli etmesine yönelik beklentilerinin hiç karşılanmamış ya da oldukça geç karşılanmış olması ile bağlantılıdır. Birbirini takip eden süreçler olarak değerlendirildiğinde, EYUCM'un kovuşturmalar çerçevesinde uluslararası işbirliği çağrısını yinelemesi, yargılamaların gerçekleşmesi suretiyle toplumsal uzlaşıya katkı sağlanması açısından önem arz etmektedir. Toplumsal uzlaşı çerçevesinden değerlendirildiğinde kovuşturmaların uluslararası düzeyde destek ile birlikte gerçekleştirilmesine ilişkin önem arz eden bir diğer husus işlenen suçların herhangi bir şekilde cezasız kalınmasının önüne geçilmesidir. EYUCM ve RUCM ihdas edilirken ve mahkemelerin toplumsal uzlaşıya katkısı ifade edilirken, savaş döneminde işlenen suçlar sebebiyle bireysel sorumluluk kapsamında hiçbir suçlunun cezasız kalmaması üzerine bir yaklaşım ön planda tutulmuştur. Bu sebeple, toplumsal uzlaşı için zorunluluk arz eden ancak cezalandırıcı yönü ağır basarak, onarıcı rolü zaman zaman göz ardı edilen yargılamalar için uluslararası işbirliğinin geliştirilmesi mahkemelerin öncelikleri arasında yer almaktadır.

Tablo 15- EYUCM ve RUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında Toplumsal Uzlaşı ile Bağdaştırılan Hususlara Ait Yoğunluk Tablosu

Kod Sistemi	ICTR	ICTY	TOPLAM
RUCM-Tamamlanma Stratejisi			0
Yargılamalar ile Toplumsal Uzlaşı			13
Dış Erişim Programı ile Toplumsal Uzlaşı			8
Ulusal Yargı Kapasitesi Güçlendirilmesi ile Toplumsal Uzlaşı			5
EYUCM-Tamamlanma Stratejisi			0
Ulusal Yargı Kapasitesinin Güçlendirilmesi ile Toplumsal Uzlaşı			14
Dış Erişim ile Toplumsal Uzlaşı			6
Kovuşturmalar için uluslararası işbirliği ile Toplumsal Uzlaşı			6
Tazminat Hakkı ile Toplumsal Uzlaşı			8
Hakikatlerin Ortaya Çıkarılması ile Toplumsal Uzlaşı			7
Yaşananların Kabul Edilmesi ile Toplumsal Uzlaşı			6
Mahkemenin Kararlar ile Sınırlı Olması			1
TOPLAM	26	48	74

Tamamlanma Stratejisi Raporları, EYUCM ve RUCM'un kendilerinden olan beklentileri ne ölçüde karşılayabildikleri ya da kendilerinden beklentileri muhataplar nezdinde ne derece şekillendirebildikleri ile yakından ilgilidir. EYUCM ve RUCM Tamamlanma Stratejisi Raporlarında, toplumsal uzlaşının irtibatlandırıldığı hususlar kıyaslanacak olursa, RUCM tamamlanma stratejisi raporlarında değinilen hususların, EYUCM'a göre çok daha sınırlı tutulduğu görülmektedir. Bu durumda, EYUCM, çatışma sonrasında toplumsal uzlaşı bağlamında kendisinden olan tüm beklentilere cevap verme yönünde bir tercih yapmıştır. Tamamlanma Stratejisi doğası gereği, özel yetkili mahkemelerden sonra yürütülecek olan kovuşturma ve yargı süreçlerini ihtiva ettiği için EYUCM ve RUCM özelinde ulusal yargı kapasitesinin geliştirilmesi ve yargılamaların gerçekleştirilmesi öncelik verilen hususlardan olmuştur.

7.4. EYUCM ve RUCM Dış Erişim Programı Raporlarında Toplumsal Uzlaşı Yaklaşımı

EYUCM Dış Erişim Programı; mahkeme ve faaliyetlerinin bölgede anlatılması, işlenen savaş suçları yargılamalarının toplum nezdinde bilinirliğinin sağlanması suretiyle bölgede yeniden çatışma ikliminin oluşmasının önüne geçilebilmesi adına farkındalık oluşturan saha çalışmalarından oluşmaktadır. Dış Erişim Programı, EYUCM'un resmi internet sayfasında ifade edildiği şekliyle; mahkemenin eski Yugoslavya bölgesi ile ilişkisinin merkezinde yer almaktadır ve mahkeme kuruluşunun altıncı yılı olan 1999'da dış erişim programının ihdas edilmesi ile birlikte bölgede çatışma geçmişiyle mücadele edilmesi noktasında sorumluluk üstlenmeyi kabul etmiş durumdadır (Outreach Programme, 2013). Dış Erişim Programı kapsamında yürütülmüş olan faaliyetler vasıtası ile eski Yugoslavya coğrafyasından binlerce kişi ile temas sağlanmış, ulusal yargı

organlarının kapasite geliştirme faaliyetleri, gençlere yönelik çalışmalar, medya çalışmaları, materyallerin internet ortamında paylaşılması gibi faaliyetlerde bulunulmuştur (Outreach Programme, 2013). Diğer taraftan, sadece 2011, 2012 ve 2013 yıllarında Dış Erişim Programı faaliyetlerine ilişkin yıllık raporlar EYUCM'un resmî sitesinde yer almaktadır. Bu sebeple, EYUCM'un toplumsal uzlaşı yaklaşımına dair incelenen resmî belgeler arasında sadece 2011, 2012 ve 2013 yılı Dış Erişim Programı raporlarının incelenebilmesi mümkün olmuştur. Dış erişim programı raporlarında, toplumsal uzlaşı bağlamında dış erişim faaliyetleri haricinde yargı süreçlerine dair herhangi bir başlık ön plana çıkmamıştır. İncelenen dış erişim programı raporlarında, dış erişim programının toplum nezdinde farkındalık oluşturulması için gençlere yönelik düzenlenen çalışmalara ağırlık verildiği görülmüştür. Örnek vermek gerekirse;

> Gençlere ulaşılması, yeni stratejinin temel unsurlarından birisini oluşturmaktadır. Yeni nesiller bölgenin geleceğini şekillendirecek, toplumsal uzlaşı yoluna mı yoksa suçların inkarına mı gidileceğine karar verecektir. Bu sebeple, Dış Erişim Programı ekibi gençlerle kendi sınıflarında konuşmuş, öğrenci gruplarını sıcak bir şekilde karşılamış, Lahey'e ziyaretleri esnasında sorularını yanıtlamış ve staj dönemleri içerisinde profesyonel olarak gelişmelerine destek olmuştur (Jelačić, ICTY Annual Outreach Report 2011, 2012, s. 5).

EYUCM dış erişim programı kapsamında kaleme alınan raporlarda, geçmişte yaşanan savaşın tekrarlanmaması ve ders alınması adına yargılamaların ve işlenen suçların kabul edilmesinin önem arz ettiği hususları ön plana çıkmaktadır.

Diğer taraftan, Ruanda özelinde, Dış Erişim Programı'nın 23 Aralık 2005 tarihli ve A/RES/60/225 sayılı Genel Kurul kararı uyarınca "Ruanda soykırımı mağdurlarının anılması ve eğitimi noktasında Ruanda sivil toplumunu bir araya getirmek ve gelecekteki soykırım girişimlerinin önlenmesine yardımcı olmak amaçlarına müteallik kurulması kararlaştırılmıştır (UN General Assembly, A/RES/60/225, 22 March 2006). Dış Erişim Programı, Ruanda'da 1994 yılında Tutsilere karşı gerçekleştirilen soykırımdan çıkarılacak dersler hakkında eğitim veren bilgilendirici materyalleri sağlamak suretiyle soykırımın önlenmesi ve hayatta kalanları desteklenmesi temalarına odaklanmak ve Birleşmiş Milletler Küresel İletişim Bölümü tarafından yürütülmek üzere ihdas edilmiştir (United Nations, 2013). RUCM'un sitesi aktif halde olmadığı için UCMRM Dış İlişkiler Bölümü ile irtibata geçilmiş ve paylaşılmış olan sınırlı belge üzerinden Dış Erişim Programı raporları toplumsal uzlaşı bağlamında değerlendirilebilmiştir.

Grafik 5- RUCM Dış Erişimi Raporlarında Toplumsal Uzlaşı Tanımları ve Dağılımları

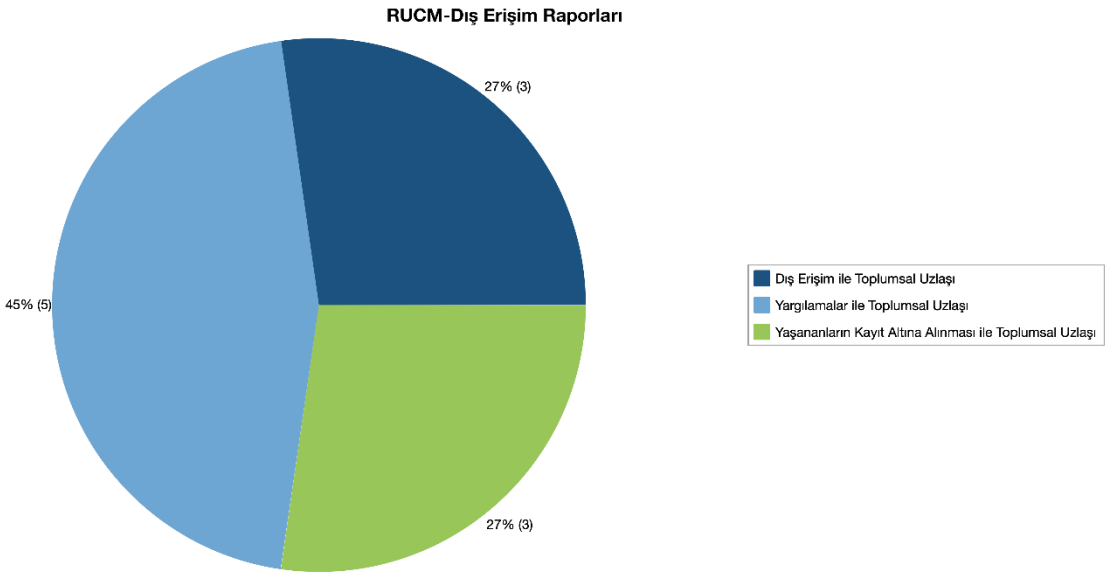

RUCM Dış Erişim Raporlarında toplumsal uzlaşı; %45 oranında "yargılamalar", %27 oranında ise "dış erişim programı" ve "geçmişte yaşananların kayıt altına alınması" hususları ile irtibatlandırılmıştır.

Tablo 16- EYUCM ve RUCM Dış Erişim Raporlarında Toplumsal Uzlaşı ile Bağdaştırılan Hususlara Ait Yoğunluk Tablosu

Kod Sistemi	ICTR	ICTY	TOPLAM
RUCM-Dış Erişim			0
Dış Erişim ile Toplumsal Uzlaşı			3
Yargılamalar ile Toplumsal Uzlaşı			5
Yaşananların Kayıt Altına Alınması ile Toplumsal Uzlaşı			3
EYUCM-Dış Erişim			0
Dış Erişim ile Toplumsal Uzlaşı			5
TOPLAM	11	5	16

EYUCM ve RUCM Dış Erişim Programlarında toplumsal uzlaşı ile irtibatlandırılan konular karşılaştırılacak olursa, EYUCM'un RUCM'a kıyasla çok dar bir çerçeve ortaya koyduğu görülmektedir. RUCM ise; toplumsal uzlaşı ile dış erişim programı daha geniş bir yaklaşımla değerlendirmektedir. RUCM; dış erişim programı kapsamında yargılamaların önemi, yargılamalar vasıtasıyla geçmişte yaşananların kayıt altına alınması ve dış erişim programı faaliyetlerinin mahkemenin gerekliliğinin anlatılması, gelecekte benzer olayların yaşanmaması için caydırıcı rolü ve genel anlamda geçmişte yaşananlara dair farkındalık oluşturulması bağlamında toplumsal uzlaşı ile dış erişim faaliyetlerini bağdaştırmıştır.

7.5. EYUCM ve RUCM Yetkilileri Tarafından Yapılan Açıklamalarda Toplumsal Uzlaşı Yaklaşımı

EYUCM Başkanı olarak 1993 yılından faaliyetlerin tamamlandığı 2017 yılına kadar yedi farklı isim görev yapmıştır. 1993-1997 yılları arasında İtalyan Antonio Cassese, 1997-1999 yılları arasında Amerikan Gabrielle Kirk McDonald, 1999-2003 yılları arasında Fransız Claude Jorda, 2005-2008 yılları arasında İtalyan Fausto Pocar, 2008-2011 yılları arasında Jamaikalı Patrick Lipton Robinson, 2011-2015 yılları arasında Amerikan Theodor Meron son olarak ise 2015-2017 yılları arasında Maltalı Carmel Agius EYUCM Başkanlığı görevini yerine getirmiştir (Former Presidents, 2017). EYUCM'un toplumsal uzlaşı kavramını nasıl ele aldığını incelemek adına Mahkeme Başkanlarının konuşmaları, EYUCM'un resmi internet sitesinde yer alan basın bildirileri üzerinden araştırılmıştır. Mahkeme Başkanlarının farklı dönemlerde toplumsal uzlaşıya dair yaptıkları açıklamalar, yıllık raporlarda tespit edilen temel yaklaşımlarla benzerlik gösterdiği görülmektedir.

Grafik 6- EYUCM Yetkilileri Tarafından Yapılan Açıklamalarda Toplumsal Uzlaşı Tanımları ve Dağılımları

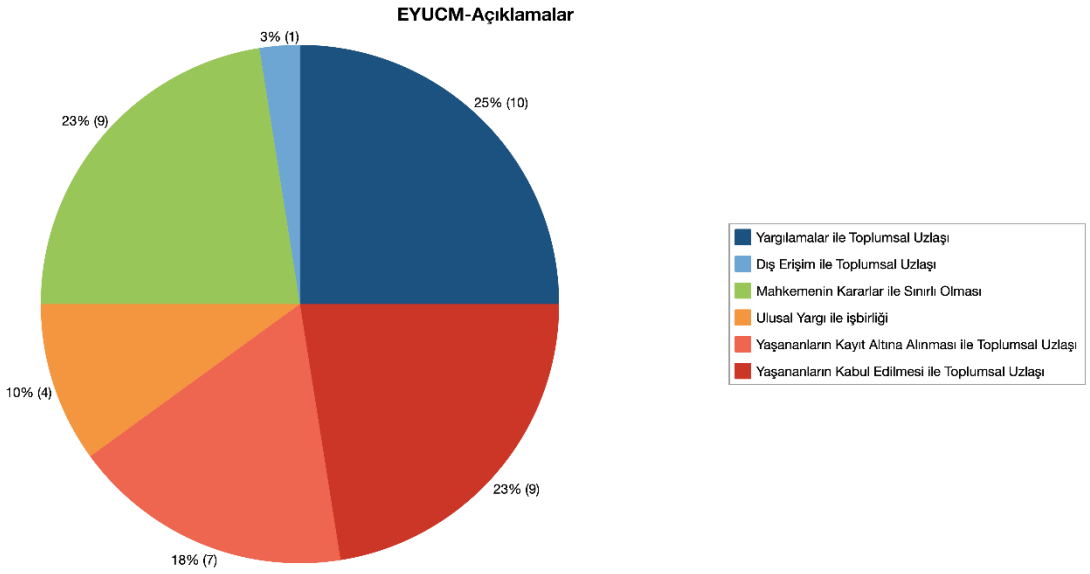

EYUCM Başkanları, savcıları ve yazmanları tarafından yapılan açıklamalarda toplumsal uzlaşı; %25 oranında "yargılamalar", %23 oranında "savaş döneminde yaşananların kabul edilmesi", %23 oranında "mahkemelerin verdikleri kararlar ile sınırlı olması", %18 oranında "savaş döneminde yaşananların kayıt alınması", %10 oranında "ulusal yargı

organları ile işbirliği" ve son olarak %3 oranında "dış erişim programı" hususları ile irtibatlandırılmıştır.

EYUCM yetkilileri tarafından yapılan açıklamalarda, toplumsal uzlaşı kapsamında; "yargılamalara" %25 oranında, "mahkemenin yargı kararları ile sınırlı olması" ve "geçmişte yaşananların kabul edilmesi" hususlarına %23 oranında, "yaşananların kayıt altına alınmasına" %18 oranında, "ulusal yargı ile işbirliği" hususuna %10 oranında ve "dış erişim programı" vasıtası ile toplumsal uzlaşı hususuna %3 oranında değinildiği tespit edilmiştir.

Öte yandan, RUCM bünyesinde Mahkeme Başkanı olarak beş farklı isim görev yapmıştır. 1995-1999 yılları arasında Senegalli Laïty Kama, 1999-2003 yılları arasında Güney Afrikalı Navanethem Pillay, 2003-2007 yılları arasında Norveçli Erik Møse, 2007-2011 yılları arasında St. Kitts ve Nevisli Dennis C. M. Byron, 2011-2015 yılları arasında Danimarkalı Vagn Joensen Mahkeme Başkanlığı görevini yerine getirmiştir (The President, 2015). RUCM arşivleri incelendiğinde, Mahkeme Başkanları tarafından yapılan açıklamaların sınırlı olduğu ve yapılan sınırlı sayıda açıklama/bildiri arasından toplumsal uzlaşı konusuna sınırlı ölçüde temas edildiği gözlemlenmiştir.

Grafik 7- RUCM Yetkilileri Tarafından Yapılan Açıklamalarda Toplumsal Uzlaşı Tanımları ve Dağılımları

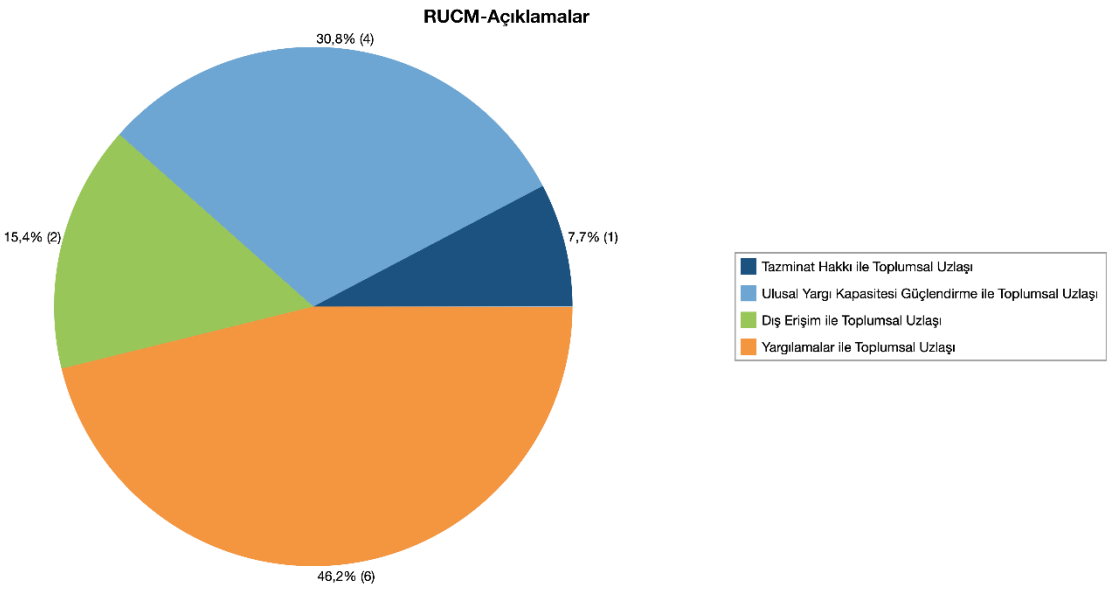

RUCM Başkanları, savcıları ve yazmanları tarafından yapılan açıklamalarda toplumsal uzlaşı; %46,2 oranında "yargılamalar", %30,8 oranında "ulusal yargı kapasitesinin güçlendirilmesi", %15,4 oranında "dış erişim programı" ve son olarak %7,7 oranında "ulusal yargı kapasitesinin güçlendirilmesi" konuları ile irtibatlandırılmıştır.

Tablo 17- EYUCM ve RUCM Yetkilileri Tarafından Yapılan Açıklamalarda Toplumsal Uzlaşı ile Bağdaştırılan Hususlara Ait Yoğunluk Tablosu

Kod Sistemi	ICTR	ICTY	TOPLAM
RUCM-Açıklamalar			0
Tazminat Hakkı ile Toplumsal Uzlaşı			1
Ulusal Yargı Kapasitesi Güçlendirme ile Toplumsal Uzlaşı			4
Dış Erişim ile Toplumsal Uzlaşı			2
Yargılamalar ile Toplumsal Uzlaşı			6
EYUCM-Açıklamalar			0
Yargılamalar ile Toplumsal Uzlaşı			10
Dış Erişim ile Toplumsal Uzlaşı			1
Mahkemenin Kararlar ile Sınırlı Olması			9
Ulusal Yargı ile işbirliği			4
Yaşananların Kayıt Altına Alınması ile Toplumsal Uzlaşı			7
Yaşananların Kabul Edilmesi ile Toplumsal Uzlaşı			9
TOPLAM	13	40	53

EYUCM ve RUCM özelinde mahkeme yetkilileri tarafından yapılan açıklamalarda toplumsal uzlaşı hususu karşılaştırılacak olursa, her iki mahkeme yetkilileri tarafından savaşlar sonrası gerçekleşen yargılamaların toplumsal uzlaşıya katkı sağladığı konusu ön planda yer almıştır. Diğer taraftan, mahkeme temsilcileri Bosna Hersek ve Ruanda özelinde ortaya çıkan durumlara göre de açıklamalarını şekillendirmiş görünmektedir. Örneğin, Bosna Hersek'te mahkemeden daha fazla yargılamanın gerçekleştirilmesi beklenirken, savaş suçu işlemiş ve tutukluluk süresi sona eren isimlerin belirli etnik kesimler tarafından kahramanca karşılanması, siyasette bahse konu isimlerin etnik ve milliyetçi söylemle yer alması gibi sorunlar, mahkeme temsilcilerinin mahkemenin yargı kararları ile sınırlı olduğu, toplumdaki tüm sorunları çözemeyeceği ve yaşananların tüm etnik kesimler tarafından kabulünün toplumsal uzlaşı önündeki engelleri kaldıracağı hususlarına vurgu yapmalarını gerektirmiştir. RUCM'dan farklı olarak, EYUCM özelinde tezahür eden başka bir konu da, mahkeme yetkilileri tarafından mahkemenin yargı kararları ile sınırlı olduğunun toplumsal uzlaşı ile bağdaştırılarak ifade edilmesidir. Savaş bölgesinde ortaya çıkan sorunların tek başına mahkeme tarafından çözülmeyeceği hususu bir taraftan mahkemeden beklentilerin düzeyini düşürmeye katkı sağlayan bir yöntemken, diğer taraftan çatışma sonrası barış inşasında ve toplumsal uzlaşının sağlanmasında çok boyutlu ihtiyaç yapısına dikkat çekmektedir.

7.6. EYUCM ve RUCM'un Toplumsal Uzlaşı Yaklaşımı

Söylem analizinin tasvir aşamasında, MAXQDA yazılım programı kullanılarak, EYUCM ve RUCM tarafından hazırlanan ya da mensupları tarafından yapılan açıklamalar göz önünde bulundurulduğunda, mahkemelerin toplumsal uzlaşı yaklaşımının, algısının ve

tanımlarının savaş suçlularının yargılanması üzerine odaklandığı tespit edilmiştir. Mahkemelere ait kurucu nitelikte olan ancak zamanla güncellenen metinler incelendiğinde de toplumsal uzlaşı ile yargılamaların bağdaştırıldığı görülmektedir. Örneğin; 30 Kasım 2000 tarihli ve 1329 sayılı BM Güvenlik Konseyi karar metni içerisinde, "Ruanda'nın özel koşullarında, soykırımdan ve uluslararası insancıl hukukun diğer ağır ihlallerinden sorumlu kişilerin yargılanmasının, Ruanda ve bölgede ulusal uzlaşı ve barışın sağlanması ve sürdürülmesine katkıda bulunacağına ikna olunmuş durumdadır" (United Nations, 2000, s. 21)[99] ifadesi yer almaktadır.

EYUCM ve RUCM gerçekleştirdikleri yargılamalarla birlikte, sınırlı bir zaman dilimi için özel yetkili olarak kurulmuş olmaları, çalışan personel ve lojistik imkanlar itibarı ile sınırlı olmaları sebebiyle, ulusal düzeyde savaş suçları yargılamalarının gerçekleştirilebilmesi adına tamamlanma stratejileri bağlamında yerel yargı kapasitelerinin geliştirilmesi hususlarında çeşitli eğitim ve farkındalık oluşturma faaliyetleri yürütmüştür. Ne var ki, uluslararası mahkemeler vermiş oldukları kararlardan dolayı meşruiyetlerinin dahi sorgulanması tehdidiyle karşı karşıya kalmışken, ulusal düzeyde gerçekleştirilen yargılamaların ya da tutuklama kararlarının, çatışma sonrasında etnik hassasiyetlerin ön planda olduğu Bosna Hersek coğrafyasında sorunsuz bir şekilde ilerleme ihtimalinin oldukça düşük olduğunun öngörülebilmiş olması ve buna istinaden farklı önlemlerin alınmış olması gerekirdi. Bu sebeple, ulusal düzeyde gerçekleştirilen yargılamaların toplumsal uzlaşıya katkı sağlamasından ziyade, bilhassa Bosna Hersek içerisinde etnik gerilimi ve seçim öncesi dönemler başta olmak üzere siyasi düzlemde etnik merkezli söylemlerin ve geçmişte yaşanan hakikatleri kabul edilmesini zorlaştırdığı ifade edilmelidir. Mahkeme yetkilileri tarafından zaman zaman dillendirilen ve yukarıda paylaşılan bazı raporlara konu olan, geçmişte yaşananların kabul edilmesinde karşılaşılan zorluklardan yerel siyasetçileri ya da mahkemenin tüm çabalarına karşın hala uzlaşamayan toplulukları sorumlu tutmak doğru bir yaklaşım olmadığı gibi, toplumsal uzlaşı sürecine katkı sağlamadığı ifade edilmelidir.

Yargılamaların gerek uluslararası mahkemeler tarafından gerekse ulusal yargı organları tarafından gerçekleştirilmesinin, mağdurların yüklerini hafifleteceği, işlenen suçlar

[99] Aynı tarihli (30 Kasım 2000) BM Güvenlik Konseyi belgesinde, "eski Yugoslavya topraklarında işlenen ağır uluslararası insancıl hukuk ihlallerinden sorumlu kişilerin yargılanmasının eski Yugoslavya'da barışın yeniden sağlanmasına ve korunmasına katkıda bulunduğuna olan inancını korumaktadır" ifadesi kullanılırken, soykırım ve toplumsal uzlaşı ifadelerine yer verilmemesi dikkat çekicidir. https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf (Erişim Tarihi 11.12.2022)

sebebiyle bireylerin cezasız kalmasının önüne geçileceği ve yargılamaların, gelecekte yaşanması muhtemel gerginlik, çatışma ya da savaşı caydırıcı etkisi göz önünde bulundurularak, toplumsal uzlaşıya katkı sağladığı yaklaşımı EYUCM ve RUCM tarafından benimsenmiştir.

Tablo 18- EYUCM ve RUCM Resmî Belgelerinde Toplumsal Uzlaşı ile Bağdaştırılan Başlıca Konu Başlıkları

EYUCM	**RUCM**
Yargılamalar	Yargılamalar
Yaşananların kayıt altına alınması	Dış erişim programı
Mahkemenin verdiği kararlar ile sınırlı olması	Yaşananların kayıt altına alınması
Ulusal yargı organları ile işbirliği	Affetme
Dış erişim programı	Tazminat hakkı
Geçmişte yaşananların kabul edilmesi	Ulusal yargı kapasitesinin güçlendirilmesi
Ulusal yargı kapasitesinin güçlendirilmesi	
Kovuşturmalarda uluslararası işbirliği	
Mağdurların tazminat hakkı	
Savaş dönemine dair hakikatlerin ortaya çıkarılması	

Diğer taraftan, EYUCM ve RUCM yargılamaları aracılığıyla, geçmişte yaşanan zulümlerin ve işlenen suçların tespit edilip kayıt altına alındığını, bu durumun öncelikle mağdurlar nezdinde adaletin tecelli etmesi anlamında katkı sağladığını ve geçmişte yaşananların kabul edilmesi için öncelik arz ettiği belirtilmektedir. EYUCM ve RUCM tarafından Bosna Hersek ve Ruanda'da savaş döneminde yaşananların kayıt altına alınması, hakikatlerin kabul edilmesi anlamında önem arz ettiği belirtilmelidir. Ancak, bunun tek başına yeterli olmadığının altı çizilmelidir. Nitekim Bosna Hersek özelinde seçim öncesi ve sonrası dönemlerde müşahede edilen mahkeme kararlarının belirli etnik gruplar tarafından mahkemenin meşruiyeti ile birlikte sorgulanır olması, yargılamalar neticesinde ortaya çıkarılan ve kayıt altına alınan hakikatlerin tek başına toplumsal uzlaşı için yeterli olmadığını gösterir niteliktedir. Bu gerekçeden yola çıkarak, EYUCM ve RUCM dış erişim programlarını tasarlama ve hayata geçirme ihtiyacı hissetmiştir. Dış erişim programları vasıtası ile EYUCM ve RUCM, mağdurlar nezdinde yaptıkları

çalışmaları anlatma imkânı elde ederken, toplumun diğer kesimlerine ve yeni nesillere geçmişte yaşananlardan çıkarılması gereken dersler olduğu, gelecekte benzer gerginlikler, çatışmalar ve savaşlar yaşanmaması adına yapılması gerekenler farklı etkinlikler vasıtası ile paylaşılmıştır. Dış erişim programı faaliyetleri toplumsal uzlaşıya bu bağlamda ilişkilerin dönüşümü boyutunda katkı sağlama potansiyelini barındırırken, bunun mahkemeler tarafından hangi oranda gerçekleştirilebildiğinin tespit edilmesinin zorluğunun da vurgulanması gerekmektedir. Ek olarak, EYUCM bünyesinde dış erişim programı 1999 yılında ihdas edilmişken, Ruanda özelinde dış erişim programı RUCM bünyesinde değil, BM Genel Kurulu kararı ile Birleşmiş Milletler Küresel İletişim Bölümü tarafından yürütülmek üzere 2005 yılında ihdas edilmiştir.

Son olarak, toplumsal uzlaşı literatürü ile örtüşüyor olmasına rağmen, EYUCM ve RUCM tarafından dile getirilen mağdurların tazminat hakkı, affetme ve toplumsal uzlaşının bir süreç olduğuna dair hususlara yapılan vurguların oldukça sınırlı kaldığı gözlemlenmektedir. Toplumsal uzlaşının temel parametrelerine temas eden bahse konu hususların EYUCM ve RUCM tarafından tespit edildiği ve farkında olunduğu anlaşılırken, mağdurların tazminat hakkının, tarafların yaşananlardan dolayı pişmanlık duyması ya da affetmesi gibi hususların mahkemelerin uygulamadaki öncelikleri arasında yer almadığı ifade edilmelidir.

7.7. Bosna Hersek ve Ruanda Bağlamında EYUCM ve RUCM'un Toplumsal Uzlaşı Yaklaşımlarının Karşılaştırılması

Bosna Hersek ve Ruanda'da cereyan eden çatışma ortamının birbirlerine yakın zamanlarda ortaya çıkışı, işlenen suçların birbirine yakınlık ya da benzerlik arz etmesi, çatışmalar sonrasında her ikisi için de EYUCM ve RUCM gibi uluslararası ceza mahkemelerinin ihdas edilmesi gibi benzer benzerlikler söz konusudur. Diğer taraftan, çatışmaların farklı coğrafyalarda yaşanması, EYUCM ve RUCM'un farklı coğrafyalarda ihdas edilmesi ve çatışma sonrasında ülkeler içerisinde ortaya çıkan siyasi şartlar itibarı ile temel farklılıklar söz konusudur.

Bosna Hersek ve Ruanda arasında çatışma ve sonrası sürece dair benzerlik ve farklılıklar toplumsal uzlaşının sağlanması için yaşanan gelişmeler üzerinde doğrudan ve belirleyici bir etkiye sahiptir. Bu sebeple, EYUCM ve RUCM aynı dönemde ve özel yetkili uluslararası ceza mahkemesi hüviyetinde ihdas edilmiş olmalarına karşın, hakkında karar aldıkları toplumların yapısı ve çatışma sonrasındaki siyasi seyri birbiri arasında farklılık

arz etmektedir. Bu itibarla, yukarıda yer verildiği üzere RUCM dokümanlarında ulusal uzlaşı (*national reconciliation*) ibaresinin kullanılması tercih edilmişken, EYUCM dokümanlarında toplumsal uzlaşı (*reconciliation*) ifadesinin kullanılmasının bilinçli bir tercih olduğu değerlendirilmektedir. Ruanda, Almanya ile başlayan ve Belçika ile sona eren bir sömürge geçmişine sahip olmakla birlikte, ilgili dönemlerde azınlık olmasına rağmen Tutsilerin iktidarda olduğu, bağımsızlık sonrasında ise Hutuların devleti yöneten kadroları oluşturduğu bir yapıya sahiptir. Hutu ve Tutsilerin birbirlerine karşı geliştirmiş oldukları şiddet politikaları sürecin soykırımla neticelenmesine sebep olmuşken, soykırım sonrası oluşturulan siyasi ve toplumsal yapıda tarafların birbirine karşı şiddeti körükleyen politikalar izlememesi "ulusal uzlaşı" kavramı üzerinden ifade ve tavsiye edilmektedir. Diğer taraftan, Bosna Hersek özelinde ülkenin anayasasını oluşturan Dayton Anlaşmasının gerektirdiği oydaşmacı demokrasi (*consociational democracy*) ve nispi temsil (*proportional representation*) sistemi içerisinde Boşnakların, Hırvatların ve Sırpların varlığını sürdürmek durumunda olması, çatışma sonrasında üç etnik kimliğin aynı toplum içerisinde sosyal, siyasal, ekonomik ve psikolojik bağlamda bir arada yaşama tecrübesini gerekli kılmıştır. Bu gerekçeler göz önünde bulundurulduğunda, EYUCM ve RUCM'un çatışma sonrası süreçte toplumsal uzlaşıya dair izlediği ve ağırlık verdiği politikalar ve yaptıkları tespitler iki ülke arasında farklılık göstermiştir.

EYUCM ve RUCM tarafından hazırlanan yıllık raporlar toplumsal uzlaşı bağlamında dikkate alındığında, yargılamalar ve geçmişte yaşananların kayıt altına alınması gibi hususlar birbiri arasında benzerlik gösterirken, EYUCM özelinde ulusal yargılamalar kapsamında işbirliği, EYUCM kararlarının toplumsal uzlaşıya katkısının yargı kararları ile sınırlı olması ve geçmişte yaşananların kabul edilmesi; RUCM özelinde ise, dış erişim programı ve yargı kararlarını tamamlayıcı çalışmalar anlamında bir farklılığın ortaya çıktığı ifade edilmelidir. EYUCM; tamamlanma stratejisi bağlamında ulusal düzeyde Sırbistan ve Hırvatistan'ın tutuklama ve kovuşturma süreçlerinde ciddi anlamda desteğine ihtiyaç duymuş, bu anlamda uluslararası destek çağrısında da bulunulmuştur. Diğer taraftan, ülke içerisindeki kırılgan siyasi yapı, geçmişte yaşanan acı, mağduriyet ve kayıpların kabul edilmesini zorlaştırır nitelik taşımıştır. Etnik söylem merkezinde mahkeme kararlarının eleştirilmesi ve beraberinde mahkemeye yönelik varoluşsal bir meşruiyet tartışmasının gelmesi toplumsal uzlaşıya zarar verdiği için, EYUCM yıllık raporlarında bahse konu hususların ön plana çıkarıldığı değerlendirilmektedir. Öte yandan, Ruanda özelinde ağırlıklı olarak işlenen soykırım suçları, toplumsal uzlaşı için

farkındalık oluşturulması ihtiyacını beraberinde getirmiştir. RUCM tarafından takip edilen yöntemler bu nedenle toplum içerisinde farkındalık oluşturulmasına odaklanmıştır.

EYUCM ve RUCM'un yıllık raporları, tamamlanma stratejisi raporları, dış erişim programı çalışmaları, mahkeme başkanları, savcıları ve yazmanlarının açıklama ve bildirileri incelendiğinde, Mahkemelerin toplumsal uzlaşı ile kurdukları irtibatın ağırlıklı olarak yargılamaların sağlanması üzerine odaklandığı görülmüştür. EYUCM ve RUCM'un yıllık raporlarında, tamamlanma stratejisi raporlarında, dış erişim programı raporlarında, mahkeme başkanı, savcısı ve yazmanı tarafından yapılan açıklama/bildirilerde bu durumun kendisini gösterdiği yapılan tahlil neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Geçmişte yaşanan ağır insan hakları ihlalleri ve mağduriyet oluşturan diğer suçları işledikleri gerekçesiyle faillerin cezalandırılması konusunda cezalandırıcı adaletin (*retributive justice*) üzerinde durulmaktadır. EYUCM ve RUCM tarafından toplumsal uzlaşı bağlamında ön plana çıkarılan diğer hususlar çatışmanın taraflarınca geçmişte yaşananların kabul edilmesi, mahkemelerce yaşananların gelecek nesillere ders niteliği taşıması itibarı ile kayıt altına alınması ve mahkeme kararları tek başına toplumsal uzlaşının sağlanması adına sınırlı olduğu gerekçesiyle mağdurların tazminat hakkına erişiminin sağlanmasıdır. Ne var ki, ilgili hususlar EYUCM ve RUCM'un yargılamalar üzerinden toplumsal uzlaşı ile kurduğu ilişki kadar güçlü ve yapısal olarak alt yapısı oluşturulmuş bir nitelik taşımamıştır. Bu sebeple, mahkeme metinlerinde 'toplumsal uzlaşı' ifadesiyle karşılaşıldığında akla gelen ilk tanımlama savaş döneminde işlenen suçların faillerinin bireysel cezai müeyyideye tabi tutulması konusudur.

Tablo 19- Literatürde ve EYUCM&RUCM Belgelerinde Toplumsal Uzlaşı

Toplumsal Uzlaşı Literatüründe Ön Plana Çıkan Tanım ve Yaklaşımlar				**EYUCM ve RUCM'un Toplumsal Uzlaşı Tanımı/Yaklaşımı**
Sosyal	İlişkilerin normalleşmesi ve psikolojik dönüşüm	Affetme ve merhamet etme		Geçmişte yaşananların kabul edilmesi
Siyasal	Hakikat, adalet, saygı ve güvenlik	Demokratik kurumlar ve demokratik katılım	Ortak rıza ve normlar	Yargılamalar, geçmişte yaşananların kayıt altına alınması

Ekonomik	Ekonomik kalkınma ve ekonomik ilişkilerin düzenlenmesi			Mağdurların tazminat hakkı

Sonuç olarak, EYUCM ve RUCM tarafından toplumsal uzlaşının nasıl tanımlandığı, yorumlandığı ve algılandığının tespit edilmesi, bahse konu mahkemelerin toplumsal uzlaşıya katkı sağladıkları iddiasının hangi gerçekliğe tekabül edildiğini değerlendirebilmek adına önem arz etmektedir. Yapılan söylem analizi neticesinde, EYUCM ve RUCM tarafından yapılan toplumsal uzlaşı tanımlarının yargılamalar üzerinde odaklandığı görülmüştür. Ne var ki, yukarıda yer verildiği üzere sayıları sınırlı da olsa mahkeme tarafından yapılan yargılamaların tamamlayıcı önlemlerle desteklenmesi ve tek başına toplumsal uzlaşı için yeterli olmadığına dair değerlendirmeler söz konusu olsa da, bu tespit mahkemenin toplumsal uzlaşıyı ağırlıklı olarak ulusal ve uluslararası düzeyde yargılamalar üzerinden yorumlama gayretinde herhangi bir değişikliğe sebep olmamıştır. Bu sebeple, gelecek bölümde EYUCM ve RUCM tarafından verilmiş olan yargı kararları Bosna Hersek ve Ruanda ile sınırlı olmak üzere ele alınacak olup, ilgili kararların mağdurların ihtiyacını ve toplumsal uzlaşıya katkısını ne ölçüde sağlıyor sorusu sorulmak suretiyle analiz çerçevesi genişletilmiş olacaktır.

7.8. EYUCM ve RUCM Mahkeme Kararlarının Değer Merkezli Yaklaşım Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Bu başlık altında, Fairclough'un eleştirel söylem analizinde tasvir ve yorumlama aşamasından sonra gelen "açıklama" çerçevesinde, ilk olarak EYUCM ve RUCM tarafından alınan mahkeme kararlarına yer verilecek olup, alınan bahse konu kararlar, bölümün sonunda değer merkezli yaklaşım kapsamında incelenecektir.

1992-1995 yılları arasında Bosna Hersek'te İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa kıtasında ortaya çıkan en büyük insan trajedisi yaşanmıştır. Savaş süresince, 200.000'den fazla insan hayatını kaybetmiş ve Srebrenitsa soykırımı yaşanmıştır. Ek olarak, Bosna Hersek'te 1,3 milyon kişinin ülke içerisinde yer değiştirmek, 500,000 dolayında kişinin ise ülke dışına çıkmak üzere bu ülkede 2 milyon kişinin yerinden edildiği bilinmektedir (UNHCR, 2000, s. 219). Bosna Hersek özelinde 20.000 ile 50.000 arasında kadın savaş döneminde tecavüze maruz kalmıştır (CEDAW, 2012, s. 7). Diğer taraftan, 6 Nisan – 16 Temmuz 1994 tarihleri arasında yaşanan soykırım neticesinde, Ruanda Yerel Yönetimler

ve Sosyal İşler Bakanlığı'nın 2004 yılında yaptığı araştırma sonucu ortaya çıkan verilerine göre 1,074,107 kişi hayatını kaybetmiştir (Ministere De L'administration Locale, 2004). Ek olarak, 250.000 – 500.000 arasında kadının tecavüze uğradığı (UN Economic and Social Council, 29 January 1996) ve BM Mülteciler Yüksek Komiserliği Ağustos 1994 verilerine göre Zaire'de (bugünkü adıyla Demokratik Kongo Cumhuriyeti) 1,2 milyon, Tanzanya'da 580.000, Burundi'de 270.000 ve Uganda'da 10.000 olmak üzere 2 milyondan fazla kişinin mülteci durumuna düştüğü bilinmektedir (UNHCR, 2000, s. 246).

Yukarıda yer verilen rakamlar, ağır insan hakları ihlalleri ve yaşanan mağduriyetlerin büyüklüğü göz önünde bulundurularak, BM Güvenlik Konseyi tarafından EYUCM ve RUCM ihdas edilmiş ve savaş suçlularının yargılanması suretiyle, savaş döneminde yaşanan adaletsizliklere karşı Bosna Hersek ve Ruanda özelinde bölgeye adalet, barış ve toplumsal uzlaşı getirilmesi hedeflenmiştir. EYUCM ve RUCM'un kendileri için belirlenen görev süreleri içerisinde, toplumsal uzlaşıya ne derece katkı sağladıklarını tahlil edebilmek adına önceki bölümde öncelikli olarak Mahkemelerin toplumsal uzlaşı tanım ve yaklaşımları resmi dokümanlar ve açıklama/bildiri metinleri incelenmiştir. İlgili metin analizleri neticesinde, Mahkemelerin toplumsal uzlaşı tanım ve yaklaşımlarının yargılamalar üzerine yoğunlaştığı, yargılamalar sonrasında geçmişte yaşananların kayıt altına alınması suretiyle çatışan tarafların geçmişte yaşananları kabul etmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Mahkemelerce toplumsal uzlaşı ağırlıklı olarak cezalandırıcı adalet (*retributive justice*) yaklaşımı ile bağdaştırıldığı için Bosna Hersek ve Ruanda özelinde verilen yargı kararlarının toplumsal uzlaşıya ne derece katkı sağladığının araştırılmasının yerinde olacağı değerlendirilmiştir.

EYUCM şu dört başlık altında işlenen savaş suçları ile ilgili yargı yetkisine sahip olmuştur.

1. 1949 Cenevre Sözleşmelerinin İhlali (*Grave breaches of the Geneva Conventions of 1949*),[100]

[100] 1949 Cenevre Sözleşmelerinin İhlali, EYUCM Statüsü'nün 2. maddesinde tanımlanmaktadır. Bu itibarla EYUCM; 12 Ağustos 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin ağır ihlallerini gerçekleştiren ya da gerçekleştirilmesini emreden kişileri kovuşturma yetkilerini haizdir. Cenevre Sözleşmelerinin ağır ihlallerini, ilgili Cenevre Sözleşmesinin hükümleri altında korunan kişilere ve mallara karşı şu eylemler oluşturmaktadır. **A)** Kasten adam öldürme (*wilful killing*), **B)** Biyolojik deneyler de dahil olmak üzere işkence ve insanlık dışı muamele, **C)** Beden ya da sağlığa kasten ağır acı ya da zarar verme, **D)** Malların askeri bir gereklilik olmadan hukuka aykırı ve gereksiz biçimde tahribi ya da müsaderesi, **E)** Bir savaş tutsağını ya da sivili düşman kuvvetlerine hizmet etmeye zorlama, **F)** Bir savaş tutsağını ya da sivili kasten

2. Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali (*Violations of the laws or customs of war*),[101]
3. Soykırım (*Genocide*)[102] ve
4. İnsanlığa Karşı Suçlar (*Crimes against humanity*).[103]

Öte yandan, RUCM ise şu üç başlık altında işlenen savaş suçları ile ilgili yargı yetkisine sahip olmuştur.

1. Soykırım (*Genocide*),[104]
2. İnsanlığa Karşı Suçlar (*Crimes against humanity*)[105] ve

---

adil ve olağan (*regular*) yargılamadan yoksun bırakma, **G)** Bir sivilin hukuka aykırı tehciri, nakledilmesi ya da özgürlüğünden yoksun bırakılması, **H)** Sivillerin rehin alınması.

[101] Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali, EYUCM Statüsü'nün 3. maddesinde tanımlanmaktadır. EYUCM; aşağıdakileri havi ancak bunlarla sınırlı olmayan savaş yasa ve geleneklerinin ihlallerinden sorumlu kişileri kovuşturmaya yetkilidir. **A)** Zehirli gaz ya da gereksiz acı vermeye yönelik diğer silahların kullanılması, **B)** Şehir, kasaba veya köylerin gereksiz yere imhası ya da askeri gereklerden kaynaklanmayan tahribi, **C)** Savunmasız, kasaba, köy, konut ya da yapılara herhangi bir yolla saldırma ya da bombalama, **D)** Din, yardım ve eğitim kurumlarına, sanat ve bilimlere, tarihsel anıtlara ya da sanat ve bilim yapılarına el koyma, tahrip etme ya da kasten zarar verme, **E)** Kamusal ya da özel malları yağmalama.

[102] Soykırım, EYUCM Statüsü'nün 4. maddesinde yer almaktadır. **1)** EYUCM Statüsü'nün madde 4.2'de tanımladığı şekliyle, soykırım suçunu ve madde 4.3'te sayılan eylemlerden herhangi birini işleyen kişileri kovuşturmaya yetkilidir. **2)** Soykırım suçu 2. Fıkrada şu şekilde tanımlanmaktadır. Soykırım; ulusal, ırksal, etnik ya da dini bir grubu, bu haliyle tamamen ya da kısmen yok etmek kastıyla işlenen aşağıdaki eylemlerden herhangi birisidir. **A)** Grup üyelerini öldürme, **B)** Grup üyelerine ağır bedensel ya da zihinsel zarar verme, **C)** Grubu fiziksel olarak tamamen ya da kısmen yok etmeye yönelik yaşam koşulları altına kasten koyma**, D)** Grup içinde doğumları engellemeye yönelik önlemler dayatma, **E)** Grubun çocuklarını zorla başka bir gruba nakletme. Statü'ye göre şu eylemler de cezalandırmaya tabidir. **A)** Soykırım, **B)** Soykırım işlemek üzere anlaşma, **C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma, **D)** Soykırım girişim, **E)** Soykırım suçuna katılma.

[103] İnsanlığa Karşı Suçlar, EYUCM Statüsü'nün 5. maddesinde tanımlanmaktadır. EYUCM; ister ulusal, isterse uluslararası nitelikte olsun, bir silahlı çatışma sırasında işlenen ve herhangi bir sivil topluluğa yönelik aşağıda yer alan suçlardan sorumlu kişileri yargılamaya yetkilidir. **A)** Adam öldürme (*murder*), **B)** Toplu öldürme, **C)** Köleleştirme, **D)** Göç ettirme, **E)** Hapsetme, **F)** İşkence, **G)** Tecavüz, **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulüm (*persecution*), **İ)** Diğer insanlık dışı eylemler (Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, 25 May 1993).

[104] Soykırım, RUCM Statüsü'nün 2. maddesinde tanımlanmaktadır. Soykırım, RUCM Statüsünde, 1948 tarihli Soykırım Sözleşmene paralel bir biçimde "bir ulusal, etnik, ırksal veya dini bir grubun kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak niyetiyle" gerçekleştirilen eylemler şeklinde tanımlanmıştır. Statü, soykırım eylemini şu şekilde tanımlamaktadır; **A)** Grup üyelerini öldürme, **B)** Grup üyelerine ağır bedensel ya da zihinsel zarar verme, **C)** Grubu fiziksel olarak tamamen ya da kısmen yok etmeye yönelik yaşam koşulları altına kasten koyma, **D)** Grup içinde doğumları engellemeye yönelik önlemler dayatma, **E)** Grubun çocuklarını zorla başka bir gruba nakletme. RUCM Statüsü, yukarıda yer alan eylemleri işleyen, işlenmesi için önceden anlaşan, doğrudan ya da açıkça kışkırtan veya bu tür eylemlere niyet eden ya da katılan bireylerin cezalandırılmasını öngörmektedir. RUCM Statüsü'ne göre şu eylemler de cezalandırmaya tabidir: **A)** Soykırım, **B)** Soykırım işlemek üzere anlaşma, **C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma, **D)** Soykırım girişimi, **E)** Soykırım suçuna katılma.

[105] İnsanlığa Karşı Suçlar, RUCM Statüsü'nün 3. maddesinde tanımlanmaktadır. EYUCM Statüsü'nün aksine, RUCM Statüsünde ilgili suçun silahlı çatışma esnasında işlenmiş olması şartı aranmamaktadır. EYUCM Statüsü'nde ilgili eylemin ayrımcılık temelinde işlenmesi yer almamasına rağmen, RUCM Statüsü'nde bu eylemin "ulusal, politik, etnik, ırksal ya da dini bir gruba karşı" sistematik ve yargın bir saldırının parçası olarak işlenmesi durumuna yer verilmektedir. Bu sebeple, Uluslararası Mahkeme, ulusal, politik, etnik, ırksal ya da dini saiklerle sivillere karşı sistematik ya da yaygın olarak insanlığa karşı suç eylemleri gerçekleştirildiği zaman, suçu işleyenleri yargı yetkisini haizdir. Bahse konu eylemler; **A)** Adam

3. 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri (*Violations of Article 3 Common to the Geneva Conventions and of Additional Protocol II*).[106]

Tablo 20- Karşılaştırmalı EYUCM ve RUCM Statü'leri (Pazarcı, 2020, s. 379-383)[107]

Sıra	EYUCM	RUCM
1	***İnsanlığa Karşı Suçlar (crime against humanity)***	
	5. maddeye göre, çatışmanın niteliği ister ulusal, ister uluslararası nitelikte olsun, silahlı çatışmalar esnasında herhangi bir sivil halka karşı işlenen fiiller insanlığa karşı suç olarak kabul edilmektedir.	RUCM Statüsü'nün 3. maddesi insanlığa karşı suçları; ulusal, siyasal, etnik, ırkçı ya da dinsel gerekçelerle herhangi bir sivil halka karşı yaygın ya da sistematik bir biçimde saldırılmasına bağlı olarak işlenen suçlar kapsamında belirtirken, EYUCM Statüsü'nde zikredilen fiilleri olduğu şekliyle saymaktadır.
	EYUCM; insanlığa karşı işlenen suçların silahlı çatışmalar sırasında işlendiği takdirde cezalandırılmasını öngörmüştür.	RUCM, silahlı çatışma koşuluna temas etmeksizin, genel bir biçimde sivil halka saldırı ile bağlantılı olarak insanlığa karşı suçun işlenebileceğini kabul etmiştir.
2	***Dar Anlamda Savaş Suçu (War crime stricto sensu)***	
	EYUCM Statüsü'nün 2. maddesi; 1949 Cenevre Sözleşmelerinin ağır ihlallerini ve 3. maddesi savaş hukuku ve teamüllerinin ihlallerini, Mahkemenin yargı yetkisine almak suretiyle dar anlamdaki savaş suçlarının cezalandırılması hususlarını düzenlemektedir.	RUCM Statüsü'nün 4. maddesi; Ruanda'da bir uluslararası nitelikte bir çatışma söz konusu olmadığı gerekçesiyle, yaşananlara ilişkin dar anlamda savaş suçlarını belirtmek üzere, yalnızca uluslararası olmayan silahlı çatışmaları yöneten 1949 Cenevre Sözleşmeleri ortak 3. Maddesinin ve 1977 II. Protokolünün ihlallerinin yargılanmasını öngörmektedir.
3	EYUCM Statü'sünün 2. ve 3. maddeleri failler arasında herhangi bir uyrukluk ayırımına gidilmediğine işaret etmektedir.	RUCM Statüsü'nün 4. maddesi failler arasında herhangi bir uyrukluk ayırımına gidilmediğine işaret etmektedir.
5	***Savaş Suçluları***	
	EYUCM Statüsü'nün 6. maddesi, insanlığa karşı suç faillerinin yalnızca gerçek kişilerin	RUCM Statüsü'nün 5. maddesi, insanlığa karşı suç faillerinin yalnızca gerçek kişilerin

öldürme (*murder*), **B)** Toplu öldürme, **C)** Köleleştirme, **D)** Göç ettirme, **E)** Hapsetme, **F)** İşkence, **G)** Tecavüz, **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulüm (persecution), **İ)** Diğer insanlık dışı eylemler.

[106] 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri RUCM Statüsü'nün 4. maddesinde tanımlanmaktadır. BM Güvenlik Konseyi, sadece uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalara uygulanabilen 2 No'lu Ek Protokolü Statü'ye dahil etmek suretiyle, hukuki sınırları genişletmiştir. Ortak 3. maddedeki hususlar; **A)** Kişilerin yaşam, sağlık, akıl ve vücutlarına şiddet, özellikle bedensel cezalarla kötürüm bırakmak ya da işkence ile zalimce öldürme, **B)** Topluca cezalandırma, **C)** Rehin alma, **D)** Terörist eylemler, **E)** Kişi onuruna nefret uyandıran, aşağılama ve gururunu kıracak eylemler, ırzına geçme ve fuhşa zorlama gibi çirkin saldırılar, **F)** Yağma, **G)** Medeni toplumların tanıdığı, vazgeçilmez yargısal garantiler altında düzenli ve önceden kurulmuş mahkemeler tarafından yargılama olmaksızın cezalandırma ve infaz, **H)** Yukarıdaki eylemlerden herhangi birinin işlenmesi için tehdit etmek (Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda, 8 November 1994). Savaş suçları bakımından, Ruanda'da yaşananlar 'uluslararası' nitelikte olmadığı için (EYUCM'dan farklı olarak) RUCM Statüsü'nün 4. maddesi ile uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalara ilişkin hususlar düzenlenmiştir.

[107] Hüseyin Pazarcı tarafından kaleme alınan *Uluslararası Hukuk Dersleri 4. Kitabı* içerisinde yer alan EYUCM ve RUCM'un yargı, zaman, yer, ihlaller ve mahkemenin konumuna dair bilgiler derlenerek tablo haline getirilmiş ve aynı başlık altında olan bölümler karşılaştırılmıştır.

	fiilen bir suçu işleyebileceğini ve cezalandırılabileceğini teyit etmektedir.	fiilen bir suçu işleyebileceğini ve cezalandırılabileceğini teyit etmektedir.
6	EYUCM Statüsü'nün 7. maddesi insanlığa karşı suçu planlayan, özendiren, emreden, işleyen ya da yardımcı olan kişilerin bireysel olarak işlenen suçlardan sorumlu olduğu ve ilgili faillerin resmi konumlarının suçu etkilemeyeceği ve yine üst makamlardan alınan emirlerin birtakım koşullarda faillerin cezai sorumluluklarını ortadan kaldırmayacağını öngörmektedir.	RUCM Statüsü'nün 6. maddesi insanlığa karşı suçu planlayan, özendiren, emreden, işleyen ya da yardımcı olan kişilerin bireysel olarak işlenen suçlardan sorumlu olduğu ve ilgili faillerin resmi konumlarının suçu etkilemeyeceği ve yine üst makamlardan alınan emirlerin birtakım koşullarda faillerin cezai sorumluluklarını ortadan kaldırmayacağını öngörmektedir.
	Zaman Bakımından Yetki (*ratione temporis*)	
7	EYUCM Statüsü'nün insanlığa karşı suçları düzenleyen 5. maddesi, Mahkemenin yetkisini, eski Yugoslavya'daki olaylar için yalnızca silahlı çatışmalar esnasında işlenen suçların failleri ile sınırlı tutmaktadır.	RUCM Statüsü'nün 3. maddesi, sivil halka karşı yayın ve sistemli bir saldırı esnasında işlenen ayırımcı nitelikli suçların faillerinin cezalandırılmasını öngörmek suretiyle, eski Yugoslavya'daki olayların aksine silahlı çatışmalar koşulunu aramamaktadır.
8	EYUCM Statüsü'nün 8. maddesi, 01.01.1991'den itibaren işlenen suçların faillerinin Mahkeme tarafından yargılanabileceğini öngörmektedir.	RUCM Statüsü'nün 7. maddesi, 01.01.1994'ten itibaren işlenen suçların faillerinin Mahkeme tarafından yargılanabileceğini öngörmektedir.
9	EYUCM Statüsü'nün 8. maddesi eski Yugoslavya'da çatışmalar sürdüğü sürece Mahkemenin yargılama yetkisinin devam ettiğini üstü kapalı bir şekilde kabul etmektedir.	RUCM Statüsü'nün 7. maddesi suç faillerinin yargılanmasını 31.12.1994 tarihine kadar işlenen suçlarla sınırlı tutmaktadır.
	Yer Bakımından Yetki (*ratione loci*)	
10	EYUCM Statüsü'nün 8. maddesi, işlenen suçları eski Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin ülkesindeki suçlar olarak bildirmektedir.	RUCM Statüsü'nün 7. maddesi Ruanda ülkesi ile komşu ülkelerde işlenen suçların faillerini Mahkemenin yargılayacağını öngörmektedir.
	Suç Oluşturan Fiile İştirak Etme	
11	EYUCM Statüsü'nün 7/3. maddesi astların işlediği savaş suçlarının üstlerce bilinmesi ve üstlerin bunları önlemek için gerekli önlemleri almaması durumunda üst yetkililerin de savaş suçuna suç ortaklığından cezai sorumluluğunun bulunduğunu kabul etmektedir. 07.05.1994 tarihli Tadic Davası kararında Mahkeme bahse konu görüşünü; "suça katılanların bu yönde bir iradeye sahip olması ve savaş suçunun gerçekleşmesinde bir katkısı olması koşullarıyla, bir yapılageliş kuralı olarak teyit etmektedir.	RUCM Statüsü'nün 6/2. maddesi üstlerin cezai sorumluluğunu EYUCM ile aynı tür bir hükümle bildirmektedir.
	Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlalleri	
12	EYUCM Statüsü'nün 3. maddesi, çatışmanın uluslararası ya da uluslararası olmayan niteliği üzerinde durmaksızın, savaş hukuku ve teamüllerinin ihlallerini Mahkemenin yetkisine giren dar anlamda savaş suçları olarak belirlemektedir.	RUCM Statüsü'nün 4. maddesinde Ruanda'da ya da komşu ülkelerdeki silahlı çatışmalarda, 1949 Cenevre Sözleşmelerinin 3. Maddesi ve 1977 II. Protokolüne aykırı hareket eden kişilerin yargılanmasının öngörülmesi sebebiyle, uluslararası olmayan silahlı çatışmalarda zarar gören kişilerin dar

		anlamdaki savaş suçlarının mağduru olmasını kabul etmektedir.
	Mahkemenin Yeri	
13	EYUCM Hollanda'nın Lahey şehrinde kurulmuştur.	RUCM Tanzanya'nın Arusha şehrinde kurulmuştur.

Yukarıda belirtildiği üzere, EYUCM Statüsü'nden farklı olarak, RUCM Statüsü'nde üç tip yargı yetkisine yer verilmiştir. Ruanda'da yaşanan olayların uluslararası nitelikte bir çatışma değil, bir iç savaş niteliğinde gerçekleşmiş olması sebebiyle, RUCM Statüsü'nde özel olarak "Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali" başlığında düzenlemeye gidilmemiş, bunun yerine 1949 Cenevre Sözleşmeleri'nin ortak 3. maddelerine ve 1977 tarihli II. Ek Protokol'e aykırılık hususu bağımsız bir suç tipi olarak hükme bağlanarak, silahlı iç çatışmalar esnasında gerçekleşen insanlık dışı fiilleri işleyen faillerin, ortada uluslararası nitelikte bir çatışma olmadığı halde savaş suçları nedeniyle yargılanabilmesinin önü açılmıştır (Şen, 2009, s. 28)

EYUCM ve RUCM BM Güvenlik Konseyi tarafından eski Yugoslavya ülkeleri ve Ruanda özelinde ortaya çıkan özel yetkili mahkemeler olarak, çatışma sonrası barış inşası süreçlerinde önemli bir boşluğu doldurmuştur. Yukarıdaki tabloda yer verildiği üzere, mahkemelerin statülerinde tanımlanmış olan yargı yetkileri çerçevesinde EYUCM ve RUCM bünyesinde çatışma döneminde işlenen suçlara dair yargılamalar gerçekleştirilmiştir. Mahkeme kararlarının, toplumsal uzlaşıya ne derece katkı sağladığını tespit etmek için ise, makasıd-ı şeria yaklaşımının temel sütunlarını oluşturan dinin korunması, insan hayatının korunması, aklın korunması, neslin korunması ve malın korunması, toplumsal uzlaşının literatürdeki ekonomik, siyasal ve sosyal karşılıklarına tekabül ettiği önermesinden hareket edilmiştir. Bu çerçevede ilk olarak, EYUCM ve RUCM'un statülerinde yer alan yargı yetkilerine yer verilecek ve iki Mahkeme arasındaki benzeşen ve farklılaşan yönler ortaya konulacaktır. Akabinde, Mahkemeler tarafından Bosna Hersek ve Ruanda'da savaş suçu ve ağır insan hakları ihlalleri işleyenlere ve hangi suçlara göre cezai müeyyideye uygulandığına dair tespitler gerçekleştirilecektir. Mahkemelerin ağırlıklı olarak hangi suçlardan mahkûmiyet kararı verdiğine ilişkin ortaya çıkacak olan veri neticesinde, cezalandırıcı adalet uygulamalarının toplumsal uzlaşıya ne derece katkı sağladığı hususu üzerine değerlendirmelerde bulunulacaktır.

7.9. Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesinde Görülen Davalar

EYUCM tarafından görülen 161 davadan 103'ü 1992-1995 yılları arasında geçen savaş ile irtibatlıdır. Coğrafi boyutta ifade edilecek olursa, Bosna Hersek, Sırbistan ve

Hırvatistan'da 1992-1995 yılları arasında işlenen suçlara dair yapılan yargılamalara yer verilmiştir. Diğer davalar, eski Yugoslavya coğrafyasında bilhassa Kosova özelinde işlenen suçlara ilişkindir. Bahse konu 103 dava incelenirken, EYUCM'un internet sitesinde yer alan mahkeme kayıtları, yargı kararları ve hakkında iddianame hazırlanan her bir sanık için oluşturulan bilgi formlarından faydalanılmıştır. Bazı davalar, itiraz yolu ile temyize gitmiş ve aşağıda yer alan tabloda temyiz sonucuna göre hakkında tahliye kararı verilen kişilere dair "tahliye durumu" sütununda yer verilmiştir.

EYUCM tarafından verilen hükümlerin, toplumsal uzlaşıya katkısını ortaya çıkarmak ve değer merkezli yaklaşım çerçevesinde verilen yargı kararlarını genel anlamda değerlendirmek amacına müteallik, temyiz kararlarına "suçun kapsamı" sütununda yer verilmemiş, EYUCM tarafından verilen ilk yargı kararları baz alınmıştır. EYUCM'un resmî sitesinde tüm davalara ilişkin verilerin bir düzen içerisinde bilgi formlarında özetlenmek suretiyle yer aldığını ifade etmek gerekir. Aşağıda, Bosna Hersek özelinde EYUCM bünyesinde görülen davalara ve hükümlere ilişkin hazırlanan tablo yer almaktadır.

Tablo 21- Bosna Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan Özelinde EYUCM Bünyesinde Görülmüş Olan Davalar

Sıra	Dava Tarihi	Dava ve Hükümlü Bilgisi	Hüküm	Tahliye Durumu	Suçun Kapsamı
1	29 Kasım 1996	Dražen Erdemović "Pilica Farm" (Dražen Erdemović "Pilica Farm", 1996)	**Dražen Erdemović;** Bosna Sırp Ordusu 10. Sabotaj Müfrezesinde bir asker olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **10 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır**.	13 Ağustos 1999 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar A)** Öldürme
2	7 Mayıs 1997	Duško Tadić "Prijedor" (Duško Tadić "Prijedor", 1997)	**Duško Tadić;** Sırp Demokrat Partisi Kozarać Yerel Yönetimler Başkanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **20 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Cezasının 3'te 2'sini tamamladıktan sonra, 17 Temmuz 2008 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **I)** Diğer insanlık dışı eylemler, **3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Kötü Muamele.
3	**16 Kasım 1998**	Mucić et al. "Čelebići Camp" (Mucić et al. "Čelebići Camp", 1998)	**Zdravko Mucić;** Čelebići esir kampında komutan olarak işlenen ve işlediği suçlar sebebiyle **7 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Cezasının 3'te 2'sini tamamladıktan sonra, 18 Temmuz 2003 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**2. Madde 1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlali C)** Beden ya da sağlığa kasten ağır acı ya da zarar verme, **G)** Sivillerin hukuka aykırı olarak özgürlüğünden alıkonulması, **A)** Kasten öldürme,

					B) İşkence ve insanlık dışı muamele, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme, -Kötü Muamele, -İşkence.
4			**Hazim Delić;** Čelebići kampının komutan yardımcısı olarak görev yaparken işlenen ve işlediği suçlar sebebiyle **20 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	24 Haziran 2008 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**2. Madde** **1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlali** **A)** Kasten öldürme, **B)** İşkence, **C)** Beden ya da sağlığa kasten ağır acı ya da zarar verme, -*Kötü Muamele,* **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme, -Kötü Muamele, -İşkence.
5			**Esad Landžo;** Čelebići kampı muhafızı olarak görev yaparken işlenen ve işlediği suçlar sebebiyle **15 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	13 Nisan 2006 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**2. Madde** **1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlali** **A)** Kasten öldürme, **B)** İşkence, **C)** Beden ya da sağlığa kasten ağır acı ya da zarar verme, -Kötü Muamele, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme, -İşkence, -Kötü Muamele.
6	**10 Aralık 1998**	Anto Furundžija "Lašva Valley" (Anto Furundžija, 1998)	**Anto Furundžija;** Bosna Hersek Vitez belediyesinde Hırvat Savunma Konseyi birimi olan "Jokerler'in" yerel komutanı olarak görev yaparken işlenen ve işlediği suçlar sebebiyle **10 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	29 Temmuz 2004 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -İşkence, -Tecavüz dahil kişinin onuruna (haysiyetine) zarar verme.
7	***25 Haziran 1999***	Zlatko Aleksovski "Lašva Valley" (Zlatko Aleksovski, 1999)	**Zlatko Aleksovski**; Kaonik hapishanesi komutanı iken işlenen ve işlediği suçlar sebebiyle **2,5 *yıl* hapis cezasına çarptırılmıştır**.	14 Kasım 2001 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Kişinin onuruna (haysiyetine) zarar verme.
8	***14 Aralık 1999***	Goran Jelisić "Brčko" (Goran Jelisić "Brčko", 1999)	**Goran Jelisić;** Sırp güçlerinin kontrolü altında olan Brčko polisinin yetkisi altında hareket ederken işlediği suçlar sebebiyle **40 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme -Kötü muamele, **E)** Kamusal ya da özel malları yağmalama, **5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **A)** Öldürme, **I)** İnsanlık dışı eylemler.

9	***14 Ocak 2000***	Kupreškić et al. "Lašva Valley" (Kupreškić et al., 2000)	**Zoran Kupreškić;** Hırvat Savunma Konseyi üyesi olarak işlediği ve sorumluluğunda işlenen suçlar sebebiyle **10 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	23 Ekim 2001 tarihli Temyiz Mahkemesi kararı ile tahliye edilmiştir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme.
10			**Mirjan Kupreškić;** Hırvat Savunma Konseyi üyesi olarak işlediği ve sorumluluğunda işlenen suçlar sebebiyle **8 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	23 Ekim 2001 tarihli Temyiz Mahkemesi kararı ile tahliye edilmiştir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme.
11			**Vlatko Kupreškić;** Hırvat Savunma Konseyi üyesi olarak işlediği ve sorumluluğunda işlenen suçlar sebebiyle **6 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	23 Ekim 2001 tarihli Temyiz Mahkemesi kararı ile tahliye edilmiştir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme.
12	***14 Ocak 2000***	Kupreškić et al. "Lašva Valley" (Kupreškić et al., 2000)	**Drago Josipović;** Hırvat Savunma Konseyi üyesi olarak işlediği ve sorumluluğunda işlenen suçlar sebebiyle **15 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	30 Ocak 2006 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **A)** Öldürme, **I)** İnsanlık dışı eylemler.
13			**Vladimir Šantić;** askeri polisin ve "Jokerlerin" yerel komutanı olarak işlediği ve sorumluluğunda işlenen suçlar sebebiyle **25 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır**	Cezasının 3'te 2'sini tamamladıktan sonra, 9 Şubat 2009 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **A)** Öldürme, **I)** İnsanlık dışı eylemler.
14	3 Mart 2000	Tihomir Blaškić "Lašva Valley" (Tihomir Blaškić "Lašva Valley", 2000)	**Tihomir Blaškić**; başlangıçta Hırvat Savunma Konseyinde bir albay olan ve daha sonra komutan olarak işlediği ve sorumluluğunda işlenen suçlar gerekçesiyle **45 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	29 Temmuz 2004 tarihli Temyiz Mahkemesi kararı ile hapis cezası 9 yıla düşürülmüş 2 Ağustos 2004 tarihinde tahliye edilmiştir.	**2. Madde** **1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlali** **A)** Kasten öldürme, **C)** Beden ya da sağlığa kasten ağır acı ya da zarar verme, **D)** Malların gereksiz biçimde tahribi, **B)** İnsanlık dışı muamele, **H)** Sivillerin rehin alınması, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** **B)** Askeri gereklerden kaynaklanmayan tahribat, -Sivillere saldırı, -Sivil nesnelere saldırı, -Bireye ve yaşama saldırı, **E)** Kamusal ya da özel malları yağmalama, **D)** Din ve eğitim kurumlarına ait yapıları yok etme, kasten zarar verme, -Kötü muamele, -Rehin alma, **5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar**

					H) Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **A)** Öldürme **I)** İnsanlık dışı eylemler.
15	22 Şubat 2001	Kunarac et al. "Foča" (Kunarac et al., 2001)	**Dragoljub Kunarac;** *Bosna Sırp Ordusunun* keşif birimi lideri olarak işlediği ve sorumluluğunda işlenen suçlar sebebiyle **28 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **F)** İşkence, **G)** Tecavüz, **C)** Köleleştirme, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -İşkence, -Tecavüz.
16			**Radomir Kovač;** Bosna Sırp Ordusu askeri polisi alt komutanı ve Foča kasabasında paramiliter grup üyesi olarak işlediği suçlar sebebiyle **20 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Cezasının 3'te 2'sini tamamladıktan sonra, 30 Haziran 2013 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Tecavüz, -Kişinin onuruna (haysiyetine) zarar verme, **5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **G)** Tecavüz, **C)** Köleleştirme.
17			**Zoran Vuković;** Bosna Sırp Ordusu askeri polisi alt komutanı ve Foča kasabasında paramiliter grup üyesi olarak işlediği suçlar sebebiyle **12 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	11 Mart 2008 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Tecavüz, -İşkence, **5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **F)** İşkence, **G)** Tecavüz.
18	26 Şubat 2001	Kordić & Čerkez "Lašva Valley" (Kordić & Čerkez "Lašva Valley", 2001)	**Dario Kordić;** Hırvat Demokrat Birliği Partisi Başkanı ve sözde Hırvat-Bosna Bölgesi Başkan Yardımcısı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **25 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Cezasının 3'te 2'sini tamamladıktan sonra, 6 Haziran 2014 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**2. Madde** **1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlali** **A)** Kasten öldürme, **B)** İnsanlık dışı muamele, **G)** Sivillerin hukuka aykırı olarak özgürlüğünden alıkonulması, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Sivillere saldırı, -Sivil nesnelere saldırı, **B)** Askeri gereklerden kaynaklanmayan tahribat, **E)** Kamusal ya da özel malları yağmalama, **D)** Din ve eğitim kurumlarına ait yapıları yok etme, kasten zarar verme, **5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **A)** Öldürme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **E)** Hapsetme.

19			**Mario Čerkez;** Hırvat Savunma Konseyi Vitez Tugayı Komutanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **15 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	2 Aralık 2004 tarihinde tahliye edilmiştir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **A)** Öldürme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **E)** Hapsetme, **2. Madde** **1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlali** **A)** Kasten öldürme, **B)** İnsanlık dışı muamele, **G)** Sivillerin hukuka aykırı olarak özgürlüğünden alıkonulması H) Sivillerin rehin alınması, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Sivillere saldırı, -Sivil nesnelere saldırı, **B)** Askeri gereklerden kaynaklanmayan tahribat, **E)** Kamusal ya da özel malları yağmalama, **D)** Din ve eğitim kurumlarına ait yapıları yok etme, kasten zarar verme.
20	31 Temmuz 2001	Stevan Todorović "Bosanski Šamac" (Stevan Todorović "Bosanski Šamac", 2001)	**Stevan Todorović;** Bosanski Šamac bölgesinde polis şefi ve Kriz Ekibi üyesi olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **10 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Cezasının 3'te 2'sini tamamladıktan sonra, 22 Haziran 2005 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme.
21	2 Ağustos 2001	Radislav Krstić "Srebrenica-Drina Corps" (Radislav Krstić "Srebrenica-Drina Corps", 2001)	**Radislav Krstić;** Bosna Sırp Ordusu Drina Kolordu Komutanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **46 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**4. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Zulmetme, **A)** Öldürme, **D)** Göç ettirme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme.
22	2 Kasım 2001	Kvočka et al. "Omarska, Keraterm & Trnopolje Camps" (Kvočka et al. "Omarska, Keraterm & Trnopolje Camps", 2001)	**Miroslav Kvočka;** Omarska Karakoluna bağlı polis memuru olarak Omarska kampında işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **7 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Cezasının 3'te 2'sini tamamladıktan sonra, 30 Mart 2005 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Kişinin onuruna (haysiyetine) zarar verme, -Öldürme, -İşkence, -Kötü muamele, **5. Madde**

					İnsanlığa Karşı Suçlar **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler **A)** Öldürme, **F)** İşkence.
23			**Dragoljub Prcać;** Omarska Karakoluna bağlı emekli polis memuru olarak Omarska kampında işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **5 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	4 Mart 2005 tarihinde tahliye edilmiştir.	**3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -İşkence, -Kötü muamele, -Öldürme, -Kişinin onuruna (haysiyetine) zarar verme, **5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler **A)** Öldürme, **F)** İşkence.
24			**Milojica Kos;** Omarska kampında nöbetçi vardiya lideri olarak işlediği ve işlenen suçlar sebebiyle 6 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.	30 Temmuz 2002 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Kişinin onuruna (haysiyetine) zarar verme, -Öldürme, -İşkence, -Kötü muamele, **5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **A)** Öldürme, **F)** İşkence.
25			**Mlađo Radić;** Omarska Karakoluna bağlı polis memuru olarak Omarska kampında işlediği işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **20 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Cezasının 3'te 2'sini tamamladıktan sonra, 13 Şubat 2012 tarihinde tahliye edilmesine karar verilmiştir.	**3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -İşkence, -Kişinin onuruna (haysiyetine) zarar verme, -Öldürme, -Kötü muamele, **5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler **A)** Öldürme, **F)** İşkence, **G)** Tecavüz.
26			**Zoran Žigić;** sivil hayatta taksici olmasına rağmen, takviye polis memuru olarak Omarska ve Keraterm kamplarında işlediği suçlar sebebiyle **25 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Cezasının 3'te 2'sini tamamladıktan sonra, 10 Kasım 2014 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Kişinin onuruna (haysiyetine) zarar verme, -Öldürme, -İşkence, -Kötü muamele. **5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar**

					H) Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler **A)** Öldürme, **F)** İşkence,
27	13 Kasım 2001	Sikirica et al. "Keraterm Camp" (Sikirica et al. "Keraterm Camp", 2001)	**Duško Sikirica;** Keraterm Toplama Kampında güvenlik komutanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **15 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Cezasının 3'te 2'sini tamamladıktan sonra, 21 Haziran 2010 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme.
28			**Damir Došen;** Keraterm Toplama Kampında vardiya lideri ve komutanı olarak işlediği suçlar sebebiyle **5 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	28 Şubat 2003 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme.
29			**Dragan Kolundžija;** Keraterm Toplama Kampında vardiya lideri ve komutanı olarak işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **3 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	5 Aralık 2001 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme.
30	15 Mart 2002	Milorad Krnojelac "Foča" (Milorad Krnojelac "Foča", 2002)	**Milorad Krnojelac;** Foča Kazneno-Popravni kampında komutan olarak işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **7,5 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	9 Temmuz 2009 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, ***I)*** İnsanlık dışı eylemler, **3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Kötü muamele.
31	17 Ekim 2002	Milan Simić "Bosanski Šamac" (Milan Simić "Bosanski Šamac", 2002)	**Milan Simić;** Bosnalı Sırp kriz ekibinin bir üyesi ve Bosanski Šamac belediye meclisi başkanı olarak Bosanski Šamac'ta işlediği suçlar sebebiyle **5 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	27 Ekim 2003 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar F)** İşkence.
32	29 Kasım 2002	Mitar Vasiljević "Višegrad" (Mitar Vasiljević "Višegrad", 2002)	**Mitar Vasiljević;** Višegrad'da polis ve farklı askeri birliklerle hareket eden paramiliter bir birlik olan "Beyaz Kartalların" üyesi olarak işlediği ve işlenen suçlarda dahili olduğu gerekçesiyle **20 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	12 Mart 2010 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme.
33	27 Şubat 2003	Biljana Plavšić "Bosnia and Herzegovina" (Biljana Plavšić "Bosnia and Herzegovina", 2003)	**Biljana Plavšić;** önde gelen Sırp siyasi figürlerinden ve Bosna Sırp askeri kuvvetleri üzerinde de facto kontrol ve yetkisi varken Bosna Hersek'in 37 farklı bölgesinde işlenen zulümlere katıldığı, planladığı, tasarladığı, teşvik ettiği ve yürüttüğü gerekçeleriyle **11 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	14 Eylül 2009 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme.
34	31 Mart 2003	Naletilić & Martinović "Tuta and Štela" (Naletilić & Martinović "Tuta and Štela", 2003)	**Mladen Naletilić;** Mostar merkezli Bosna Hırvat Hükümlüler Taburu Kurucusu ve komutanı olarak Mostar bölgesinde işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **20 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	29 Kasım 2012 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Hukuka aykırı çalıştırma,

					B) Askeri gereklerden kaynaklanmayan tahribat, **E)** Kamusal ya da özel malları yağmalama, **2. Madde** **1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlali** **C)** Beden ya da sağlığa kasten ağır acı ya da zarar verme, **G)** Sivillerin hukuka aykırı olarak nakledilmesi.
35			**Vinko Martinović**; Naletilić'e bağlı Vinko Škrobo Hükümlüler Taburu komutanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **18 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	16 Aralık 2011 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **A)** Öldürme, **2. Madde** **1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlali** **B)** İnsanlık dışı muamele, **C)** Beden ya da sağlığa kasten ağır acı ya da zarar verme, **A)** Kasten öldürme, **G)** Sivillerin hukuka aykırı olarak nakledilmesi, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Hukuka aykırı çalıştırma, **E)** Kamusal ya da özel malları yağmalama.
36	31 Temmuz 2003	Milomir Stakić "Prijedor" (Milomir Stakić "Prijedor", 2003)	**Milomir Stakić;** Sırpların kontrolü altında bulunan Prijedor'da Belediye Meclisi Savunma Başkanı ve Kriz Masası Başkanı olarak işlediği ve sorumlu olduğu suçlar için **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme, **5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **H)** Zulmetme, **A)** Öldürme, **F)** İşkence, **G)** Tecavüz, -Dini yapıların yok edilmesi.
37	17 Ekim 2003	Simić et al. "Bosanski Šamac" (Simić et al. "Bosanski Šamac", 2003)	**Blagoje Simić;** Sırp Demokrat Parti Belediye Yönetim Kurulu Başkanı ve Bosanski Šamac Kriz Masası Başkanı olarak işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **17 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	15 Şubat 2011 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Zulmetme, **F)** İşkence, **E)** Hapsetme, **D)** Göç ettirme.
38			**Miroslav Tadić;** 4. Müfrezede lojistikten sorumlu Komutan Yardımcısı olarak Bosanski Šamac'ta işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu	3 Kasım 2004 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Zulmetme.

			gerekçesiyle **8 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**		
39			**Simo Zarić;** 4. Müfrezede istihbarat, keşif, moral ve bilgi dairesinden sorumlu komutan yardımcısı olarak Bosanski Šamac'ta işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **6 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	21 Ocak 2004 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Zulmetme, **F)** İşkence, **E)** Hapsetme.
40	28 Ekim 2003	Predrag Banović "Omarska & Keraterm Camps" (Predrag Banović "Omarska & Keraterm Camps", 2003)	**Predrag Banović;** Keraterm Kampında gardiyan olarak işlediği ve işlenen suçlardan dahili olduğu gerekçesiyle **8 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	3 Eylül 2008 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme.
41	2 Aralık 2003	Momir Nikolić "Srebrenica" (Momir Nikolić "Srebrenica", 2003)	**Momir Nikolić;** Sırp Ordusuna bağlı Bratunac Tugayının güvenlik ve istihbarattan sorumlu komutan yardımcısı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu **için 27 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	14 Mart 2014 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme.
42	5 Aralık 2003	Stanislav Galić "Sarajevo" (Stanislav Galić "Sarajevo", 2003)	**Stanislav Galić;** Bosna Sırp Ordusu Saraybosna Romanija Kolordusu Komutanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **20 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Asıl amacı terörü sivil halk arasında yaymak olan şiddet eylemleri, **5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **A)** Öldürme, **I)** Diğer insanlık dışı eylemler.
43	10 Aralık 2003	Dragan Obrenović "Srebrenica" (Dragan Obrenović "Srebrenica", 2003)	**Dragan Obrenović;** Kurmay Başkanı ve Zvornik Piyade Tugayı Drina Kolordusu 1. Komutan Yardımcısı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **17 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	21 Eylül 2011 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme.
44	18 Aralık 2003	Dragan Nikolić "Sušica Camp" (Dragan Nikolić "Sušica Camp", 2003)	**Dragan Nikolić;** Sušica toplama kampının komutanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **23 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	20 Ağustos 2013 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, ***A)*** Öldürme, ***G)*** Tecavüz, ***F)*** İşkence.
45	11 Mart 2004	Ranko Češić "Brčko" (Ranko Češić "Brčko", 2004)	**Ranko Češić;** Grčica'da Bosna Sırp Bölgesel Savunma Kolu üyesi olarak işlediği suçlar sebebiyle **18 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	30 Nisan 2014 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme, -Kişinin onuruna (haysiyetine) zarar verme, **5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **A)** Öldürme, **G)** Tecavüz.
46	18 Mart 2004	Miodrag Jokić "Dubrovnik" (Miodrag Jokić "Dubrovnik", 2004)	**Miodrag Jokić**; Dubrovnik'e saldırılmasından sorumlu Yugoslav Donanmasının 9. Askeri Deniz Kolu Komutanı olarak işlenen suçlardan	1 Eylül 2008 tarihinde erken tahliye edilmiştir.	**3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme, -Kötü muamele,

			sorumlu olduğu için **7 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**		-Sivillere saldırı, **B)** Askeri gereklerden kaynaklanmayan tahribat, -Sivil nesnelere saldırı, **D)** Din, yardım ve eğitim kurumlarına, sanat ve bilimlere, tarihsel anıtlara ya da sanat ve bilim yapılarına kasten zarar verme.
47	30 Mart 2004	Miroslav Deronjić "Glogova" (Miroslav Deronjić "Glogova", 2004)	**Miroslav Deronjić**; Sırp Demokrat Partisi Bratunac Belediyesi Yönetim Kurulu Başkanı ve Bratunac Kriz Personeli Başkanı olarak işlediği suçlar sebebiyle **10 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	19 Mayıs 2007 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme.
48	31 Mart 2004	Darko Mrđa "Vlašić Mountain" (Darko Mrđa "Vlašić Mountain", 2004)	**Darko Mrđa;** Prijedor kasabasında özel bir Bosna Sırp Polis Birimi olan "müdahale timi" üyesi olarak işlediği suçlar sebebiyle **17 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	10 Ekim 2013 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme, **5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **I)** İnsanlık dışı eylemler.
49	29 Haziran 2004	Milan Babić "RSK" (Milan Babić "RSK", 2004)	**Milan Babić;** kendini sözde özerk bölge olarak ilan eden Krajina Bölgesi hükûmetinin başkanı olarak işlediği ve işlenen suçlardan sorumlu olduğu için **13 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	5 Mart 2006 tarihinde intihar ederek hayatını kaybetmiştir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme.
50	1 Eylül 2004	Radoslav Brđanin "Krajina" (Radoslav Brđanin "Krajina", 2004)	**Radoslav Brđanin;** Krajina Özerk Bölgesinin önde gelen siyasi isimlerinden biri olarak belediye, bölge ve ulusal düzeyde görevlerde bulunurken işlediği ve işlenen suçlardan sorumlu olduğu için **32 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Zulmetme, **F)** İşkence, **D)** Göç ettirme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** **B)** Şehir, kasaba veya köylerin gereksiz yere imhası ya da askeri gereklerden kaynaklanmayan tahribi, **D)** Dini kurumlara ait yapıları tahrip etme ya da kasten zarar verme, **2. Madde** **1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlali** **A)** Kasten öldürme, **B)** İşkence.
51	17 Ocak 2005	Blagojević & Jokić "Srebrenica" (Blagojević & Jokić "Srebrenica", 2005)	**Vidoje Blagojević**; Bosna Sırp Ordusu Bratunac Komutanı olarak işlediği ve işlenen suçlardan sorumlu olduğu için **15 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	3 Şubat 2012 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**4. Madde** **Soykırım** **3-E)** Soykırım suçuna katılma, **5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **A)** Öldürme, **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **3. Madde**

					Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali -Öldürme.
52			**Dragan Jokić;** Zvornik Tugayı Mühendislik Şefi olarak işlediği suçlar sebebiyle **9 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	13 Ocak 2010 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar A)** Öldürme, **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme.
53	31 Ocak 2005	Pavle Strugar "Dubrovnik" (Pavle Strugar "Dubrovnik, 2005)	**Pavle Strugar**; Dubrovnik'e karşı yürütülen operasyonda Yugoslav Halk Ordusu Komutanı olarak işlenen suçlardan sorumlu olduğu için **8 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	16 Ocak 2009 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Sivillere saldırı, **D)** Din, yardım ve eğitim kurumlarına, sanat ve bilimlere, tarihsel anotlara ya da sanat ve bilim yapılarına el koyma, tahrip etme ya da kasten zarar verme.
54	7 Aralık 2005	Miroslav Bralo "Lašva Valley" (Miroslav Bralo "Lašva Valley", 2005)	**Miroslav Bralo;** Hırvat Savunma Konseyi birimi olan "Jokerler'in" üyesi olarak işlediği işlenen suçlardan sorumlu olduğu için **20 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır**.	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde 1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlali** **G)** Sivillerin hukuka aykırı tehciri, nakledilmesi ya da özgürlüğünden yoksun bırakılması, **B)** İşkence ve insanlık dışı muamele, **3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme, -İşkence, -Tecavüz dahil kişinin onuruna (haysiyetine) zarar verme, **5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme.
55	15 Mart 2006	Hadžihasanović & Kubura "Central Bosnia" (Hadžihasanović & Kubura "Central Bosnia", 2006)	**Enver Hadžihasanović**; Bosna Hersek Ordusu Kıdemli Subayı ve Kolordu Subayı olarak işlenen suçlardan sorumlu olduğu gerekçesiyle **5 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	23 Nisan 2008 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme, -Kötü muamele.
56			**Amir Kubura;** Bosna Hersek Ordusu 3. Kolordu Tugayı kıdemli Subayı olarak işlenen suçlardan sorumlu olduğu gerekçesiyle **2,5 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	11 Nisan 2006 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** **E)** Kamusal ya da özel malları yağmalama.
57	21 Mart 2003		**Mehmed Alagić;** Bosna Hersek Ordusu Generali olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle hakkında soruşturma başlatılmıştır.	7 Mart 2003 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	21 Mart 2003 tarihinde Mehmed Alagić hakkında açılan dosya Mahkeme tarafından kapatılmıştır**.**
58	8 Mayıs 2006	Ivica Rajić "Stupni Do" (Ivica Rajić "Stupni Do", 2006)	**Ivica Rajić;** Kiseljak'taki Hırvat Savunma Konseyi'ne bağlı Bosna Hırvat askeri birliklerinin komutanı olarak	22 Ağustos 2011 tarihinde hakkında erken	**2. Madde 1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlali**

			işlediği suçlar ve işlenen suçlardan sorumlu olduğu gerekçesiyle **12 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	tahliye kararı çıkarılmıştır.	**A)** Kasten öldürme, B) İnsanlık dışı muamele, **D)** Malların askeri bir gereklilik olmadan hukuka aykırı ve gereksiz biçimde tahribi ya da müsaderesi.
59	30 Haziran 2006	Naser Orić (Naser Orić, 2006)	**Naser Orić;** Doğu Bosna bölgesinde yer alan Bosnalı Müslüman kuvvetlerinin üst düzey komutanı olarak işlenen suçlardan sorumlu olduğu için **2 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Tutuklu kaldığı süre göz önünde bulundurularak 30 Haziran 2006 tarihinde tahliye edilmiş ve 3 Temmuz 2008 tarihinde suçsuz bulunmuştur.	**3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme, -Kötü muamele.
60	27 Eylül 2006	Momčilo Krajišnik "Bosnia and Herzegovina" (Momčilo Krajišnik "Bosnia and Herzegovina", 2006)	**Momčilo Krajišnik**; Sırp Demokrat Partisi Üyesi ve Sırp Meclis Başkanı olarak işlenen suçlardan sorumlu olduğu için **27 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	2 Temmuz 2013 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Zulmetme, **B)** Toplu öldürme, **A)** Öldürme, **D)** Göç ettirme, **I)** İnsanlık dışı eylemler.
61	4 Nisan 2007	Dragan Zelenović "Foča" (Dragan Zelenović "Foča", 2007)	**Dragan Zelenović;** Foča'da eski bir Bosna Sırp askeri ve *de facto* askeri polis olarak işlediği suçlar sebebiyle **15 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	28 Ağustos 2005 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **F)** İşkence, **G)** Tecavüz.
62	12 Haziran 2007	Milan Martić "RSK" (Milan Martić "RSK", 2007)	**Milan Martić;** Krajina olarak adlandırılan Sırp Özerk Bölge bölgesinde Cumhurbaşkanı, Savunma Bakanı ve İçişleri Bakanı gibi çeşitli liderlik görevlerinde bulunduğu esnada işlediği ve işlenen suçlarda sorumlu olduğu için **35 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır**.	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Zulmetme, **A)** Öldürme, **E)** Hapsetme, **F)** İşkence, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **D)** Göç ettirme, **3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme, -Kötü muamele, -Sivillere saldırı, **D)** Din ve eğitim kurumlarına kasten zarar verme, **E)** Kamusal ya da özel malları yağmalama.
63	27 Eylül 2007	Mrkšić et al. "Vukovar Hospital" (Mrkšić et al. "Vukovar Hospital", 2007)	**Mile Mrkšić;** Yugoslavya Halk Ordusu'nda Albay olarak işlediği ve işlenmesinden sorumlu olduğu suçlar sebebiyle **20 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	16 Ağustos 2015 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	**3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme, - İşkence, -Kötü muamele.
64			**Veselin Šljivančanin**; Yugoslavya Halk Ordusu'nda Binbaşı olarak sorumlu olduğu suçlar sebebiyle **5 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Cezasının 3'te 2'sini tamamladıktan sonra, 5 Temmuz 2011 tarihinde hakkında erken tahliye kararı çıkarılmıştır.	**3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -İşkence.
65			**Miroslav Radić;** Yugoslavya Halk Ordusu'nda Kaptan olarak	27 Eylül 2007 tarihinde	

			işlediği suçlar sebebiyle hakkında soruşturma başlatılmıştır.	suçsuz bulunmuş ve hakkında tahliye kararı çıkarılmıştır.	
66	12 Aralık 2007	Dragomir Milošević "Sarajevo" (Dragomir Milošević "Sarajevo", 2007)	**Dragomir Milošević;** Bosna Sırp Ordusunun Saraybosna Romanija Kolordusu Komutanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **33 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Terör, **5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar A)** Öldürme, **I)** İnsanlık dışı eylemler.
67	15 Eylül 2008	Rasim Delić (Rasim Delić, 2008)	**Rasim Delić**; Bosna Hersek Ordusu Ana Kurmay Komutanı olarak işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **3 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	11 Mayıs 2009 tarihinde şartlı tahliye edilmiş, 16 Nisan 2010 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	**3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Kötü muamele.
68	4 Aralık 2012	Milan Lukić & Sredoje Lukić "Višegrad" (Milan Lukić & Sredoje Lukić "Višegrad", 2012)	**Milan Lukić**; Višegrad'da polis ve farklı askeri birliklerle hareket eden paramiliter bir birlik olan "Beyaz Kartalların" lideri olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **A)** Öldürme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **B)** Toplu öldürme, **3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme, -Kötü muamele
69			**Sredoje Lukić;** kuzeni Milan Lukić tarafından yönetilen gruba üye ve 1992-1995 yılları arasında polis memuru olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **27 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar I)** İnsanlık dışı eylemler, **H)** Zulmetme, **A)** Öldürme, **3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Kötü muamele, -Öldürme.
70	10 Haziran 2010	Popović et al. "Srebrenica" (Popović et al. "Srebrenica", 2010)	**Vujadin Popović**; Sırp Cumhuriyeti Ordusu Yarbay ve Drina Birliği Güvenlik Şefi olarak işlediği suçlar sebebiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**4. Madde Soykırım 3-A)** Soykırım, **3-B)** Soykırım işlemek üzere anlaşma, **5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** B) Toplu öldürme, **H)** Zulmetme. **3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme.
71			**Ljubiša Beara**; Sırp Ordusunda Ana Kurmay Albay ve Güvenlik Şefi olarak işlediği suçlar sebebiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	8 Şubat 2017 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	**4. Madde Soykırım 3-A)** Soykırım **3-B)** Soykırım işlemek üzere anlaşma, **5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar B)** Toplu öldürme, **H)** Zulmetme, **3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali**

					-Öldürme.
72			**Drago Nikolić;** Zvornik için Güvenlik Şefi olarak görev yapan 2. Teğmen olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **35 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	11 Ekim 2015 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	**4. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **H)** Zulmetme, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme.
73			**Ljubomir Borovčanin;** Sırp Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Komutan Yardımcısı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **17 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Cezasının 3'te 2'sini tamamladıktan sonra, 1 Ağustos 2016 tarihinde hakkında erken tahliye kararı alınmıştır.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **H)** Zulmetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme.
74			**Radivoje Miletić;** Sırp Cumhuriyeti Operasyon ve Eğitim İdaresi Başkanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **18 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **A)** Öldürme, **H)** Zulmetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme.
75			**Milan Gvero;** Sırp Cumhuriyeti Ahlak, Hukuk ve Din İşlerinden Sorumlu Komutan Yardımcısı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **5 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	28 Haziran 2010 tarihinde erken tahliye edilmiş, 17 Şubat 2013 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Zulmetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler,
76			**Vinko Pandurević;** Sırp Cumhuriyeti Ordusu Yarbay ve Drina Birliği Zvornik Tugayı Komutanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **13 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	9 Nisan 2015 tarihinde erken tahliye edilmesine karar verilmiştir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **A)** Öldürme, **H)** Zulmetme, **B)** Toplu öldürme, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme.
77	15 Nisan 2011	Gotovina et al. "Gotovina & Markač" (Gotovina et al. "Gotovina & Markač", 2011)	**Ante Gotovina;** Hırvat Ordusu Split Askeri Bölge Komutanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **24 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Temyiz Mahkemesi kararı ile 16 Kasım 2012 tarihinde suçsuz bulunarak tahliye edilmiştir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Zulmetme, **D)** Göç ettirme, **A)** Öldürme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** **E)** Kamusal ya da özel malları yağmalama, -Öldürme, -Kötü muamele
78			**Mladen Markač;** Hırvat Hükûmetinde Savunma Bakan Yardımcısı ve Knin Garnizon Komutanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu	Temyiz Mahkemesi kararı ile 16 Kasım 2012 tarihinde suçsuz	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Zulmetme, **D)** Göç ettirme, **A)** Öldürme, **I)** İnsanlık dışı eylemler,

			olduğu için **18 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	bulunarak tahliye edilmiştir.	**3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** **E)** Kamusal ya da özel malları yağmalama, -Öldürme, -Kötü muamele.
79			**Ivan Čermak;** Hırvatistan Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Özel Polis Komutanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle hakkında soruşturma başlatılmıştır.	**Ivan Čermak** 15 Nisan 2011 tarihli Mahkeme kararı ile suçsuz bulunarak tahliye edilmiştir.	
80	6 Eylül 2011	Momčilo Perišić (Momčilo Perišić, 2011)	**Momčilo Perišić;** Yugoslavya Ordusu Genelkurmay Başkanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **27 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Temyiz Mahkemesi kararı ile 28 Şubat 2013 tarihinde suçsuz bulunarak tahliye edilmiştir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **A)** Öldürme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme, -Sivillere saldırı.
81	12 Aralık 2012	Zdravko Tolimir (Zdravko Tolimir, 2012)	**Zdravko Tolimir;** Bosna Sırp Ordusu İstihbarat ve Güvenlik Komutan Yardımcısı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	8 Şubat 2016 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	**4. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım **3-B)** Soykırım işlemek üzere anlaşma, **5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme.
82	27 Mart 2013	Stanišić & Župljanin (Stanišić & Župljanin, 2013)	**Mićo Stanišić;** Sırp Cumhuriyeti İçişleri Bakanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **22 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Zulmetme, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme, -İşkence.
83			**Stojan Župljanin;** Banja Luka Bölgesel Güvenlik Hizmetleri Merkezi Şefi olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **22 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Zulmetme, **B)** Toplu öldürme, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme, -İşkence.
84	29 Mayıs 2013	Prlić et al. (Prlić et al., 2013)	**Jadranko Prlić;** Hırvat Savunma Konseyi Başkanı ve Bosna Hersek Hırvatistan Başbakanı **olarak** işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **25 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **A)** Öldürme, **G)** Tecavüz, **D)** Göç ettirme, **E)** Hapsetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **3. Madde**

					Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali -Kötü muamele, -Hukuka aykırı çalıştırma, **D)** Din ve eğitim kurumlarına kasten zarar verme, **E)** Kamusal ya da özel malları yağmalama, -Sivillere saldırı, -Sivillere terör saldırısı, **2. Madde** **1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlali** **A)** Kasten öldürme, **B)** İnsanlık dışı muamele, **G)** Sivillerin hukuka aykırı tehciri, nakledilmesi ya da özgürlüğünden yoksun bırakılması, **D)** Malların askeri bir gereklilik olmadan hukuka aykırı ve gereksiz biçimde tahribi ya da müsaderesi.
85			**Bruno Stojić;** Savunma Bakanı ve Bosna Hersek Hırvat Silahlı Kuvvetlerinin çoğunluğundan sorumlu olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **20 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **A)** Öldürme, **G)** Tecavüz, **D)** Göç ettirme, **E)** Hapsetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Kötü muamele, -Hukuka aykırı çalıştırma, **D)** Din ve eğitim kurumlarına kasten zarar verme, **E)** Kamusal ya da özel malları yağmalama, -Sivillere saldırı, -Sivillere terör saldırısı, **2. Madde** **1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlali** **A)** Kasten öldürme, **B)** İnsanlık dışı muamele, **G)** Sivillerin hukuka aykırı tehciri, nakledilmesi ya da özgürlüğünden yoksun bırakılması, **D)** Malların askeri bir gereklilik olmadan hukuka aykırı ve

					gereksiz biçimde tahribi ya da müsaderesi.
86			**Milivoj Petković;** Hırvat Silahlı Kuvvetleri Genel Komutan Yardımcısı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **20 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır**.	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **A)** Öldürme, **G)** Tecavüz, **D)** Göç ettirme, **E)** Hapsetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Kötü muamele, -Hukuka aykırı çalıştırma, **D)** Din ve eğitim kurumlarına kasten zarar verme, **E)** Kamusal ya da özel malları yağmalama, -Sivillere saldırı, -Sivillere terör saldırısı, **2. Madde** **1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlali** **A)** Kasten öldürme, **B)** İnsanlık dışı muamele, **G)** Sivillerin hukuka aykırı tehciri, nakledilmesi ya da özgürlüğünden yoksun bırakılması, **D)** Malların askeri bir gereklilik olmadan hukuka aykırı ve gereksiz biçimde tahribi ya da müsaderesi.
87			**Valentin Ćorić;** Hırvat Silahlı Kuvvetleri Askeri Polis İdaresi Başkanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **16 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **A)** Öldürme, **G)** Tecavüz, **D)** Göç ettirme, **E)** Hapsetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Kötü muamele, -Hukuka aykırı çalıştırma, **D)** Din ve eğitim kurumlarına kasten zarar verme, **E)** Kamusal ya da özel malları yağmalama, -Sivillere saldırı, -Sivillere terör saldırısı, **2. Madde** **1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlali**

					A) Kasten öldürme, **B)** İnsanlık dışı muamele, **G)** Sivillerin hukuka aykırı tehciri, nakledilmesi ya da özgürlüğünden yoksun bırakılması, **D)** Malların askeri bir gereklilik olmadan hukuka aykırı ve gereksiz biçimde tahribi ya da müsaderesi.
88			**Slobodan Praljak; Hırvatistan Savunma Bakanlığı bünyesinde görev alırken** işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **20 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **A)** Öldürme, **D)** Göç ettirme, **E)** Hapsetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Kötü muamele, -Hukuka aykırı çalıştırma, **D)** Din ve eğitim kurumlarına kasten zarar verme, **E)** Kamusal ya da özel malları yağmalama, -Sivillere saldırı, -Sivillere terör saldırısı, **2. Madde** **1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlali** **A)** Kasten öldürme, **B)** İnsanlık dışı muamele, **G)** Sivillerin hukuka aykırı tehciri, nakledilmesi ya da özgürlüğünden yoksun bırakılması, **D)** Malların askeri bir gereklilik olmadan hukuka aykırı ve gereksiz biçimde tahribi.
89			**Berislav Pušić;** Askeri Polis İdaresi Ceza Soruşturma Bölümünde Nezaret Memuru olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **10 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, **A)** Öldürme, **D)** Göç ettirme, **E)** Hapsetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Kötü muamele, -Hukuka aykırı çalıştırma, **D)** Din ve eğitim kurumlarına kasten zarar verme,

					E) Kamusal ya da özel malları yağmalama, -Sivillere saldırı, -Sivillere terör saldırısı, **2. Madde** **1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlali** **A)** Kasten öldürme, **B)** İnsanlık dışı muamele, **G)** Sivillerin hukuka aykırı tehciri, nakledilmesi ya da özgürlüğünden yoksun bırakılması, **D)** Malların askeri bir gereklilik olmadan hukuka aykırı ve gereksiz biçimde tahribi.
90	30 Mayıs 2013	Stanišić & Simatović[108] (Stanišić & Simatović, 2013)	**Jovica Stanišić**; Sırp Cumhuriyeti Devlet Güvenlik Servisi Başkanı olarak "İnsanlığa Karşı Suçlar" ve "Savaş Yasa ve Geleneklerinin" ihlali suçları ile hakkında iddianame hazırlanmış ancak 30 Mayıs 2013 tarihli Mahkeme kararınca suçsuz bulunmuştur.	Temyiz Mahkemesi 15 Aralık 2015 tarihli kararı ile yeniden yargılama kararı almıştır.	
91			**Franko Simatović**; Sırp Cumhuriyeti Devlet Güvenlik Servisi İkinci İdaresinde çalışan olarak "İnsanlığa Karşı Suçlar" ve "Savaş Yasa ve Geleneklerinin" ihlali suçları ile hakkında iddianame hazırlanmış ancak 30 Mayıs 2013 tarihli Mahkeme kararınca suçsuz bulunmuştur.	Temyiz Mahkemesi 15 Aralık 2015 tarihli kararı ile yeniden yargılama kararı almıştır.	
92	24 Mart 2016	Radovan Karadžić (Radovan Karadžić, 2016)	**Radovan Karadžić;** Sırp Demokrat Partisi kurucu üyesi ve 1996 yılındaki istifasına kadar parti başkanı, o günkü adıyla sözde Sırbistan-Bosna Hersek Cumhuriyeti (sonradan Sırp Cumhuriyeti olarak tescil edilmiştir) Milli Güvenlik Kurulu Başkanı, 12 Mayıs 1992-17 Aralık 1992 Sırbistan-Bosna Hersek Cumhuriyeti üçlü başkanlık konseyi üyesi, bahse konu tarihten sonra Sırbistan-Bosna Hersek Cumhuriyeti'nin tek Cumhurbaşkanı ve Silahlı Kuvvetler Yüksek Başkomutanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **40 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**4. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım **5. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Zulmetme, **B)** Toplu öldürme, **A)** Öldürme, **D)** Göç ettirme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **3. Madde** **Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme, -Terör, -Sivillere saldırı, -Rehin alma.

[108] EYUCM 15 Aralık 2015 tarihinde Jovica Stanišić ve Franko Simatović'ın yeniden yargılanmasına karar vermiş iki Sırp yetkilinin yeniden yargılanma süreci EYUCM 2017 yılında faaliyetlerini sonlandırdığı için Hollanda'nın Lahey kentindeki UCMRM uhdesinde devam etmiş ve bahse konu kişiler 12'şer yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Detaylar için bkz. https://www.irmct.org/en/cases/mict-15-96 (Erişim Tarihi 16.12.2022)

93	31 Mart 2016	Vojislav Šešelj[109] (Vojislav Šešelj, 2016)	**Vojislav Šešelj;** Sırp Ulusal Yenilenme Partisi Kurucusu (adı daha sonra Sırp Çetnik Hareketi olarak değiştirilmiştir) parti Yugoslavya makamları tarafından Aralık 1990 tarihinde yasaklanmıştır. Yeni kurulan Sırp Radikal Partisine bağlı Cumhurbaşkanı olarak Şubat 1991 tarihinde atanmış, Sırbistan Bosna Hersek Cumhuriyeti Meclis üyesi olarak Haziran 1991 tarihinde seçilmiştir. Bahse konu görevleri esnasında suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	31 Mart 2016 tarihinde suçsuz bulunarak tahliye edilmiştir.	
94	22 Kasım 2017	Ratko Mladić (Ratko Mladić, 2017)	**Ratko Mladić;** Sırp Cumhuriyeti Ordusu Albay Generali olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu için **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**4. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım **5. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Zulmetme, **B)** Toplu öldürme, **A)** Öldürme, **D)** Göç ettirme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **3. Madde Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali** -Öldürme, -Terör, -Sivillere saldırı, -Rehin alma.
95	24 Haziran 2003	Janko Bobetko (Janko Bobetko, 2003)	**Janko Bobetko;** Hırvat Ordusu Ana Kurmay Başkanı olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	29 Nisan 2003 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	24 Nisan 2003 tarihinde Mahkeme sanık aleyhindeki yargı sürecini sonlandırmıştır.
96	15 Temmuz 1998	Slavko Dokmanović (Slavko Dokmanović "Vukovar Hospital", 1998)	**Slavko Dokmanović;** Vukovar Belediye Başkanı olarak işlediği suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	29 Haziran 1998 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	15 Temmuz 1998 tarihinde Mahkeme sanık aleyhindeki yargı sürecini sonlandırmıştır.
97	18 Mayıs 1996	Dorde Dukić (Dorde Dukić, 1996)	**Dorde Dukić;** Bosna Sırp Ordusu Ana Kurmay Başkanlığında Lojistikten Sorumlu Komutan Yardımcısı olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	18 Mayıs 1996 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	29 Mayıs 1996 tarihinde Mahkeme sanık aleyhindeki yargı sürecini sonlandırmıştır.
98	22 Temmuz 2016	Goran Hadžid (Goran Hadžid, 2016)	**Goran Hadžid;** kendisini Sırp Özerk Bölge olarak ilan eden Slavonya Bölgesi Başkanı olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	12 Temmuz 2016 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	22 Temmuz 2016 tarihinde Mahkeme sanık aleyhindeki yargı sürecini sonlandırmıştır.

[109] UCMRM Temyiz Konseyi, Vojislav Šešelj hakkında 31 Mart 2016 tarihli Mahkeme kararını bozmuş ve yeniden yargılama talep etmiştir. Yürütülen Mahkeme süreci neticesinde Šešelj "İnsanlığa Karşı Suçlar" kapsamında (göç ettirmeye azmettirme, zulmetme (yer değiştirmeye zorlama) ve diğer insanlık dışı eylemler sebebiyle 10 yıl hapis cezasına çarptırılmış, ne var ki Šešelj'in EYUCM'da yargılanmak üzere geçirdiği süre baz alınarak hapis cezasının infaz edilmiş olduğuna hükmedilmiştir. Detaylar için bkz. https://www.irmct.org/en/cases/mict-16-99 (Erişim Tarihi 16.12.2022)

99	24 Ağustos 1998	Milan Kovačević "Prijedor" (Milan Kovačević "Prijedor", 1998)	**Milan Kovačević**; Prijedor Kriz Masası ve Belediye Ulusal Savunma Komitesi üyesi olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	1 Ağustos 1998 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	24 Ağustos 1998 tarihinde Mahkeme sanık aleyhindeki yargı sürecini sonlandırmıştır.
100	2 Ekim 2002	Zoran Marinić "Lašva Valley" (Zoran Marinić "Lašva Valley", 2002)	**Zoran Marinić**; Hersek Bosna'da Hırvat Savunma Konseyi'ne bağlı Askeri Polis olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.		Savcı; Zoran Marinić'in aleyhindeki iddianamenin geri çekilmesi için dilekçe vermiş, 2 Ekim 2002 tarihinde Hâkim bahse konu talebi onaylamıştır. Savcılık makamı, gerekçesinde, mevcut kaynaklar ile dava açma ihtiyacını dengelemek, davaları adil ve hızlı bir şekilde kovuşturmak amacıyla tüm iddianamelerin yeniden değerlendirildiğini belirtmiştir. Bunu sağlamak için Savcılık makamının çalışmalarını üst düzey faillerin adalet önüne çıkarılmasına yoğunlaştırdığını, Marinić'in düşük düzeyde bir fail olması sebebiyle yerel bir yargı alanında uygun şekilde yargılanmasına karar verildiğini açıklamıştır.[110]
101	14 Mart 2006	Slobodan Milošević (Slobodan Milošević "Kosovo, Croatia and Bosnia", 2006)	**Slobodan Milošević;** 15 Temmuz 1997'den 6 Ekim 2000 tarihine kadar Federal Yugoslavya Cumhuriyeti Başkanı (FYC), FYC Başkanı olarak Yüksek Savunma Konseyi Başkanı ve Yüksek Yugoslav Ordusu Komutanlığı esnasında suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	11 Mart 2006 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	14 Mart 2006 tarihinde Mahkeme sanık aleyhindeki yargı sürecini sonlandırmıştır.
102		Željko Ražnatović "Arkan" (Željko Ražnatović "Arkan", 1997)	**Željko Ražnatović;** Sırp Gönüllü Muhafızları olarak bilinen paramiliter grubun lideri olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	15 Ocak 2000 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	Mahkeme edilmeden hayatını kaybetmiştir.
103	12 Haziran 2003	Momir Talić (Momir Talić "Krajina", 2003)	**Momir Talić**; Banja Luka'da Yugoslav Ordusu 5. Kolordusunda Genelkurmay Başkanı/Komutan Yardımcısı olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	28 Mayıs 2003 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	12 Haziran 2003 tarihinde Mahkeme sanık aleyhindeki yargı sürecini sonlandırmıştır.

[110] Bahse konu ifadeyle, EYUCM'un üst düzey (*top-level officials*) suçluları ve işlenen suçları kovuşturma görevi vardır şeklinde bir gerekçelendirmesi söz konusu olmuştur.

Grafik 8- Statü'nün Tanıdığı Yargı Yetkisi Uyarınca EYUCM'da Verilen Cezaların Dağılımı

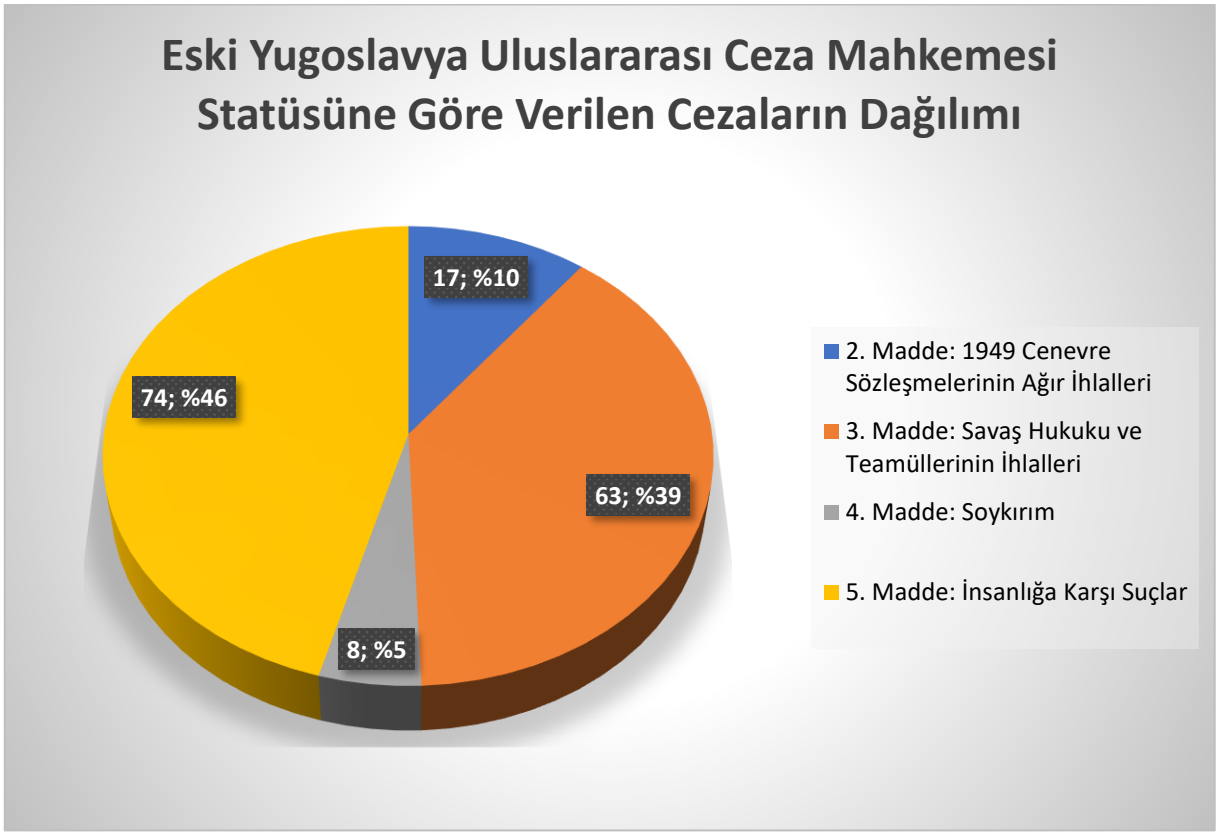

Grafik-8'de görüldüğü üzere, EYUCM Statüsü'nün tanıdığı yargı yetkisi uyarınca, görülen 103 davada verilen hükümlerin ağırlıklı kısmını %46 ile "İnsanlığa Karşı Suçlar" oluşturmaktadır. İnsanlığa karşı suçları sırasıyla; "Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlalleri" (%39), "1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlalleri" (%10) ve "Soykırım" %5 ile takip etmektedir. Yukarıda yer verilen dağılımda dikkat çeken hususlardan biri, EYUCM'un soykırımı Srebrenitsa ile sınırlandırmış olmasıdır. Mahkemenin yargı yetkisini 1991 yılından itibaren işlenen suçlar oluşturuyor olmasına karşın, diğer bölgelerde işlenen suç unsurlarını soykırım kategorisinde değerlendirmemiştir. Bu durum, davalarda verilen hükümlerin kahir ekseriyetinin "insanlığa karşı suçlar" etrafında toplanması ile neticelenmiştir. Soykırım suçu kapsamında işlenmiş olan suçlara verilmesi gereken hükümlerle, insanlığa karşı suçlar kapsamında işlendiği tespit edilen suçlara verilen hükümler arasında, suçun niteliğine ilişkin önemli farklar söz konusu olduğu gerçeğinden hareketle, EYUCM'un, soykırımın toplumun farklı kesimleri tarafından kabul edilmesi ve soykırıma dair hakikatlerin ortaya çıkarılması hususlarına sınırlı düzeyde katkı sağladığı ifade edilmelidir.

Grafik 9- EYUCM Statüsü 4. Madde Kapsamında Soykırım Suçları Çerçevesinde Yapılan Yargılamalar

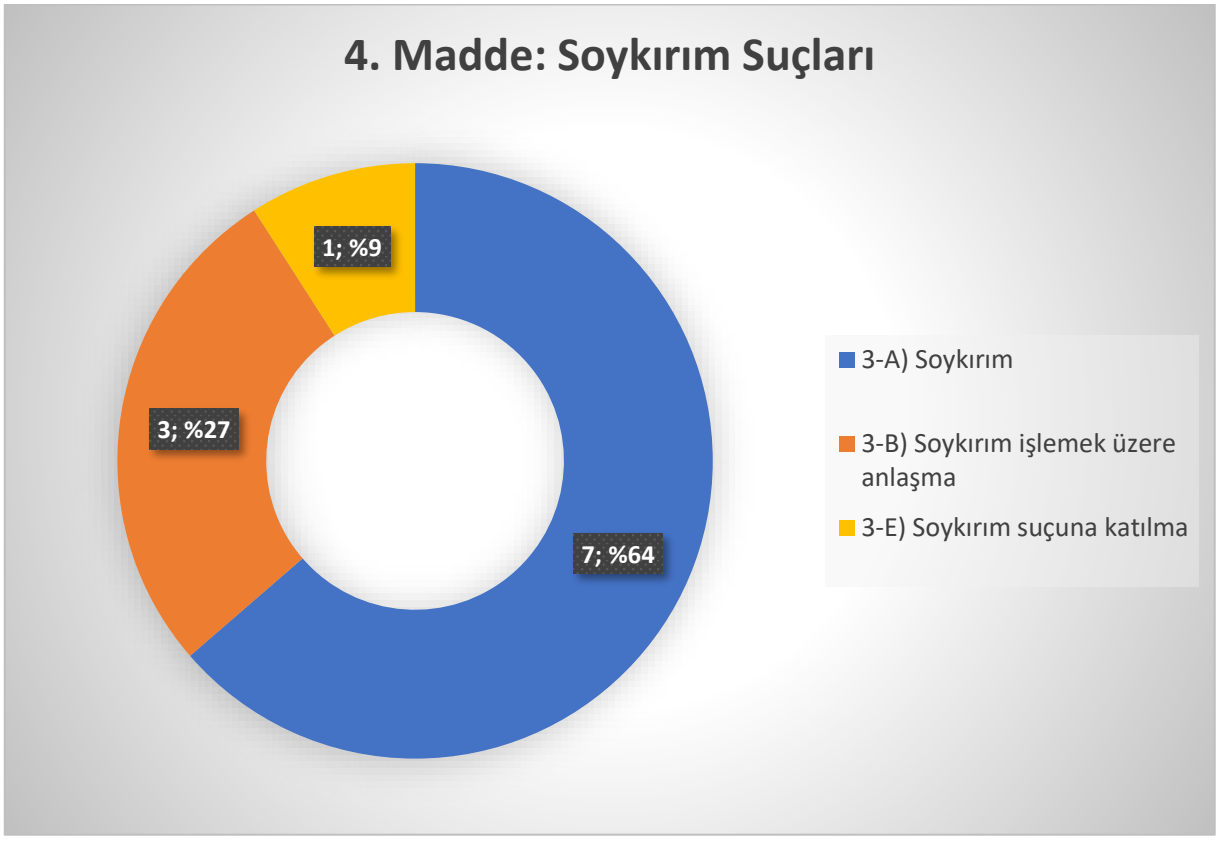

Grafik-9'da görüldüğü üzere, EYUCM Statüsü'nün tanıdığı yargı yetkisi uyarınca, "Soykırım Suçu" çerçevesinde görülen sekiz davada verilen hükümlerin ağırlığını %64 ile soykırım eyleminin icra edilmesi, %27 ile soykırım işlemek üzere anlaşılması ve %9 ile soykırım suçuna iştirak edilmesi oluşturmaktadır. Dağılımda yer verildiği ve yukarıda bahsedildiği üzere, soykırım hususu Srebrenitsa'da yaşanan olaylar ile sınırlı tutulduğu için 103 davalının sadece 11'inin soykırım suçu çerçevesinde hüküm giydiği belirtilmelidir. Soykırım suçu kapsamındaki dağılımda dikkat çeken husus, Srebrenitsa özelinde örgütlü bir soykırım tespit edilememiş olmasıdır. EYUCM'un üst düzey yetkilileri yargılamış olması ve yukarıda yer verilen dağılımda sadece yargılanmış olan kişilerin suç unsuru dağılımlarına yer verilmiş olması gerçeği göz önünde bulundurulmakla birlikte, Srebrenitsa ve çevresinde yapılmakta olan kazı ve kimlik tespiti çalışmalarında, farklı bölgelerde yer alan toplu mezarlarda, vücut bütünlüğü bozulmuş cesetlerin tespit ediliyor olması "soykırım suçuna katılma" ve "soykırım işlemek üzere anlaşma" hususlarında daha fazla emareyi ortaya koyar niteliktedir.

Grafik 10- EYUCM Statüsü 5. Madde Kapsamında İnsanlığa Karşı Suçlar Çerçevesinde Yapılan Yargılamalar

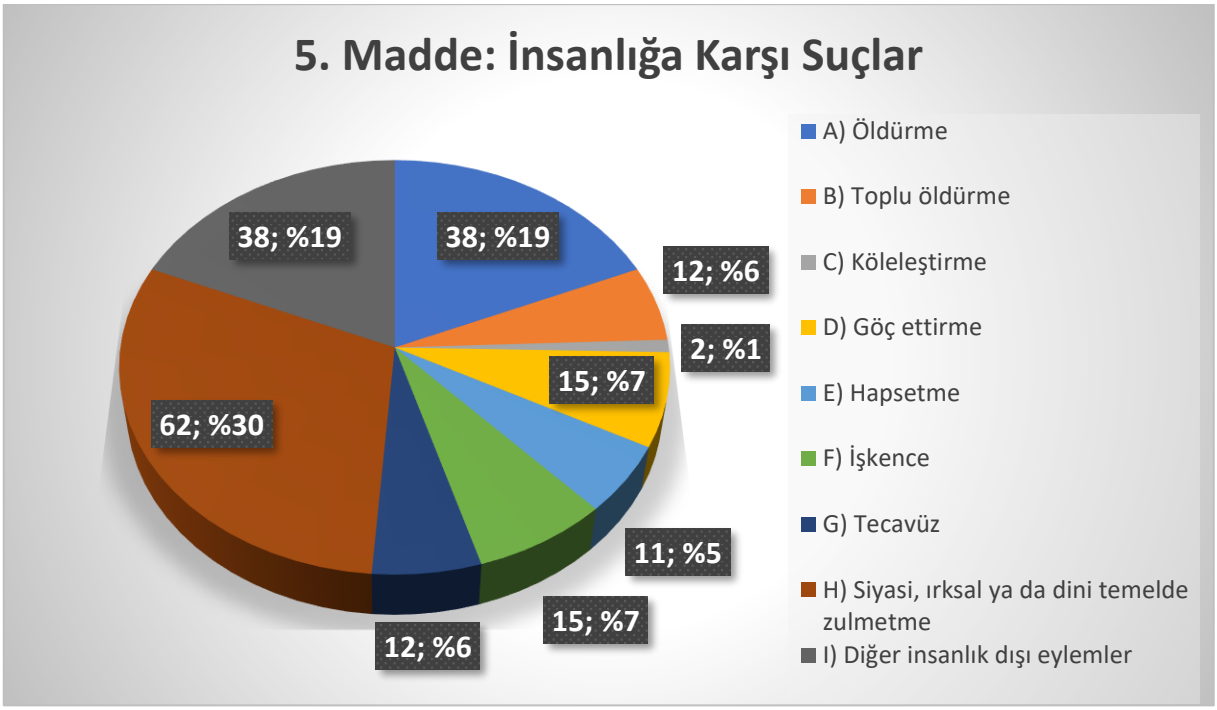

Grafik-10'da görüldüğü üzere, EYUCM Statüsü'nün verdiği yargı yetkisi uyarınca, "İnsanlığa Karşı Suçlar" çerçevesinde verilen kararların ağırlığını; %30 ile siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, %19 ile öldürme ve diğer insanlık dışı eylemler, %7 ile göç ettirme ve işkence, %6 ile toplu öldürme ve tecavüz, %5 ile hapsetme ve son olarak %1 ile köleleştirme suçları oluşturmaktadır. Yukarıdaki dağılımda ön plana çıkan hususlardan ilki, 1992-1995 yılları arasında Bosna Hersek, Sırbistan ve Hırvatistan'da cereyan eden olaylarda siyasi, ırksal veya dini temelde zulmetmenin ön plana çıkmış olmasıdır. Dağılım neticesinde ön plana çıkan ikinci husus, 1992-1995 yılları arasında resmî belgelerde 20.000-50.000 arasında kadının tecavüze maruz kaldığı bilgisi yer alırken, EYUCM tarafından yapılan yargılamalar neticesinde, sadece 12 kişinin tecavüz suçundan hüküm giymiş olmasıdır. Yukarıdaki dağılımın ifade ettiği bir diğer husus, EYUCM tarafından yapılan yargılamalar neticesinde, sadece 15 kişinin işkence suçundan hüküm giymiş olmasıdır. Ortaya çıkan tablo, mahkemenin toplumsal uzlaşıya katkısında önemli boyutta sınırlılıklar olduğunu ortaya koymaktadır. EYUCM'un birincil kaynaklarında yer verilen ifadelerle sınırlı bütçe, imkân veya zaman aralığı gibi gerekçelerin, toplum düzeyinde ortaya çıkan somut mağduriyetlerin yüzeysel olarak tespit etmesini haklı çıkarmayacağının altı çizilmelidir. Nitekim bu durum EYUCM'un toplumsal uzlaşı hususundaki yüzeyselliğini de ortaya koyar niteliktedir.

Grafik 11- EYUCM Statüsü 2. Madde Kapsamında 1949 Tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlalleri Çerçevesinde Yapılan Yargılamalar

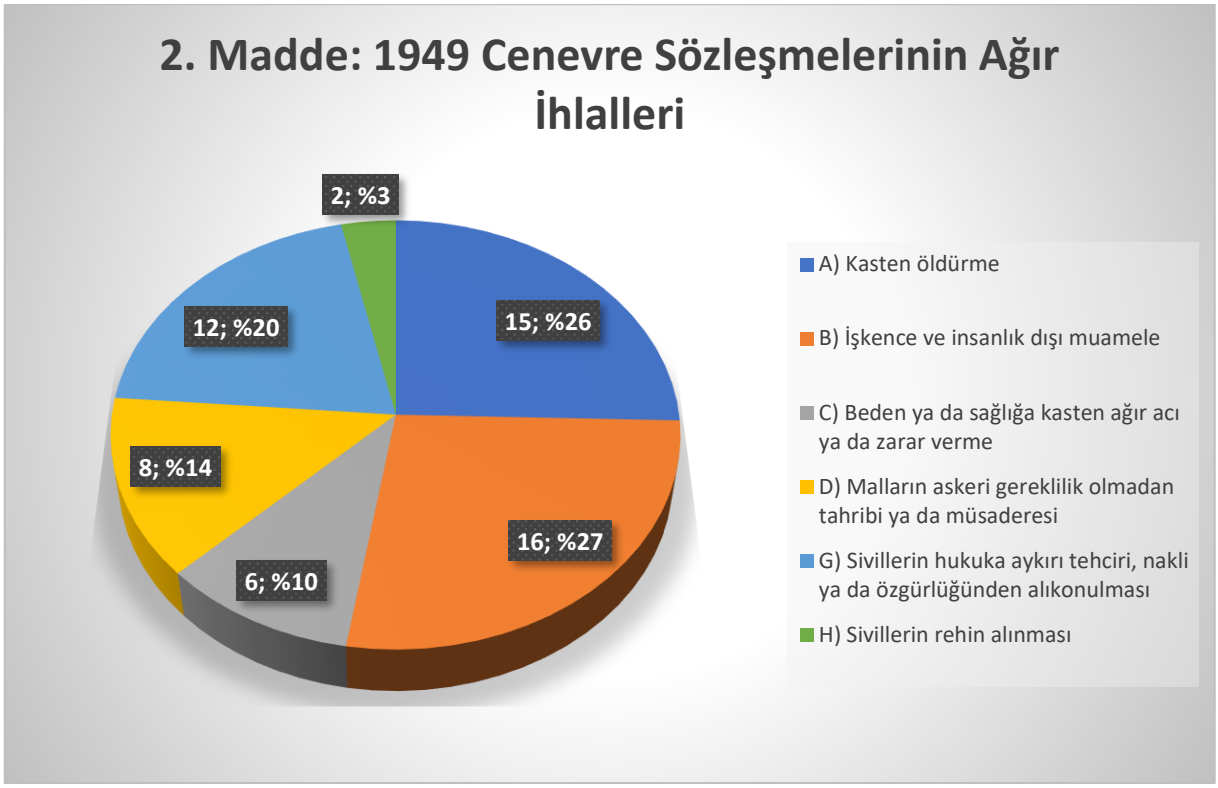

Grafik-11'de görüldüğü üzere, EYUCM Statüsü'nün verdiği yargı yetkisi uyarınca, "1949 Tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlalleri" çerçevesinde verilen kararların ağırlığını; %27 ile işkence ve insanlık dışı muamele, %26 ile kasten öldürme, %20 ile sivillerin hukuka aykırı tehciri, nakli ya da özgürlüğünden alıkonulması, %14 ile malların askeri gereklilik olmadan tahribi ya da müsaderesi ve son olarak %10 ile beden ya da sağlığa kasten ağır acı ya da zarar verme suçları oluşturmaktadır. Grafikte ortaya çıkan hususlardan ilki, 1992-1995 yılları arasında cereyan eden olayların neticesinde, resmî belgelerde iki milyon kişinin yerinden edildiği gerçeği göz önünde bulundurularak, malların askeri gereklilik olmadan tahribi ve sivillerin hukuka aykırı tehciri, nakli veya özgürlüğünden alıkonulması suçunu işlediği gerekçesiyle toplamda 20 kişinin hüküm giymiş olmasıdır. Geçmişte yaşananların Boşnaklar, Sırplar ve Hırvatlar tarafından kabul edilmesinin toplumsal uzlaşıya katkısı açısından öneminin vurgulandığı EYUCM belgelerinde bahse konu suçlar kapsamında 20 kişinin hüküm giymiş olduğuna rastlanmaması tesadüf değildir. EYUCM tarafından, geçmişte yaşananlara dair tespit edilen failler ve suç unsurları miktar olarak sınırlı kaldığı için, EYUCM'un toplumsal uzlaşı yaklaşımı ve katkısı eleştiriye açık olacaktır. Toplumun çatışma sonrasında ortaya çıkan ihtiyaçları ile doğrudan bağlantılı olan bahse konu iki suç unsuru, mağdurların eski

hale iade ve tazminat hususunda karşılaştıkları zorlukların büyüklüğünü ve ciddiyetini ortaya koymaktadır.

Grafik 12- EYUCM Statüsü 3. Madde Kapsamında Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali Çerçevesinde Yapılan Yargılamalar

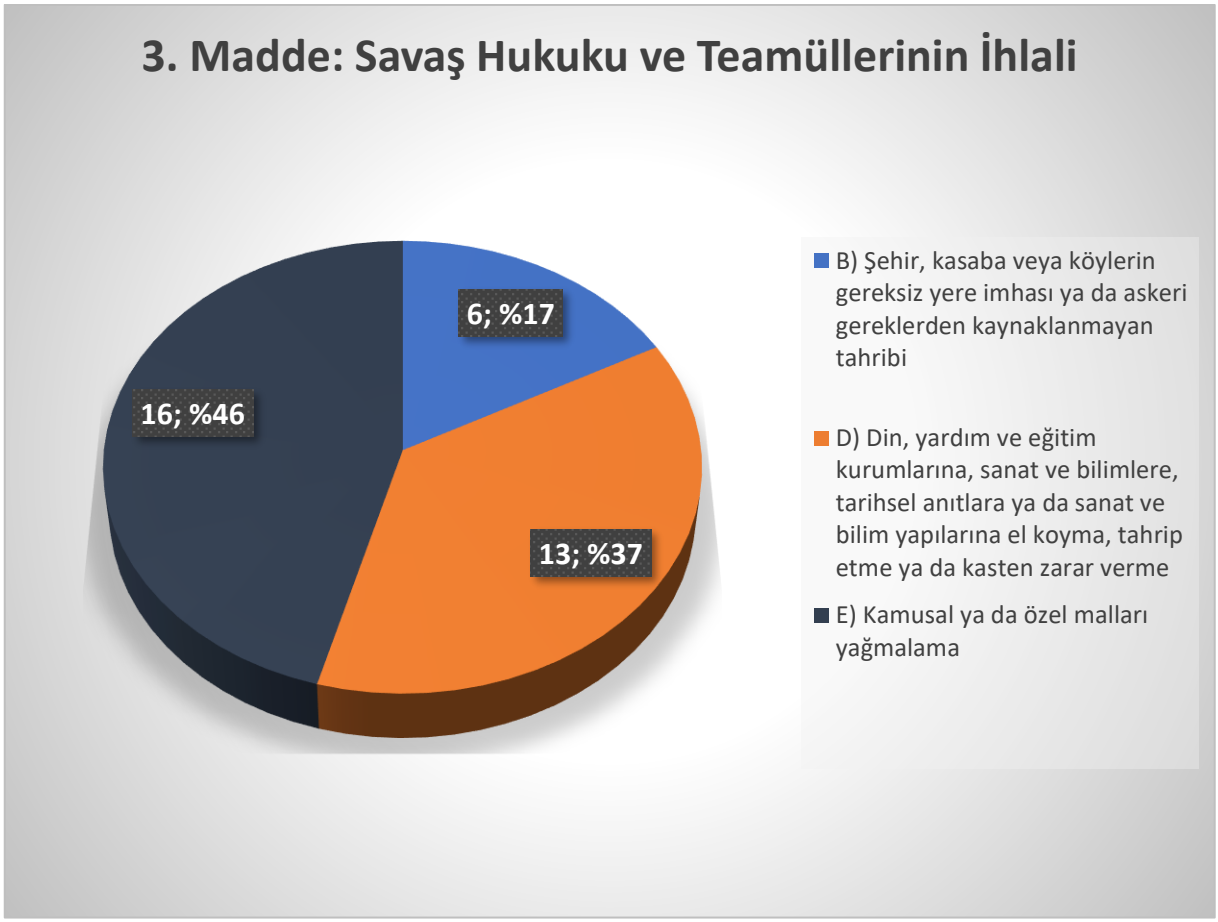

Grafik-12'de görüldüğü üzere, EYUCM Statüsü'nün verdiği yargı yetkisi uyarınca, "Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali" çerçevesinde verilen kararların ağırlığını; %46 ile kamusal ya da özel malları yağmalama, %37 ile din, yardım ve eğitim kurumlarına, sanat ve bilimlere, tarihsel anıtlara ya da sanat ve bilim yapılarına el koyma, tahrip etme ya da kasten zarar verme ve son olarak %17 ile şehir, kasaba veya köylerin gereksiz yere imhası ya da askeri gereklerden kaynaklanmayan tahribi suçları oluşturmaktadır. Yukarıdaki dağılım; etnik, dini ve siyasi saiklerle sadece bireylerin değil, tarihsel bağlılıkları oluşturan eser ve diğer unsurların doğrudan hedef olduğunu ortaya koymaktadır. Değer merkezli yaklaşım çerçevesinde, dinin, aklın ve mülkün korunması hususları ile doğrudan bağlantılı olan din, yardım ve eğitim kurumlarına, sanata ve bilimsel eserlere, yapılara, anıtlara el konulması veya zarar verilmesi kapsamında işlenen suçların tespiti önem arz etmektedir. Bahse konu suç unsuru çerçevesinde işlenen suçlar, geçmişi, bugünü ve geleceği yok etme hedefini taşıdığı için, faillerin tespiti, ortaya çıkan

zararların karşılanması ve eski hale getirilmesi toplumsal uzlaşı açısından yüksek önem taşımaktadır.

Grafik 13- EYUCM Statüsü 3. Madde Kapsamında Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali (diğer suçlar) Çerçevesinde Yapılan Yargılamalar

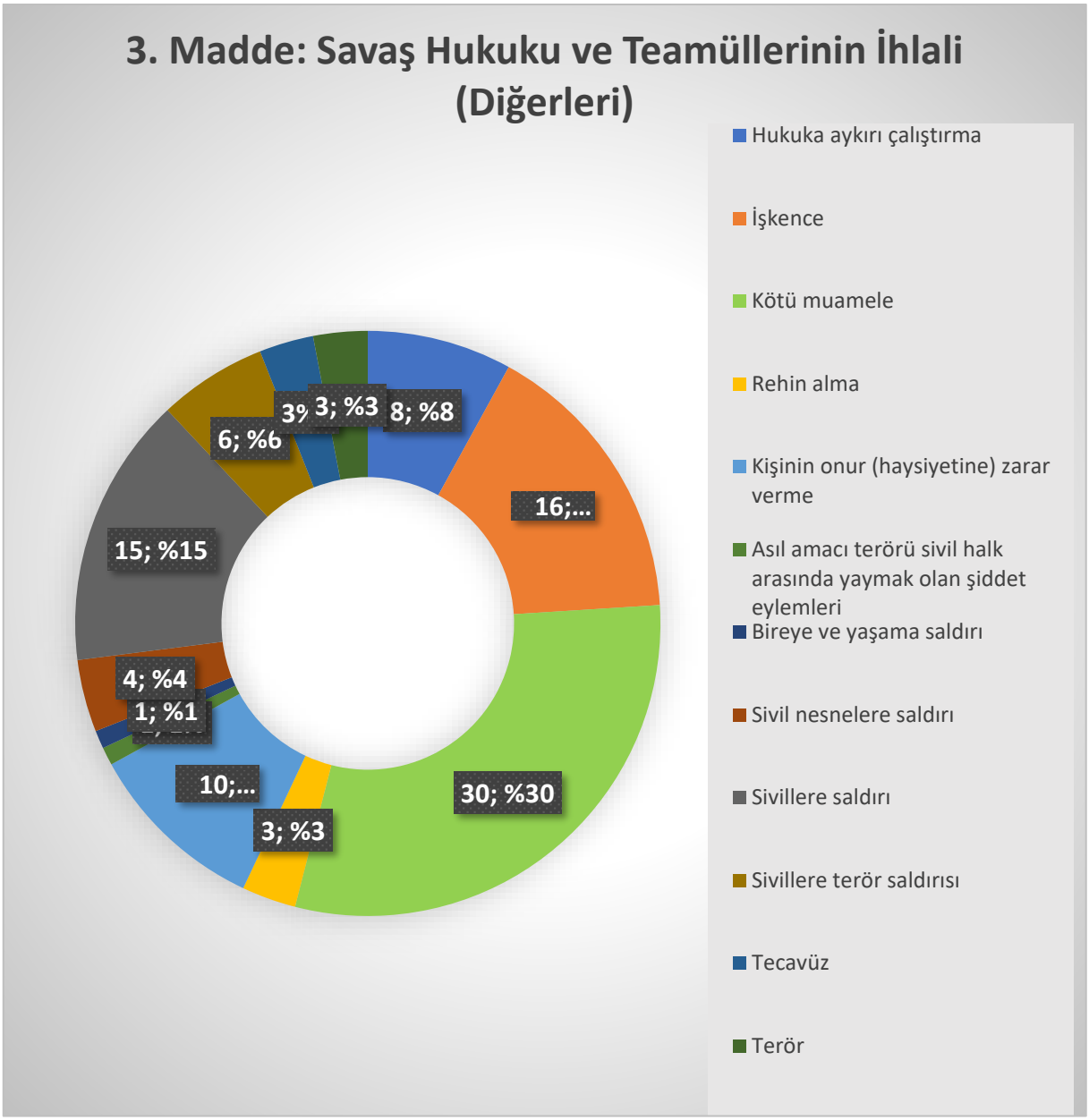

Grafik-13'te görüldüğü üzere, EYUCM Statüsü'nün verdiği yargı yetkisi uyarınca, "Savaş Hukuku ve Geleneklerinin İhlali" çerçevesinde diğer suçlara dair verilen hükümler sırasıyla; %30 ile kötü muamele, %16 ile işkence, %15 ile sivillere saldırı, %10 ile kişinin onuruna zarar verme, %8 ile hukuka aykırı çalıştırma, %6 ile sivillere terör saldırı, %4 ile sivil nesnelere saldırı[111], %3 ile rehin alma, tecavüz ve terör ve son olarak

[111] Cenevre Sözleşmeleri 1 No'lu Ek Protokol'ün 52. maddesinde sivil nesnelerin korunması hususuna yer verilmiştir. Sivil nesneler, 52. maddenin 1. bendinde 'askeri hedef olmayan tüm nesneler' (*Civilian objects*

%1 ile asıl amacı terörü sivil halk arasında yaymak olan şiddet eylemleri ve bireye ve yaşama saldırı suçları oluşturmaktadır. İnsanlığa karşı suçlar başlığı altında yer verilen tecavüz suçu kapsamında olduğu gibi, savaş hukuku ve geleneklerinin ihlali çerçevesinde de sayı olarak sınırlı ölçüde tespit yapıldığı vurgulanmalıdır. Bununla birlikte, gündelik hayatı ve bireyleri doğrudan etkileyen nitelikte oldukları için kişinin onuruna zarar verilmesi, rehin alma, sivil nesnelere saldırılması gibi suç unsurlarının ve faillerinin tespit edilmesi toplumsal uzlaşının mümkün olması ve çatışma sonrasında mağdurların ihtiyaçlarının karşılanması adına önem arz etmektedir.

7.10. Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesinde Görülen Davalar

RUCM bünyesinde 93 dava görülmüştür. Bahse konu 93 dava incelenirken internet sitesinde yer alan mahkeme kayıtları, yargı kararları ve hakkında iddianame hazırlanan sınırlı sayıda sanık için oluşturulan bilgi formlarından faydalanılmıştır. Bazı davalar, itiraz yolu ile temyize gitmiş, bazı davalar ulusal mahkemelere, bazıları ise RUCM'un görev süresi sona erdiği için Uluslararası Ceza Mahkemeleri Mekanizması'na sevk edilmiştir. Aşağıda yer alan tabloda temyiz sonucuna göre hakkında tahliye kararı verilen kişilere dair "tahliye durumu" sütununda yer verilmiştir. Ne var ki, tezin amacı RUCM tarafından verilen yargı kararlarını tespit etmek suretiyle, toplumsal uzlaşıya katkısını ortaya çıkarmak olduğundan, görülen davalar ile ilgili verilen hükümler, RUCM tarafından verilen ilk yargı kararları ile sınırlı tutulmuş, temyiz kararlarına ya da ulusal yargı mercilerinde görülen davaların neticelerine "suçun kapsamı" sütununda yer verilmemiştir. RUCM'un resmi internet sitesinin hali hazırda kullanımda olmadığı, bunun yerine Uluslararası Ceza Mahkemeleri Mekanizması'nın internet sitesinde RUCM bünyesinde görülen davalara ilişkin bazı verilerin sınırlı ve düzensiz bir şekilde yer aldığını ifade etmek gerekir. Bu sebeple, RUCM tarafından görülen davalara ilişkin sonuçların tespiti için mahkeme karar dosyaları EYUCM'a kıyasla daha detaylı olarak araştırılması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Aşağıda, RUCM bünyesinde görülen davalara ve hükümlere ilişkin hazırlanan tablo yer almaktadır.

---

are all objects which are not military objectives) şeklinde tanımlanmaktadır. Detaylar için bkz. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), para:52-1. s.266. https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.34_AP-I-EN.pdf (Erişim Tarihi 07.06.2023)

Tablo 22- RUCM Bünyesinde Görülmüş Olan Davalar

Sıra	Dava Tarihi	Dava ve Hükümlü Bilgisi	Hüküm	Tahliye Durumu	Suçun Kapsamı
1	27 Ocak 2000	Alfred Musema (Alfred Musema, 2001)	**Alfred Musema;** Kibuye eyaletinde bulunan ve devlet tarafından işletilen Gisovu Çay Fabrikası eski müdür olarak işlediği suçlar sebebiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **G)** Tecavüz.
2	25 Haziran 2012	Aloys Ndimbati (Aloys Ndimbati, 2012)	**Aloys Ndimbati;** Kibuye Eyaleti Gisovu ilçesi eski Belediye Başkanı olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	Firari.	25 Haziran 2012 tarihinde Aloys Ndimbati hakkındaki davanın Ruanda Cumhuriyeti makamlarına havale edilmesine karar verilmiştir.
3	13 Aralık 2005	Aloys Simba (Aloys Simba, 2005)	**Aloys Simba;** Ruanda Silahlı Kuvvetleri Yarbayı ve Gikongoro eyaleti Ulusal Cumhuriyet Demokrasi Hareketi Başkanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **25 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	29 Ocak 2019 tarihinde erken tahliye edilmesine karar verilmiştir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** B) Toplu öldürme.
4	20 Eylül 2006	André Rwamakuba (André Rwamakuba, 2006)	**André Rwamakuba;** Ruanda eksi Eğitim Bakanı olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	20 Eylül 2006 tarihinde André Rwamakuba hakkında Mahkeme tanıkların söz konusu suçlara dair güvenilir ve olaylarla ilgili yeterince tutarlı olmadıkları gerekçeleriyle suçsuz bulunmuştur.	
5	13 Aralık 2006	Athanase Seromba (Athanase Seromba, 2006)	**Athanase Seromba;** Kibuye şehrinde yer alan Nyange bölgesinden sorumlu eski rahip olarak **15 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** B) Toplu öldürme.
6	1 Ağustos 2012	Augustin Bizimana (Augustin Bizimana, 2012)	**Augustin Bizimana**; 1994 yılındaki Ruanda Geçici Hükûmetinde Savunma Bakanı olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	5 Ağustos 2000 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	4 Kasım 2020 tarihinde dava dosyası UCMRM tarafından sonlandırılmıştır.
7	17 Mayıs 2011	Ndindilyimana et al. (Ndindilyimana et al., 2011)	**Augustin Bizimungu;** Ruanda Silahlı Kuvvetleri eski Genelkurmay Başkanı olarak işlediği suçlar sebebiyle **30 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **A) Öldürme,** B) Toplu öldürme, G) Tecavüz, **4. Madde**

					1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri A) Öldürme, E) Tecavüz.
8			**Augustin Ndindiliyimana;** Ulusal Jandarma Eski Genelkurmay Başkanı olarak işlediği suçlar sebebiyle **11 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	11 Şubat 2014 tarihinde suçsuz bulunarak hakkında tahliye kararı verilmiştir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** A) Öldürme, B) Toplu öldürme, **4. Madde 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri** **A)** Öldürme.
9			**François-Xavier Nzuwonemeye;** Ruanda Ordusu Keşif Taburu eski Komutanı olarak işlediği suçlar sebebiyle **20 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	11 Şubat 2014 tarihinde suçsuz bulunarak tahliye edilmiştir.	**3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** A) Öldürme, **4. Madde 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri** **A)** Öldürme.
10			**Innocent Sagahutu;** Ruanda Ordusu Keşif Taburu eski ikinci Komutanı olarak işlediği suçlar sebebiyle **20 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	9 Mayıs 2014 tarihinde tahliye edilmiştir.	**3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** A) Öldürme, **4. Madde 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri** **A)** Öldürme.
11	20 Aralık 2012	Augustin Ngirabatware (Augustin Ngirabatware, 2012)	**Augustin Ngirabatware;** Geçici Hükûmette eski Planlama Bakanı olarak işlediği suçlar sebebiyle **35 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** G) Tecavüz.
12	18 Aralık 2008	Bagosora et al. (Bagosora et al., 2008)	**Théoneste Bagosora;** Ruanda Savunma Bakanlığı eski Kabine Başkanı ve Albay olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu cezasına çarptırılmıştır.**	25 Eylül 2021 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **A)** Öldürme, **B)** Toplu öldürme, **G)** Tecavüz, **H)** Zulmetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **4. Madde 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri**

					A) Kişinin yaşamına karşı şiddet, **E)** Kişinin onuruna (haysiyetine) zarar verme.
13			**Gratien Kabiligi**; Ruanda Ordusu Genelkurmay Harekât Bürosu eski Başkanı olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	Suçsuz bulunarak 18 Aralık 2008 tarihinde tahliye edilmiştir.	
14			**Anatole Nsengiyumva Gisenyi;** Operasyon Bölgesi eski komutanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu cezasına çarptırılmıştır.**	14 Aralık 2011 tarihinde tahliye edilmiştir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **A)** Öldürme, **B)** Toplu öldürme, **H)** Zulmetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **4. Madde** **1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri** **A)** Kişinin yaşamına karşı şiddet.
15			**Aloys Ntabakuze**; seçkin Komando Taburu eski komutanı ve albay olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **A)** Öldürme, **B)** Toplu öldürme, **H)** Zulmetme, **I)** İnsanlık dışı eylemler, **4. Madde** **1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri** A) Kişinin yaşamına karşı şiddet.
16	6 Haziran 2012	Bernard Munyagishari (Bernard Munyagishari, 2012)	**Bernard Munyagishari Gisenyi;** Eyaletindeki Interahamwe milislerinin eski Başkanı olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.		Munyagishari dava dosyası 6 Haziran 2012 tarihli karar ile yargılanmak üzere Ruanda ulusal mahkemesine sevk edilmiştir.
17	18 Mart 1999	Bernard Ntuyahaga (Bernard Ntuyahaga, 1999)	**Bernard Ntuyahaga;** Ruanda Silahlı Kuvvetlerinde eski bir Binbaşı olarak işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle hakkında soruşturma başlatılmıştır.		Ntuyahaga hakkındaki iddianame 18 Mart 1999 duruşmadan önce geri çekilmiştir.
18	30 Eylül 2011	(Bizimungu et al. (Government II), 2011)	**Jérôme Bicamumpaka**; eski Ruanda Dışişleri Bakanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle hakkında soruşturma başlatılmıştır.	30 Eylül 2011 tarihinde suçsuz bulunarak tahliye edilmiştir.	
19			**Casimir Bizimungu;** eski Ruanda Sağlık Bakanı olarak	30 Eylül 2011 tarihinde suçsuz	

			suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	bulunarak tahliye edilmiştir.	
20			**Justin Mugenzi;** eski Ruanda Sağlık Bakanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **30 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Temyiz Mahkemesi tarafından 4 Şubat 2013 tarihinde suçsuz bulunarak tahliye edilmiştir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma.
21			**Prosper Mugiraneza;** eski Ruanda Kamu Hizmeti Bakanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **30 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Temyiz Mahkemesi tarafından 4 Şubat 2013 tarihinde suçsuz bulunarak tahliye edilmiştir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-B)** Soykırım işlemek üzere anlaşma, **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma.
22	22 Haziran 2009	Callixte Kalimanzira (Callixte Kalimanzira, 2009)	**Callixte Kalimanzira;** Ruanda geçici hükûmetinde İçişleri Bakanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **30 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	1 Ekim 2015 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma.
23	31 Mayıs 2012	Callixte Nzabonimana (Callixte Nzabonimana, 2012)	**Callixte Nzabonimana**; eski Ruanda Gençlik ve Ortak Hareketler Bakanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3-B)** Soykırım işlemek üzere anlaşmak, **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma. **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme.
24	21 Mayıs 1999	Kayishema et al. (Kayishema et al., 1999)	**Clément Kayishema;** Kibuye eski valisi olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	29 Ekim 2016 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım.
25			**Obed Ruzindana;** iş adamıdır. işlediği suçlar gerekçesiyle **25 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	28 Şubat 2014 tarihinde tahliye edilmiştir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım.
26	3 Ağustos 2010	Dominique Ntawukulilyayo (Dominique Ntawukulilyayo, 2010)	**Dominique Ntawukulilyayo;** Gisahara'da Kaymakam Yardımcısı olarak işlediği suçlar gerekçesiyle **25 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım.
27	16 Mayıs 2003	Eliézer Niyitegeka (Eliézer Niyitegeka, 2003)	**Eliézer Niyitegeka;** İstihbarat Bakanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır**.	28 Mart 2018 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3-B)** Soykırım işlemek üzere anlaşmak, **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma. **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme. **I)** İnsanlık dışı eylemler.

28	15 Temmuz 2004	Emmanuel Ndindabahizi (Emmanuel Ndindabahizi, 2004)	**Emmanuel Ndindabahizi;** Ruanda geçici hükûmetinde eski Maliye Bakanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **A)** Öldürme.
29	27 Şubat 2009	Emmanuel Rukundo (Emmanuel Rukundo, 2009)	**Emmanuel Rukundo;** Ruanda Ordusu için atanmış bir rahip ve askeri papaz olarak işlediği suçlar gerekçesiyle **25 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır**.	15 Kasım 2016 tarihinde tahliye edilmiştir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **A)** Öldürme, **B)** Toplu öldürme.
30	25 Şubat 2010	Ephrem Setako (Ephrem Setako, 2010)	**Ephrem Setako;** Savunma Bakanlığında Hukuk İşleri Bölümünün eski Başkanı olarak olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **25 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	6 Kasım 2016 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **4. Madde 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri** **A)** Kişinin yaşam, sağlık, akıl ve vücuduna şiddet.
31	13 Nisan 2011	Félicien Kabuga (Félicien Kabuga, 2011)	**Félicien Kabuga;** Ruanda Savunma Fonu eski Başkanı ve 8 Temmuz 1993-31 Temmuz 1994 yılları arasında yayın yapan Radio-Télévision Libre des Mille Collines Başkanı olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	16 Mayıs 2020 tarihinde tutuklanmıştır.	Félicien Kabuga hakkındaki dava süreci UCMRM'de görülmeye devam etmektedir.
32	7 Aralık 2007	François Karera (François Karera, 2007)	**François Karera;** Kigali-Rural eski Valisi ve Nyarugenge eski Belediye Başkanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	9 Mayıs 2022 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **A)** Öldürme.
33	10 Haziran 2001	Fulgence Kayishema (Fulgence Kayishema, 2001)	**Fulgence Kayishema;** Kibuye Eyaletinde Kivumu Bölgesi eski Adli Polist Müfettişi olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	Firari durumdayken, 25 Mayıs 2023 tarihinde Güney Afrika Cape Town'da tutuklanmıştır.	22 Şubat 2012 tarihinde Fulgence Kayishema'nın dava dosyası Ruanda Ulusal Mahkemelerine sevk edilmiştir.
34	4 Aralık 2007	GAA ("GAA", 2007)	Savcı - Jean de Dieu Kamuhanda davasında iddia makamı tanığı olan **"GAA"** mahlaslı sanık işlediği suçlar sebebiyle **9 ay hapis cezasına çarptırılmıştır.**	29 Nisan 2008 tarihinde tahliye edilmiştir.	-Yalancı şahitlik, Mahkemeye saygısızlık etmek.
35	17 Haziran 2004	Sylvestre Gacumbitsi (Sylvestre Gacumbitsi, 2004)	**Sylvestre Gacumbitsi;** Rusumo Bölgesi eski Belediye Başkanı olarak işlediği ve sorumluluğu altında işlenen suçlar sebebiyle **30 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **G)** Tecavüz.
36	1 Kasım 2010	Gaspard Kanyarukiga	**Gaspard Kanyarukiga;** Kibuye Eyaleti Nyange Bölgesinde iş adamı ve eczane	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım,

		(Gaspard Kanyarukiga, 2010)	sahibi olarak işlediği suçlar sebebiyle **30 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**		**3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme.
37	1 Haziran 2000	Georges Ruggiu (Georges Ruggiu, 2000)	**Georges Ruggiu;** Ruanda'da 1994 yılında gazeteci olarak işlediği suçlar sebebiyle **12 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	21 Nisan 2009 tarihinde tahliye edilmiştir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma, **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **H)** Zulmetme.
38	6 Aralık 1999	Georges Anderson Rutaganda (Georges Anderson Rutaganda, 1999)	**Georges Anderson Rutaganda;** Ruanda'daki *Interahamwe* Milislerinin eski ikinci Başkan Yardımcısı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	11 Ekim 2010 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **A)** Öldürme.
39	30 Aralık 2011	Grégoire Ndahimana (Grégoire Ndahimana, 2011)	**Grégoire Ndahimana;** Kibuye eyaleti Kivumu Bölgesi eski Belediye Başkanı olarak işlediği suçlar sebebiyle **15 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3-B)** Soykırım işlemek üzere anlaşma, **3-E)** Soykırım suçuna katılma, **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme.
40	17 Kasım 2009	Hormisdas Nsengimana (Hormisdas Nsengimana, 2009)	**Hormisdas Nsengimana;** Butare Eyaleti Nyanza Bölgesinde bir ortaokulun rahibi ve müdürü olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	17 Kasım 2009 tarihinde suçsuz bulunarak tahliye edilmesine karar verilmiştir.	
41	7 Haziran 2001	Ignace Bagilishema (Ignace Bagilishema, 2001)	**Ignace Bagilishema Mabanza;** Bölgesi eski Belediye Başkanı olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	7 Haziran 2001 tarihinde suçsuz bulunarak tahliye edilmesine karar verilmiştir.	
42	6 Aralık 2010	Ildephonse Hategekimana (Ildephonse Hategekimana, 2010)	**Ildephonse Hategekimana;** Ruanda Silahlı Kuvvetlerinde Teğmen ve Ngoma askeri kampının eski Komutanı olarak işlediği ve işlenen suçlar sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **A)** Öldürme, **G)** *Tecavüz.*
43	19 Haziran 2012	Ildephonse Nizeyimana (Ildephonse Nizeyimana, 2012)	**Ildephonse Nizeyimana;** Butare Askeri Akademisinde eski bir Kaptan olarak işlediği ve işlenen suçlar sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **A)** Öldürme, **4. Madde** **1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri** A) Öldürme.

44	31 Mart 2011	Jean-Baptiste Gatete (Jean Baptiste Gatete, 2011)	**Jean-Baptiste Gatete;** Byumba Eyaleti Murambi Bölgesi eski Belediye Başkanı ve Ruanda Kadın ve Aile İşleri Bakanlığı Yöneticisi olarak işlediği ve işlenen suçlar sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme.
45	22 Ocak 2004	Jean de Dieu Kamuhanda (Jean de Dieu Kamuhanda, 2004)	**Jean de Dieu Kamuhanda;** Ruanda Yüksek Öğretim ve Bilimsel Araştırma eski Bakanı olarak işlediği ve işlenen suçlar sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme.
46	4 Eylül 1998	Jean Kambanda (Jean Kambanda, 1998)	**Jean Kambanda;** Ruanda Cumhuriyeti Geçici Hükûmeti eski Başbakanı olarak işlediği ve işlenen suçlar sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3-B)** Soykırım işlemek üzere anlaşma, **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma, **3-E)** Soykırım suçuna katılma, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **A)** Öldürme.
47	11 Eylül 2006	Jean Mpambara (Jean Mpambara, 2006)	**Jean Mpambara**; Rukara bölgesi eski Belediye Başkanı olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	11 Eylül 2006 tarihinde suçsuz bulunarak tahliye edilmesine karar verilmiştir.	
48	2 Eylül 1998	Jean Paul Akayesu[112] (Jean Paul Akayesu, 1998)	**Jean Paul Akayesu;** Taba Bölgesi eski Belediye Başkanı olarak işlediği ve işlenen suçlar sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **A)** Öldürme, **F)** İşkence, **G)** Tecavüz, **I)** İnsanlık dışı eylemler.
49	28 Haziran 2011	Jean Uwinkindi (Jean Uwinkindi, 2011)	**Jean Uwinkindi;** Kigali-Rural eyaletinde Kayenzi Protestan Kilisesi eski papazı olarak işlediği suçlar için hakkında soruşturma başlatılmıştır.		28 Haziran 2011 tarihli karar ile Jean Uwinkindi Davası Ruanda ulusal mahkemelerine sevk edilmiştir.
50	23 Şubat 2007	Joseph Nzabirinda (Joseph Nzabirinda, 2007)	**Joseph Nzabirinda;** Butare eyaletinde yer alan Ngoma Kent Birliği Gençlik ve Spor eski idarecisi ve Sosyal Demokrat Parti'nin kurucu üyesi olarak işlediği suçlar	19 Aralık 2008 tarihinde tahliye edilmiştir.	**3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **A)** Öldürme.

[112] Akayesu Davası, RUCM kapsamında ilk kez bir birey (Akayesu) soykırım suçundan suçlu bulunmuş ve tecavüz eylemi ilk kez soykırımın bir parçası olarak kabul edilmiştir. Detaylar için bkz. https://ucr.irmct.org/scasedocs/case/ICTR-96-04#trialJudgement (Erişim Tarihi 11.12.2022)

			sebebiyle **7 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**		
51	12 Haziran 2006	Joseph Serugendo (Joseph Serugendo, 2006)	**Joseph Serugendo;** Radyo Ruanda'nın eski Teknik Şefi ve 8 Temmuz 1993-31 Temmuz 1994 yılları arasında yayın yapan Radio-Télévision Libre des Mille Collines'in Yönetim Kurulu Üyesi olarak işlediği suçlar **sebebiyle 6 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	22 Ağustos 2006 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma, **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **H)** Zulmetme.
52	1 Aralık 2003	Juvenal Kajelijeli (Juvenal Kajelijeli, 2003)	**Juvenal Kajelijel;** Mukingo Bölgesi eski Belediye Başkanı olarak işlediği ve işlenen suçlar sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma, **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme.
53	16 Kasım 2007	Juvenal Rugambarara (Juvenal Rugambarara, 2007)	**Juvenal Rugambarara;** Bicumbi Bölgesi eski Belediye Başkanı olarak sorumluluğunda işlenen suçlar sebebiyle **11 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Cezasının 4'te 3'ünü tamamladıktan sonra, 8 Şubat 2012 tarihinde hakkında erken tahliye kararı verilmiştir.	**3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme.
54	17 Aralık 2005	Juvenal Uwilingiyimana (Juvenal Uwilingiyimana, 2005)	**Juvenal Uwilingiyimana;** eski Turizm Müdürü olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	17 Aralık 2005 tarihinde Mahkeme öncesi hayatını kaybetmiştir.	
55	2 Şubat 2012	Karemera et al. (Karemera et al., 2012)	**Édouard Karemera;** MRND siyasi partisinin Birinci Başkan Yardımcısı ve Ruanda geçici hükûmeti İçişleri Bakanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	31 Ağustos 2020 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3-B)** Soykırım işlemek üzere anlaşma, **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma, **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **G)** Tecavüz, **4. Madde** **1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri** **A)** Kişinin sağlık ve yaşamına karşı şiddet.
56			**Matthieu Ngirumpatse;** MRND siyasi partisi Başkanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3-B)** Soykırım işlemek üzere anlaşma, **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma, **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **G)** Tecavüz, **4. Madde** **1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak**

					3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri **A)** Kişinin sağlık ve yaşamına karşı şiddet.
57			**Joseph Nzirorera;** MRND Ulusal Sekreteri olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	1 Temmuz 2010 tarihinde Mahkeme öncesi hayatını kaybetmiştir.	
58	8 Mayıs 2012	Ladislas Ntaganzwa (Ladislas Ntaganzwa, 2012)	**Ladislas Ntaganzwa;** Butare Eyaleti Nyakizu Kasabası eski Belediye Başkanı olarak işlediği suçlar için hakkında soruşturma başlatılmıştır.		8 Mayıs 2012 tarihli karar ile Ladislas Ntaganzwa Davası Ruanda ulusal mahkemelerine sevk edilmiştir.
59	20 Kasım 2007	Laurent Bucyibaruta (Laurent Bucyibaruta, 2007)	**Laurent Bucyibaruta;** Gikongoro eyaletinin eski Valisi olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.		Savcılığın talebi üzerine, 20 Kasım 2007 tarihli karar ile Laurent Bucyibaruta Davası Fransa ulusal mahkemelerine sevk edilmiştir.
60	15 May 2003	Laurent Semanza (Laurent Semanza, 2003)	**Laurent Semanza;** Bicumbi Kasabası eski Belediye Başkanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **25 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde Soykırım** **3-B)** Soykırım işlemek üzere anlaşma, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **G)** Tecavüz, **A)** Öldürme, **F)** İşkence, B) Toplu öldürme.
61	7 Temmuz 2009	Leonidas Nshogoza (Leonidas Nshogoza, 2009)	**Leonidas Nshogoza;** Jean de Dieu Kamuhanda davası esnasında eski Savunma Müfettişi olarak işlediği suçlar sebebiyle **10 ay hapis cezasına çarptırılmıştır.**	2 Temmuz 2009 tarihinde tahliye edilmiştir.	-Mahkemeye saygısızlık etmek.
62	14 Ağustos 2002	Leonidas Rusatira (Leonidas Rusatira, 2002)	**Leonidas Rusatira;** Ruanda Silahlı Kuvvetlerinde eski Albay ve Yüksek Askeri Okul eski Komutanı suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.		Soruşturma kapsamında yeni deliller ortaya çıktığı için 14 Ağustos 2002 tarihli karar ile Leonidas Rusatira hakkındaki iddianame geri çekilmiştir.
63	17 Kasım 2009	Michel Bagaragaza (Michel Bagaragaza, 2009)	**Michel Bagaragaza;** Ruanda çay işletmesi eski yöneticisi olarak işlediği suçlar sebebiyle **8 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Cezasının 4'te 3'ünü tamamladıktan sonra, 1 Aralık 2011 tarihinde erken tahliye edilmiştir.	**2. Madde Soykırım** **3-E)** Soykırım suçuna katılma.
64	28 Nisan 2005	Muhimana Mikaeli (Muhimana Mikaeli, 2005)	**Muhimana Mikaeli;** Kibuye Eyaletinde yer alan Gishyita Bölgesi İdarecisi olarak işlediği ve işlenmesinden sorumlu olduğu suçlar sebebiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **G)** Tecavüz, **A)** Öldürme.
65	3 Aralık 2003	Nahimana et al. (Media case) (Nahimana et al. (Media case), 2003)	**Jean Bosco Barayagwiza;** 8 Temmuz 1993-31 Temmuz 1994 yılları arasında yayın yapan Radio-Télévision Libre des Mille Collines'in kurucusu	25 Nisan 2010 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3-B)** Soykırım işlemek üzere anlaşma,

			olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**		**3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma, **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **H)** Zulmetme.
66			**Ferdinand Nahimana;** 8 Temmuz 1993-31 Temmuz 1994 yılları arasında yayın yapan Radio-Télévision Libre des Mille Collines'in kurucusu olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	22 Eylül 2016 tarihinde tahliye edilmiştir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3-B)** Soykırım işlemek üzere anlaşma, **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma, **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **H)** Zulmetme.
67			**Hassan Ngeze;** Ruanda gazetesi Kangura'nın eski editörü olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3-B)** Soykırım işlemek üzere anlaşma, **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma, **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **H)** Zulmetme.
68	25 Şubat 2004	Ntagerura et al. (Cyangugu) (Ntagerura et al. (Cyangugu), 2004)	**André Ntagerura;** Ruanda eski Ulaştırma ve Haberleşme Bakanı olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	25 Şubat 2004 tarihinde suçsuz bulunarak hakkında tahliye kararı verilmiştir.	
69			**Emmanuel Bagambiki;** Cyangugu eski Valisi olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	25 Şubat 2004 tarihinde suçsuz bulunarak hakkında tahliye kararı verilmiştir.	
70			**Samuel Imanishimwe;** Ruanda Silahlı Kuvvetlerinde eski Teğmen olarak suç işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **27 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	8 Ağustos 2009 tarihinde tahliye edilmiştir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **A)** Öldürme, **E)** Hapsetme, **F)** İşkence, **4. Madde** **1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri** **A)** Kişilerin yaşam, sağlık, akıl ve vücutlarına şiddet, özellikle bedensel cezalarla kötürüm bırakmak ya da işkence ile zalimce öldürme.

71	21 Şubat 2003	Ntakirutimana et al. (Ntakirutimana et al., 2003)	**Gérard Ntakirutimana;** Mugonero Adventist Hastanesi'nde çalışan doktor olarak işlediği suçlar sebebiyle **25 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	26 Mart 2014 tarihinde tahliye edilmiştir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **A)** Öldürme.
72			**Elizaphan Ntakirutimana;** Mugonero'daki Yedinci Gün Adventistleri kilisesinin papazı ve Gérard Ntakirutimana'nın babası olarak işlediği suçlar sebebiyle **10 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	6 Aralık 2006 tarihinde tahliye edilmiştir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım.
73	24 Haziran 2011	Nyiramasuhuko et al. (Butare) (Nyiramasuhuko et al. (Butare), 2011)	**Joseph Kanyabashi;** Butare'deki Ngoma Kasabasının eski Belediye Başkanı olarak işlediği ve işlenmesinde sorumluluğu olan suçlar için **35 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	14 Aralık 2015 tarihinde tahliye edilmiştir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **H)** Zulmetme, **4. Madde 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri** **A)** Yaşama karşı şiddet.
74			**Elie Ndayambaje;** Muganza eski Belediye Başkanı olarak işlediği ve işlenmesinde sorumluluğu olan suçlar için **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **H)** Zulmetme, **4. Madde 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri** **A)** Yaşama karşı şiddet.
75			**Sylvain Nsabimana;** Butare eski Valisi olarak işlenmesinden sorumlu olduğu suçlar için **25 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	14 Aralık 2015 tarihinde tahliye edilmiştir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **H)** Zulmetme, **4. Madde 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri** **A)** Yaşama karşı şiddet.
76			**Arsène Shalom Ntahobali;** eski bir öğrenci ve Pauline Nyiramasuhuko'nun oğlu olarak işlediği suçlar için **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme,

					G) Tecavüz, **H)** Zulmetme, **4. Madde** **1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri** **A)** Yaşama karşı şiddet, **E)** Kişinin onuruna (haysiyetine) zarar verme
77			**Alphonse Nteziryayo;** Ruanda Silahlı Kuvvetlerinde eski bir Yarbay ve eski Butare Valisi olarak işlediği ve işlenmesinden sorumlu olduğu suçlar için **30 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	9 Mart 2016 tarihinde tahliye edilmiştir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma.
78			**Pauline Nyiramasuhuko;** Ruanda eski Aile ve Kadın Kalkınma Bakanı olarak işlediği ve işlenmesinden sorumlu olduğu suçlar için **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır**.	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3-B)** Soykırım işlemek üzere anlaşma, **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme, **G)** Tecavüz, **H)** Zulmetme, **4. Madde** **1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri** **A)** Yaşama karşı şiddet, **E)** Kişinin onuruna (haysiyetine) zarar verme,
79	14 Aralık 1998	Omar Serushago (Omar Serushago, 1998)	**Omar Serushago;** Gisenyi Eyaletindeki Interahamwe milislerinin eski Başkanı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **15 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	13 Aralık 2012 tarihinde tahliye edilmiştir.	**2. Madde** **Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **A)** Öldürme, **B)** Toplu öldürme, **F)** İşkence.
80	13 Nisan 2006	Paul Bisengimana (Paul Bisengimana, 2006)	**Paul Bisengimana;** Gikoro Kasabasının eski Belediye Başkanı olarak işlediği ve sorumluluğunda işlenen suçlar için **15 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	11 Aralık 2012 tarihinde tahliye edilmiştir.	**3. Madde** **İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme.
81	28 Haziran 2012	Pheneas Munyarugarama (Pheneas Munyarugarama, 2012)	**Pheneas Munyarugarama;** Ruanda Silahlı Kuvvetlerinde bir Yarbay ve Kigali'deki Gako askeri kampında en yüksek rütbeli askeri subay olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	Firari.	***5 Ekim 2012 tarihinde*** Pheneas Munyarugarama'nın dava dosyası Ruanda ulusal mahkemelerine sevk edilmiştir.
82	1 Ağustos 2012	Protais Mpiranya (Protais Mpiranya, 2012)	**Protais Mpiranya;** Ruanda Ordusu Yüksek Komutanlığı bünyesinde bulunan Cumhurbaşkanlığı Muhafız Taburu eski Komutanı olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	Firari olarak 5 Ekim 2006 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	

				(Office of the Prosecutor, 2022)	
83	18 Aralık 2008	Protais Zigiranyirazo (Protais Zigiranyirazo, 2008)	**Protais Zigiranyirazo**; eski bir Parlamento Üyesi, Kibuye ve Ruhengeri Valisi olarak işlediği suçlar ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **20 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	16 Kasım 2009 tarihinde suçsuz bulunarak tahliye edilmiştir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme.
84	20 Haziran 2012	Charles Ryandikayo (Ryandikayo Charles, 2012)	**Charles Ryandikayo;** Kibuye Eyaletinde bir iş insanı olarak suç işlediği gerekçesiyle hakkında soruşturma başlatılmıştır.	Firari.	20 Haziran 2012 tarihinde Charles Ryandikayo'nun dava dosyası Ruanda ulusal mahkemelerine sevk edilmiştir.
85	20 Şubat 2003	Samuel Musabyimana (Samuel Musabyimana, 2003)	**Samuel Musabyimana;** Gitarama Eyaletinde yer alan Shyogwe Piskoposluğu'ndaki Anglikan Kilisesi'nin eski Piskoposu olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.	24 Ocak 2003 tarihinde Mahkeme öncesi hayatını kaybetmiştir.	
86	12 Kasım 2008	Simeon Nchamihigo (Simeon Nchamihigo, 2008)	**Simeon Nchamihigo; Cyangugu**; Asliye Mahkemesi eski savcı yardımcısı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **A)** Öldürme. **B)** Toplu öldürme, **I)** İnsanlık dışı eylemler.
87	2 Aralık 2008	Simon Bikindi (Simon Bikindi, 2008)	**Simon Bikindi;** Ruandalı şarkıcı ve besteci olarak işlediği suçlar sebebiyle **15 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	12 Haziran 2016 tarihinde tahliye edilmiştir.	**2. Madde Soykırım** **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma.
88	12 Eylül 2006	Tharcisse Muvunyi (Tharcisse Muvunyi, 2006)	**Tharcisse Muvunyi;** Ruanda Ordusunda eski bir Yarbay ve Astsubay Okulu Komutanı olarak işlediği ve sorumluluğunda işlenen suçlar sebebiyle **25 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Cezasının 4'te 3'ünü tamamladıktan sonra, 6 Mart 2012 tarihinde erken tahliye edilmiştir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3-C)** Soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **I)** İnsanlık dışı eylemler.
89	14 Temmuz 2009	Tharcisse Renzaho (Tharcisse Renzaho, 2009)	**Tharcisse Renzaho;** eski Kigali-Ville Valisi ve Ruanda Silahlı Kuvvetlerinde Albay olarak işlediği ve işlenmesinden sorumlu olduğu suçlar sebebiyle **ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.**	Mahkûmiyeti devam etmektedir.	**2. Madde Soykırım** **3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **A)** Öldürme, **G)** Tecavüz, **4. Madde 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri** **A)** Yaşama karşı şiddet, **E)** Tecavüz
90	14 Mart 2005	Vincent Rutaganira (Vincent Rutaganira, 2005)	**Vincent Rutaganira;** Kibuya eyaleti Mubuga Kasabası İdarecisi olarak işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle **6 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	2 Mart 2008 tarihinde tahliye edilmiştir.	**3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar** **B)** Toplu öldürme.

91	20 Kasım 2007	Wenceslas Munyeshyaka (Wenceslas Munyeshyaka, 2007)	**Wenceslas Munyeshyaka;** Kigali'de bir Katolik rahip olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.		Savcılığın talebi üzerine, 20 Kasım 2007 tarihli karar ile Wenceslas Munyeshyaka Davası Fransa ulusal mahkemelerine sevk edilmiştir.
92	5 Temmuz 2010	Yussuf Munyakazi (Yussuf Munyakazi, 2010)	**Yussuf Munyakazi;** Cyangugu Eyaletindeki Bugarama Kasabasında bir toprak sahibi ve çiftçi olarak işlediği suçlar sebebiyle **25 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.**	12 Aralık 2020 tarihinde hayatını kaybetmiştir.	**2. Madde Soykırım 3-A)** Soykırım, **3. Madde İnsanlığa Karşı Suçlar B)** Toplu öldürme.
93	26 Mart 2012	Charles Sikubwabo (Charles Sikubwabo, 2012)	**Charles Sikubwabo;** Kibuye Eyaleti Gishyita Eski Belediye Başkanı ve Ruanda Silahlı Kuvvetlerinde eski Emir Subayı Yardımcısı olarak suç işlediği iddiasıyla hakkında soruşturma başlatılmıştır.		Savcılığın talebi üzerine, 26 Mart 2012 tarihli karar ile Charles Sikubwabo Davası Ruanda ulusal mahkemelerine sevk edilmiştir.

Grafik 14- Statü'nün Tanıdığı Yargı Yetkisi Uyarınca RUCM'da Verilen Cezaların Dağılımları

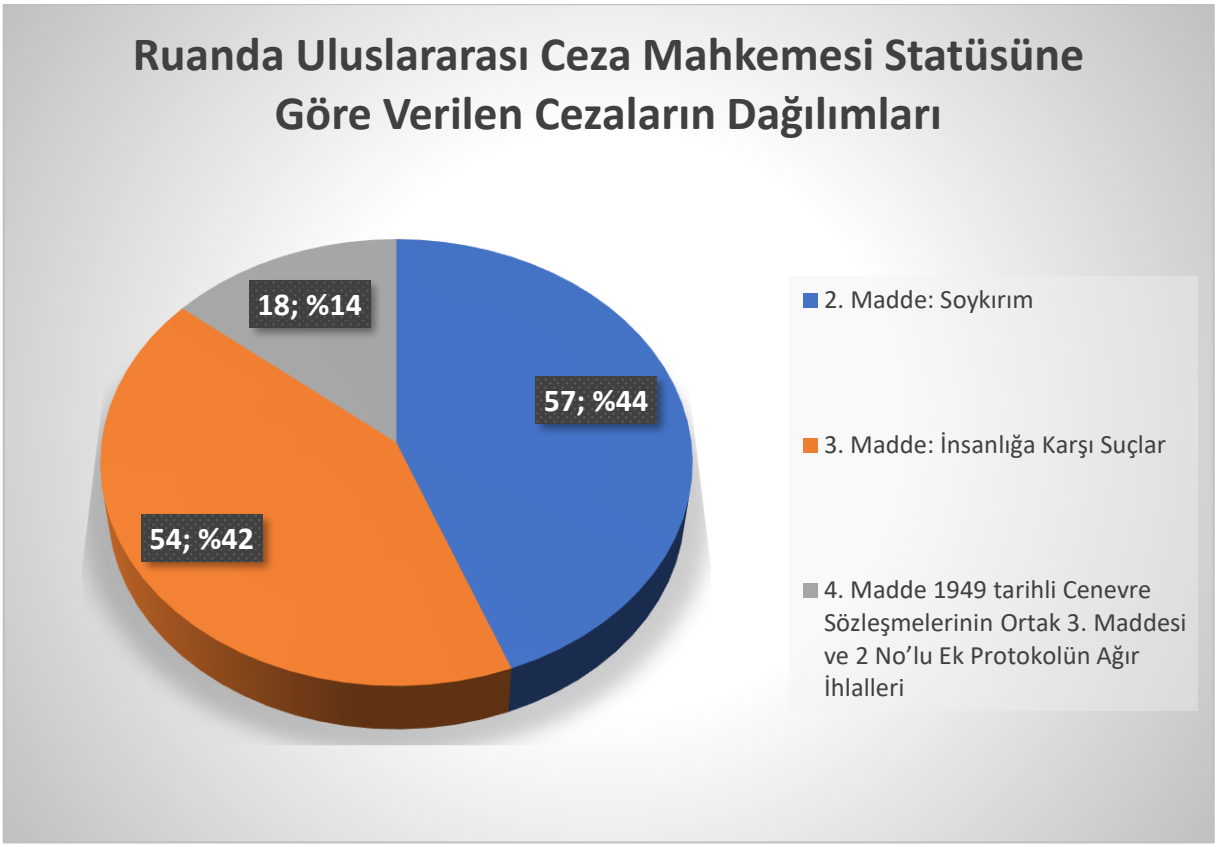

Grafik 14'te görüldüğü üzere, RUCM Statüsü'nün tanıdığı yetki uyarınca verilen hükümlerin dağılımlarını, %44 ile Soykırım Suçu, %42 ile İnsanlığa Karşı Suçlar ve %14 ile 1949 Tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolünün Ağır İhlalleri oluşturmaktadır. RUCM'un Ruanda'da yaşanan olayların niteliği ile benzer şekilde soykırım özelinde yaptığı yargılamalar ön plana çıkmaktadır. Yargılamalar neticesinde tespit edilen fail ve suç unsuru sayılarının 1994 yılının Nisan ve Temmuz

ayları arasında Ruanda'da yaşanan olayların büyüklüğü göz önünde bulundurulduğunda EYUCM'da olduğu gibi oldukça sınırlı olduğunun altı çizilmelidir. Öte yandan, soykırım suçu kapsamına girecek suç unsuru teşkil eden eylemlerle birlikte, ortaya çıkan diğer mağduriyetlerin ve mağduriyetlere sebep olan faillerin tespit edilmesi, toplumsal uzlaşı için hayati nitelik taşırken, Savcılık Makamı tarafından yapılan soruşturma ve RUCM tarafından verilen yargı kararlarının bu hakikate gereken hassasiyetle eğilmediği hususu ifade edilmelidir.

Grafik 15- RUCM Statüsü 4. Madde Kapsamında Soykırım Suçları Çerçevesinde Yapılan Yargılamalar

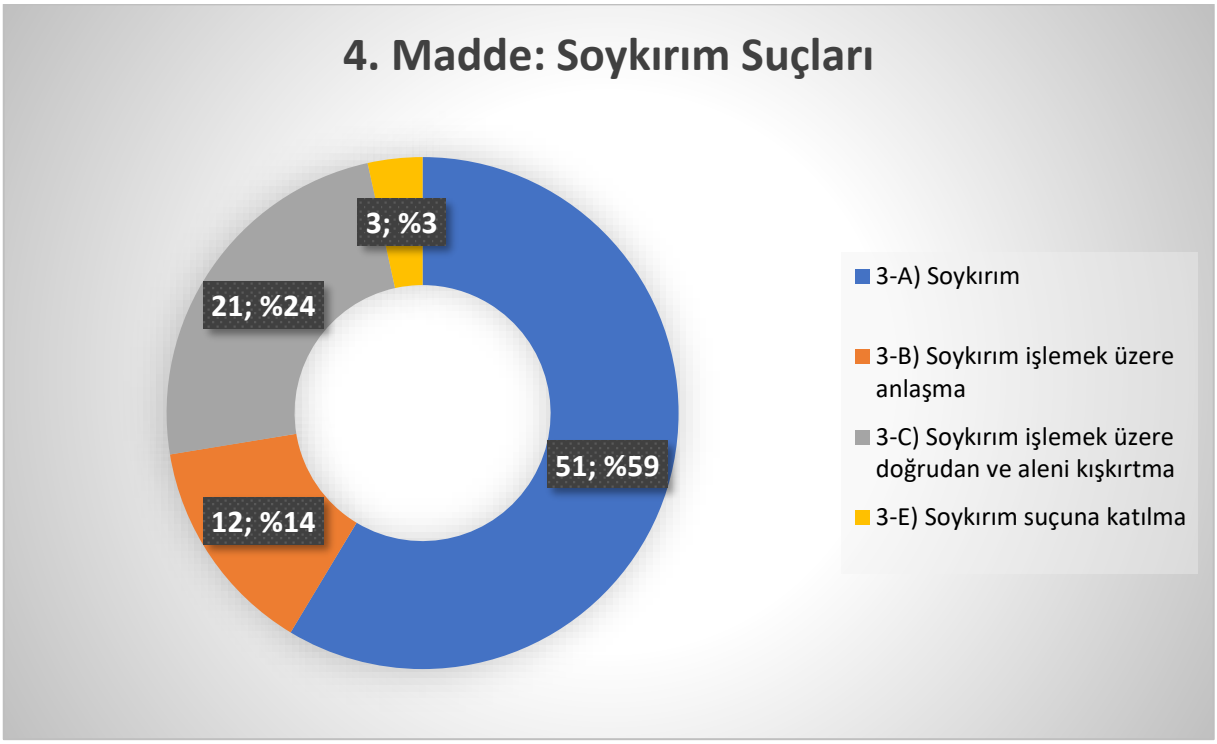

Grafik-15'te görüldüğü üzere, RUCM Statüsü'nün verdiği yargı yetkisi uyarınca "Soykırım Suçu" çerçevesinde görülen 87 davada verilen hükümlerin ağırlığını, %59 ile soykırım eylemi, %24 ile soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma, %14 ile soykırım işlemek üzere anlaşma ve %3 ile soykırım suçuna katılma eylemleri oluşturmaktadır. Grafikte dikkat çeken hususların başında, 100 gün gibi kısa bir süre içerisinde, resmi rakamlara göre ülkede yaklaşık 800.000 – 1.000.000 kişinin yaşamını yitirdiğine dair hususlar göz önünde bulundurularak, soykırım işlemek üzere anlaşılması ve soykırım suçuna iştirak edilmesi kapsamında yapılan tespitlerin ve verilen hükümlerin az sayıda olmasıdır. Tezin Ruanda'da yaşananlara dair ilgili bölümünde yer verildiği üzere, gazete ve radyo yayınlarında soykırım çağrılarının yapılması, soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma suçu kapsamında gerçekleştirilen eylemlerle

irtibatlandırılabileceği gibi, bu durumun ötesinde ülkenin farklı bölgelerinde mühimmat stoklarının hazırlanması ve ölüm listelerinin oluşturulması gibi gelişmeler, soykırım işlemek üzere anlaşanların ve soykırım suçuna iştirak edenlerin sınırlı ölçüde tespit edildiğini ortaya koymaktadır.

Grafik 16- RUCM Statüsü 5. Madde Kapsamında İnsanlığa Karşı Suçlar Çerçevesinde Yapılan Yargılamalar

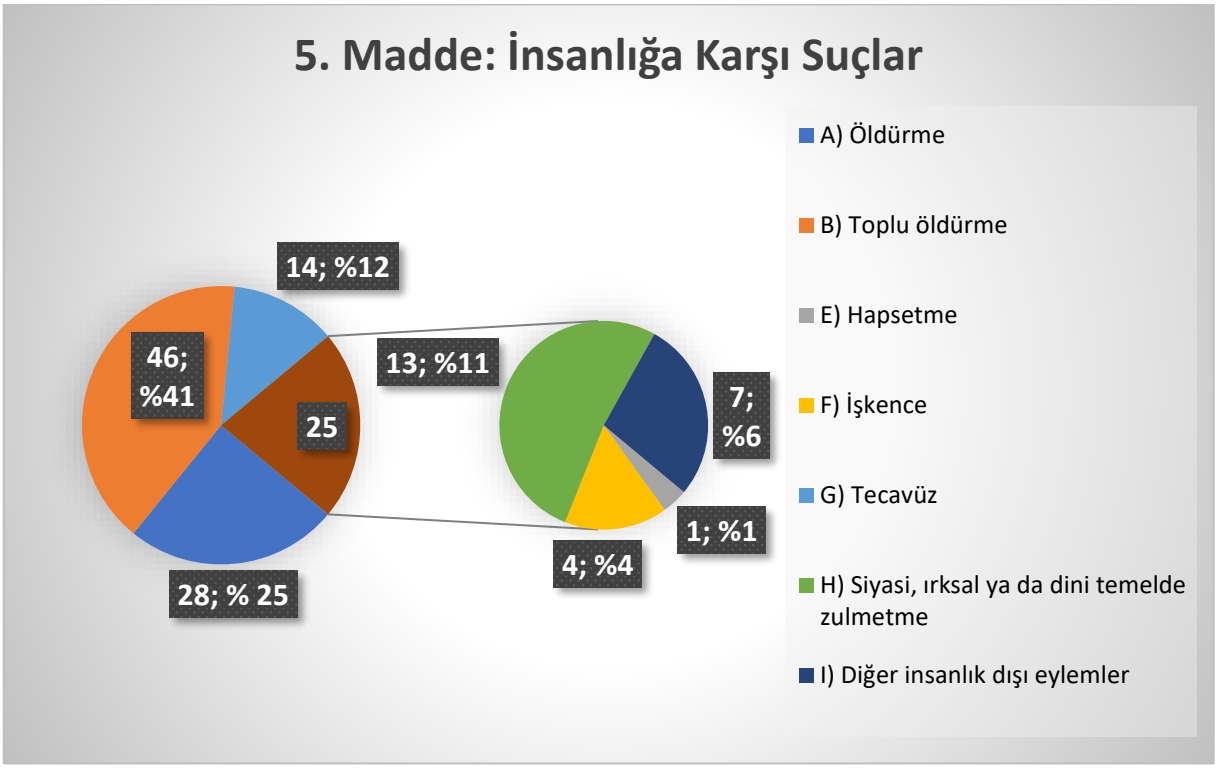

Grafik-16'da görüldüğü üzere, RUCM Statüsü'nün verdiği yargı yetkisi uyarınca "İnsanlığa Karşı Suçlar" çerçevesinde, %41 ile toplu öldürme, %25 ile öldürme, %12 ile tecavüz ve %25 içerisinde sırasıyla; %11 ile siyasi, ırksal ya da dini temelde zulmetme, %6 ile diğer insanlık dışı eylemler, %4 ile işkence ve %1 ile hapsetme suçları ile hükümler verilmiştir. Soykırım dışında Ruanda'da yaşanan mezalimin büyüklüğünü ortaya koyar nitelikte olan öldürme ve toplu öldürme suçlarını içeren eylemlere dair verilen hükümlerin diğer suçlara dair verilen kararlara kıyasla ön planda olduğu görülmektedir. Kişilerin yaşama hakkını elinden alan eylemleri gerçekleştiren faillerin ceza alması kadar, çatışmada hayatını kaybetmeyen fakat maddi ve manevi boyutta uğradığı zararlar itibarı ile çatışma sonrasında karşılaştığı zorluklarla birlikte yaşantısını sürdürmek zorunda olanların mağduriyetlerinin tespit edilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması önemlidir. RUCM tarafından gerçekleştirilen yargılamalarda soykırım, öldürme ve toplu öldürme suçlarının ve faillerinin tespitinin, yaşanan diğer hak ihlalleri

ve mağduriyetlerin ortaya çıkarılmasının önüne geçtiği belirtilmelidir. Soykırım, toplu öldürme ve öldürme eylemleri nitelik olarak işkence, tecavüz, siyasi, ırksal veya dini temelde zulmetme eylemlerinden daha ağır cezai müeyyideleri gerektiriyor olsa da, adaletin geçmişte yaşanan olaylara karşı cezalandırıcı yönü olduğu kadar, hayatta kalanların mağduriyetlerinin hükme bağlanıp onarılmasını gerektirdiğinin de altı çizilmelidir.

Grafik 17- RUCM Statüsü 4. Madde Kapsamında 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri Çerçevesinde Yapılan Yargılamalar

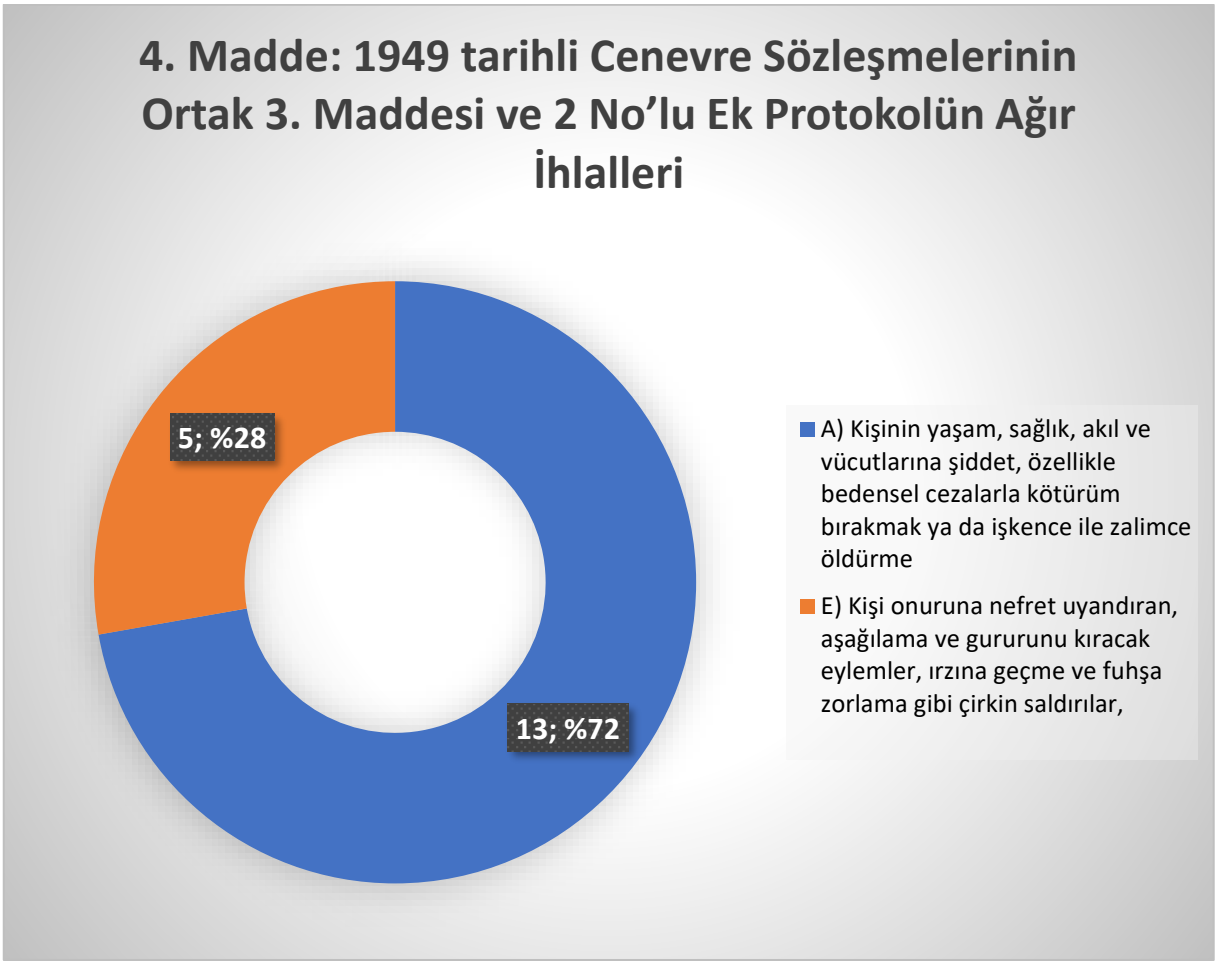

Grafik-17'de görüldüğü üzere, RUCM Statüsü'nün verdiği yargı yetkisi uyarınca "1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri" çerçevesinde, %72 ile kişinin yaşam, sağlık, akıl ve vücutlarına şiddet, özellikle bedensel cezalarla kötürüm bırakmak ya da işkence ile zalimce öldürme ve %28 ile kişi onuruna nefret uyandıran, aşağılama ve gururunu kıracak eylemler, ırzına geçme ve fuhşa zorlama gibi çirkin saldırılar kapsamında hükümler verilmiştir. Resmî belgelerde 250.000 – 500.000 kadının tecavüze uğradığı ifade edilirken, RUCM tarafından 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri

çerçevesinde yapılan yargılamaların toplamda 18 kişi ile sınırlandırılması, RUCM'un resmî belgelerinde toplumsal uzlaşı ile irtibatlandırdığı yargılamaların gerçekleştirilmesi ve geçmişte yaşananların kayıt altına alınması hususlarına yüzeysel olarak yaklaştığını izah eder niteliktedir.

7.11. EYUCM ve RUCM Bünyesinde Verilen Cezaların Karşılaştırılması

EYUCM tarafından eski Yugoslavya'da işlenen suçlarla ilgili toplam 103 kişi, RUCM tarafından Ruanda'da işlenen suçlarla ilgili 93 kişi yargılanmıştır. Gerçekleşen yargılamalar göz önünde bulundurulduğunda, işlenen suçların niteliği ve kapsamı anlamında EYUCM'un RUCM'a kıyasla daha detaylı bir yargılama süreci yürüttüğü görülmektedir.

EYUCM bünyesinde 74 kişi "İnsanlığa Karşı Suçlar" başlığı altında işledikleri suçlardan hüküm giyerken, RUCM tarafından 57 kişinin "Soykırım" suçu işlediği yönünde karar verilmiştir. Bu durum, çatışmalar esnasında suç işlenen toplumun etnik yapısı, konjonktür ve çatışmanın seyri gibi birçok etken ile doğrudan irtibatlıdır. Nitekim Ruanda özelinde radyo ve basın yayın organlarından Tutsilere karşı yapılan soykırım çağrısı, soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni şekilde kışkırtma başlığı altında değerlendirilen birçok suçun işlenmesine yol açmıştır. Soykırım hususu EYUCM bünyesinde Srebrenitsa'da işlenen suçlarla sınırlandığı için Ruanda'ya kıyasla nispeten az sayıda kişinin hüküm giydiği bir suç unsuru niteliği taşımıştır. Bu çerçevede, Ruanda'da kısa bir süre içerisinde işlenen suçların niteliğiyle paralel olarak RUCM'da ağırlıkla soykırım suçlarından yargılamaların gerçekleştirildiği ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, Bosna Hersek, Sırbistan ve Hırvatistan'ın nüfus yapıları, farklı ülke sınırları içerisinde üç etnik yapıdan da nüfusun yaşıyor olması sebebiyle 'insanlığa karşı suçlar' başlığı altında siyasi, ırksal ve etnik temelde işlenen suçların ön plana çıktığı görülmektedir. İnsanlığa karşı suçlar bağlamında RUCM tarafından yargılama yapılmayan göç ettirme ve köleleştirme suçlarına dair EYUCM bünyesinde alınan kararlar mevcuttur.

RUCM ve EYUCM yargı yetkisi anlamında; 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolün Ağır İhlalleri ve 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlalleri arasında farklılaşmaktadır. RUCM ilgili yargı yetkisi kapsamında, kişinin yaşam, sağlık, akıl ve vücutlarına şiddet, ve kişi onuruna nefret uyandırma ve gururunu kıracak eylemler hakkında kararlar verirken, EYUCM ilgili yargı yetkisi altında, işkence, insanlık dışı muamele, kasten öldürme, sivillerin hukuka aykırı

tehciri, malların askeri gereklilik olmadan tahribi ve beden sağlığına kasten acı ya da zarar verme başlıklarında yargılamalarda bulunmuştur.

7.12. EYUCM ve RUCM Kararlarının Toplumsal Uzlaşı ve Değer Merkezli Yaklaşım Bağlamında Değerlendirilmesi

Yukarıda yer alan tespitlerden sonra, verilen kararların toplumsal uzlaşıya katkısı ile ilgili değerlendirmelerde bulunulması elzemdir. Bu çerçevede, mahkemelerin toplumsal uzlaşı tanımlarında birlikte en çok yer verdikleri husus olan "yargılamalar" başlığından başlamak yerinde olacaktır. Tokyo ve Nürnberg Askeri Mahkemelerinden sonra BM Güvenlik Konseyi'nin sivil bir inisiyatif ile ihdas ettiği RUCM ve EYUCM'un Ruanda ve eski Yugoslavya coğrafyasında işlenen savaş suçlarından sorumlu bireylerin yargılanması, uluslararası hukuk, caydırıcılık ve işlenen suçların karşılıksız kalmaması bağlamında önemli bir boşluğu doldurmuştur. Ne var ki, RUCM ve EYUCM bünyesinde binlerce kişinin çeşitli mağduriyetine ve hayatını kaybetmesine sebep olan hak ihlalleri ile ilgili sınırlı sayıda tespit yapılmış olması ve mağduriyetlerin büyüklüğü ile kıyaslandığında kısıtlı sayıda kişinin yargılanması mahkemelerin yargılamalar bağlamında toplumsal uzlaşıya katkısına dair temel sınırlılıkları ve yüzeysel yaklaşımı ortaya koymaktadır.

Bosna Hersek, Hırvatistan, Sırbistan ve Ruanda'da hayatını kaybedenlerin, yerinden edilenlerin, tecavüze uğrayanların sayısının büyüklüğü göz önünde bulundurularak, EYUCM ve RUCM tarafından yargılanan fail sayısının yetersiz olduğu ve cezai müeyyidelerin sınırlılığının altı çizilmelidir. Mahkemeler tarafından verilen hükümler, mağduriyetleri oluşturan temel suç unsurlarına tek boyutlu olarak cezalandırıcı yargılama yaklaşımı ile temas etmektedir. Cezalandırıcı bir anlayışla yargılamalar yapılırken, tecavüz, malların tahribi, din, yardım ve eğitim kurumlarına zarar verilmesi gibi hususlarda az sayıda tespit yapılması ve hüküm verilmesi, toplumsal uzlaşının sağlanması için gerekli olan bütünün parçalarının tamamlanamaması anlamına gelmektedir. Bu durum, EYUCM ve RUCM'un birincil kaynaklarında, toplumsal uzlaşı ile irtibatlandırdığı hususlarda tazminat hakkı, işlenen suçların ve geçmişte yaşananların kabul edilmesi gibi konulara az sayıda temas edilmesi ile benzerlik göstermektedir. EYUCM ve RUCM, genel anlamda, çatışmaların başlamadan önlenmesinde başarılı olamayan uluslararası sistemin, çatışmalar sonrasında uluslararası sistemin adaleti sağladığı yönündeki yaklaşımı sergiledikleri birer araç olarak kalmış ve gerçek anlamda toplumsal uzlaşının sağlanması için gösterilmesi gereken emek ve çalışmanın bir

kısmının icra edilebildiği yargı mekanizmaları olmanın ötesine geçememiştir. Bu çerçevede, Ruanda'da işlenen suçlar sebebiyle hayatını kaybeden yüzbinlerce kişi olduğu bilgisi resmî belgelerde yer alırken, RUCM tarafından 57 kişiyi soykırım suçu ile cezalandıran kararların, toplumda affetme ve merhamet etme konularında mesafe alınması, ilişkilerin normalleşmesi, katılımcı bir siyasi yapının ortaya çıkması gibi hususlara ne ölçüde katkı sağladığı ya da geçmişte yaşananların tekrarlanmaması için caydırıcı olduğu hususları önemli birer soru işaretiyle birlikte varlığını sürdürmektedir.

Diğer taraftan, savaş suçuna iştirak edenlerin, işledikleri suçun mahiyeti her ne olursa olsun cezalarının tamamlanmasını müteakip tekrar toplum hayatına geri döndükleri gerçeği göz önünde bulundurularak, tutukluluk döneminde geçmişte yaşananlara dair herhangi bir onarıcı ya da dönüştürücü programın uygulandığına dair bir veri bulunmamaktadır. Ek olarak, EYUCM özelinde, bazı hükümlülere "erken tahliye" kararı verilmesi ve bazı faillerin sosyal hayata döndüklerinde siyasi kahramanlar olarak karşılanması, verilen hükümlerde, verilen hükümlerin toplum nezdindeki karşılığında, çatışma sonrası oluşturulan ülke siyasi sisteminin işleyişinde önemli eksikliklerin olduğunu göstermektedir.

Öte yandan, EYUCM ve RUCM'a tanınan yargı yetkisi çerçevesinde tespit edilen suçların, olay/vaka bazında değerlendirilmediği, aksine tümdengelim bir yaklaşımla ele alındığı görülmektedir. Bu durum, daha önce örneklendirildiği üzere, vücudunun farklı bölgelerinde ağrısı olan iki kişiye, aynı tedavinin uygulanmasının oluşturacağı sakıncanın bir benzerini ortaya çıkarmaktadır. Nitekim işlenen her suç, mağdurlar nezdinde birbiri arasında farklılık arz eden olumsuz neticeler ve mağduriyetlere sebep olmuştur. Ortaya çıkan mağduriyetlerin giderilmesi, işlenen suçun doğru tanımlanması ve cezalandırılması ile doğrudan irtibatlıdır. Bu süreç sağlıklı bir şekilde ilerlemediği takdirde, toplumsal uzlaşının saç ayaklarını oluşturan unsurların eksik kalacağının altı çizilmelidir.

EYUCM ve RUCM tarafından verilen kararlarda, çatışma sonrasında bireylerin ihtiyaçların ve çatışmadan kaynaklanan gündelik hayatta karşılaşılan sorunların sınırlı ölçüde gözetildiği ifade edilmelidir. Bu itibarla, EYUCM ve RUCM'un toplumlarda ortak paydalar bulmayı özendiren ve ortak paydalar bulunması adına meşru zeminler hazırlayan yapılarından söz etmek mümkün olmadığı gibi, geçmişte çatışan taraflar arasındaki farklılıkları derinleştiren ve verdiği hükümlerle toplumlarda mağduriyetler arasında rekabetçi bir yaklaşımı tetiklediğinin altı çizilmelidir. Bu durum, mahkemenin yerelleşmediğini, yerel hassasiyetleri, dengeleri ve ihtiyaçları göz önünde

bulundurmadığını, yerel ilişkilerin inşa edilmesi anlamında yeterli bilgi ve tecrübeye sahip olmadığını ya da bahse konu hususları gerçekleştirmek gibi bir nihai hedefinin söz konusu olmadığını göstermektedir. Nitekim EYUCM ve RUCM tarafından hedeflenen kovuşturmaların ve yargılamaların büyük ölçüde tamamlanmış olmasına karşın, mahkemelerin meşruiyetinin sorgulanıyor olması, uluslararası mahkemelerin yerelleşemediğine ve adaletin gerektirdiği onarıcı ve inşa edici unsurları gerçekleştiremediğine işaret etmektedir. Nasıl ki kültürel kodlar, ön yargılar, ön kabuller, tutum ve davranışlar sıcak çatışmanın ortaya çıkmasında etki sahibi olduysa, çatışma sonrasında tek başına sonuçların (suçluların yargılanması) değil, sebeplerin de dönüştürülebileceği bir hukuk yaklaşımına ihtiyaç duyulduğu aşikârdır.

Yukarıda yer verilen hususlara ek olarak, EYUCM ve RUCM tarafından gerçekleştirilen yargılamalara dair tablolarda yer verildiği üzere, her iki mahkemede de 'erken tahliye' kararlarına rastlanmaktadır. Bu durum, RUCM özelinde üç kişi ile sınırlı kalmışken, EYUCM'da daha fazla kişiye yönelik erken tahliye kararı alındığı görülmektedir. EYUCM ve RUCM, erken tahliye kararlarını, statülerinin kendilerine tanıdığı yetkiyle gerçekleştirebilmiştir. EYUCM'un "Cezaların Affı veya Hafifletilmesi" (*Pardon or Commutation of Sentences*) başlıklı 28. maddesi[113] ve Yargılama Usulleri'nin "Cezaları Affetme veya Hafifletme Verilmesine İlişkin Genel Standartlar" (*General Standards for Granting Pardon or Commutation*) başlıklı 125[114] sayılı kuralı, erken tahliye kararlarını havi hususları düzenlemiştir (Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, 25 May 1993). Öte yandan, RUCM'un "Cezaların Affı veya Hafifletilmesi" başlıklı 27. maddesinde[115] erken tahliye kararlarının alınmasının çerçevesi belirlenmiş ve Yargılama Usulleri'nin "Cezaları Affetme veya Hafifletme Verilmesine İlişkin Genel Standartlar" (*General Standards for Granting Pardon or Commutation*)

[113] Hüküm giymiş kişi, mahkûmiyetinin devam ettiği devletin uyguladığı hukuk uyarınca, affedilmesi veya cezasının hafifletilmesi için uygun durumda ise, bahse konu devlet Uluslararası Mahkeme'ye bildirimde bulunur. Uluslararası Mahkeme'nin Başkanı, hakimlere danışarak, adaletin tecellisi ve hukukun genel ilkeleri temelinde hüküm verir. Detaylar için bkz. "Statute of the International Crimimal Tribunal for Former Yugoslavian Countries", *United Nations,* Article 28.

[114] Başkan, cezanın affının veya hafifletilmesinin uygun olup olmadığına karar verirken, mahkûmun hüküm giydiği suç veya suçların ağırlığını, benzer durumdaki mahkumlara karşı mahkemenin muamelesini, mahkûmun ıslah (rehabilite) olduğunu gösterebilmesini ve mahkûmun Savcı ile işbirliğini kabul etmesi hususlarını dikkate alır. Detaylar için bkz. "Statute of the International Crimimal Tribunal for Former Yugoslavian Countries", *United Nations,* Rule:125.

[115] Hüküm giymiş kişi, mahkûmiyetinin devam ettiği devletin uyguladığı hukuk uyarınca, affedilmesi veya cezasının hafifletilmesi için uygun durumda ise, bahse konu devlet Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne bildirimde bulunur. Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Başkanı, hakimlere danışarak, adaletin tecellisi ve hukukun genel ilkeleri temelinde hüküm verir. Detaylar için bkz. "Statute of the International Crimimal Tribunal for Rwanda", *United Nations,* Article 27.

başlıklı 126[116] sayılı kuralı, erken tahliye kararlarını havi hususları düzenlemiştir (Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda, 8 November 1994). EYUCM tarafından verilen erken tahliye kararlarında, ağırlıklı olarak mahkûmun cezasının 3'te 2'sini tamamlamış olması aranmıştır (Prosecutor V. Duško Sikirica, 2010, s. 5). RUCM tarafından verilen üç erken tahliye kararında[117] ise, mahkûmun cezasının 4'te üçünü tamamlamış olması yönünde bir uygulama icra edilmiştir (Choi, 2014, s. 1793).

Her iki mahkeme tarafından da uygulanan erken tahliye kararlarının, toplumsal uzlaşı ile irtibatının değerlendirilmesi gerekmektedir. EYUCM ve RUCM tarafından verilen erken tahliye kararlarının, 'şartlı tahliye' olarak uygulanmamasını sorgulayan Jonathan H. Choi, bu durumun mağdurlarda mahkemelere karşı öfke uyandırdığının altını çizmektedir (Choi, 2014, s. 1807). Nitekim savaş suçları ve ağır insan hakları ihlalleri sebebiyle mahkûm olmuş kişilerin erken tahliye edilmesinin, çatışma sonrası toplumsal uzlaşı sürecine getirdiği zorluklar söz konusudur. Bunlardan ilki, erken tahliye olanların, çatışma sonrası kırılgan olan toplumsal düzende kendilerini nerede konumlandıracakları, diğeri ise, mağdurların erken tahliye olanları nereye konumlandıracakları ile yakından ilişkilidir. Hırvat Demokrat Birliği Partisi Başkanı ve sözde Hırvat-Bosna Bölgesi Başkan Yardımcısı olarak işlediği ve işlenen suçlarda sorumluluğu olduğu gerekçesiyle 25 yıl hapis cezasına çarptırılmış ve cezasının 3'te 2'sini tamamladıktan sonra erken tahliye edilmiş olan Dario Kordić, yakın bir zamanda görsel medyada yayınlanan bir videoda, "mahkumiyetinde geçirdiği her saniyesine değdiğini, yine olsa geçmişte yaptıklarını tekrar edeceğini" ifade etmektedir (Reis Kavazović ogorčen Kordićevom izjavom, 2023).

---

[116] Başkan, cezanın affının veya hafifletilmesinin uygun olup olmadığına karar verirken, mahkûmun hüküm giydiği suç veya suçların ağırlığını, benzer durumdaki mahkumlara karşı mahkemenin muamelesini, mahkûmun ıslah (rehabilite) olduğunu gösterebilmesini ve mahkûmun Savcı ile işbirliğini kabul etmesi hususlarını dikkate alır. Detaylar için bkz. "Statute of the International Crimimal Tribunal for Rwanda", *United Nations,* Rule:126.

[117] RUCM tarafından hakkında erken tahliye kararı verilen hükümlülerden ilki, Michel Bagaragaza'dır. Bagaragaza, RUCM Başkanı tarafından 24 Ekim 2011 tarihinde verilen kararla erken tahliye edilmiştir. Detaylar için bkz. https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Decision/NotIndexable/ICTR-05-86/MSC39239R0000564892.PDF (Erişim Tarihi 5 Mayıs 2023)

RUCM tarafından hakkında erken tahliye kararı verilen hükümlülerden bir diğeri, Juvénal Rugambarara'dır. Rugambarara, RUCM Başkanı tarafından 8 Şubat 2012 tarihinde verilen kararla erken tahliye edilmiştir. Detaylar için bkz. https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Decision/NotIndexable/ICTR-00-59/MSC34220R0000565295.PDF (Erişim Tarihi 5 Mayıs 2023)

RUCM tarafından hakkında erken tahliye kararı verilen hükümlülerden sonuncusu, Tharcisse Muvunyi'dir. Muvunyi, RUCM Başkanı tarafından 6 Mart 2012 tarihinde verilen kararla erken tahliye edilmiştir. Detaylar için bkz. https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Decision/NotIndexable/ICTR-00-55A/MSC42864R0000565483.PDF (Erişim Tarihi 5 Mayıs 2023)

Kordić'in geçmişe ve günümüze yönelik ifadeleri, EYUCM'un mahkumların erken tahliye edilirken göz önünde bulundurulduğu belirtilen ıslah (rehabilite) olmaları durumunun uygulamada ortaya çıkan menfi neticelerin bir tezahürü niteliği taşımaktadır. Öte yandan, soykırım, soykırım işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma ve insanlık dışı eylemler kapsamında işlediği suçlar sebebiyle 25 yıl hapis cezasına çarptırılan Tharcisse Muvunyi, cezasının 4'te 3'ünü tamamladıktan sonra erken tahliye edilmiştir. Tahliye kararını eleştiren dönemin Ruanda Başsavcılarından Martin Ngoga, "kararın kabul edilebilir olmadığını, soykırım suçu işleyenlerin erken tahliye edilmesine karşı çıktıklarını ve bu kararı kabul etmediklerini" belirtmiştir (Karuhanga, 2012). EYUCM ve RUCM tarafından mahkumiyetini tamamladıktan sonra, çatışma sonrası toplumsal hayata intibak sağlamakta zorluklar yaşayan savaş suçlularından bazılarının erken tahliye edilmesi, hem fail hem mağdur nezdinde yeni sorun alanları ortaya çıkarmış ve toplumsal uzlaşının sağlanmasına engel teşkil eden hususlardan olmuştur.

Özetle, EYUCM ve RUCM tarafından verilen kararlarda, uluslararası hukukun gerektirdiği şartların sağlanması anlamında gerekli hassasiyetler gösterilmiş olmasına karşın, mağduru ve mağduriyetleri merkeze alan, çatışma sonrası barış inşası ve toplumsal uzlaşının merkezi durumunda olan bireylerin ihtiyaçlarını göz önünde bulunduran, geçmişte yaşananları cezalandırmanın ötesinde, geleceğe şekil veren yargılamalar, yargılanan kişi sayısı ve yargılamaların mahiyeti anlamında oldukça sınırlı kalmıştır. EYUCM ve RUCM'un yargılamaları gerçekleştirmesi, çatışma döneminde yaşananların kayıt altına alınması, ulusal yargı kapasitelerinin güçlendirilmesini teşvik etmesi boyutunda toplumsal uzlaşıya, sağlamış olduğu katkı göz ardı edilmemelidir. Ne var ki, yargılamaların gerçekleştirilmesi, geçmişte yaşananların kayıt altına alınması, ulusal yargı kapasitelerinin güçlendirilmesinin teşvik edilmesi gibi alanlarda mahkeme toplumsal uzlaşıya kabiliyetinin, kapasitesinin ve kaynaklarının oldukça altında bir katkı sağlamıştır. EYUCM ve RUCM'a sağlanan bütçe, uluslararası hukuk alanında uzman insan kaynağı ve kodifikasyonu tamamlanmış bir uluslararası hukuk yapısı söz konusu olmasına karşın, yüzbinlerce kişinin hayatını kaybettiği ve mağdur olduğu çatışmalar sonucunda Ruanda ve Bosna Hersek özelinde, mahkemeler faaliyetlerini sonlandırmış olmasına ve yaşananların üzerinden yaklaşık 30 yıl geçmesine karşın, toplumsal uzlaşının sağlanması için ulusal ve uluslararası düzeyde yerine getirilmesi gereken sorumluluklar söz konusudur.

8. BÖLÜM: SONUÇ

Tarihi seyir içerisinde farklı dönüşümlere uğrayan liberal barış inşası yaklaşımı, Soğuk Savaş'ın sona ermesini müteakip ulusal ve uluslararası düzeyde mali, siyasi ve sosyal politikalarda neo-liberal bir hüviyete bürünmüştür. 1990'lı yıllardan itibaren, uluslararası siyasette sıklıkla karşılaşılmaya başlanan insani müdahale, askeri müdahale veya ekonomik yaptırımlar, küresel düzlemde çatışmaların sayısının arttığının ve farklı müdahale yöntemleri geliştirme zorunluluğunun ortaya çıktığını göstermektedir. Ne var ki, insani müdahale, askeri müdahale veya ekonomik yaptırımlar, farklı coğrafyalarda ortaya çıkan çatışmaların sona ermesi ya da yaşanan çatışmaların olumsuz etkilerinin bertaraf edilmesi için yeterli değildir. Nitekim tezin konusu olması itibarı ile Bosna Hersek ve Ruanda'da yaşanan sıcak çatışma durumu sona ermiş olsa da, Galtung tarafından kavramsallaştırıldığı üzere, doğrudan şiddetin ortadan kalkması barış inşası için tek başına yeterli olmamakta, yapısal ve kültürel şiddetin de ortadan kaldırılması gereklidir.

Sıcak çatışmayı takip eden süreçte mütareke ile birlikte, geçmişte çatışma yaşanan toplumlarda siyasi, hukuki ve ekonomik parametrelerin yanı sıra, gündelik sosyal ve kültürel hayatın çatışmaya yeniden mahal vermeyecek şekilde normalleşmesi önem arz etmektedir. Aksi takdirde, geçmişte çatışmaya sebep olan toplum içerisindeki farklılıkların, karşıtlıkların ve kutuplaşmaların tekrardan sıcak çatışma/şiddete dönüşme ihtimali söz konusudur. Siyasal, sosyal ve ekonomik hayatta normalleşmenin belirli bir düzeyde sağlanmış olması ise, sıcak çatışmanın ortaya çıkmasının önlenmesi için tek başına yeterli değildir. Bu noktada, 'toplumsal uzlaşı' kavramı, çatışmadan kaynaklanan menfi etkilerin bertaraf edilmesini, çatışan taraflar arasındaki ilişkilerin müspet anlamda dönüştürülmesini, çatışma döneminde yaşanan hak ihlalleri ile mücadele edilmesini ve ortaya çıkan mağduriyetlerin siyasal, sosyal, ekonomik ve hukuki boyutlarda giderilmesini gerektirmektedir. Toplumsal uzlaşı kavramının ne olduğu, bu uzlaşının hangi durumlarda sağlanmış olacağı, hangi durumlarda etkisinin azalmış olacağı gibi hususlarda, çatışma çözümleri alanında çalışma yapan araştırmacılar arasında henüz mutabakat sağlanmış değildir. Bununla birlikte, tez kapsamında toplumsal uzlaşı kavramına dair yapılan araştırma, toplumsal uzlaşının çatışma yaşanan bölgelere, araştırmacıların uzmanlık alanlarına ve çatışma sonrası odaklandıkları alana göre farklılık arz ettiğini ortaya koymaktadır. Söz gelimi, toplumsal uzlaşı mağdur ve faillerin psikolojisi ile irtibatlandırıldığı gibi, bozulmuş olan ilişkilerin onarılması, demokratik

süreçlere katılım veya ekonomik kalkınma hususları ile de yakından ilgilidir. Örneğin, Ruanda özelinde, soykırımdan sorumlu olan siyasilerin yargılanmasının, siyasi düzlemde toplumsal uzlaşının sağlanması için gerekli olduğunu belirten Payam Akhavan, toplumsal uzlaşıya üst düzey sorumluların yargılanması zaviyesinden yaklaşırken, John Paul Lederach, Hristiyan teolojisine atıfla toplumsal uzlaşının sağlanması için adalet ve merhamet ile birlikte ilişkilerin onarılmasını teklif etmektedir.

Çatışma sonrasında, toplumsal uzlaşı kavramına dair yapılan tanımlar ve yorumlar, birbiri arasında farklılık arz ediyor olsa da, üzerinde durulması gereken temel husus, toplumsal uzlaşı sağlanamadığında, Galtung tarafından tanımlandığı şekliyle, müspet barış sağlanmadığında, doğrudan şiddet, yapısal şiddet veya kültürel şiddet varlığını devam ettirecektir. Nitekim bu durum, yani salt çatışmasızlık, Galtung tarafından 'menfi barış' şeklinde kavramsallaştırılmıştır. Barışın tüm veçhelerini ihtiva ettiği için, toplumsal uzlaşı, kavramsal ve uygulama düzeylerinde üzerinde ihtimamla durulması gereken bir kavramdır. Günümüz liberal barış inşası politikaları, toplumsal uzlaşının sağlanması amacıyla geçiş dönemi adaleti (*transitional justice*) yaklaşımı ve uygulamaları etrafında toplanmıştır. Bu çerçevede, ulusal ve uluslararası düzeyde yargılamaların gerçekleştirilmesi, hakikat ve uzlaşı komisyonlarının ihdas edilmesi, eski hale iade ve tazminat programlarının uygulanması ve anayasal/kurumsal reform süreçlerinin gerçekleştirilmesi vasıtasıyla, çatışma yaşanan toplumlarda normalleşmenin sağlanması ön plana çıkmaktadır. Açıktır ki, bahse konu yöntem ve uygulamalarla, toplumsal uzlaşının yani müspet barışın sağlanması amaçlanmaktadır. Otoriter yönetimler altında geçmişte yaşanan hak ihlallerinden sorumlu olan faillerin, demokratikleşme sonrası dönemde mahkeme huzuruna çıkarılması, bir geçiş dönemi adaleti uygulaması olarak "ulusal düzeyde yargılamaların gerçekleştirilmesi" şeklinde ortaya çıkmaktadır. Huntington tarafından "üçüncü demokratikleşme dalgası" olarak ifade edilen sürecin sonucunda ortaya çıkan ulusal nitelikteki yargılamalar, 1974'te Portekiz devrimiyle başlamış ve önce Avrupa'da, ardından Asya ve Latin Amerika'da gerçekleşmiştir. Otoriter yönetimler altında geçmişte yaşanan hak ihlallerinden sorumlu olan faillerin, ulusal yargı organlarında mahkeme huzuruna çıkarılmasının yanı sıra, geçiş dönemi adaleti kapsamında, geçmişte işlenen savaş suçları ile ilgili de ulusal düzeyde yargılamalar gerçekleştirilmektedir. Öte yandan, geçmişte yaşanan çatışmalar neticesinde uluslararası düzeyde yargılamaların gerçekleştirilmesi hususu, her ne kadar İkinci Dünya Savaşı sonrasında savaşın galibi olan devletler tarafından ihdas edilen Tokyo ve

Nürnberg Askeri Mahkemeleri ile irtibatlandırılıyor olsa da, kuruluş ve işleyiş itibarı ile hukuki gereklilikleri karşılaması açısından Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi gibi *ad hoc* yapıda oluşturulan uluslararası mahkemeler, modern geçiş dönemi adaleti çerçevesinde en belirgin örnekler olarak temayüz etmektedir.

Doğu Timor, Sierra Leone ve Kamboçya Mahkemeleri ise, karma (*hybrid*) olarak ihdas edilmiş uluslararası statüyü haiz yapıdadır. Bahse konu mahkemeler, "cezalandırıcı adalet'in" (*retributive justice*) birer örneği olarak zuhur etmiştir. Öte yandan, hakikat ve uzlaşı komisyonları, mahkemeler gibi, ulusal veya uluslararası nitelik taşıyan hak ihlalleri ya da çatışmalar neticesinde bir "çözüm" mekanizması olarak ortaya çıkmıştır. Temelde, geçmişte işlenen hak ihlallerinin açığa kavuşturulmasını, mağduriyetlerin ortaya çıkarılmasını ve yapılan tespitler neticesinde politikalar üretilmesini amaçlayan hakikat ve uzlaşı komisyonları tarafından üretilen sonuçlar, mahkemelerden farklı olarak bağlayıcı değildir; fakat bunlar mahkeme süreçlerini destekleyici mahiyet niteliği taşıyabilmektedir. Bu itibarla hakikat komisyonları, mahkemelerden farklı olarak 'onarıcı adalet' (*restorative justice*) uygulamalarının bir örneği özelliğini taşımaktadır. Günümüzde liberal barış inşası yaklaşımı ve geçiş dönemi adaleti uygulamaları çerçevesinde, Uganda, Arjantin, Guatemala, Güney Afrika, Doğu Timor ve Fas'ta geçmişte yaşanan hak ihlallerinin tespiti için hakikat ve uzlaşı komisyonları ihdas edilmiştir. Mahkemeler ve hakikat ve uzlaşı komisyonlarının haricinde, geçiş dönemi adaleti kapsamında ön plana çıkan bir diğer uygulama, "eski hale iade ve tazmin programları'dır." Eski hale iade; tazminat, rehabilitasyon ve geçmişte yaşananların tekrar etmemesinin teminat altına alınmasını gerektirmektedir. Bu itibarla eski hale iade programları, maddi-manevi ve somut-soyut boyutları ve tezahürleri bulunan süreçleri ihtiva etmektedir. Geçmişte yaşanan hak ihlalleri veya çatışmalar neticesinde maddi imkanlarını (iş, mal, mülk vb.) kaybedenlere, gelir getirici faaliyetleri gerçekleştirebilecekleri imkanların yeniden sağlanması, eğitim ve diğer sosyal haklar başta olmak üzere, sosyal yaşantının normalleşmesi, eski hale iade programlarının başlıca amaçları arasında yer almaktadır. Çatışma sonrasında birey ve toplum özelinde normalleşmenin en önemli unsurlarından olan eski hale iade programlarının uygulanması, mahkemenin vereceği kararlar ve devletin hayatın aksayan yönlerini imar etmesi ile doğrudan irtibatlıdır. Çatışmanın ortaya çıkardığı mali ve psikolojik zorluklar, ekonomik anlamda zayıf, sosyal ve siyasal anlamda kırılgan durumda olan devletler tarafından

aşılamadığı durumlarda, bağışçı konumunda olan devletlerin veya uluslararası kuruluşların mali ve siyasi destekleri devreye girebilmektedir. Bağışçı konumunda olan devletlerin, çatışmadan çıkan ülkelere yönelik destek uygulamaları, orta ve uzun vadede tek taraflı bağımlılığa dönüşerek, ekonomik sorunlar başta olmak üzere, ilgili ülkelerde yeni zorluklar ve çatışma alanları oluşturma potansiyelini barındırmaktadır. Geçiş dönemi adaletinin bir diğer unsuru olan anayasal ve kurumsal reform süreçleri, liberal demokrasinin gerektirdiği yönetim anlayışı çerçevesinde, siyasal ve kurumsal anlamda demokratikleşmeyi gerektirmektedir. Geçmişte çatışan çıkarların demokratik kurum ve yönetimler altında bir araya getirilebileceği noktasından hareket eden mevcut barış inşası yaklaşımı, bu sayede normalleşme ve sürdürülebilir barışın sağlanabileceği iddiasını taşımaktadır. Ne var ki, demokrasinin dışarıdan dayatılması durumunun, çatışma sonrası coğrafyalarda, çatışan çıkarların bir araya getirilmesi veya zarar gören ilişkilerin onarılması hususlarında müspet anlamda katkı sağlamadığına ilişkin bazı örnekler vardır. Bosna Hersek'in anayasasını oluşturan Dayton Barış Anlaşması'na göre; ülkede uygulanan oydaşmacı demokrasi (*consociational democracy*) ve nispi temsile (*proportional representation*) dayalı siyasi sistem, alınacak kararlarda Boşnak, Sırp ve Hırvatların ortak noktada buluşmasını gerektiriyor olmasına karşın, uygulamada; seçimlerden sonra hükûmetlerin uzun süre boyunca kurulamaması; yasama süreçlerinde karar alınamaması; seçim süreçlerinde etnik milliyetçi söylem ve politikaların ön planda tutulması gibi birçok sorunu beraberinde getirmektedir. Bütün bunlar, savaşın üzerinden çeyrek asırdan fazla zaman geçmesine rağmen, normalleşme ve toplumsal uzlaşının tesis edilmesi önündeki başlıca engeller arasında yer almaktadır. Özetle; ulusal ve uluslararası yargı mekanizmalarının kendilerini adaletin cezalandırıcı yönüyle sınırlandırması, hakikat komisyonlarının çalışmalarını siyasi ve toplumsal baskıyı yönetecek şekilde tamamlaması, eski hale iade ve tazmin programlarının sınırlı ölçüde mağduriyetleri gidermesi, anayasal/kurumsal reform süreçlerinin toplumun ihtiyaçlarını değil, bürokrasinin gerektirdiği değişimleri yerine getirmesi, geçiş dönemi adaleti uygulamalarının sınırlılıklarına işaret etmektedir.

Tezin ilgili bölümlerinde ve yukarıda verilen örneklerde görüldüğü üzere, mevcut geçiş dönemi adaleti uygulamaları, çatışmanın gerekçelerini ortadan kaldıracak çözüm önerileri getirmek yerine, farklı coğrafyalarda çatışmaların yansımalarına ve ortaya çıkardığı neticelere odaklanmak suretiyle, çatışmanın ortaya çıkmasına neden olan varoluşsal parametreleri göz ardı etmektedir. Mevcut geçiş dönemi adaleti uygulamaları

bu itibarla sonuç odaklı (*result- oriented*) bir yaklaşım etrafında şekillenmiştir. Ne var ki, geçiş dönemi adaleti uygulamalarının sonuç odaklı olması, çatışmaların gerekçelerini ortadan kaldırır bir mahiyet taşımadığı için toplumsal uzlaşı için elverişli bir ortam hazırlamaktan uzaktır. Geçiş dönemi adaleti uygulamalarına dair bir diğer husus, çatışma sonrasında ortaya çıkan hukuki, sosyal, siyasal veya ekonomik sorunlara dair süreçlerin, muhatap ülkelerin siyasi seçkinleri ve bürokratları üzerinden yürütülüyor olmasıdır. Bu yaklaşım, liberal barış inşasının tepeden inme (*top-down*) yaklaşımının bir ürünü mahiyetindedir. Uluslararası aktörlerin, sıcak çatışma sonrası mütareke ve barış anlaşması gibi resmî süreçleri, devlet bürokrasisi ile birlikte yürütmesi tabii bir durumdur. Nitekim müstakil bir devlet yapısının ve bürokrasinin yokluğu, çatışmanın yeniden ortaya çıkması için kayda değer riskler barındırmaktadır. Ne var ki, çatışma sonrasında normalleşme ve toplumsal uzlaşı için hukuki, sosyal, siyasal ve ekonomik tüm süreçlerin muhatap devletin siyasi seçkinleri veya belirli bir zümresi üzerinden yürütülüyor olması, çatışma sebebiyle zuhur eden mağduriyetlere ve ihtiyaçlara gereken önemin verilmediğini göstermektedir. Yerel dinamikleri, ortaya çıkan mağduriyetleri, ihtiyaçları, mağdurların taleplerini merkeze almayan, zarar gören ilişkilerin düzeltilmesine talip olmayan herhangi bir uygulamalar bütününün, çatışma sonrasında toplumsal uzlaşı ve kalıcı barışı sağlama imkânı yoktur.

Bu itibarla, geçiş dönemi adaleti "nihayeti olmayan ve sürekli geçişi" öneren bir yapı niteliği taşımaktadır. Yerel, bölgesel ve küresel düzlemde yeni çatışma alanlarının ortaya çıkmasına ve mevcut çatışmaların, mütareke veya barış anlaşmaları ile sona erdirilmiş olmasına karşın, ilgili ülke sınırları içerisinde sosyal, siyasal ve ekonomik sorunlarla karşılaşılmaya devam edilmesi, liberal barışın unsurları arasında yer alan ebedi barış için "sürekli savaş mı yaşanması gerekiyor?" sorusunu gündeme getirmektedir. Mevcut geçiş dönemi adaleti uygulamaları, farklı coğrafyalarda çatışma sonrasında ortaya çıkan mağduriyetlerin giderilmesine katkı sağlamıştır. Ne var ki, ulusal ve uluslararası düzeydeki yargılamalar, hakikat ve uzlaşı komisyonları, eski hale getirme programları ve anayasal/kurumsal reform girişimleri, çatışma sonrasında ortaya çıkan mağduriyetleri ve ihtiyaçları yüzeysel olarak ele almaktadır. Bahse konu uygulamaların, çatışma sonrası sorunları çözmesi gerekirken, sosyal, siyasal ve ekonomik olarak yeni sorunlara sebep olması, mevcut geçiş dönemi adaleti yaklaşımının, çatışma sonrası adaleti tüm veçheleriyle (cezalandırıcı adalet, onarıcı adalet, dağıtıcı adalet, idari adalet) askıya aldığını (*suspended justice*) göstermektedir. Uluslararası siyasette, bölgesel ve yerel

düzlemde, çatışmaların, çatışma kaynaklı sorunların ve mağduriyetlerin, mevcut geçiş dönemi adaleti uygulamalarına rağmen devam ediyor olması, liberal barış inşası yaklaşımının ve uygulamalarının yeniden değerlendirilmeye muhtaç olduğunu ortaya koymaktadır. Geçiş dönemi adaletinin, sıcak çatışma durumundan normalleşme ve toplumsal uzlaşıya evirilen sürece müspet anlamda katkı sağlaması beklenirken, farklı sorunları (siyasi, sosyal, ekonomik, psikolojik, yönetimsel) çözmek yerine, yineliyor olması, mevcut çatışma sonrası barış inşası yaklaşımının ve uygulamalarının yapısal bir dönüşüme ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

Geçiş dönemi adaletinin yapısal sorunlarının ortaya çıktığı bu noktada, 'dönüştürücü adalet' kavramı literatürde tartışılmaya başlamıştır. Dönüştürücü adalet (*transformative justice*), mevcut geçiş dönemi adaleti uygulamalarının, yerelin dinamiklerini, gerektirdiklerini ve hassasiyetlerini göz önünde bulundurmak suretiyle, süreç içerisinde çatışmanın menfi etkilerinin çözüme kavuşturulmasını teklif etmektedir. Dönüştürücü adaletle birlikte, geçiş dönemi adaletinin yetersiz kaldığı alanlara temas edilmesi, mağdurların taleplerinin karşılanması, mağduriyetlerin ortadan kaldırılması mümkün olacaktır. Çatışma sonrasında uluslararası mahkemelerin yanı sıra, ulusal düzeyde de yargılamaların gerçekleştirilmesi, yerel onarıcı adalet uygulamalarının icra edilmesi, uluslararası aktörlerin yerel aktörlerle birlikte çalışabileceği mekanizmaların ihdas edilmesi, sosyo-ekonomik adaletin tesis edilmesi, onarıcı adaletin gerektirdiği günlük maddi ihtiyaçların merkeze alınması, dönüştürücü adalet çerçevesinde ortaya çıkan başlıca önerilerdendir. Ne var ki, geçiş dönemi adaleti yaklaşımını ikame etmek üzere teklif edilen dönüştürücü adalet yaklaşımı sorunlardan beri değildir. Uluslararası özel yetkili mahkemelerin çatışma sonrası adaletin sağlanması noktasında farklı zorluklar barındırdığını tespit eden dönüştürücü adalet yaklaşımı, bunun çözümünün ulusal adli makamlar ve onarıcı adalet uygulamaları olduğunu ileri sürmektedir. Dönüştürücü adalet; çatışma sonrasında ulusal düzeyde yargılamalar gerçekleştirildiği ve onarıcı adalet uygulamaları icra edildiği takdirde, toplumda çatışmadan uzlaşıya doğru bir dönüşümün mümkün olacağını iddia etmektedir. Çatışma sonrasında ulusal düzeyde yargılamalar gerçekleştirilebildiği takdirde, mağdurlara mahkemelere erişim kolaylığı sağlanmış olacaktır. Ek olarak, mağdurlar nezdinde adaletin gereğinin yerine getirildiği müşahede edilecek ve toplumda güven duygusu ortaya çıkacaktır. Bahse konu olumlu etkilerle birlikte, farklı coğrafyalarda ulusal mahkemelerin karşılaştığı sorunların göz ardı edilmemesi gereklidir. Çatışma sonrası dönemde sosyal ve siyasal fay hatlarının aktif

durumda olması sebebiyle ulusal yargı organlarının baskı altında kalması dönüştürücü adaletin önündeki engeller arasında ön plana çıkmaktadır. Bu duruma ek olarak, çatışma sonrası süreçte ulusal yargı organlarının uzman personel ve lojistik imkanlar itibarı ile sınırlı olması, ulusal düzeyde adaletin dönüştürücü etkisini menfi anlamda etkilemektedir. Dönüştürücü adaletin, toplumun çatışma sonrası dönüşmesi için bir diğer önermesi olan, yerel onarıcı adalet mekanizmaların etkin bir biçimde kullanılması konusu da incelemeye değerdir. Onarıcı adalet yaklaşımı çerçevesinde ortaya çıkan hakikat ve uzlaşı komisyonları, farklı coğrafyalarda uygulanmıştır. Güney Afrika'da *apartheid* rejimi sonrası, geçmişte yaşanan mağduriyetlerin ve hak ihlallerinin gün yüzüne çıkarılması adına ihdas edilen Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşı Komisyonu, dönemin ve ülkenin şartları göz önünde bulundurulduğunda, çatışma sonrası barış inşası sürecine müspet anlamda katkı sağlamıştır. Ne var ki, Bosna Hersek, Sırbistan ve Hırvatistan'ın dahil olduğu 1992-1995 yılları arasında gerçekleşen savaştan sonra yerel ve bölgesel düzeyde ihdas edilmiş olan hakikat komisyonları, mağduriyetleri keşfetmek ve geçmişte yaşanan hak ihlallerini ortaya çıkarmak yerine, her etnik yapının kendi hakikatini diğerine kabul ettirmeye çalıştığı bir hüviyete bürünmüş, nihayetinde hakikat ve uzlaşı komisyonları süreci akamete uğramıştır. Bu durumda, farklı coğrafyalarda ortaya çıkan çatışmaların yapısının, aktörlerinin, sebep ve sonuçlarının, dönüştürücü adaletin önermeleri karşısında belirli sınırlılıklara sebep olduğu vurgulanmalıdır. Bahse konu sınırlılıklar, mağduriyetlerin giderilmesi ve mağdurların taleplerinin karşılanması önünde engel teşkil ettiği takdirde, adaletin dönüştürücü etkisinden bahsetmek mümkün olmayacaktır. Dönüştürücü adaletin, sosyo-ekonomik adaletin çatışmaya sebep olan gerekçeleri ve çatışma sonrası sonuçları dönüştürebileceği yönündeki önermesi tartışmaya açık bir husustur. Sosyal ve ekonomik hayatın/düzenin devam etmesinin sağlanması, çatışma sonrası toplumlarda normalleşme için önemlidir. Ne var ki, çatışmanın dönüştürülmesi için tek başına sosyal ve ekonomik düzenin sağlanması yeterli değildir. Nitekim farklı coğrafyalarda çatışmalar yaşanmadan önce, sosyal ve ekonomik düzen bir şekilde devam ediyor olmasına rağmen, bu durum sıcak çatışmanın ortaya çıkmasını engelleyememiştir. Tek başına maddi sorunların üstesinden gelinmesi, adli, siyasi ve toplumsal boyutta diğer yapısal sorunların çözüleceği anlamına gelmemektedir. Sosyo-ekonomik ihtiyaçların yanı sıra, yargılamalar, siyasi ve toplumsal düzen ve mağdurların ruh ve beden sağlıkları ile ilgili ihtiyaçlar karşılandığı takdirde, çatışma sonrasında uygulanan yöntemler dönüştürücü etkiye sahip olacaktır. Dönüştürücü adalet yaklaşımı, geçiş dönemi adaletinin mevcut uygulamalarının aksayan yönlerini ve

sınırlılıklarını ortaya koyması itibarı ile önem arz etmektedir. Bununla birlikte, dönüştürücü adalet yaklaşımının sınırlılıklarının ve adaletin dönüştürücü boyutuna dair göz ardı ettiği meselelerin olduğunun altı çizilmelidir.

Ulusal veya uluslararası mahkemeler, hakikat ve uzlaşı komisyonları, eski hale iade programları veya demokratikleşme çabası çerçevesinde gerçekleştirilen anayasal/kurumsal reform süreçleri, toplum tarafından benimsenmediği, toplum nezdinde meşruiyet kazanmadığı ve yerelleşemediği takdirde dönüştürücü bir kimlik elde edemeyecek ve sürekli geçiş yaklaşımı ile şekillenen her türlü barış inşası süreci palyatif ve dönemsel olmanın ötesine geçemeyecektir. Bu itibarla, toplumsal uzlaşıya ulaşılabilmesi ve sürdürülebilir olması adına; çatışma sonrası yargılamaların, hakikat ve uzlaşı uygulamalarının, eski hale iade ve tazmin programları ile anayasal/kurumsal reform süreçlerinin gözden geçirilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bahse konu uygulamalar, tepeden inme değil, aşağıdan yukarıya bir yöntemle, toplumsal düzeyde mağduriyetleri ve temel ihtiyaçları yapısal olarak merkeze alacak, bütüncül bir değerler silsilesi etrafında yeniden tanımlanmalıdır.

Bu tezde, çatışma sonrasında ortaya çıkan sorunların çözülmesi, üstesinden gelinmesi, adli, sosyal, siyasal ve ekonomik tüm süreçlerin ihtiyaçları merkeze alarak yönetilmesi için, İslam düşüncesi ve İslam Hukuku içerisinde yer alan *makasıd-ı şeria* yaklaşımının yapısal anlamda bütüncül bir zemin oluşturacağı ve böylece dönüştürücü adalet kapsamında alternatif bir bakış açısına imkân sağlayacağı ileri sürülmektedir. "Genel makasıd", hâkimin vereceği hükümlerin bütününde veya kahir ekseriyetinde göz önünde bulundurduğu mana ve hikmetler anlamına gelirken, "özel makasıd" her bir hukukî fiille ilgili düzenlemede, insanların yararlı amaçlarının gerçekleştirilmesi ve menfaatlerinin korunması için hedeflenen nitelikler şeklinde tanımlanmaktadır. Makasıd ayrıca, hâkimin kanunları yorumlarken ya da takdir yetkisini kullanırken yararlanacağı yöntemlerden birisi olarak ifade edilmektedir. Makasıd-ı şeria, dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunması suretiyle, toplumsal faydanın gözetileceğini ve zararların giderileceğini ortaya koymaktadır. Liberal barış inşası kapsamında, geçiş dönemi adaleti uygulamalarında ortaya çıkan müspet barışın sağlanamaması ve sürekli geçiş sorununun üstesinden gelinmesi, tepeden inme yaklaşımdan kaynaklanan hasarların ortadan kaldırılması, dönüştürücü adalet yaklaşımının sınırlılıklarının ötesine geçilebilmesi için, bu tezin temel önerisi; çatışma sonrasında toplumlarda ortaya çıkan bireysel ve toplumsal mağduriyetler ile kurumsal sorunların; dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunması suretiyle ortadan

kaldırılabileceğidir. Çatışma sonrası barış inşası uygulamaları olan mahkemelerin, hakikat ve uzlaşı komisyonlarının, eski hale iade ve tazmin programlarının ve anayasal/kurumsal reform süreçlerinin, makasıd-ı şeria'nın toplumun faydası için korunmasını gerektirdiği dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunması etrafında yeniden yorumlanması, tanımlanması ve uyarlanması durumu bu tez içerisinde "değer merkezli yaklaşım" (*value-based approach*) olarak tanımlanmıştır. Bu tez çerçevesinde "değer merkezli yaklaşım" olarak tanımladığımız makasıd-ı şeria'nın çatışma sonrası barış inşası süreçlerine uyarlanması durumu, usul ve esaslar itibarı ile birebir İslam hukuku penceresinden ele alınmamış olmakla birlikte, makasıd; toplumsal değerleri kapsayan yapısı bakımından, çatışma sonrasında etnik kimlik ya da coğrafi farklılıklar ayırt etmeksizin toplumların temel gereksinimlerine cevap verir niteliktedir.

Çatışma çözümü bağlamında, dinin korunması; mağdurların ağırlıklı olarak maddi ihtiyaçlarının ön planda tutulduğu günümüz çatışma çözümü yaklaşımından farklı olarak, dinin onarıcı yönüne işaret eden unsurlardan olan itikat, ibadet ve ahlak temelinde, çatışma mağdurlarının manevi ihtiyaçlarını karşılamayı teklif etmektedir. Bu itibarla din, etkileşimde olduğu olgular ve kavramlarla birlikte çatışma çözümü süreçlerine katkı sağlama potansiyeline sahiptir. Çatışma çözümü bağlamında canın korunması; modern anlamda bireylerin can güvenliğinin devlet tarafından korunmasının yanı sıra, bireyin hayatını devam ettirmesi için elzem olan yaşama hakkı, sağlığı koruma hakkı, hukuki işlemler yapabilme hakkı, özgürlük hakkı, eşitlik hakkı, özgür biçimde iyi ve doğruyu araştırma ve seçme hakkı ile birlikte mal, mülk, sosyal statü ve çalışma hürriyetinin muhafazasını gerektirmektedir. Çatışma sonrası süreçlerde, hayatta kalanlar için mağdurların intihar etmesinin önüne geçilmesi, geçmişte çatışan tarafların, geçmişte yaşananları gerekçe göstererek aralarında yeni bir gerilim oluşmasının önlenmesi ve çatışmadan sonra hayatta kalanlardan fiziki veya psikolojik tedaviye ihtiyaç duyanlara gerekli desteğin sağlanmasına dair hususlar canın korunması bağlamında değerlendirilmektedir. Çatışma çözümü bağlamında aklın korunması; insanın fiziki ihtiyaçlarının aklın korunması için muhafazasını, düşünme, ayırt etme ve mukayese hasletlerinin toplumun faydası ve iyiliği için kullanılmasını, eğitim ve öğretimde sürekliliğin sağlanmasını ve toplumsal faydaya zararı dokunan keyif verici, uyuşturucu ve sarhoş edici ürünlerin tüketilmesinden uzak durulmasının sağlanmasını gerektirmektedir. Çatışma çözümü bağlamında neslin korunması; çatışma döneminde maddi ve manevi olarak zarar gören çocuk ve kadınların iyileştirilmesini, psikolojik

açıdan desteklenmesini, çatışma sonrası süreçte kadın ve çocuk istismarlarının önüne geçilmesini, kadın ve çocuklara yönelik aile içi ve toplumsal şiddet ile baskının önlenmesini kısaca, onların temel hak ve özgürlüklerinin kanun ve uygulamalar ile güvence altına alınmasını öngörmektedir. Son olarak, çatışma çözümü bağlamında malın korunması ise; çatışma sonrasında mağduriyet yaşayan bireylerin mülkiyetlerine dönüşleri için hukuki ve sosyal zeminde elverişli ortamın sağlanmasını, ihtiyaçların karşılanması adına bireylere ait mal varlıklarının toplumun ortak değeri ve ekonomik zenginliği olarak değerlendirilmesini, gasp, tehdit ve hırsızlık gibi olaylar karşısında cezalandırıcı ve caydırıcı önlemler alınmasını teklif etmektedir.

Değer merkezli yaklaşım; mevcut geçiş dönemi adaleti ve dönüştürücü adalet yaklaşımlarından birkaç özelliği itibarı ile farklılaşmaktadır. Birincisi; geçiş dönemi adaleti ve dönüştürücü adalet yaklaşımları, çatışma sonrası süreçte, mağduriyet ve ihtiyaçlara yönelik bütüncül bir bakış açısına sahip değilken, değer merkezli yaklaşım; toplumun faydası için korunmasını gerektirdiği unsurlarla mağduriyetleri ve ihtiyaçları kapsayıcı bir nitelik taşımaktadır. Mevcut geçiş dönemi ve dönüştürücü adalet yaklaşımları, bir bütünün parçalarına birbirinden ayrı ayrı odaklanmayı tercih ederken, değer merkezli yaklaşım, barış inşasında toplumsal uzlaşı için ihtiyaç duyulan unsurlara bütüncül bir yaklaşım getirmektedir. Değer merkezli yaklaşımı, geçiş dönemi ve dönüştürücü adalet yaklaşımlarından ayıran ikinci özellik; zaman, mekân ve konjonktür fark etmeksizin, birbirinden farklı sebep ve sonuçlara sahip çatışma sonrası süreçleri şekillendirme kabiliyetini haiz olmasıdır. Nitekim mevcut geçiş dönemi veya dönüştürücü adalet yaklaşımlarının, çatışma sonrasında uygulanmasını teklif ettiği yöntemler, çatışma çözümüne tek boyutlu bir pencereden yaklaşmaktadır. Değer merkezli yaklaşım bu noktada, mevcut uygulamaların, dini, canı, aklı, nesli ve malı korur niteliği haiz hale geldikleri takdirde, çok boyutlu bir pencerenin mümkün olabileceğini göstermektedir. Örneğin, uluslararası mahkemeler cezalandırıcı adaletten (*retributive justice*) daha fazlasını ifa edecek bir potansiyele sahiptir ve değer merkezli yaklaşımla beraber cezalandırıcı adaletin gereğini yerine getirirken, eş zamanlı olarak onarıcı, caydırıcı ve imar edici bir kimlikle etki alanını genişletme imkânı söz konusudur. Diğer taraftan, eski hale iade ve tazmin programları dağıtıcı adaletten (*distributive justice*) daha fazlasını gerçekleştirecek bir etki alanına sahiptir. Eski hale iade ve tazmin programları, değer merkezli yaklaşım etrafında yorumlandığı takdirde, çatışma sonrasında ortaya çıkan mağduriyet ve ihtiyaçları etnik veya dini kimlik ya da mal/mülk özelinde

sınırlayarak değil, toplumun bütüncül olarak faydasını gözetecek şekilde uygulanacaktır. Değer merkezli yaklaşımı, mevcut geçiş dönemi adaleti ve dönüştürücü adalet yaklaşımlarından ayıran üçüncü özellik; çatışma sonrası barış inşası için geliştirilen uygulamalara, mevcut liberal barış merkezli bakış açısının aksayan yönlerine, uygulama temelinde destekleyici mahiyette yeni bir teklif getiriyor olmasıdır. Nitekim son 30 yılda ortaya çıkan çatışmalar ve çatışmaların cereyan ettiği coğrafyalarda kalıcı barışın ve toplumsal uzlaşının sağlanmasının önündeki engeller göz önünde bulundurulduğunda, alternatif bakış açılarına daha fazla ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Bu tez kapsamında mevcut çatışma çözümü uygulamalarına yeni bir ufuk kazandırmayı hedefleyen değer merkezli yaklaşımın, ilerleyen zamanlarda kendi önermeleri etrafında şekillenen uygulamaları da teklif eder hale gelmesinin mümkün olacağı düşünülmektedir. Değer merkezli yaklaşımı, geçiş dönemi adaleti ve dönüştürücü adalet yaklaşımlarından ayıran dördüncü özellik; çatışmanın gerçekleştiği coğrafyalardaki aktörlere ve mağdurlara barışı ve toplumsal uzlaşıyı tepeden inme ve dayatmacı bir yaklaşımla değil, katılımcı, uzlaştırıcı, mukaveleci, sorumluluk yükleyici, hak ile adaletin siyasi çıkarların üzerinde olduğu bir yaklaşımla teklif ediyor olmasıdır. Liberal barış inşasının, liberal değerleri "batılı eşittir evrensel olandır" şeklinde tanımlayan indirgemeci, ön yargılı ve ön kabullü tavrının ötesine geçerek, farklı kültür ve değer içerisinde yer alan normların da küresel düzlemde söyleyecek sözü olduğunu gündeme getiren değer merkezli yaklaşım, insanı merkeze alan yapısı, ilkesel duruşu ve mevcut uygulamalara katma değer kazandırması itibariyle, çatışma sonrası kalıcı barış ve toplumsal uzlaşı için önemli bir katkı ortaya koymaktadır.

Bu tez kapsamında örnek olarak Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi (EYUCM) ve Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi (RUCM) incelendiği için, 1992-1995 yılları arasında Bosna Hersek'te yaşanan çatışma sonrasında, barış anlaşmasına dair müzakere süreci ve Ruanda'da 1994 yılında yaşanan soykırım öncesi uygulanan politikalar tarihsel bağlamda ele alınmıştır. Bosna Hersek özelinde, Batı'nın ilk olarak yaşanan can kayıplarını önlemekteki müdahalesizliği ve barış anlaşması için yürütülen müzakere sürecindeki politika belirsizlikleri, çatışma sonrasında normalleşmeyi ve toplumsal uzlaşının sağlanmasını zorlaştıran başlıca etkenler arasındadır. 1992-1995 yılları arasında can kayıpları yaşanırken, BM Güvenlik Konseyi tarafından zorlayıcı müdahale unsurlarının uygulanması son tercih olarak değerlendirilirken, sıcak çatışmanın sona ermesinin akabinde Dayton Barış Anlaşması'nın imzalanması süreci ve bahse konu

anlaşmanın ilk günden itibaren siyasi çıkmazları beraberinde getiren sorunlu yapısı, uygulanan çatışma çözümü yöntemlerinin başarısını ve toplumsal uzlaşıyı menfi yönde etkilemiştir. Öte yandan, Ruanda özelinde, 1884 yılında Almanya ile başlayan ve 1962 yılında Belçika ile sona eren sömürge idareleri altında, ülke nüfusunun çoğunluğunu teşkil eden Hutular ve azınlık durumunda olan Tutsiler arasında taraflar arasındaki farklılıkları belirgin hale getiren ayrıştırıcı politikalar, 1994 yılında ülkede yaşanan soykırımın temellerini oluşturmuştur. Alman ve Belçika sömürge idareleri altında ilk etapta Tutsilerin Hutulara tercih edilmeleri, siyaseten ve sert güç unsurları ile desteklenmeleri neticesinde Tutsilerin sosyal ve siyasal alanlarda ülkeyi Tutsileştirme politikaları, bağımsızlık sonrası süreçte Hutuların daha önce yaşananlara tepki olarak ülkeyi her açıdan Hutulaştırma siyaseti ile sonuçlanmıştır. Ek olarak, Belçika sömürge yönetimi tarafından Tutsilerin siyasi çıkarları doğrultusunda fiziksel özellikleri gerekçe gösterilerek üstün ırk (*hamitic race*) ilan edilmeleri ve 1933-1934 yıllarında gerçekleştirilen nüfus sayımı sonrasında, burada yaşayan halkın kimlik kartlarında Hutu, Tutsi ve Twa şeklinde ayrıştırmaya gidilmesi, takip eden yıllarda taraflar arasında daha sert uygulamaların ve sıcak çatışmaların tedrici olarak yükselmesine ve 1994 yılında soykırımla neticelenmesine sebebiyet vermiştir. Almanya ve Belçika ile eş zamanlı olarak Katolik Kilisesi de Ruanda'daki Hutu ve Tutsileri kendi çıkarları doğrultusunda ve genişleme stratejisi çerçevesinde "araç" olarak kullanmıştır. Ruanda'nın bağımsızlık dönemi öncesinde Tutsiler lehine politika takip eden Katolik Kilisesi, bağımsızlık sonrasında ise Hutular lehine bir siyaset izlemiştir. Katolik Kilisesi'nin Hutulara olan desteği, 1994 yılında gerçekleşen soykırım esnasında kiliselere sığınan binlerce Tutsinin Hutulara teslim edilmesiyle devam etmiştir. Bu itibarla, yukarıda yer verilen Batı'nın 1994 yılında gerçekleşen soykırım öncesinde Ruanda'da uyguladığı ayrıştırıcı ve kendi çıkarlarını önceledikleri politikalar, çatışma sonrasında ülkede kalıcı barış ve toplumsal uzlaşının sağlanmasının önünde tesiri uzun yıllar sürecek ve nesilden nesile aktarılacak menfi sonuçlar doğurmuştur. Tüm bunların ötesinde, UNAMIR'de Barış Gücü Komutanı olarak görev yapan Roméo Dallaire tarafından, Ocak 1994 tarihinde alınan istihbarat çerçevesinde ülkede soykırım olabileceğine dair ciddi endişelerinin olduğu bilgisi BM Genel Merkezi ile paylaşılmış olmasına karşın, BM Güvenlik Konseyi başta olmak üzere, uluslararası herhangi bir mekanizmanın soykırımın önlenmesi için hiçbir adım atmaması, aksine Fransa, Mısır ve Güney Afrika'nın Ruanda'ya silah tedarikini sürdürmesi utanç verici olmuştur. BM Güvenlik Konseyi tarafından soykırım endişelerinin ve ihtimalinin ciddiye alınmaması, soykırım öncesi dönemde Ruanda'ya silah sevkiyatının kontrol

altında tutulmaması, sömürge döneminde aşılanan Hutular ve Tutsiler arasında ayrıştırıcı politikaların bağımsızlık sonrası dönemde de sürdürülmesi, liberal barış yaklaşımının sınırlılıklarını ve BM Güvenlik Konseyi tarafından Batı dışındaki coğrafyalarda barışın tesisinin göz ardı edildiğini gösterir niteliktedir. Dayton Barış Anlaşması'na evirilen süreçte, uzun süre boyunca can kaybına müsaade edilmesi, müzakere süreçlerinin ülkenin bugününü dahi zor durumda bırakan Dayton Barış Anlaşması ile sonuçlanması ve Ruanda'da sömürge dönemi ve sonrasında uygulanan ayrıştırıcı politikalar, çatışma sonrası barış inşasını zorlaştırdığı gibi toplumsal uzlaşının sağlanması için oldukça sınırlı bir alan bırakmıştır.

Bu tez çalışması kapsamında, mevcut liberal barış inşası yaklaşımlarının bir ürünü olarak ortaya çıkan ve geçiş dönemi adaletinin yargılama unsurlarını teşkil eden EYUCM ve RUCM'un Bosna Hersek ve Ruanda özelinde toplumsal uzlaşıya katkıları araştırılmıştır. EYUCM ve RUCM'un toplumsal uzlaşıya katkılarını tespit etmek adına, öncelikle birincil kaynaklar olan, "Yıllık Raporları", "Tamamlanma Stratejisi Raporları", "Dış Erişim Programı Raporları" ve "Mahkeme Yetkilileri" tarafından yapılan açıklamalarda yer alan "toplumsal uzlaşı" ifadesinin ne sıklıkla, hangi raporda ve ne bağlamda kullanıldığı hususu, eleştirel söylem analizi yöntemiyle incelenmiştir.

Birincil kaynaklara ulaşılmasına dair öncelikle birkaç hususun altının çizilmesi yerinde olacaktır. RUCM ile ilgili birincil kaynak araştırması yapılırken, kendi ismini taşıyan internet sitesinin, mahkemenin faaliyetlerini sona erdirdiği tarih olan 31 Aralık 2015'te kapandığı ve ilgili belgelere Uluslararası Ceza Mahkemeleri Rezidüel Mekanizması'nın internet sitesi üzerinden ulaşılabildiği ifade edilmelidir. Diğer taraftan, EYUCM, resmî olarak Aralık 2017 tarihi itibarı ile faaliyetlerini sonlandırmış olduğu halde, kendi internet sitesi üzerinden ilgili belgelere ulaşılabilmektedir. EYUCM ve RUCM'a dair, birincil kaynaklara erişilmesi hususunda karşılaşılan bir diğer durum, yıllık mahkeme, tamamlanma stratejisi, dış erişim programı raporları ve mahkeme başkanı, savcısı ve yazmanı tarafından yapılan açıklama ve bildirilerin, EYUCM'un internet sayfasında, RUCM'a kıyasla daha düzenli, belge sayısı anlamında daha zengin ve erişilebilir vaziyette olduğudur. RUCM ile ilgili bahse konu belgelere erişilebilmekle beraber, kaynaklar EYUCM ile karşılaştırıldığında daha sınırlı ve internet sitesinde düzensiz bir şekilde yer almaktadır. Bu durum, EYUCM ve RUCM'a karşı farklı davranıldığını ortaya koyar bir nitelik taşımaktadır.

Yapılan söylem analizi çalışması neticesinde ortaya çıkan bulgular, EYUCM ve RUCM'un toplumsal uzlaşı yaklaşımı ve tanımları ile toplumsal uzlaşıya dair literatürde yer alan tanımlar arasında önemli farklar olduğunu ortaya koymaktadır. Literatürde toplumsal uzlaşı kavramının ağırlıklı olarak, sosyal bağlamda; ilişkilerin normalleşmesi ve psikolojik dönüşüm, affetme ve merhamet etme, siyasal bağlamda; hakikat, adalet, saygı ve güvenlik, demokratik kurumlar ve demokratik katılım, ortak rıza ve ortak normlar, ekonomik bağlamda; kalkınma ve ekonomik ilişkilerin düzenlenmesi ile irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir. Diğer taraftan, EYUCM ve RUCM'un birincil kaynaklarında toplumsal uzlaşı kavramı, ağırlıklı olarak; ulusal yargı organları ile işbirliğinin geliştirilmesi, mahkemeler nezdinde yargılamaların gerçekleştirilmesi, mahkemelerin verilen yargı kararları ile sınırlı olduğu, geçmişte yaşananların mahkemeler tarafından kayıt altına alınması, dış erişim programları, ulusal yargı kapasitesinin güçlendirilmesi konuları ile irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir. Literatürde yer alan ve mahkemenin birincil belgelerinde var olan ancak oldukça sınırlı ölçüde yer verilen hususlar ise; yargılamalar neticesinde savaş döneminde yaşananların kabul edilmesi ve mağdurların tazminat hakkıdır. Bu itibarla, EYUCM ve RUCM'un toplumsal uzlaşıya katkı sağladıkları iddiasını taşıyor olmalarına rağmen, mezkûr kavram ile oldukça sınırlı bir irtibata sahip olduklarının tespit edildiğinin altı çizilmelidir.

Eleştirel söylem analizinin "yorumlama" aşamasında, EYUCM ve RUCM'un toplumsal uzlaşıya bakış açıları ve uygulamada aksayan yönleri, değer merkezli yaklaşım penceresinden eleştirel bir açıdan değerlendirilmiştir. İlk olarak, EYUCM'un Hollanda'nın Lahey kentinde, RUCM'un ise Tanzanya'nın Arusha şehrinde yer alması, mağdurların mahkemeye erişimini sınırlandıran ve savaşlardan etkilenen nüfusun büyüklüğü dikkate alındığında, mağduriyet yaşayan nüfustan sadece sınırlı bir kesimin mahkemeye erişebilmesine imkân sağladığının altı çizilmelidir. Bu durum, yaşanan mağduriyetlerin sınırlı ölçüde ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İkinci husus, savaşta yaşanan ihlallerden sorumlu olarak üst düzey siyasilerin EYUCM ve RUCM'da yargılanmalarının uygun görülmüş olmasıdır. Bu durum, ulusal düzeyde yargılamaların tamamlanması noktasında beklenti oluştururken, Bosna Hersek Savaş Suçları Dairesi ve entite düzeyindeki mahkemeler göz önünde bulundurulduğunda, hali hazırda 4000 sanığı içeren 500 davanın ulusal mahkemeler tarafından tamamlanması gerekmektedir. Bununla birlikte, Bosna Hersek'te savaş suçlarını yürütmekle görevli olan adli organlar, ülkedeki siyasal ve sosyal baskıdan menfi yönde etkilenmekte, bir bakıma ülkedeki yargılamalar

kendi kaderi ile baş başa bırakılmış olmaktadır. Ruanda özelinde yerel yargılamalarda durum ise Bosna Hersek örneğinden daha farklıdır. 10 yıllık bir süre içerisinde, yaklaşık 2 milyon kişinin yargılandığı çayır (*gacaca*) mahkemeleri, yargılama usulleri itibarı ile eleştirilere maruz kalırken, Tutsi iktidarının çayır mahkemelerini Hutular üzerinde bir tahakküm aracı olarak kullandığına dair değerlendirmeler söz konusudur. EYUCM ve RUCM'un sınırlı sayıda yargılama gerçekleştirmesi ve ulusal düzeyde yaşanan aksaklıklar bir arada değerlendirildiğinde, toplumsal uzlaşı için en önemli unsurlardan biri mahiyetinde olan cezalandırıcı hüviyetteki yargılamalara dair önemli sorunların çözülemediği vurgulanmalıdır. Üçüncü olarak, bununla irtibatlı bir diğer husus; suçlu sayısının ve işlenen suçların miktar olarak yüksek olması sebebiyle, EYUCM ve RUCM tarafından savaşta askeri ve siyasi düzeyde görev alan kişilerin yargılanmasının tercih edilmiş olmasıdır. Bu durum, işlenen farklı nitelikteki suçların ve oluşan mağduriyetlerin göz ardı edilmesine sebep olmuştur. Değer merkezli yaklaşım ise, ortaya çıkan her sorunda, anlaşmazlığın müstakil/biricik (*unique*) bir zeminde ele alınmasını teklif etmektedir. Dördüncü husus; Ruanda ve Bosna Hersek, Sırbistan ve Hırvatistan'da gerçekleşen savaş sonrasında, uluslararası toplumun EYUCM ve RUCM özelinde çatışma çözümünü merkeze alması ve geçiş dönemi adaletinin yargı boyutuna indirgemek suretiyle, cezalandırıcı adaletin sınırlılıkları içerisinde bir toplumsal uzlaşı tahayyülünün benimsenmiş olmasıdır. Çatışma sonrasında Ruanda ve Bosna Hersek'te toplumsal yapıların dinamikleri dikkate alındığında, her iki ülkenin farklılaştığı görülmüştür. Ruanda'da, soykırımın ılımlı Hutularla birlikte mağduru konumunda olan Tutsiler iktidara gelmişken, Bosna Hersek'te Boşnakların, Sırpların ve Hırvatların aynı devlet çatısı altında, birlikte yaşamalarını zorunlu kılan sistem, ulusal ve uluslararası mahkemeler tarafından gerçekleştirilen yargılamalara dair beklentileri, itirazları, ön yargıları ve meşruiyet tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Bu durum, yargılamaların tek başına cezalandırıcı etkisiyle toplumdaki hassasiyetlerin ve beklentilerin toplumsal uzlaşı çerçevesinde yönetilmesini mümkün kılmaktan uzak olmasına yol açmıştır. Beşinci husus; yargılamalarda yaşanan aksaklıklarla irtibatlıdır. Mağdurlar, EYUCM ve RUCM nezdinde, kendilerini yabancı bir mahkemede, yabancı bir sistem içerisinde, belirli soru kalıpları etrafında sınırlı olarak ifade edebildikleri; bu itibarla adalet bekledikleri halde kendileriyle aidiyet kuramadıkları yargı kurumları ile karşı karşıya kaldıkları gözlenmiştir. Öte yandan, Ruanda özelinde cinsel şiddet mağduru kadınların, toplum içerisinde tecavüze uğradıkları damgalamasına maruz kaldıkları/kalacakları gerekçesiyle, savcılık makamına ifade etmekten imtina ettikleri, mağdurların yaşadıkları toplumsal

zorlukları ve toplumsal uzlaşının önündeki engellerin ciddiyetini gözler önüne sermektedir. Bir tarafta ifade verme usulleri ile ilgili karşılaşılan zorluklar, diğer tarafta toplumsal hassasiyetler göz ardı edildiği için, mağdurların yaşadıkları yeni mağduriyetler, EYUCM ve RUCM'da yargılama süreçlerinin toplumsal uzlaşıya katkı sağlamasını zorlaştırmıştır. Altıncı husus; EYUCM ve RUCM'un cezalandırıcı yönünün ön planda olması, failler ve mağdurlar arasında "kazanan ve kaybeden" yanılsamasının ortaya çıkmış olmasıdır. Oysaki adalet; bir tarafın tamamen kazanıp, diğer tarafın her şeyiyle kaybettiği sıfır toplamlı bir oyun değil, yeniden topluma kazandırılması açısından failin, ihtiyaçları karşılaması bakımından mağdurun ve netice itibariyle toplumsal faydanın sağlanmasının mümkün kılınmasıdır. Yedinci husus; birincil kaynaklarda yer verilen, "mahkemenin toplumsal uzlaşı için ilk adımı teşkil ettiği" şeklindeki ifadelerin, mahkemeden beklentilerin sınırlandırılması amacıyla kullanılmış bir ön alıcı söylem olarak kullanılmasıdır. Geçmişte yaşanan çatışma sonrasında, suçluların cezalandırılması açısından yargılamalar ilk adımı teşkil ediyor olsa da, toplumsal uzlaşı için mahkemelerin rolü daha fazlasını ihtiva etmektedir. Nitekim mahkemeler, yaptıkları yargılamalarla geçmişi, uyguladıkları cezai müeyyidelerle bugünü ve geleceği şekillendirme yetisine sahiptir. Bu konu ile irtibatlı bir diğer husus; mahkemelere ait birincil belgelerde toplumsal uzlaşı ile irtibatlandırılan "mahkemelerin, verilen yargı kararları ile sınırlı olduğu" iddiasıdır. Mahkemelerin verilen yargı kararları ile sınırlı olduğunun vurgulanması da, ulusal ve uluslararası toplumun mahkemelerden beklentilerini asgari düzeyde tutmasını sağlamak üzere kullanılmıştır. Ne var ki, yargılamalar gerçekleşirken öncelik verilmesi gereken hususlar, değer merkezli yaklaşımda tanımlandığı üzere, tam olarak hayatın merkezinde ve içerisinde yer almaktadır. İslam hukukunda makasıd-ı şeria çerçevesinde yer alan; dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunması hususları, hukukun koruduğu en üst değerlerin ve hükümlerin tümevarımından ortaya çıkmıştır. Bu açıdan, her bir davada doğrudan, makasıd-ı şeria'ya dayalı olarak hüküm verilmemiş olsa da, günümüz hukuk anlayışında bahse konu unsurların bir çatı adalet yaklaşımı olarak göz önünde bulundurulması, yargılamaların ve verilen cezaların cezalandırıcı (*retributive*) olduğu kadar, onarıcı (*restorative*), onarıcı olduğu kadar dağıtıcı (*distributive*) olarak gerçekleşmesine imkân verecektir. Sekizinci husus; EYUCM ve RUCM'u ihdas eden BM Güvenlik Konseyi, bilhassa EYUCM özelinde karşılaşılan "mahkemenin Sırpları cezalandırmak için kurulduğu" söyleminin bir neticesi olarak ortaya çıkan "meşruiyet" sorununun önüne geçememiştir. Bu hususta, iki boyut söz konusudur. Birincisi, mahkeme (yargılama) boyutu; bir diğeri ise geçmişte, savaş döneminde yaşananların kabul

edilmesidir. Ağırlıklı olarak Sırplar tarafından dile getirilen EYUCM'un BM Güvenlik Konseyi tarafından Sırpları cezalandırmak üzere kurulduğu ve mahkemede hukuki değil 'siyasi' gerekçelerle yargılamaların yapıldığına dair iddialar, toplumsal uzlaşıya engel teşkil eden sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Nitekim EYUCM'un hukukiliğine ilişkin tartışmalar, savaş döneminde işlenen suçlara dair görülen davalarda tespit ve tescil edilen hakikatlerin ve verilen cezai müeyyidelerin haksız ve hukuksuz olduğu algısının oluşmasına sebep olmuştur. Gelinen noktada, yargılamaların hukukiliğine dair yapılan itirazlar, toplumda "savaş döneminde işlenen suçların inkâr edilmesi" gibi toplumsal uzlaşıya engel teşkil edecek endişe verici bir boyuta ulaşmıştır. Savaş döneminde yaşananların tüm kesimler tarafından kabulü, toplumsal uzlaşı için başlıca unsurlar arasında yer almasına rağmen, EYUCM raporlarında bahse konu hususa, sadece dış erişim programı raporlarında ve savaş döneminde yaşananların inkâr edilmesinden duyulan rahatsızlığın dile getirildiği görüşlerin ötesinde yer verilmemiştir. Bu durum, savaş döneminde yaşananların kabul edilmesi için raporlarda ilgili hususa sınırlı ölçüde yer verildiğini ve alternatif politikalar üretilmediğini göstermektedir. Geçmişte yaşananların kabulü noktasında, yargılamaları icra eden makam olması itibarı ile önemli bir sorumluluğu bulunan ancak meşruiyet sorunu yaşayan mahkemenin ve mahkemeyi ihdas eden BM Güvenlik Konseyi'nin karşılaştığı sorunlarla ilgili değer merkezli yaklaşım öncelikle kamu düzenini bozan görüşle mücadele edilmesini teklif etmektedir. Mahkeme kararı ile hükme bağlanmış olan suçların toplum düzeyinde inkâr edilmesi, mahkeme tarafından gerçekleştirilen yargılamaların toplumsal faydaya hizmet etmesini engellemektedir. Buna ek olarak, dış erişim programlarının, bilgilendirme çalışmalarının ötesinde, suçlu ve mağdur taraflar arasında ortak paydalar oluşturmayı (mukaveleci yapı) teşvik etmesi veya var olan ortak paydaları ön plana çıkarmak suretiyle, geçmişte yaşananların kabulü ve barışın sürdürülebilir olması amaçları etrafında şekillendirilmesi, toplumsal uzlaşıya katkı sağlayacaktır. Dokuzuncu husus; EYUCM ve RUCM kurucu belgelerinde yer alan ifadelerin, mağduriyetler arasında bir hiyerarşi oluşturmasıdır. Savaş döneminde mallarına/mülklerine el konulanlar, eski hale getirme kapsamında mahkeme tarafından belirlenen usuller yoluyla tazminat kapsamında değerlendirilmişken, işkence, tecavüz ve cinsel kölelik suçlarının mağduru olanlar tazminat talep edememiştir. Değer merkezli yaklaşım; işlenen suçlar neticesinde ortaya çıkan mağduriyetler arasında bir hiyerarşik bakış açısını reddetmektedir. Mahkemelere yargı yetkisi tanıyan maddeler çerçevesinde, çatışma döneminde işlenen diğer hak ihlallerinin tespit edilmesi ve ilgili hususlarda cezai müeyyidenin uygulanması önemli

olduğu kadar, maddi ve manevi hak kayıplarının tespit edilip, gereğinin yerine getirilmesi, toplumsal fayda ve toplumsal uzlaşı için hayati ve gereklidir.

Son olarak, eleştirel söylem analizinin "açıklama" aşamasında, EYUCM ve RUCM tarafından verilen hükümlerin, toplumsal uzlaşıya katkısı incelenmiş ve değer merkezli yaklaşım etrafında tespitler yapılmıştır. Bu kapsamda ilk davanın gerçekleştiği tarih olan 7 Mayıs 1996'dan resmî olarak faaliyetlerinin sona erdiği 31 Aralık 2017 tarihine kadar EYUCM bünyesinde görülen 161 davanın 103'ü, 1992-1995 yılları arasında Bosna Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan'da işlenen savaş suçları ile irtibatlı olduğu için incelenmiştir. EYUCM Statüsü'nün tanıdığı yargı yetkisi uyarınca, görülen 103 davada verilen hükümlerin ağırlıklı kısmını %46 ile İnsanlığa Karşı Suçlar, geri kalanını ise sırasıyla Savaş Hukuku ve Teamüllerinin İhlali (%39), 1949 Tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlali (%10) ve son olarak Soykırım (%5) oluşturmuştur. Öte yandan, RUCM bünyesinde ilk davanın gerçekleştiği 7 Ocak 1997'den, resmî olarak faaliyetlerinin sona erdiği 31 Aralık 2015 tarihine kadar 93 dava görülmüştür. RUCM Statüsü'nün tanıdığı yargı yetkisi uyarınca görülen 93 davada verilen hükümlerin ağırlıklı kısmını sırasıyla %44 ile Soykırım Suçu, %42 ile İnsanlığa Karşı Suçlar ve %14 ile 1949 Tarihli Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve 2 No'lu Ek Protokolünün Ağır İhlalleri oluşturmuştur.

EYUCM ve RUCM tarafından verilen hükümler incelendiğinde, ilk etapta ön plana çıkan husus, EYUCM özelinde soykırım Srebrenitsa ve çevresinde yaşananlarla sınırlı tutulduğu için, sınırlı sayıda hükmün bu çerçevede verilmiş olmasıyken, RUCM tarafından verilen hükümlerin ağırlıklı kısmını soykırım suçlarının oluşturmuş olmasıdır. Bu bağlamda, EYUCM özelinde 1991 yılından itibaren Bosna Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan'da yaşanan olayların Srebrenitsa dışında soykırım suçu kapsamında değerlendirilmemesi, savaş döneminde işlenen hak ihlallerinin ağırlığının sınırlı ölçüde yansıtılmasına sebep olmuştur. Öte yandan, Ruanda'da soykırım öncesinde ülkenin farklı bölgelerinde soykırım işlemek üzere mühimmat stokları yapılması ve öldürülecek kişilere dair listelerin oluşturulması gibi gelişmeler, RUCM tarafından tespit edilenden çok daha fazla kişinin soykırım eylemlerine dahil olduğunu ortaya koyar niteliktedir. Ek olarak, RUCM tarafından gerçekleştirilen yargılamalarda soykırım, öldürme ve toplu öldürme suçlarının ve faillerinin tespitinin, yaşanan diğer hak ihlalleri ve mağduriyetlerin ortaya çıkarılmasının oransal olarak önüne geçtiği belirtilmelidir. Adalet, işlenen suçlar karşısında cezai müeyyideleri gerektirdiği kadar, hayatta kalanların mağduriyetlerinin

hükme bağlanıp onarılmasını da ihtiva etmelidir. Bu itibarla, soykırım, toplu öldürme, öldürme eylemleri, işkence, tecavüz, siyasi, ırksal veya dini temelde zulmetme eylemleri ağır cezai müeyyideleri gerektirdiği gibi, çatışmadan sonra hayatta kalanların talep ve ihtiyaçlarının karşılanması suretiyle mağduriyetlerinin giderilmesi önem arz etmektedir. Diğer taraftan, hayatını kaybedenlerin, yerinden edilenlerin, tecavüze uğrayanların sayısının büyüklüğü göz önünde bulundurulduğunda, EYUCM ve RUCM tarafından yargılanan fail sayısının yetersiz olduğunun ve cezai müeyyidelerin sınırlılığının altı çizilmelidir. EYUCM ve RUCM'da yargılanan faillerin, mahkemelerin sınırlı bütçe, imkân veya zaman aralığı gibi gerekçelerle sınırlı tutulması, çatışmalar neticesinde ortaya çıkan mağduriyetlerin yüzeysel olarak ele alınmasını haklı çıkarmamaktadır. Cezai müeyyidelerin sınırlılığı ile üzerinde durulan husus ise; mağduriyetlere temel teşkil eden suç unsurlarına cezalandırıcı bir bakış açısıyla tek boyutlu olarak yaklaşılmasına ilişkindir. Cezalandırıcı bir anlayışla yargılamalar yapılırken, tecavüz, malların tahribi, din, yardım ve eğitim kurumlarına zarar verilmesi gibi hususlarda az sayıda tespit yapılması ve hüküm verilmesi, toplumsal uzlaşının sağlanması için gerekli olan bütünün parçalarının tamamlanamaması anlamına gelmektedir. Bu durum, EYUCM ve RUCM'un birincil kaynaklarında, toplumsal uzlaşı ile irtibatlandırdığı hususlarda tazminat hakkı, işlenen suçların ve geçmişte yaşananların kabul edilmesi gibi konulara az sayıda temas edilmesi ile benzerlik göstermektedir. Ek olarak, EYUCM özelinde, bazı hükümlülere 'erken tahliye' kararı verilmesi ve bazı faillerin sosyal hayata döndüklerinde siyasi kahramanlar olarak karşılanması, verilen hükümlerde, verilen hükümlerin toplum nezdindeki karşılığında, çatışma sonrası oluşturulan ülke siyasi sisteminin işleyişinde önemli eksikliklerin olduğunu göstermektedir. EYUCM ve RUCM'a tanınan yargı yetkisi çerçevesinde tespit edilen suçların, olay/vaka bazında değerlendirilmediği, aksine tümdengelim bir yaklaşımla ele alındığı görülmektedir. Bu durum, vücudunun farklı bölgelerinde ağrısı olan iki kişiye, aynı tedavinin uygulanmasının oluşturacağı sakıncanın bir benzerini ortaya çıkarmaktadır. Nitekim işlenen her suç, mağdurlar nezdinde birbiri arasında farklılık arz eden olumsuz neticeler ve mağduriyetlere sebep olmuştur. Ortaya çıkan mağduriyetlerin giderilmesi, işlenen suçun doğru tanımlanması ve cezalandırılması ile doğrudan irtibatlıdır. EYUCM ve RUCM tarafından verilen kararlarda, çatışma sonrasında bireylerin ihtiyaçlarının ve çatışmadan kaynaklanan gündelik hayatta karşılaşılan sorunlarının sınırlı ölçüde gözetildiği ifade edilmelidir. Bu itibarla, EYUCM ve RUCM'un toplumlarda ortak paydalar bulmayı özendiren ve ortak paydalar bulunması adına meşru zeminler hazırlayan yapılarından söz etmek mümkün olmadığı gibi, geçmişte

çatışan taraflar arasındaki farklılıkları derinleştiren ve verdiği hükümlerle toplumlarda mağduriyetler arasında rekabetçi bir yaklaşımı tetiklediğinin altı çizilmelidir. Bu durum, mahkemenin yerelleşmediğini, yerel hassasiyetleri, dengeleri ve ihtiyaçları göz önünde bulundurmadığını, yerel ilişkilerin inşa edilmesi anlamında yeterli bilgi ve tecrübeye sahip olmadığını ya da bahse konu hususları gerçekleştirmek gibi bir nihai hedefinin söz konusu olmadığını göstermektedir. Kısaca, EYUCM ve RUCM, çatışmaların başlamadan önlenmesinde başarılı olamayan uluslararası sistemin, çatışmalar sonrasında uluslararası sistemin adaleti sağladığı yönündeki yaklaşımı sergiledikleri birer 'araç' olarak kalmış ve gerçek anlamda toplumsal uzlaşının sağlanması için gösterilmesi gereken emek ve çalışmanın bir kısmının icra edilebildiği yargı mekanizmaları olmanın ötesine geçememiştir. EYUCM ve RUCM, değer merkezli yaklaşımın mahkemelerden yerine getirmesini öngördüğü cezalandırıcı, onarıcı ve ihya edici yönlerinin, diğer bir ifadeyle mevcut imkânları itibarıyla toplumsal uzlaşıya katkı anlamında potansiyelinin altında kalmışken, resmî belgelerinde yer verilen toplumsal uzlaşı tanımları çerçevesinde yapabileceklerinin de altında bir mirasla görevlerini tamamlamıştır.

Yukarıda yer verilen tespitlerden çıkarım yapılacak olursa, EYUCM ve RUCM'un teorik düzlemde ve uygulamada toplumsal uzlaşı ile kurmuş olduğu irtibatta aksayan yönler olduğu ön plana çıkmaktadır. EYUCM ve RUCM'un toplumsal uzlaşı ile bağdaştırdığı "yargılamaların yapılması, yaşananların kayıt altına alınması, ulusal yargı organları ile işbirliği, geçmişte yaşananların kabul edilmesi, ulusal yargı kapasitesinin güçlendirilmesi" hususları dikkate alındığında dahi, yaklaşım ve uygulama temelinde sorunların olduğu görülmüştür. Diğer taraftan, çatışmalar sonrası ortaya çıkan, işlenen suçların niteliği ve mağdurların niceliği göz önünde bulundurulduğunda, EYUCM ve RUCM tarafından verilen hükümlerin, toplumsal uzlaşıya katkı anlamında sınırlılığı ortaya çıkmaktadır. Özetle, EYUCM ve RUCM'un toplumsal uzlaşı tanımı, yaklaşımı ve uygulaması ile verilen hükümler, genelde uluslararası sistemin, özelde BM Güvenlik Konseyi'nin, yaşanan hak ihlallerini, yüzbinlerce insanın hayatına, maddi ve manevi kaybına sebep olan olaylar silsilesini ceza hukukuna indirgemek suretiyle, yüzeysel bir formalizm üzerinden meşru zemin elde etme çabasını göstermektedir.

Liberal barış inşasının bir önermesi olan geçiş dönemi adaleti yaklaşımının, çatışma sonrası coğrafyalarda normalleşme ve toplumsal uzlaşı hedefleriyle uygulamakta olduğu yöntemler olan yargı süreçleri, hakikat ve uzlaşı komisyonları, eski hale iade programları ve anayasal/kurumsal reform çalışmaları, mevcut yapısıyla, çatışmaları müspet barışa

dönüştürmekten ve toplumsal uzlaşıya katkı sağlamaktan uzaktır. Öte yandan, uluslararası toplumun, Bosna Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan arasında yaşanan savaşın sona ermesi noktasında istikrarsız ve tutarsız politikaları, Ruanda'da yaşanan soykırım ve diğer insan hakları ihlallerine karşı müdahale edilmemesiyle de tekrarlanmıştır. Dünya üzerinde çatışmaların sayısının artarak devam ediyor olması, sıcak çatışmanın sona erdiği coğrafyalarda kalıcı barış ve toplumsal uzlaşının sağlanmasının aksine, adaletin tüm veçheleriyle askıda kalması, liberal barış inşası düşüncesine ve geçiş dönemi adaleti yaklaşımına alternatifler üretilmesini zorunlu kılmaktadır.

Bu araştırmanın çatışma çözümleri literatürüne katkısı, makasıd-ı şeria tarafından belirlenen dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunması unsurlarının, çatışma sonrası barış inşası yaklaşımına ve uygulamalarına uyarlanabileceğini ortaya koymasıdır. Değer merkezli yaklaşım, geçiş dönemi adaleti uygulamalarının yapısal olarak, çatışma sonrasında bireylerin ve toplumun gerçek ihtiyaçları çerçevesinde yeniden tasarlanması gerekliliğine vurgu yaparken, dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunması etrafında çizilecek çerçevenin, ihtiyaçlar ve toplumsal uzlaşı için uygun bir zemin oluşturabileceğini iddia etmektedir. Bu durumda, Galtung'un ifade ettiği doğrudan, yapısal ve kültürel şiddetin ortadan kaldırılmasının mümkün olabileceği ve müspet barış durumuna ulaşılabileceği öngörülmektedir. Bu tez, bir geçiş dönemi adaleti uygulaması olarak EYUCM ve RUCM'un hangi gerekçelerle değer merkezli yaklaşım etrafında yeniden tasarlanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Diğer geçiş dönemi adaleti uygulamaları olan hakikat ve uzlaşı komisyonları, eski hale iade ve tazmin programları, anayasal/kurumsal reform süreçleri ise bu tez kapsamında değer merkezli yaklaşım penceresinden incelenmemiştir.

Bu tezin bir diğer sınırlılığı, geçiş dönemi adaleti uygulamalarının, Bosna Hersek ve Ruanda özelinde ne derece başarılı olduğunun ölçülmesi için somut olarak belirlenmiş kıstaslarının olmaması durumudur. Bu sebeple, EYUCM ve RUCM tarafından savaş dönemlerinde hak ihlallerine sebep olan üst düzey yetkililerin yargılanması durumu, araştırmacıların belirleyeceği değişkenlere göre menfi ya da müspet anlamda farklı sonuçlar ortaya çıkarabilmektedir. Diğer bir sınırlılık, çatışma sonrasında toplumsal uzlaşının ne olduğu, hangi şartların toplumsal uzlaşıyı sağladığı üzerinde somut veya üzerinde mutabık kalınmış bir tanımının olmamasıdır. Bu durum, EYUCM ve RUCM, kendi toplumsal uzlaşı tanımları çerçevesinde, mahkemelerde yapılan yargılamaların ve

dış erişim programlarının Bosna Hersek ve Ruanda'da toplumsal uzlaşıya katkı sağladığı çıkarımının veya tam aksinin tespitinin mümkün olduğu bir netice ortaya çıkarmaktadır.

BM Güvenlik Konseyi tarafından farklı coğrafyalarda gerçekleşen, farklı gerekçeleri ve neticeleri ortaya çıkan iki çatışma neticesinde, birbirine benzer yapıda, özel yetkili uluslararası mahkemelerin ihdas edilmiş olması, çatışma çözümü çalışmalarında karşılaştırmalı analiz yapılması adına oldukça zengin bir içeriği beraberinde getirmektedir. EYUCM ve RUCM ile ilgili gelecekte yapılacak çalışmalarda, bu tezde olduğu gibi mahkemelerin birincil kaynaklarından istifade edilebileceği gibi, mahkemelerde görev almış mahkeme başkanları, savcıları ve yazmanları ile yüz yüze mülakatlar gerçekleştirilmesi, mahkemelerin çatışma sonrasında süreçleri nasıl yorumladığı ve toplumsal uzlaşıya ne derece katkı sağladıklarının detaylı bir şekilde analiz edilmesi açısından fayda sağlayacaktır. Buna ek olarak, davacı veya tanık olarak daha önce EYUCM ve RUCM'un süreçlerine dahil olmuş ya da savaşta yaşadığı mağduriyetler sebebiyle mahkemeden beklentisi olan diğer bireylerin katılımı ile gerçekleştirilecek mülakatlarla zenginleştirilebilecek örnek olay incelemeleri, mahkemelere dair farklı görüş, beklenti ve yaklaşımları ortaya çıkarma imkanları göz önünde bulundurulduğunda, gelecekte ihdas edilecek uluslararası nitelikteki özel yetkili mahkemelerin kuruluş ve işleyiş süreçlerine katkı sağlayacaktır.

Çatışma sonrası barış inşası çalışmaları, ağırlıklı olarak soğuk savaşın sona ermesini müteakip farklı coğrafyalarda ortaya çıkan ulusal ve uluslararası nitelikteki sorunlara odaklanmaktadır. Bahse konu sorunların odağında, barış gücü operasyonları, barış inşasına yönelik uygulamalar ve insani müdahale kapsamında gerçekleştirilen operasyonlar yer almaktadır. Bu doktora tezi, barış inşasına yönelik yaklaşımları merkeze alarak, geçiş dönemi adaleti uygulamalarının yetersizliğini, tek boyutluluğunu, mağdurların ve toplumların öncelikli ihtiyaçları ve sorunlarını merkeze almadığını ve sıcak çatışmayı toplumsal uzlaşıya dönüştürmek hususunda sınırlılıkları olduğunu ortaya koyarak, değer merkezli yaklaşım çerçevesinde getirilen önermelerinin çatışma çözümü literatürüne ve bu alanda çalışma yapacak araştırmacılara alternatif bir bakış açısı sunmaktadır.

9. KAYNAKÇA

Abu-Nimer, M., & Kadayifci-Orellana, S. A. (2008). Muslim Peace-Building Actors in Africa and the Balkan Context: Challenges and Needs. *Peace & Change*, 549-581.

Agius, C. (2016, July 11). Adress of the President. Hague. Aralık 9, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/file/Press/Statements%20and%20Speeches/President/160711_president_agius_srebrenica_en.pdf adresinden alındı

Akarlı, E. D. (2010). Maslaha from "Common Good" to "Raison d'Etat" in the Experience of Istanbul Artisans,1730-1840. K. Durukan, R. W. Zens, & A. Z. Durukan içinde, *Hoca Allame, Puits de Science: Essays in Honor of Kemal H. Karpat* (s. 63-79). İstanbul: The Isis Press.

Akarlı, E. D. (2017, Ocak 28). Osmanlı'da Adalet Fikri ve Pratiği. İstanbul, Fatih, Türkiye. Ağustos 31, 2021 tarihinde https://www.youtube.com/watch?v=d9L0Rrs4L_g adresinden alındı

Akgül, Ö., & Zara, A. T. (2018). Michael W. Doyle. E. Büyükakıncı içinde, *Barış Çalışmaları* (s. 418-448). Ankara: Adres Yayınları.

Akhavan, P. (1997). Justice and Reconciliation In the Great Lakes Region of Africa: The Contribution of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Duke Journal of Comparative & International Law*, 325-348.

Aktan, C. C. (2018). Mülkiyet Hakları İktisadı: Mülkiyet Yapısı ve İktisadi Performans Arasındaki İlişki. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 423-445.

Alchian, A. (1965). Some Economics of Property Rights. *Il Politico*, 816-829.

Alfred Musema, ICTR-96-13 (International Criminal Tribunal for Rwanda November 16, 2001). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-96-13/MSC21028R0000532581.PDF adresinden alındı

Aloys Ndimbati, ICTR-95-01F (International Criminal Tribunal for Rwanda June 25, 2012). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.irmct.org/sites/default/files/cases/public-information/cis_ndimbati_en.pdf adresinden alındı

Aloys Simba, ICTR-01-76 (International Criminal Tribunal for Rwanda December 13, 2005). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-01-76/MSC42505R0000548878.PDF adresinden alındı

Alpkaya, G. (2002). *Eski Yugoslavya için Uluslararası Ceza Mahkemesi.* Ankara: Turhan Kitabevi.

Al-Raysuni, A. (2005). *Imam Al Shatibi's Theory of the Higher Objectives and Intents of Islamic Law.* (N. Roberts, Çev.) London: International Institute of Islamic Thought.

Amnesty International. (2004). *Rwanda: "Marked for Death", Rape Survivors Living with HIV/AIDS in Rwanda.* Amnesty International.

André Rwamakuba, ICTR-98-44C (International Criminal Tribunal for Rwanda September 20, 2006). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-98-44C/MSC35790R0000551335.PDF adresinden alındı

André, C. (2018). Phrenology and the Rwandan Genocide. *Arquivos de Neuro-Psiquiatria,* 277–282.

Andrieu, K. (2014). Political Liberalism After Mass Violence John Rawls and a Theory of Justice. T. K. Susanne Buckley-Zistel (Dü.) içinde, *Transitional Justice Theories* (s. 85-104). Routledge.

(1 July 1890). *Anglo-German Treaty [Heligoland-Zanzibar Treaty] (July 1, 1890).* German History in Documents and Images. Mayıs 5, 2022 tarihinde https://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/606_Anglo-German%20Treaty_110.pdf adresinden alındı

Anto Furundžija, IT-95-17/1 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia December 10, 1998). Aralık 6, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/furundzija/cis/en/cis_furundzija.pdf adresinden alındı

Aral, B. (2005). Egemenlik ve İnsan Hakları Açısından Küreselleşme ve Uluslararası Hukuk. *Akademik Araştırmalar Dergisi,* 57-78.

Aral, B. (2016). *Küresel Güvenlikten Küresel Tahakküme.* İstanbul: Küre Yayınları.

Arbitral Tribunal For Dispute Over Inter-Entity Boundary in Brčko Area, Supplemental Award (Brčko Arbitral Tribunal March 15, 1998). Aralık 20, 2021 tarihinde https://www.ohr.int/ohr_archive/arbitral-tribunal-for-dispute-over-inter-entity-boundary-in-brcko-area-supplemental-award/ adresinden alındı

Arendt, H. (1963). *A Report On the Banality of Evil.* New York: The Viking Press. https://platypus1917.org/wp-content/uploads/2014/01/arendt_eichmanninjerusalem.pdf adresinden alındı

Arriaza, N. R. (2006). Introduction to Part I. J. M. Naomi Roht-Arriaza içinde, *Transitional Justice in the Twenty-First Century: Beyond Truth Versus Justice* (s. 1-17). Cambridge University Press.

Astiz, C. A. (1982). Changing United States Policy in Latin America. *Current History, 81*(472), 49-90.

Ataöv, T. (1977). *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri* (2. b.). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Ataöv, T. (2018). *Emperyalizmin Afrika Sömürüsü.* İstanbul: İleri Yayınları.

Athanase Seromba, ICTR-01-66 (International Criminal Tribunal for Rwanda December 13, 2006). Aralık 7, 2022 tarihinde

https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-01-66/MSC35705R0000552253.PDF adresinden alındı

Augustin Bizimana, ICTR-98-44I (International Criminal Tribunal for Rwanda August 1, 2012). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.irmct.org/sites/default/files/cases/public-information/cis_bizimana_en.pdf adresinden alındı

Augustin Ngirabatware, ICTR-99-54 (International Criminal Tribunal for Rwanda December 20, 2012). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-99-54/MSC37884R0000566295.PDF adresinden alındı

Avruch, K., & Black, P. W. (1987). A Generic Theory of Conflict Resolution: A Critique. *Negotation Journal*, 87-96.

Aydın, M. (2000). *Din Fenomeni* (3. b.). Konya: Din Bilimleri Yayınları.

Bagosora et al., ICTR-98-41 (International Criminal Tribunal for Rwanda December 18, 2008). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-98-41/MSC17781R0000558336.PDF adresinden alındı

Barnett, M. (2014). *International Decision-Making in the Age of Genocide: Rwanda.* Washington: Center for the Prevention of Genocide.

Bar-Tal, D. (2000). From Intractable Conflict Through Conflict Resolution. *Political Psychology, 21*(2), 351-365.

Bar-Tal, D. (2000). From Intractable Conflict Through Conflict Resolution to Reconciliation: Psychological Analysis. *Political Psychology*, 351-365.

Bayer, R. (2009). Barış ve İhtilaf Çözümü. N. Beriker içinde, *Çatışmadan Uzlaşmaya, Kuramlar Süreçler ve Uygulamalar* (s. 31-69). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Bell, C. (2006). Human Rights, Peace Agreements, and Conflict. J. Merus, & J. Helsing içinde, *Human Rights and Conflict: Exploring Links Between Rights, Law and Peacebuilding* (s. 345-376). Washington D.C.: United States Institute of Peace.

Bell, C. (2009). Transitional Justice, Interdisciplinarity and the State of the 'Field' or 'Non-Field'. *The International Journal of Transitional Justice,, 3,* 5-27.

Berdal, M. (1996). The United Nations in International Relations. *Review of International Studies, 22*(1), 95-106.

Beriker, N. (2009). Uyuşmazlıkların Barışçıl Çözümü ve Liberal Uluslararası İlişkiler Kuramı: Dış Siyaset Araçlarına Bütüncül Bir Yaklaşım. N. Beriker içinde, *Çatışmadan Uzlaşmaya, Kuramlar Süreçler ve Uygulamalar* (s. 1-31). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Beriker, N. (2009). Uyuşmazlıkların Barışçıl Çözümü ve Liberal Uluslararası İlişkiler Kuramı: Dış Siyaset Araçlarına Bütüncül Bir Yaklaşım. N. Beriker içinde,

Çatışmadan Uzlaşmaya, Kuramlar Süreçler ve Uygulamalar (s. 1-31). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Bernard Munyagishari, ICTR-05-89 (International Criminal Tribunal for Rwanda June 6, 2012). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Decision/NotIndexable/ICTR-05-89/MSC36380R0000565894.PDF adresinden alındı

Bernard Ntuyahaga, ICTR-98-40 (International Criminal Tribunal for Rwanda March 18, 1999). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ijrcenter.org/international-criminal-law/ictr/case-summaries/ntuyahaga/ adresinden alındı

Beşiri, A. (2013). Soykırım ve Soykırıma İlişkin Uluslararası Mekanizamalar. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*(108), 179-210.

Bigiyef, M. C. (2018). *Kavâid-i Fıkhiyye.* Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Bilener, T., & Büyükakıncı, E. (2018). John Paul Lederach. E. Büyükakıncı içinde, *Barış Çalışmaları* (s. 506-531). Ankara: Adres Yayınları.

Bilener, T., & Büyükakıncı, E. (2018). John Paul Lederach. E. Büyükakıncı içinde, *Barış Çalışmaları* (s. 507-531). Ankara: Adres Yayınları.

Biljana Plavšić "Bosnia and Herzegovina", IT-00-39 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia February 27, 2003). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/plavsic/cis/en/cis_plavsic_en.pdf adresinden alındı

Bizimungu et al. (Government II), ICTR-99-50 (International Criminal Tribunal for Rwanda September 30, 2011). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-99-50/MSC29267R0000564768.PDF adresinden alındı

Blagojević & Jokić "Srebrenica", IT-02-60 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia January 17, 2005). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/blagojevic_jokic/cis/en/cis_blagojevic_jokic_en.pdf adresinden alındı

Bloomfield, D. (2006). *On Good Terms: Clarifying Reconciliation.* Berlin: Berghof Research Center for Constructive Conflict Management.

Bloomfield, D., Barnes, T., & Huyse, L. (2003). *Reconciliation After Violent Conflict.* (T. B. David Bloomfield, Dü.) Stokholm, İsveç: International IDEA.

Bloomfield, D., Barnes, T., & Huyse, L. (2003). *Reconciliation After Violent Conflict.* Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance.

Bohl, K. (2006). Breaking the Rules of Transitional Justice. *Wisconsin International Law Journal*, 557-585.

Bolay, S. H. (1989). *TDV İslam Ansikopedisi*. (T. İ. Merkezi, Prodüktör) https://islamansiklopedisi.org.tr/akil#1 adresinden alındı

Bora, T. (2020). *Milliyetçiliğin Provakasyonu* (3. b.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Borton, J., & Eriksson, J. (2004). *Assessment of the Impact and Influence of Joint Evaluation of Emergency Assistance to Rwanda.* Denmark Ministry of Foreign Affairs, Aarhus.

Bosnia 2013 Census. (2014, Ocak 27). European Parliamentary Research Service: https://epthinktank.eu/2014/01/27/bosnia-2013-census/ adresinden alındı

Bostan, İ. (1990). Orta Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu (1893-1895). *Belleten, 54*(210), 665-698.

Bouta, T., Kadayifci-Orellana, S. A., & Abu-Nimer, M. (2005). *Core Values Underpinning Christian and Muslim Peace-Building.* Washington D.C.: Clingendael Institute.

Boven, T. v. (1993). *E/CN.4/Sub.2/1993/8* . United Nations Commission on Human Rights.

Boven, T. V. (2 July 1993). *E/CN.4/Sub.2/1993/8.* United Nations Commission on Human Rights.

Boyle, M. J. (2009). Explaining Strategic Violence after Wars. *Studies in Conflict & Terrorism*, 209-236.

Boynukalın, E. (2003). *MAKĀSIDÜ'ş-ŞERÎA*. TDV İslâm Ansiklopedisi: https://islamansiklopedisi.org.tr/makasidus-seria adresinden alındı

Brammertz, S. (2010, December 6). Adress of the Prosecutor. Hague. Aralık 11, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/file/Press/Statements%20and%20Speeches/Prosecutor/101206_proc_brammertz_un_sc_en.pdf adresinden alındı

Brammertz, S. (2011, June 6). Adress of the Prosecutor. Hague. Aralık 11, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/file/Press/Statements%20and%20Speeches/Prosecutor/110606_proc_brammertz_un_sc_en.pdf adresinden alındı

Brammertz, S. (2011, December 7). Completion Strategy: Prosecutor Brammertz's address before the Security Council. Hague. Aralık 9, 2022 tarihinde https://www.icty.org/en/sid/10872 adresinden alındı

Brammertz, S. (2011, May 26). Statement of the Office of the Prosecutor on the arrest of Ratko Mladić. Hague. Aralık 9, 2022 tarihinde https://www.icty.org/en/sid/10670 adresinden alındı

Brammertz, S. (2013, May 27). Address of Prosecutor Serge Brammertz on the occasion of the ICTY's 20th Anniversary. Hague. Aralık 11, 2022 tarihinde https://www.icty.org/en/sid/11321 adresinden alındı

Brammertz, S. (2013, June 12). Address of the Prosecutor. Hague. Aralık 12, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/file/Press/Statements%20and%20Speeches/Prosecutor/130612_proc_brammertz_un_sc_en.pdf adresinden alındı

Brammertz, S. (2014, December 10). Address of the Prosecutor. New York. Aralık 8, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/file/Press/Statements%20and%20Speeches/Prosecutor/141210_proc_brammertz_un_sc_en.pdf adresinden alındı

Brammertz, S. (2015, June 11). Prosecuting Genocide: The ICTY and the Future of International Criminal Justice. Sarajevo. Aralık 11, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/file/Press/Statements%20and%20Speeches/Prosecutor/150611_prosecutor_brammertz_sarajevo_en.pdf adresinden alındı

Brammertz, S. (2017, December 6). Address of the Prosecutor. New York. Aralık 11, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/file/Press/Statements%20and%20Speeches/Prosecutor/171206-prosecutor-brammertz-address-unsc-en.pdf adresinden alındı

Brammertz, S. (2017, December 21). ICTY Closing Ceremony. Hague. Aralık 11, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/file/Press/Statements%20and%20Speeches/Prosecutor/171221-closing-ceremony-prosecutor-address.pdf adresinden alındı

Brammertz, S. (2017, December 12). The International Tribunal and Beyond: Pursuing Justice for Atrocities in the Western Balkans. Aralık 11, 2022 tarihinde https://www.icty.org/sites/icty.org/files/articles/attachments/2017/171212-prosecutor-brammertz-remarks-washington.pdf adresinden alındı

Brčko Arbitral Tribunal For Dispute Over Inter-Entity Boundary in Brčko Area Supplemental Award (Brčko Arbitral Tribunal Mart 15, 1998). www.ohr.int/ohr_archive/arbitral-tribunal-for-dispute-over-inter-entity-boundary-in-brcko-area-supplemental-award/ adresinden alındı

Brčko Arbitral Tribunal For Dispute Over Inter-Entity Boundary in Brčko Area Supplemental Award (Brčko Arbitral Tribunal March 5, 1999). Aralık 22, 2021 tarihinde www.ohr.int/ohr_archive/arbitral-tribunal-for-dispute-over-inter-entity-boundary-in-brcko-area-final-award/ adresinden alındı

Brčko Arbitral Tribunal for Dispute Over the Inter-Entity Boundary in Brčko Area Award (Brčko Arbitral Tribunal February 14, 1997). Aralık 18, 2021 tarihinde www.ohr.int/ohr_archive/brcko-arbitral-tribunal-for-dispute-over-the-inter-entity-boundary-in-brcko-area-award/ adresinden alındı

Brehm, H. N., Roberts, L. L., Uggen, C., & Gasanabo, J.-D. (2020). 'We Came To Realize We Are Judges': Moral Careers of Elected Lay Jurists in Rwanda's Gacaca Courts. *International Journal of Transitional Justice*, 443-463.

Brounéus, K. (2008). Analyzing Reconciliation: A Structured Method for Measuring National Reconciliation Initiatives. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 291-313.

Brown, T. (2020, July 21). *Tehran, Yalta and Potsdam: Three wartime conferences that shaped Europe and the world*. Ağustos 5, 2021 tarihinde UK Parliament, House

of Lords Library: https://lordslibrary.parliament.uk/tehran-yalta-and-potsdam-three-wartime-conferences-that-shaped-europe-and-the-world/ adresinden alındı

Buckley-Zistel, S., Beck, T. K., Braun, C., & Mieth, F. (2014). Transitional Justice Theories: An Introduction. T. K. Susanne Buckley-Zistel içinde, *Transitional Justice Theories* (s. 1-17). New York: Routledge.

Burton, J. (1979). *Deviance Terrorism & War*. Canberra: Australian National University Press.

Burton, J. (1990). *Conflict: Human Needs Theory*. London: Macmillan Press.

Burton, J. (1990). Unfinished Business in Conflict Resolution. J. Burton, & F. Dukes içinde, *Conflict: Readings in Management & Resolution* (s. 328-335). London: Macmillan Press.

Burton, J. W. (1990). *Conflict: Resolution and Provention.* Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Burton, J. W. (1993). *Conflict Resolution As A Political System.* Virginia: The Institute for Conflict Analysis and Resolution at George Mason University.

Burton, J. W., & Sandole, D. J. (1986). Generic theory: The basis of conflict resolution. *Negotiation Journal*, 333-344.

Byanafashe, D. (2006). *The Teaching of History of Rwanda: A Participatory Approach.* California: The Regents of the University of California.

Byanafashe, D., & Rutayisire, P. (2016). *History of Rwanda: From The Beginning To The End Of The Twentieth Century*. Kigali: National Unity and Reconciliation Commission.

C.Greenberg, M., & E.McGuinness, M. (2000). From Lisbon to Dayton: International Mediation and the Bosnia Crisis. M. C.Greenberg, J. H. Barton, & M. E.McGuinness içinde, *Words Over War: Mediation and Arbitration to Prevent Deadly Conflict* (s. 35-75). Washington: Rowman & Littlefield Publishers.

Callixte Kalimanzira, ICTR-05-88 (International Criminal Tribunal for Rwanda June 22, 2009). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-05-88/MSC43408R0000559671.PDF adresinden alındı

Callixte Nzabonimana, ICTR-98-44D (International Criminal Tribunal for Rwanda May 31, 2012). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-98-44D/MSC53374R0000565881.PDF adresinden alındı

Cantrell, P. A. (2022). *Revival and Reconciliation: The Anglican Church and the Politics of Rwanda.* University of Wisconsin Press.

Caplan, R. (2005). *Europe and the Recognition of New States in Yugoslavia.* New York: Cambridge University Press.

Carney, J. (2012). Beyond Tribalism: The Hutu-Tutsi Question and Catholic Rhetoric in Colonial Rwanda. *Journal of Religion in Africa, 42*, 172-202.

Carney, J. (2014). *Rwanda Before the Genocide: Catholic Politics and Ethnic Discourse in the Late Colonial Era.* New York: Oxford University Press.

Carney, J. J. (2014). *Rwanda Before the Genocide: Catholic Politics and Ethnic Discourse in the Late Colonial Era.* New York: Oxford University Press.

Cassese, A. (1995, November 24). The Tribunal welcomes the parties' commitment to justice. Joint statement by the President and the Prosecutor., CC/PIO/027-E. Hague. Aralık 9, 2022 tarihinde https://www.icty.org/en/press/tribunal-welcomes-parties-commitment-justice-joint-statement-president-and-prosecutor adresinden alındı

CEDAW, C. o. (2012). *Bosnia and Herzegovina's Combined Fourth and Fifth Periodic Reports.* Swiss Association against Impunity. Aralık 16, 2022 tarihinde https://www2.ohchr.org/english/bodies/cedaw/docs/ngos/Trial_JointNGOsSubmission_ForPSWG_E_BiH_CEDAW55.pdf adresinden alındı

Centel, N. (2020). Cezanın Amacı ve Belirlenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 337-371.

Chakravarty, A. (2016). *Investing in Authoritarian Rule: Punishment and Patronage in Rwanda's Gacaca Courts for Genocide Crimes.* New York: Cambridge University Press.

Chandler, D. (2000). *Bosnia: Faking Democracy After Dayton.* London: Pluto Press.

Chargé d'affaires a.i. (7 April 1994). *S/1994/406.* United Nations.

Charles Sikubwabo, ICTR-95-1D (International Criminal Tribunal for Rwanda March 26, 2012). Aralık 9, 2022 tarihinde https://ijrcenter.org/international-criminal-law/ictr/case-summaries/sikubwabo/ adresinden alındı

Cheng-Hopkins, J. (2010). *UN Peacebuilding: an Orientation.* United Nations Peacebuilding Support Office.

Childress, S. E. (2015). *From Revolution to Ruin: A Preliminary Look at Rwanda's Firs Two Presidents, GRÉGOIRE KAYIBANDA and JUVÉNAL HABYARIMANA, and THEIR ADMINISTRATIONS.* Kansas City: University of Missouri-Kansas City.

Choi, J. H. (2014). Early Release in International Criminal Law. *The Yale Law Journal, 123*(6), 1784-1828.

CIA, D. o. (1990). *National Intelligence Estimate Yugoslavia Transformed.* Virginia: Central Intelligence Agency.

CIA, P. S. (2013). *Bosnia, Intelligence and the Clinton Presidency: The Role of Intelligence and Political Leadership in Ending the Bosnian War.* Central Intelligence Agency, Arkansas.

Clark, J. N. (2009). Judging the ICTY: has it achieved its objectives? *Southeast European and Black Sea Studies*, 123-142.

Clark, J. N. (2012). The ICTY and the Challenges of Reconciliation in the Former Yugoslavia. *E-International Relations*, 1-5. Aralık 29, 2022 tarihinde https://www.e-ir.info/pdf/16855 adresinden alındı

Clark, P. (2010). *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda.* Cambridge: Cambridge University Press.

Clark, P., & Palmer, N. (2012). *Challenging Transitional Justice.* London: King's College London Dickson Poon School of Law.

Cohen, M. (2020). *Realizing Reparative Justice for International Crimes.* Cambridge: Cambridge University Press.

Cohen, R. L. (1987). Distributive Justice: Theory and Research. *Social Justice Research, 1*(1), 19-40.

Colin, A. (2021). *La France, le Rwanda et le génocide des Tutsi (1990-1994).* Paris: Commission de recherche sur les archives françaises relatives au Rwanda et au génocide des Tutsi. Mayıs 12, 2022 tarihinde https://medias.vie-publique.fr/data_storage_s3/rapport/pdf/279186_1.pdf adresinden alındı

Completion Strategy and IRMCT. (2017). Mayıs 15, 2023 tarihinde UN International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: https://www.icty.org/en/documents/completion-strategy-and-mict adresinden alındı

Completion Strategy Reports. (2015). Mayıs 15, 2023 tarihinde UN International Residual Mechanism for Criminal Tribunals: https://unictr.irmct.org/en/documents/completion-strategy-reports?page=2 adresinden alındı

Court, I. C. (2011). Rome Statute of the International Criminal Court. Hague, Netherlands.

Croatian Parliament European Affairs. (2023). *19 May – Croatian Independence Referendum*. Eylül 12, 2021 tarihinde Croatian Parliament: https://www.sabor.hr/en/about-parliament/history/important-dates/19-may-croatian-independence-referendum adresinden alındı

Crocker, D. (1999). Reckoning with Past Wrongs: A Normative Framework. *Ethics & International Affairs*, 43-64.

Crocker, D. A. (1999). Reckoning with Past Wrongs: A Normative Framework. *Ethics & International Affairs*, 43-64.

Çakmak, C. (2014). *Uluslararası Hukuk Giriş, Teori ve Uygulama: Bir Uluslararası İlişkiler Yaklaşımı.* Bursa: Ekin Yayınevi.

Çelik, A. B. (2009). Etnik Çatışmaların Çözümünde Siyaset Bilimi ve Uyuşmazlık Çözümü Yaklaşımları. N. Beriker içinde, *Çatışmadan Uzlaşmaya Kuramlar, Süreçler ve Uygulamalar* (s. 161-188). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Çelikkan, M. (2014). *Hakikat Komisyonları.* (A. Günaysu, Dü., & R. Dikbaş, Çev.) Hafıza Merkezi.

Çetintürk, E. (2017). *Onarıcı Adalet ve Ceza Adalet Sisteminde Uzlaştırma.* Ankara: Adalet Yayınevi.

Dalar, M. (2014). Sierra Leone'de İç Savaş ve Uluslararası Adalet Arayışı. C. Çakmak, F. G. Çolak, & G. Güneysi içinde, *20. Yüzyılda Soykırım ve Etnik Temilzlik* (s. 162-190). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Dallaire, R. (2003). *Shake Hands With The Devil The Failure of Humanity in Rwanda.* United Kingdom: Arrow Books.

Daly, E. (2002). Transformative Justice: Charting a Path to Reconciliation. *International Legal Perspectives*, 73-183.

Darko Mrđa "Vlašić Mountain", IT-02-59 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia March 31, 2004). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/mrda/cis/en/cis_mrdja_en.pdf adresinden alındı

Davutoğlu, A. (2009). *Küresel Bunalım.* İstanbul: Küre Yayınları.

Değer, O. (2009). Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı'nın Bosna Hersek v. Sırbistan-Karadağ Kararı. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*(22), 61-95.

Değirmenci, O. (2010). Uluslararası Suç Olarak Kadına Karşı Cinsel Şiddet Eylemleri. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 27-95.

Des Forges, A. (2011). *Defeat Is the Only Bad News: Rwanda under Musinga, 1896–1931.* (D. Newbury, Dü.) Madison: University of Wisconsin Press.

Des Forges, A. (2011). *Defeat Is the Only Bad News: Rwanda under Musinga, 1896–1931.* (D. Newbury, Dü.) Madison: University of Wisconsin Press.

Diyanet İşleri Başkanlığı. (2019). *Etkinliklerle Değerler Eğitimi I.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Djilas, A. (1995). Tito's Last Secret: How Did He Keep the Yugoslavs Together? *Foreign Affairs, 74*(4), 116-122.

Dominique Ntawukulilyayo, ICTR-05-82 (International Criminal Tribunal for Rwanda August 3, 2010). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-05-82/MSC52914R0000562312.PDF adresinden alındı

Dorde Dukić, (IT-96-20 (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia May 18, 1996). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/djukic/cis/en/cis_djukic_en.pdf adresinden alındı

Douma, P. (2000). *An Overview of the Rwandan Conflict: A case study on Dutch Foreign Policies and Interventions in thecontemporary conflict history of Rwanda.* Hague: Clingendael Institute.

Doyle, M. W. (1983). Kant, Liberal Legacies and Foreign Affairs. *Philosophy & Public Affairs*, 205-235.

Doyle, M. W. (2006). One World, Many Peoples: International Justice in John Rawls's The Law of Peoples. *John Rawls and the Study of Politics* (s. 109-120). American Political Science Association.

Doyle, M. W. (2011). International Ethics and the Responsibility to Protect. *International Studies Review*, 72-84.

Doyle, M. W. (2012). *Liberal Peace: Selected Essays.* New York: Routledge.

Doyle, M. W., & Sambanis, N. (2000). International Peacebuilding: A Theoretical and Quantitative Analysis. *The American Political Science Review*, 779-801.

Dragan Nikolić "Sušica Camp", IT-94-2 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia December 18, 2003). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/dragan_nikolic/cis/en/cis_nikolic_dragan.pdf adresinden alındı

Dragan Obrenović "Srebrenica", IT-02-60/2 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia December 10, 2003). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/obrenovic/cis/en/cis_obrenovic_en.pdf adresinden alındı

Dragan Zelenović "Foča", IT-96-23/2 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia April 4, 2007). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/zelenovic/cis/en/cis_zelenovic_en.pdf adresinden alındı

Dragomir Milošević "Sarajevo", IT-98-29/1 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia December 12, 2007). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/dragomir_milosevic/cis/en/cis_milosevic_dragomir_en.pdf adresinden alındı

Dražen Erdemović "Pilica Farm", IT-96-22 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia November 29, 1996). Aralık 6, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/erdemovic/cis/en/cis_erdemovic_en.pdf adresinden alındı

Duško Tadić "Prijedor", IT-94-1 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia May 7, 1997). Aralık 6, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/tadic/cis/en/cis_tadic_en.pdf adresinden alındı

Dwyer, S. (2003). Reconciliation for Realists. C. Prager, & T. Govier içinde, *Dilemmas of Reconciliation: Cases and Concepts* (s. 81-98). Waterloo: Wilfrid Laurier University Press.

Ebu-Nimer, M. (2001). Conflict Resolution, Culture, and Religion: Toward a Training Model of Interreligious Peacebuilding. *Journal of Peace Research*, 685-704.

Ekinci, M. U. (2014). *Bosna Hersek Siyasetini Anlama Kılavuzu.* İstanbul: Siyaset Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı-SETA.

Eliézer Niyitegeka, ICTR-96-14 (International Criminal Tribunal for Rwanda May 16, 2003). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-96-14/MSC11729R0000540696.PDF adresinden alındı

Elster, J. (2014). *Closing the Books Transitional Justice in Historical Perspective.* Cambridge : Cambridge University Press.

Eminoğlu, A. (2018). Oliver Richmond. E. Büyükakıncı içinde, *Barış Çalışmaları* (s. 684-724). Ankara: Liberte.

Emmanuel Ndindabahizi, ICTR-01-71 (International Criminal Tribunal for Rwanda July 15, 2004). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-01-71/MSC36591R0000544172.PDF adresinden alındı

Emmanuel Rukundo, ICTR-01-70 (International Criminal Tribunal for Rwanda February 27, 2009). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-01-70/MSC36261R0000558858.PDF adresinden alındı

Ephrem Setako, ICTR-04-81 (International Criminal Tribunal for Rwanda February 25, 2010). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-04-81/MSC38979R0000561309.PDF adresinden alındı

Eralp, D. U. (2009). Uluslararası Çatışma Müdahalelerinde Meşruiyet Kavramı. N. Beriker içinde, *Çatışmadan Uzlaşmaya, Kuramlar Süreçler ve Uygulamalar* (s. 71-106). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Ereker, F. A. (2004). İlkçağlardan Günümüze Haklı Savaş Kavramı. *Uluslararası İlişkiler, 1*(3), 1-36.

Eric A. Miller, S. A. (2001). The New World Order in Theory and Practice: The Bush Administration's Worldview in Transition. *Presidential Studies Quarterly*, 56-38.

Eryılmaz, E. (2020). John Rawls'un İnsaf Olarak Adalet Teorisi'nin Eleştirel Bir Değerlendirmesi. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*(30), 223-240.

European Council. (SN 180/1/93 REV 1, 21-22 June 1993). Copenhagen: European Council.

European Union Commission. (Bull. EU 1/2-1994). Luxembourg. http://aei.pitt.edu/65206/1/BUL383.pdf adresinden alındı

Evans, C. (2012). *The Right to Reparation in International Law for Victims of Armed Conflict.* Cambridge: Cambridge University Press.

Evans, M. (2016). Structural Violence, Socioeconomic Rights, and Transformative Justice. *Journal of Human Rights*, 1-20.

Fairclough, N. (1989). *Language and Power.* New York: Longman.

Fairclough, N. (2013). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language.* New York: Routledge.

Falk, R. (2000). *Human Rights Horizons The Pursuit of Justice in a GlobalizingWorld.* New York: Routledge.

Fattah, E. (1997). Toward a Victim Policy Aimed at Healing not Suffering. R. C. Davis, A. J. Lurigio, & W. G. Skogan içinde, *Victims of Crime* (s. 257-272). Thousand Oaks: Sage Publications.

Fazlıoğlu, İ. (2019, Temmuz 24). "Hüküm ve Tahakküm Çatalında: Çok-anlamlı Adalet Kavramı Üzerine Düşünceler". Ankara, Kızılcahamam, Türkiye. Ağustos 31, 2021 tarihinde https://www.youtube.com/watch?v=5ft5MxmIu5I adresinden alındı

Feldman, L. G. (2002). The Principle and Practice of 'Reconciliation' in German Foreign Policy: Relations with France, Israel, Poland and the Czech Republic. *International Affairs*, 333-356.

Félicien Kabuga, ICTR-98-44B (International Criminal Tribunal for Rwanda April 13, 2011). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ijrcenter.org/international-criminal-law/ictr/case-summaries/kabuga/ adresinden alındı

Ferroggiaro, W. (2001). *The US and the Genocide in Rwanda 1994 Evidence of Inaction.* The National Security Archive. Haziran 28, 2022 tarihinde https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB53/rw011194.pdf adresinden alındı

Findlay, M. (2000). Decolonizing Restoration and Justice: Restoration in Transitional Cultures. *The Howard Journal*, 398-411.

Fischer, M. (2011). Transitional Justice and Reconciliation: Theory and Practice. M. F. Beatrix Austin içinde, *Advancing Conflict Transformation The Berghof Handbook II* (s. 406-430). Opladen/Framington Hill: Barbara Budrich Publishers.

Five, G. (2017). *Ending Child Sexual Abuse: A Transformative Justice Handbook.* Generation Five.

Fleming, M. (2012, April 03). *Looking back at the siege of Sarajevo - 20 years after*. The UN Refugee Agency: https://www.unhcr.org/news/briefing/2012/4/4f7acfb5c7/looking-siege-sarajevo-20-years.html adresinden alındı

Fletcher, L. E., & Weinstein, H. M. (2002). Violence and Social Repair: Rethinking the Contribution of Justice to Reconciliation. *Human Rights Quarterly*, 573-639.

Fletcher, L. E., & Weinstein, H. M. (2004). A world unto itself? The application of international justice in the former Yugoslavia. E. Stover, & H. M. Weinstein içinde, *My Neighbor, My Enemy: Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity* (s. 29-48). Cambridge: Cambridge University Press.

Forges, A. D. (1999). *Leave None to Tell The Story.* New York: Human Rights Watch.

Former Presidents. (2017). Aralık 9, 2022 tarihinde United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: https://www.icty.org/en/about/chambers/former-presidents adresinden alındı

Former Prosecutors. (2017). Aralık 12, 2022 tarihinde United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: https://www.icty.org/en/about/office-of-the-prosecutor/former-prosecutors#:~:text=Venezuelian%20Ramon%20Escovar%20Salom%20was,Richard%20Goldstone%20in%20July%201994. adresinden alındı

Forsythe, D. (1994). Politics and the International Tribunal for the Former Yugoslavia. *Criminal Law Forum,* 401-422.

Framework Agreement for the Federation (Washington Agreement or Contact Group Plan). (1994, March 01). Kasım 22, 2021 tarihinde The University of Edinburgh Peace Agreements Database: https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/608 adresinden alındı

Franceschet, A. (2006). One Powerful and Enlightened Nation': Kant and the Quest for a Global Rule of Law. B. Jahn içinde, *Classical Theory in International Relations* (s. 74-95). Cambridge: Cambridge University Press.

François Karera, ICTR-01-74 (International Criminal Tribunal for Rwanda December 7, 2007). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-01-74/MSC37296R0000555279.PDF adresinden alındı

Fukuyama, F. (1989). The End of History? *The National Interest*, 1-18.

Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man.* New York: The Free Press.

Fulgence Kayishema, ICTR-01-67 (International Criminal Tribunal for Rwanda June 10, 2001). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ijrcenter.org/international-criminal-law/ictr/case-summaries/fulgence-kayishema/ adresinden alındı

GAA, ICTR-07-90-R77 (International Criminal Tribunal for Rwanda December 4, 2007). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-07-90-R77/MSC36412R0000555251.PDF adresinden alındı

Gallimore, T. (2006). *The ICTR Outreach Program: Integrating Justice and Reconciliation.* Arusha: International Criminal Tribunal for Rwanda.

Galtung, J. (1969). Violence, Peace and Peace Research. *Journal of Peace Research,* 167 - 191.

Galtung, J. (1971). The Middle East and the Theory of Conflict. *Journal of Peace Research,* 173-206.

Galtung, J. (1990). Cultural Violence. *Journal of Peace Research*, 291-305.

Galtung, J. (2001). After Violence, Reconstruction, Reconciliation, and Resolution. M. Abu-Nimer içinde, *Reconciliation, Justice, and Coexistence: Theory and Practice* (s. 3-24). Maryland: Lexington Books.

Galtung, J. (2009). *Theories of Conflict: Definitions, Dimensions, Negations, Formations.*

Galtung, J. (2018). *İnsan Hakları: Başka bir Açıdan Bakış.* (M. Sözen, Çev.) İstanbul: Metis Yayıncılık.

Gaspard Kanyarukiga, ICTR-02-78 (International Criminal Tribunal for Rwanda November 1, 2010). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-02-78/MSC42675R0000562826.PDF adresinden alındı

General Secretariat of the European Council. (2015). *EU's Support to Transitional Justice.* Brussels: Council of the European Union. https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-13576-2015-INIT/en/pdf adresinden alındı

Georges Anderson Rutaganda, ICTR-96-3 (International Criminal Tribunal for Rwanda December 6, 1999). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-96-03/MSC18272R0000620661.PDF adresinden alındı

Georges Ruggiu, ICTR-97-32 (International Criminal Tribunal for Rwanda June 1, 2000). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-97-32/MSC16131R0000533983.PDF adresinden alındı

Gibson, J. L. (2006). The Contributions of Truth to Reconciliation: Lessons from South Africa. *The Jorunal of Conflict Resolution, 50*(3), 409-432.

Ginty, R. M., & Sanghera, G. (2012). Hybridity in Peacebuilding and Development:. *Journal of Peacebuilding & Development*, 3-8.

Goldstone, R. J. (2018). The International Criminal Tribunals for the Former Yugoslavia and Rwanda. D. M. Crane, L. N. Sadat, & M. P. Scharf içinde, *The Founders Four Pioneering Individuals Who Launched the First Modern-Era International Criminal Tribunals* (s. 55-73). Cambridge: Cambridge University Press.

Goodby, J. E. (1996). When War Won Out: Bosnian Peace Plans Before Dayton. *International Negotiation: Kluwer Law International*, 501-523.

Gopin, M. (1997). Religion, Violence, and Conflict Resolution. *Peace & Change*, 1-31.

Goran Hadžid, IT-04-75 (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia March 24, 2016). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/hadzic/cis/en/cis_hadzic_en.pdf adresinden alındı

Goran Jelisić "Brčko", IT-95-10 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia December 14, 1999). Aralık 6, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/jelisic/cis/en/cis_jelisic.pdf adresinden alındı

Gotovina et al. "Gotovina & Markač", IT-06-90 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia April 15, 2011). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/gotovina/cis/en/cis_gotovina_al_en.pdf adresinden alındı

Gow, J. (1997). *Triumph of the Lack of Will International Diplomacy and the Yugoslav War*. New York: Columbia University Press.

Gready, P. (2011). *The Era of Transitional Justice: The Aftermath of the Truth and Reconciliation Commission in South Africa and Beyond.* New York: Routledge.

Gready, P., & Robins, S. (2014). From Transitional to Transformative Justice: A New Agenda for Practice. *The International Journal of Transitional Justice*, 339–361.

Gready, P., & Robins, S. (2014). From Transitional to Transformative Justice: A New Agenda for Practice. *The International Journal of Transitional Justice*(8), 339-361.

Gready, P., & Robins, S. (2014). From Transitional to Transformative Justice: A New Agenda for Practice. *The International Journal of Transitional Justice*, 339–361.

Grégoire Ndahimana, ICTR-01-68 (International Criminal Tribunal for Rwanda December 30, 2011). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ijrcenter.org/international-criminal-law/ictr/case-summaries/ndahimana/ adresinden alındı

Greiff, P. D. (2012). Theorizing Transitional Justice. R. N. Melissa Williams (Dü.). içinde NYU Press.

Greiff, P. D. (2012). Theorizing Transitional Justice. R. N. Melissa S. Williams içinde, *Transitional Justice* (s. 31-77). New York and London: New York University Press.

Griffiths, L. (1986). The Scramble for Africa: Inherited Political Boundaries. *The Geographical Journal*, 204-216.

Gründer, H. (2012). *Geschichte der deutschen Kolonien.* Paderborn: Paderborn: Ferdinand Schöningh.

Hacak, H. (2020). *Mülkiyet.* TDV İslam Ansiklopedisi: https://islamansiklopedisi.org.tr/mulkiyet adresinden alındı

Haçkalı, A. (2000). İslam Hukuk Metolojisinde Maslahat Tanımları ve Bunların Analizi. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 47-61.

Hadžihasanović & Kubura "Central Bosnia", IT-01-47 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia March 15, 2006). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/hadzihasanovic_kubura/cis/en/cis_hadzihasanovic_kubura_en.pdf adresinden alındı

Haider, H. (2009). (Re)Imagining Coexistence: Striving for Sustainable Return, Reintegration and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina. *The International Journal of Transitional Justice, 3,* 91–113.

Haider, H. (2009). *Conflict and Sexual and Domestic Violence against Women.* Governance and Social Development Research Center.

Hallaq, W. B. (2018). *İslâm Hukukuna Giriş* (4. b.). (N. Kızılkaya, Çev.) İstanbul: Pınar Yayınları.

Hallaq, W. B. (2020). *Modernitenin Reformu: Abdurrahman Taha'nın Felsefesinde Ahlak ve Yeni İnsan* (1. b.). (T. Uluç, Çev.) İstanbul: Ketebe Yayınları.

Harb Felâketzedelerinin Himayesine dair 12 Ağustos 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri. (1953, Ocak 30). Mayıs 7, 2023 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi: https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc035/kanuntbmmc035/kanuntbmmc03506020.pdf adresinden alındı

Harden, B. (1992, May 8). *Serbs, Croats Agree to Carve Up Bosnia*. The Washington Post: https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1992/05/08/serbs-croats-agree-to-carve-up-bosnia/182152b5-c58c-4341-bb48-4b8b685e77ec/ adresinden alındı

Hermann, D. H. (2017). Restorative Justice and Retributive Justice: An Opportunity for Cooperation. *Seattle Journal for Social Justice,* 71-103.

Hirş, E. (1946). Kant'ın Ebedi Barış Üzerindeki Felsefesi Denemesi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 269-292.

Hocking, J. (2012, July 2). Opening of the Arusha Branch of the Mechanism for International Criminal Tribunals. Arusha. Aralık 9, 2022 tarihinde https://www.irmct.org/sites/default/files/statements-and-speeches/120702_registrar_hocking_arusha_en.pdf adresinden alındı

Hocking, J. (2013, May 31). ICTY Staff Union 20th Anniversary Celebration. Hague. Aralık 11, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/file/Press/Statements%20and%20Speeches/Registrar/130531_registrar_hocking_thehague_en.pdf adresinden alındı

Hocking, J. (2015, September 29). Archivists: from the backroom to the boardroom In memory of Tony Newton. Reykjavik,. Aralık 9, 2022 tarihinde https://www.irmct.org/sites/default/files/statements-and-speeches/150929-registrar-closing-address-ica-conference.pdf adresinden alındı

Hocking, J. (2016, February 25). Diplomatic Briefing. Aralık 11, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/file/Press/Statements%20and%20Speeches/Registrar/160225-registrar-john-hocking-icty-diplomatic-briefing.pdf adresinden alındı

Hocking, J. (2016, September 6). International Council on Archives – Congress: Out of the Box, Into the World. Seoul. Aralık 10, 2022 tarihinde https://www.irmct.org/sites/default/files/statements-and-speeches/160906-registrar-hocking-out-of-the-box-into-the-world.pdf adresinden alındı

Hocking, J. (2017, December 4). ICTY Commemoration: Reflections on 24 years of Fighting Impunity through International Courts and Tribunals. New York. Aralık 9, 2022 tarihinde

https://www.icty.org/x/file/Press/Statements%20and%20Speeches/Registrar/170512-remarks-by-the-registrar.pdf adresinden alındı

Holbrooke, R. (1998). *Bir Savaşı Bitirmek.* (B. D. Çorakçı, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Hormisdas Nsengimana, ICTR-01-69 (International Criminal Tribunal for Rwanda November 17, 2009). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-01-69/MSC31576R0000560727.PDF adresinden alındı

Hothuis, H. (2001, May 22). Address by the Registrar of the ICTY, Mr. Hans Hothuis, at the Conference "in Search of Truth and Responsibility: Towards a Democratic Future". Hague. Aralık 9, 2022 tarihinde United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: https://www.icty.org/en/press/address-registrar-icty-mr-hans-hothuis-conference-search-truth-and-responsibility-towards adresinden alındı

House of Peoples General Info. (2020). Aralık 16, 2021 tarihinde Parliamentary assembly of Bosnia and Herzegovina: https://www.parlament.ba/Content/Read/36?title=Op%C4%87i-podaci&lang=en adresinden alındı

House of Representatives General Info. (2020). Aralık 16, 2021 tarihinde Parliamentary assembly of Bosnia and Herzegovina: https://www.parlament.ba/Content/Read/58?title=Op%C4%87ipodaci adresinden alındı

Human Rights Watch. (2006). *Bosnia and Herzegovina Looking for Justice The War Crimes Chamber in Bosnia and Herzegovina.* Human Rights Watch.

Human Rights Watch. (2006). *Genocide, War Crimes and Crimes Againsts Humanity, A Topical Digest of the Case Law of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia.* New York.

Humphrey, M. (2010). International intervention, justice and national reconciliation: the role of the ICTY and ICTR in Bosnia and Rwanda. *Journal of Human Rights, 2*(4), 495-505.

Huntington, S. P. (1991). The Third Wave: Democratization In the Late Twentieth Century. *Journal of Democracy*, 12-34.

ICTR, I. C. (2021, Marc 31). *Key Figures of ICTR Cases.* United Nations International Residual Mechanism for Criminal Tribunals: https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/publications/ictr-key-figures-en.pdf adresinden alındı

ICTY. (2003, February 21). OHR-ICTY Working Group on Development of BiH Capacity for War-crimes Trial Successfully Completed, OHR/P.I.S./731e. Hague. Aralık 27, 2022 tarihinde https://www.icty.org/en/press/ohr-icty-working-group-development-bih-capacity-war-crimes-trial-successfully-completed adresinden alındı

ICTY. (2016, March). *The Cost of Justice*. Haziran 7, 2021 tarihinde UN International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: https://www.icty.org/en/about/tribunal/the-cost-of-justice adresinden alındı

ICTY, U. N. (2017, Kasım 29). *Judgement List*. International Criminal Tribunal for Former Yugoslavian Countries: https://www.icty.org/en/cases/judgement-list adresinden alındı

ICTY, U. N. (2017, Aralık 31). *Key Figures of the Cases*. International Criminal Tribunal for Former Yugoslavian Countries: https://www.icty.org/en/cases/key-figures-cases adresinden alındı

Ignace Bagilishema, ICTR-95-01A (International Criminal Tribunal for Rwanda June 7, 2001). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-95-01A/MSC34186R0000621573.PDF adresinden alındı

Ildephonse Hategekimana, ICTR-00-55B (International Criminal Tribunal for Rwanda December 6, 2010). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-00-55B/MSC39403R0000562988.PDF adresinden alındı

Ildephonse Nizeyimana, ICTR-00-55C (International Criminal Tribunal for Rwanda June 19, 2012). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-00-55C/MSC43969R0000565940.PDF adresinden alındı

International Conference on the Former Yugoslavia. (13 May 1995). *Developments in the Contact Group.* Geneva: United Nations. 11 24, 2021 tarihinde https://search.archives.un.org/uploads/r/united-nations-archives/f/9/2/f9211083469f29db21c59dca26ee308bab2ddef9edac6c0ef573e627b9fc64e4/S-1835-0004-0005-00002.PDF adresinden alındı

International Conference on the Former Yugoslavia. (30 July 1994). *Communique of the Meeting of Foreign Ministers in Geneva.* Germantown: United Nations. 11 19, 2021 tarihinde https://search.archives.un.org/bosnia-and-herzegovina-contact-group-5 adresinden alındı

International Court of Justice. (26 February 2007). *Application of the Convention on the Prevention and Punishment (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro).* International Court of Justice.

International Court of Justice. (9 March 2017). *Document entitled "Application for revision of the Judgment of 26 February 2007 in the case concerning the Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia)".* International Court of Justice.

International Criminal Court. (2002). *Rome Statute of the International Criminal Court.* 12 6, 2019 tarihinde International Criminal Court: https://www.icc-cpi.int/resource-library/Documents/RS-Eng.pdf adresinden alındı

Ivanišević, B. (2008). *The War Crimes Chamber in Bosnia and Herzegovina: From Hybrid to Domestic Court.* International Center for Transitional Justice.

Ivanišević, B. (2008). *The War Crimes Chamber in Bosnia and Herzegovina: From Hybrid to Domestic Court.* International Center for Transitional Justice.

Ivica Rajić "Stupni Do", IT-95-12 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia May 8, 2006). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/rajic/cis/en/cis_rajic.pdf adresinden alındı

İzetbegović, A. (1980). *Doğu Batı Arasında İslam* (3. Baskı b.). Ketebe.

Jallow, H. B. (2004, November 27). International Criminal Tribunal Prosecutors Conclude Conference in Arusha. Arusha. Aralık 11, 2022 tarihinde https://unictr.irmct.org/en/news/international-criminal-tribunal-prosecutors-conclude-conference-arusha adresinden alındı

Jallow, H. B. (2014, June 5). Statement by Justice Hassan B. Jallow, Prosecutor UN-ICTR & UN-MICT to the United Nations Security Council. Aralık 9, 2022 tarihinde https://unictr.irmct.org/en/news/statement-justice-hassan-b-jallow-prosecutor-un-ictr-un-mict-united-nations-security-council adresinden alındı

Janko Bobetko, IT-02-62 (June 24, 2003). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/bobetko/cis/en/cis_bobetko_en.pdf adresinden alındı

Jean Baptiste Gatete, ICTR-00-61 (International Criminal Tribunal for Rwanda March 31, 2011). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-00-61/MSC29522R0000563703.PDF adresinden alındı

Jean de Dieu Kamuhanda, ICTR-99-54A (International Criminal Tribunal for Rwanda January 22, 2004). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-99-54A/MSC50236R0000542264.PDF adresinden alındı

Jean Kambanda, ICTR-97-23 (International Criminal Tribunal for Rwanda September 4, 1998). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-97-23/MSC14050R0000529818.PDF adresinden alındı

Jean Mpambara, ICTR-01-65 (International Criminal Tribunal for Rwanda September 11, 2006). Aralık 8, 2022 tarihinde https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/cases/ictr-01-65/public-information/en/profile-mpambara.pdf adresinden alındı

Jean Paul Akayesu, ICTR-96-04 (International Criminal Tribunal for Rwanda September 2, 1998). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-96-04/MSC15217R0000619817.PDF adresinden alındı

Jean Uwinkindi, ICTR-01-75 (International Criminal Tribunal for Rwanda June 28, 2011). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ijrcenter.org/international-criminal-law/ictr/case-summaries/uwinkindi/ adresinden alındı

Jelačić, N. (2012). *ICTY Annual Outreach Report 2011.* Publication of the Outreach Programme, Registry, ICTY.

Jelačić, N. (2014). *ICTY Outreach Programme Annual Report 2013.* Netherlands,: Publica on of the Outreach Programme, Registry, ICTY.

Joensen, V. (2014, October 13). Address to the United Nations General Assembly - 19th Annual Report of the International Criminal Tribunal for Rwanda.

Joensen, V. (2014, June 5). Address To The United Nations Security Council: Six-Monthly Report On The Completion Strategy Of The International CriminalTribunal For Rwanda. Aralık 12, 2022 tarihinde https://unictr.irmct.org/en/news/address-united-nations-security-council-six-monthly-report-completion-strategy-international adresinden alındı

Joensen, V. (2014, April 10). ICTR/MICT 20th Commemoration of the 1994 Genocide in Rwanda. Aralık 13, 2022 tarihinde https://www.irmct.org/specials/ictr-remembers/docs/statements/140410-ictr-president-vagn-joensen_en.pdf adresinden alındı

Joensen, V. (2015, December 9). Final Report on the Completion Strategy of the International Criminal Tribunal for Rwanda. Aralık 12, 2022 tarihinde https://unictr.irmct.org/en/news/address-united-nations-security-council-final-report-completion-strategy-international-criminal adresinden alındı

Joensen, V. (2015, October 13). Twentieth Annual Report of the International Criminal Tribunal for Rwanda. Aralık 12, 2022 tarihinde https://unictr.irmct.org/en/news/address-70th-united-nations-general-assembly-twentieth-annual-report-international-criminal adresinden alındı

Jones, N. A. (2010). *The Courts of Genocide: Politics and the Rule of Law in Rwanda and Arusha.* Abingdon: Routledge.

Jorda, C. (2000, November 8). Speech by his Excellency, Judge Claude Jorda to the UN General Assembly, JD/P.I.S./540-e. Hague. Aralık 8, 2022 tarihinde https://www.icty.org/en/press/speech-his-excellency-judge-claude-jorda-president-international-criminal-tribunal-former-0 adresinden alındı

Jorda, C. (2001, November 27). Address by his Excellency, Judge Claude Jorda to the UN General Assembly. Hague. Aralık 8, 2022 tarihinde https://www.icty.org/en/press/address-his-excellency-judge-claude-jorda-president-international-criminal-tribunal-former-0 adresinden alındı

Joseph Nzabirinda, ICTR-01-77 (International Criminal Tribunal for Rwanda February 23, 2007). Aralık 8, 2022 tarihinde https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/cases/ictr-01-77/public-information/en/profile-nzabirinda.pdf adresinden alındı

Joseph Serugendo, ICTR-05-84 (International Criminal Tribunal for Rwanda June 12, 2006). Aralık 8, 2022 tarihinde https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/cases/ictr-05-84/public-information/en/profile-serugendo.pdf adresinden alındı

Joshi, P. T., & O'Donnell, D. A. (2003). Consequences of Child Exposure to War and Terrorism. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 275-292.

Joshi, R. (1996). Genocide in Rwanda: The Root Causes. *East African Journal of Peace & Human Rights*, 51-89.

Julica, S. (2013). The Social Reintegration of Ex-combatants in Post Conflict Societies. *International Journal of Rule of Law*.

Juvenal Kajelijeli, ICTR-98-44A (International Criminal Tribunal for Rwanda December 1, 2003). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-98-44A/MSC29988R0000541978.PDF adresinden alındı

Juvenal Rugambarara, ICTR-00-59 (International Criminal Tribunal for Rwanda November 16, 2007). Aralık 8, 2022 tarihinde https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/cases/ictr-00-59/public-information/en/profile-rugambarara.pdf adresinden alındı

Juvenal Uwilingiyimana, ICTR-05-83 (International Criminal Tribunal for Rwanda December 17, 2005). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ijrcenter.org/international-criminal-law/ictr/case-summaries/uwilingiyimana/ adresinden alındı

Kaminski, M. M., Nalepa, M., & O'Neill, B. (2006). Normative and Strategic Aspects of Transitional Justice. *Journal of Conflict Resolution*(50), 295-302.

Kamu Denetçiliği Kurumu. (1950, Mart 29). *Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme.* Temmuz 16, 2022 tarihinde TBMM Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık): https://paylasim.ombudsman.gov.tr/dokuman/document/mevzuat/32702-Soykirim-Sucunun-Onlenmesine-Ve-Cezalandirilmasina-Dair-Sozlesme.pdf adresinden alındı

Kant, I. (1795). *Perpetual Peace: A Philosophical Sketch.*

Kant, I. (1795). *Perpetual Peace: A Philosophical Sketch.* Ankara: Gece Kitaplığı.

Karemera et al., ICTR-98-44 (International Criminal Tribunal for Rwanda February 2, 2012). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-98-44/MSC22535R0000565274.PDF adresinden alındı

Karuhanga, J. (2012, March 10). *ICTR Early Releases Raise Eyebrows*. Haziran 10, 2023 tarihinde The New Times: https://www.newtimes.co.rw/article/69266/National/ictr-early-releases-raise-eyebrows adresinden alındı

Kasapas, G. (2008). An Introduction to the Concept of Transitional Justice: Western Balkans and EU Conditionality. *Hellenic Centre for European Studies*(18), 59-76.

Katz, V. (2013). A Platform On The Future Yugoslav Community (Izetbegovic - Gligorov Plan), A View From the Bosnian-Herzegovinian Perspective. *The Images of Conflicts in the 20th and 21st Century* (s. 207-226). Macedonia: Institute of Political Studies and International Relation of the Jagiellonian University.

Katz, V. (2014). A Platform On The Future Yugoslav Community (Izetbegovic-Gligorov Plan): A View From The Perspective of Bosnia and Herzegovina. *Politeja Księgarnia Akademicka*, 191-210.

Kayishema et al., ICTR-95-1 (International Criminal Tribunal for Rwanda May 21, 1999). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-95-01/MSC45055R0000620218.PDF adresinden alındı

Keohane, R. O., & Nye, J. S. (2011). *Power and Interdependence.* Boston: Longman Classics in Political Science.

Kılıç, A. Ş. (2009). Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Devletleri Egemenliği Üzerine Ulusal Egemenlik Odaklı Bir İnceleme. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakülesi Dergisi*, 615-657.

Kimonyo, J.-P. (2016). *Rwanda's Popular Genocide: A Perfect Storm.* Boulder: Lynne Rienner.

Kirazlı, S. (2011). Conflict and Conflict Resolution in the pre-Islamic Arab Society. *Islamic Studies*, 25-53.

Klemenčić, M., & Schofield, C. (1998). Dayton in the Balance? The Continuing Dispute over Brčko. *Boundary and Security Bulletin*, s. 69-71.

Kordić & Čerkez "Lašva Valley", IT-95-14/2 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia February 26, 2001). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/kordic_cerkez/cis/en/cis_kordic_cerkez_en.pdf adresinden alındı

Korkut, H., & Mulalic, M. (2012). Implications of Dayton Peace Agreement on Current Political Issues in Bosnia-Herzegovina. *SDU Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences Special Issue on Balkans*, 107-117.

Kovanda, K. (2010). The Czech Republic on the UN Security Council: The Rwandan Genocide. *Genocide Studies and Prevention, 2*(5), 192-218.

Köksal, A. C. (2017). Osmanlılarda Adalet Kavramı. H. Sağlam, M. Bedir, & N. Kızılkaya içinde, *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh* (s. 342-366). İstanbul: İsar Yayınları.

Köse, A. (2001). Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar. *Liberal Düşünce*(24), 150-165.

Kriesberg, L. (2004). Comparing Reconciliation Actions within and between Countries. Y. Bar-Siman-Tov içinde, *From Conflict Resolution to Reconciliation* (s. 81-110). New York: Oxford University Press.

Kriesberg, L. (2007). Reconciliation: Aspects, Growth, and Sequences. *International Journal ofPeace Studies*, 1-21.

Kriesberg, L., & Dayton, B. W. (2012). *Constructive Conflicts: From Escalation to Resolution.* Maryland: Rowman & Littlefield Publishers.

Kunarac et al., IT-96-23 and 23/1 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia February 22, 2001). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/kunarac/cis/en/cis_kunarac_al_en.pdf adresinden alındı

Kupreškić et al., IT-95-16 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia January 14, 2000). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/kupreskic/cis/en/cis_kupreskic_al_en.pdf adresinden alındı

Kvočka et al. "Omarska, Keraterm & Trnopolje Camps", T-98-30/1 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia November 2, 2001). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/kvocka/cis/en/cis_kvocka_al_en.pdf adresinden alındı

Ladislas Ntaganzwa, ICTR-96-9 (International Criminal Tribunal for Rwanda May 8, 2012). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ijrcenter.org/international-criminal-law/ictr/case-summaries/ntaganzwa/ adresinden alındı

Lambourne, W. (2009). Transitional Justice and Peacebuilding after Mass Violence. *The International Journal of Transitional Justice*, 28–48.

Laurent Bucyibaruta, ICTR-05-85 (International Criminal Tribunal for Rwanda November 20, 2007). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ijrcenter.org/international-criminal-law/ictr/case-summaries/bucyibaruta/ adresinden alındı

Laurent Semanza, ICTR-97-20 (International Criminal Tribunal for Rwanda May 15, 2003). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-97-20/MSC13183R0000540690.PDF adresinden alındı

Law on Court of Bosnia and Herzegovina. (2009, May 18). Aralık 22, 2022 tarihinde "Official Gazette" of Bosnia and Herzegovina, 49/09: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.48_Law_on_Court_BiH_-_Consolidated_text_-_49_09.pdf adresinden alındı

Leckie, S. (2005). *Housing, Land and Property Rights in Post-Conflict Societies: Proposals for a New United Nations Institutional and Policy Framework.* Geneva: United Nations High Commissioner for Refugees.

Lederach, J. P. (1995). *Preparing for Peace Conflict Transformation Across Cultures.* New York: Syracuse University Press.

Lederach, J. P. (1997). *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies.* Washington DC: United States Institute of Peace Press.

Lederach, J. P. (1999). *Building Peace: Sustinable Reconciliation in Divided Societies.* Washington: United States Institute of Peace Press.

Lederach, J. P. (1999). *The Journey Towards Reconciliation.* Herald Press.

Lederach, J. P. (2001). The Heart of Reconciliation. *The Center for Christian Ethics at Baylor University*, 78-84.

Leebaw, B. A. (2008). The Irreconcilable Goals of Transitional Justice. *Human Rights Quarterly, 30*(1), 95-118.

Legacy website of the International Criminal Tribunal for Rwanda. (2022). Aralık 14, 2022 tarihinde United Nations International Residual Mechanism for Criminal Tribunals: https://unictr.irmct.org/ adresinden alındı

Leigh-Phippard, H. (1998). The Contact Group on (And in) Bosnia: An Exercise in Conflict Mediation? *International Journal*, 306-324.

Leonidas Nshogoza, ICTR-07-91 (International Criminal Tribunal for Rwanda July 7, 2009). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-07-91/MSC53260R0000527250.PDF adresinden alındı

Leonidas Rusatira, ICTR-02-80 (International Criminal Tribunal for Rwanda August 14, 2002). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ijrcenter.org/international-criminal-law/ictr/case-summaries/rusatira/ adresinden alındı

Leurdijk, D. A. (2010). Before and after Dayton: The UN and NATO in the Former Yugoslavia. *Third World Quarterly*, 457-470.

Leyh, B. M. (2020). A New Frame? Transforming Policing through Guarantees of Non-Repetition. *Policing: A Journal of Policy and Practice*, 1-11.

Linden, I., & Linden, j. (1977). *Church and Revolution in Rwanda.* New York: Manchester University Press.

Livingston, S., & Eachus, T. (1999). Rwanda: U.S. Policy and Television Coverage. H. Adelman, & A. Suhrke (Dü) içinde, *The Path of a Genocide: The Rwandan Crises From Uganda to Zaire* (s. 209-228). New Jersey: Transaction Publishers.

Longman, T. (2001). Church Politics and the Genocide in Rwanda. *Journal of Religion in Africa, 31*, 163-186.

Longman, T. (2006). Justice at the Grassroots? Gacaca Trials in Rwanda? N. Roht-Arriaza, & J. Mariezcurrena içinde, *Transitional Justice in the Twenty-First Century Beyond Truth versus Justice* (s. 206-228). Cambridge: Cambridge University Press.

Longman, T. (2009). An Assessment of Rwanda's Gacaca Courts. *Journal of Social Justice*, 304-312.

Longman, T. (2009). *Christianity and Genocide in Rwanda.* Cambridge: Cambridge University Press.

Louis, W. R. (1964). *Ruanda-Urundi.* Oxford: Calrendon Press.

Lundy, P., & McGovern, M. (2008). Whose Justice? Rethinking Transitional Justice from the Bottom Up. *Journal of Law and Society*, 265-292.

Lyons, P. J. (2016, February 22). *Truce, Cease-Fire and Armistice: The Legal Nuances*. Temmuz 13, 2021 tarihinde The New York Times: https://www.nytimes.com/2016/02/23/world/middleeast/truce-cease-fire-and-armistice-the-legal-nuances.html adresinden alındı

MacMillan, J. (1995). A Kantian Protest Against the Peculiar Discourse of Inter-Liberal State Peace. *Millennium*, 549–562.

Magnarella, P. J. (2000). Comprehending Genocide: The Case of Rwanda. *Global Bioethics, 13*(1-2), 23-43.

Magnarella, P. J. (2000). Comprehending Genocide: The Case of Rwanda. *Global Bioethics, 1-2*(13), 23-43.

Majola, B. (2014, April 10). 20th Commemoration of the 1994Genocide In Rwanda. Aralık 11, 2022 tarihinde https://unictr.irmct.org/en/news/remarks-mr-bongani-majola-assistant-secretary-general-ictr-registrar-ictrmict-20th adresinden alındı

Maksimovic, D., & Biogradlija, L. (2020, Eylül 17). *Bosnalı Sırp liderin 'Büyükelçiliği Kudüs'e taşıma' teklifi reddedildi*. Aralık 16, 2021 tarihinde Anadolu Ajansı: https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosnali-sirp-liderin-buyukelciligi-kuduse-tasima-teklifi-reddedildi/1976779 adresinden alındı

Malcolm, N. (1995). Bosnia and the West: A Study in Failure. *The National Interest*(39), 3-14.

Mamdani, M. (1998, May 13). When Does a Settler Become a Native? Reflections of the Colonial Roots of Citizenship in Equatorial and South Africa. *Text of Inaugral Lecture as A C Jordan Professor of African Studies, University of Cape Town, Lecture Theatre 1, Education Building, Middle Campus*. Cape Town, South Africa.

Mamdani, M. (2001). *When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda.* Princeton,: Princeton University Press.

Mani, R. (2005). Balancing Peace with Justice in the Aftermath of Violent Conflict. *Development*, 25-34.

Mani, R. (2007). Does Power Trump Morality? Reconciliation or Transitional Justice? E. Hughes, W. Schabas, & R. Thakur içinde, *Atrocities and International Accountability: Beyond Transitional Justice* (s. 23-41). New York: United Nations University Press.

Mani, R. (2008). Dilemmas of Expanding Transitional Justice, or Forging the Nexus between Transitional Justice and Development. *The International Journal of Transitional Justice*, 253–265.

Marshall, T. F. (1999). *Restorative Justice: An Overview*. London: Home Office Research Development and Statistics Directorate.

Maslow, A. H. (1954). *Motivation and Personality.* New York: Harper & Row.

Mason, T. D. (2007). *Sustaining The Peace After Civil War.* Strategic Studies Institute.

Mayer-Rieckh, A. (2007). On Preventing Abuse: Vetting and Other Transitional Reforms. P. D. Alexander Mayer-Rieckh (Dü.) içinde, *Justice as Prevention Vetting Public Employees in Transitional Societies* (s. 483-520). New York: International Center for Transitional Justice.

McDonald, G. K. (1998, October 20). Outreach symposium marks the first successful step in campaign for better understanding of the icty in the Former Yugoslavia. Hague. Aralık 13, 2022 tarihinde https://www.icty.org/en/press/outreach-symposium-marks-first-successful-step-campaign-better-understanding-icty-former adresinden alındı

McDonald, G. K. (1999, November 8). Address to the United Nations General Assembly, JL/P.I.S./445-E. Hague. Aralık 8, 2022 tarihinde https://www.icty.org/en/press/address-united-nations-general-assembly-judge-gabrielle-kirk-mcdonald-president-international adresinden alındı

McKay, S. (1998). The Effects of Armed Conflict on Girls and Women. *Peace and Conflict*, 381-392.

Meernik, J. (2003). Victor's Justice or the Law?: Judging and Punishing at the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. *The Journal of Conflict Resolution*, 140-162.

Melson, R. (2003). Modern Genocide in Rwanda: Ideology, Revolution, War, and Mass Murder in an African State. R. Gellately, & B. Kiernan içinde, *The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective* (s. 325-338). Cambridge : Cambridge University Press.

Meron, T. (1995). International Criminalization of Internal Atrocities. *The American Journal of International Law, 89*(3), 554-577.

Meron, T. (2003, May 23). Message from President Meron to the ICTY Community on the Occasion of the Tribunal's 10th Anniversary, JC/P.I.S./757-e. Hague. Aralık 8, 2022 tarihinde https://www.icty.org/en/press/message-president-meron-icty-community-occasion-tribunals-10th-anniversary adresinden alındı

Meron, T. (2003, October 9). Statement of Judge Theodor Meron, President of the ICTY, to the UN Security Council, JL/P.I.S./788-e. Hague. Aralık 8, 2022 tarihinde https://www.icty.org/en/press/statement-judge-theodor-meron-president-icty-un-security-council adresinden alındı

Meron, T. (2005, July 11). President Meron's Address on the Occasion of the 10th Anniversary of the Srebrenica Genocide, CVO/MOW/988-e. Hague. Aralık 8, 2022 tarihinde https://www.icty.org/en/press/president-merons-address-occasion-10th-anniversary-srebrenica-genocide adresinden alındı

Meron, T. (2005, March 9). Statement of Theodor Meron at the Inauguration of the War Crimes Chamber of the State Court of Bosnia and Herzegovina, TM/MOW/945 e. Hague. Aralık 9, 2022 tarihinde https://www.icty.org/en/press/statement-theodor-meron-president-international-criminal-tribunal-former-yugoslavia-delivered adresinden alındı

Meron, T. (2013, December 5). Address to the U.N. Security Council. Hague. Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/file/Press/Statements%20and%20Speeches/President/131205_president_meron_un_sc_en.pdf adresinden alındı

Meron, T. (2013, November 27). Marking the Twentieth Anniversary of the Tribunal. Sarajevo. Aralık 11, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/file/Press/Statements%20and%20Speeches/President/131127_president_meron_sarajevo_en.pdf adresinden alındı

Meron, T. (2014, June 5). Address to the U.N. Security Council. Hague. Aralık 9, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/file/Press/Statements%20and%20Speeches/President/140605_president_meron_un_sc_en.pdf adresinden alındı

Meron, T. (2015, July 11). Srebrenica Commemoration. Hague. Aralık 11, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/file/Press/Statements%20and%20Speeches/President/150711-president_meron_srebrenica_genocide_commemoration_en.pdf adresinden alındı

Meyerstein, A. (2007). Between Law and Culture: Rwanda's Gacaca and Postcolonial Legality. *Law & Social Inquiry, 32*(2), 467-508.

Michel Bagaragaza, ICTR-05-86 (International Criminal Tribunal for Rwanda Nıvember 17, 2009). Aralık 8, 2022 tarihinde https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/cases/ictr-05-86/public-information/en/profile-bagaraza.pdf adresinden alındı

Milan Babić "RSK", IT-03-72 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia June 29, 2004). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/babic/cis/en/cis_babic_en.pdf adresinden alındı

Milan Kovačević “Prijedor”, IT-97-24 (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia August 24, 1998). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/milan_kovacevic/cis/en/cis_kovacevic_milan_en.pdf adresinden alındı

Milan Lukić & Sredoje Lukić "Višegrad", IT-98-32/1 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia December 4, 2012). Aralık 7, 2022 tarihinde

https://www.icty.org/x/cases/milan_lukic_sredoje_lukic/cis/en/cis_lukic_lukic_en.pdf adresinden alındı

Milan Martić "RSK", IT-95-11 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia June 12, 2007). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/martic/cis/en/cis_martic_en.pdf adresinden alındı

Milan Simić "Bosanski Šamac", IT-95-9/2 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia October 17, 2002). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/milan_simic/cis/en/cis_simic_milan.pdf adresinden alındı

Miller, B. (2010). Democracy Promotion: Offensive Liberalism Versus the Rest (of IR Theory). *Millennium*, 561-591.

Milomir Stakić "Prijedor", IT-97-24 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia July 31, 2003).

Milorad Krnojelac "Foča", IT-97-25 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia March 15, 2002). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/krnojelac/cis/en/cis_krnojelac_en.pdf adresinden alındı

Ministere De L'administration Locale, D. D. (2004). *Denombrement Des Victimes Du Genocide*. Kigali: Republique du Rwanda. Aralık 14, 2022 tarihinde https://cnlg.gov.rw/fileadmin/templates/Publications/denombrement_des_victimes_du_genocide_perpetre_contre_les_tutsi_avril_2004.pdf adresinden alındı

Miodrag Jokić "Dubrovnik", IT-01-42/1 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia March 18, 2004). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/miodrag_jokic/cis/en/cis_jokic_en.pdf adresinden alındı

Miroslav Bralo "Lašva Valley", IT-95-17 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia December 7, 2005). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/bralo/cis/en/cis_bralo.pdf adresinden alındı

Miroslav Deronjić "Glogova", IT-02-61 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia March 30, 2004). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/deronjic/cis/en/cis_deronjic.pdf adresinden alındı

Mitar Vasiljević "Višegrad", IT-98-32 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia November 29, 2002). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/vasiljevic/cis/en/cis_vasiljevic.pdf adresinden alındı

Momčilo Krajišnik "Bosnia and Herzegovina", IT-00-39 (International Criminal Tribunal for Former Yugoslavia September 27, 2006). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/krajisnik/cis/en/cis_krajisnik_en.pdf adresinden alındı

Momčilo Perišić, IT-04-81 (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia September 6, 2011). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/perisic/cis/en/cis_perisic_en.pdf adresinden alındı

Momir Nikolić "Srebrenica", IT-02-60/1) (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia December 2, 2003). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/nikolic/cis/en/cis_nikolic_momir_1.pdf adresinden alındı

Momir Talić "Krajina", IT-99-36/1 (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia June 12, 2003). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/talic/cis/en/cis_talic_en.pdf adresinden alındı

Moore, C. (2017). War. C. Moore içinde, *Crown and Sword Executive power and the use of force by the Australian Defence Force* (s. 205-252). ANU Press.

Mrkšić et al. "Vukovar Hospital", IT-95-13/1 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia September 27, 2007). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/mrksic/cis/en/cis_mrksic_al_en.pdf adresinden alındı

Mucić et al. "Čelebići Camp", IT-96-21 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia November 16, 1998). Aralık 6, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/mucic/cis/en/cis_mucic_al_en.pdf adresinden alındı

Muhimana Mikaeli, ICTR-95-1B (International Criminal Tribunal for Rwanda April 28, 2005). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-95-01B/MSC28368R0000622132.PDF adresinden alındı

Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General. (2004). *Treaties and international agreements registered or filed and recorded with the Secretariat of the United Nations*, s. 137-153.

Muse, B., Levy, J., & Firestone, D. (2021). *A Foreseeable Genocide: The Role of the French Government in Connection with the Genocide Against the Tutsi in Rwanda.* Washington, D.C. Mayıs 15, 2022 tarihinde https://www.gov.rw/musereport adresinden alındı

Muslimovic, A. (2020, August 28). *25 Years On, Sarajevo Mourns Victims of Market Massacre*. Balkan Insight: https://balkaninsight.com/2020/08/28/25-years-on-sarajevo-mourns-victims-of-market-massacre/ adresinden alındı

Muslimovic, A. (2020, August 28). *25 Years On, Sarajevo Mourns Victims of Market Massacre*. Aralık 16, 2021 tarihinde Balkan Insight: https://balkaninsight.com/2020/08/28/25-years-on-sarajevo-mourns-victims-of-market-massacre/ adresinden alındı

Nahimana et al. (Media case), ICTR-99-52 (International Criminal Tribunal for Rwanda December 3, 2003). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-99-52/MSC26797R0000541998.PDF adresinden alındı

Naletilić & Martinović "Tuta and Štela", IT-98-34 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia March 31, 2003). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/naletilic_martinovic/cis/en/cis_naletilic_martinovic_en.pdf adresinden alındı

Naser Orić, IT-03-68 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia June 30, 2006). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/oric/cis/en/cis_oric_en.pdf adresinden alındı

Ndindilyimana et al., ICTR-OO-56-A (International Criminal Tribunal for Rwanda May 17, 2011). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-00-56/MSC33564R0000564091.PDF adresinden alındı

Newbury, C. (1995). Background to Genocide: Rwanda. *A Journal of Opinion, 23*(2), 12-17.

Newbury, C. (1998). Ethnicity and the Politics of History in Rwanda. *Africa Today, 45*(1), 7-24.

Newbury, D., & Newbury, C. (2000). Bringing the Peasants Back In: Agrarian Themes in the Construction and Corrosion pf Statist Historiography in Rwanda. *The American Historical Review, 105*(3), 832-877.

Niaz, U., & Tariq, Q. (2020). Challenges in Women's Mental Health: Care in Conflict and Post-Conflict Situations. P. S. Chandra, H. Herrman, J. Fisher, & A. Riecher-Rössler içinde, *Mental Health and Illness Worldwide* (s. 110-124). Singapore: Springer.

Ntagerura et al. (Cyangugu), ICTR-99-46 (International Criminal Tribunal for Rwanda February 25, 2004). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-99-46/MSC48510R0000542605.PDF adresinden alındı

Ntakirutimana et al., ICTR-96-17 (International Criminal Tribunal for Rwanda February 21, 2003). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-96-17/MSC41245R0000540233.PDF adresinden alındı

Nyiramasuhuko et al. (Butare), ICTR-98-42 (International Criminal Tribunal for Rwanda June 24, 2011). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-98-42/MSC19005R0000564313.PDF adresinden alındı

OAU Secretary General. (21 April 1994). *Letter from the Secretary General of the Organization of African Unity to the Secretary General of the United Nations.* United Nations.

Odman, T. (1996). Eski Yugoslavya ile İlgili Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Kuruluşu ve Yasal Dayanağı. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 131-151.

Office of the High Representative. (2012, May 23). *Communiqué of the Peace Implementation Council Steering Board*. Office of the High Representative: http://www.ohr.int/communique-of-the-peace-implementation-council-steering-board-5/ adresinden alındı

Office of the Prosecutor. (2022, May 12). *ICTR Fugitive Protais Mpiranya Confirmed Dead*. Ekim 3, 2022 tarihinde UN International Residual Mechanism for Criminal Tribunals: https://www.irmct.org/en/news/ictr-fugitive-protais-mpiranya-confirmed-dead adresinden alındı

Office of UN High Commissioner for Human Rights. (2008). *Rule pf Law Tools for Post-Conflict States.* New York: United Nations. Aralık 18, 2022 tarihinde https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/HybridCourts.pdf adresinden alındı

Official Gazette of the Republic of Rwanda. (2004). *Organic Law establishing the organisation, competence and functioning of Gacaca Courts.* Kigali: Rwanda Parliament.

OHR. (2008). *Agenda 5+2*. Aralık 16, 2021 tarihinde Office of High Representative: https://www.ohr.int/agenda-52/ adresinden alındı

OHR. (2012, Kasım 8). *42nd Report of the High Representative for Implementation of the Peace Agreement on Bosnia and Herzegovina to the Secretary-General of the United Nations*. Office of the High Representative: http://www.ohr.int/42nd-report-of-the-high-representative-for-implementation-of-the-peace-agreement-on-bosnia-and-herzegovina-to-the-secretary-general-of-the-united-nations/ adresinden alındı

Omar Serushago, ICTR-98-39 (International Criminal Tribunal for Rwanda December 14, 1998). Aralık 8, 2022 tarihinde https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/cases/ictr-98-39/public-information/en/profile-serushago.pdf adresinden alındı

Omer, A. (2012). Religious Peacebuilding: The Exotic, the Good, and the Theatrical. *Practical Matters Journal*, 1-31.

Orentlicher, D. (2005). *Promotion and Protection of Human Rights.* United Nations Economic and Social Council. https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G05/109/00/PDF/G0510900.pdf?OpenElement adresinden alındı

OSCE. (2011). *Delivering Justice in Bosnia and Herzegıvina: An Overview of War Crimes Processing from 2005 to 2010.* Sarajevo: OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina.

OSCE. (2021). *War Crimes Case Processing in BiH (2004 – 2020).* Sarajevo: Organization for Security and Co-operation in Europe. Aralık 27, 2022 tarihinde https://www.osce.org/files/f/documents/d/1/494881.pdf adresinden alındı

OSCE. (2022). *A Race Against Time: Successes and Challenges in the Implementation of the National War Crimes Processing Strategy of Bosnia and Herzegovina.*

Sarajevo: Organisation for Security and Co-operation in Europe Mission to Bosnia and Herzegovina.

Ottaway, D. B. (1993, Temmuz 1993). Mediator Backs Partititon for Bosnia. Washington: The Washington Post. 11 3, 2021 tarihinde https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1993/06/18/mediator-backs-partition-for-bosnia/e3caac6c-7c19-4cfa-93ef-5dcab00af7a4/ adresinden alındı

Outreach Programme. (2013). Aralık 9, 2022 tarihinde United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: https://www.icty.org/en/outreach/outreach-programme adresinden alındı

Owen, D. (1995). *Balkan Odyssey.* New York: Harcourt Brace & Company.

Özerdem, A. (2013). *Barış İnşası Kuram ve Uygulaması.* Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Özkan, M. (2021). How Religion Shapes Foreign Policy? An Explanatory Model for Non-Western States. *Religions*, 2-13.

Öztürk, E. Ç. (2010). *Ruanda'da Modern Bir Eylem: Soykırım.* Ankara: Adres Yayınları.

Öztürk, E. Ç. (2014). Ruanda'da Trajedi, Adalet ve Uzlaşma. Ç. Çakmak, F. G. Çolak, & G. Güneysu içinde, *20. Yüzyılda Soykırım ve Etnik Temizlik* (s. 15-59). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Pakenham, T. (2019). *Afrika'nın Paylaşımı.* (D. Pamuk, Çev.) Ankara: Hece Yayınları.

Parent, G. (2011). Peacebuilding, Healing, Reconciliation: An Analysis of Unseen Connections for Peace. *International Peacekeeping*, 379-395.

Parlevliet, M. (2010). Rethinking conflict transformation from a human rights perspective. B. Schmelzle, & V. Dudouet içinde, *Human rights and conflict transformation: the challenges of just peace* (s. 15-46). Berlin: Berghof Conflict Research.

Paterson, N. (2003). Silencing Victims in International Courts. *Georgetown Journal of International Affairs*, 95-100.

Paul Bisengimana, ICTR-00-60 (International Criminal Tribunal for Rwanda April 13, 2006). Aralık 8, 2022 tarihinde https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd5130.html adresinden alındı

Pavle Strugar "Dubrovnik, IT-01-42 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia January 31, 2005). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/strugar/cis/en/cis_strugar_en.pdf adresinden alındı

Pazarcı, H. (2020). *Uluslararası Hukuk Dersleri 4. Kitap.* Ankara: Trukan Kitabevi.

Peace Agreement Between The Government of The Republic of Rwanda and The Rwandese Patriotic Front. (1993, August 4). Arusha, Tanzania.

Peace Implementation Council. (1995, Aralık 8-9). Office of the High Representative: http://www.ohr.int/international-community-in-bih/peace-implementation-council/ adresinden alındı

Peace Implementation Council. (1997). *Bosnia and Herzegovina 1998: Self-sustaining Structures.* Bonn: Peace Implementation Council. Aralık 12, 2021 tarihinde http://www.ohr.int/pic-bonn-conclusions/?print=pdf adresinden alındı

Pehar, D. (2011). *Alija Izetbegović and the War in Bosna and Herzegovina.* Mostar: HKD Napredak.

Pejanovic, M. (2004). *Through Bosnian Eyes: The Political Memoirs of a Bosnian Serb.* Indiana: Purdue University Press.

Pekcan, A. (2013). *Makâsıd Teorisine Giriş (Fıkhi Hükümlerin Gâi Arka Planı).* İstanbul: Hikmetevi Yayınları.

Pheneas Munyarugarama, ICTR-02-79 (International Criminal Tribunal for Rwanda June 28, 2012). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ijrcenter.org/international-criminal-law/ictr/case-summaries/munyarugarama/ adresinden alındı

PIC SB Political Directors. (2007, June 19). *Declaration by the Steering Board of the Peace Implementation Council*. Aralık 16, 2021 tarihinde Office of High Representative: https://www.ohr.int/declaration-by-the-steering-board-of-the-peace-implementation-council-4/ adresinden alındı

PIC SB Political Directors. (2008, February 27). *Declaration by the Steering Board of the Peace Implementation Council*. Aralık 17, 2021 tarihinde Office of High Representative: https://www.ohr.int/ohr_archive/declaration-by-the-steering-board-of-the-peace-implementation-council/ adresinden alındı

Pillay, N. (2002, October 31). ICTR President Calls for Compensation for Victims. Aralık 10, 2022 tarihinde https://unictr.irmct.org/en/news/ictr-president-calls-compensation-victims adresinden alındı

Pocar, F. (2008, October 13). Address of Judge Fausto Pocar to the United Nations General Assembly, AH/MOW/1288e. Hague. Aralık 8, 2022 tarihinde https://www.icty.org/en/press/address-judge-fausto-pocar-president-international-criminal-tribunal-former-yugoslavia-united adresinden alındı

Ponte, C. D. (1999, December 17). Statement by the Office of the Prosecutor. Hague. Aralık 9, 2022 tarihinde United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: https://www.icty.org/en/press/statement-office-prosecutor adresinden alındı

Ponte, C. D. (2000, November 24). *Address to the Security council by Carla Del Ponte o the UN Security council*. Aralık 9, 2022 tarihinde United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: https://www.icty.org/en/press/address-security-council-carla-del-ponte-prosecutor-international-criminal-tribunals-former adresinden alındı

Ponte, C. D. (2007, October 26). Address by Tribunal Prosecutor Carla Del Ponte to NATO Parliamentary Assembly in Belgrade: The ICTY and the Legacy of the past. Hague. Aralık 9, 2022 tarihinde United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: https://www.icty.org/en/press/address-tribunal-prosecutor-carla-del-ponte-nato-parliamentary-assembly-belgrade-icty- and adresinden alındı

Popović et al. "Srebrenica", IT-05-88 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia June 10, 2010). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/popovic/tjug/en/100610summary.pdf adresinden alındı

Potter, P. B. (1922). Origin of the System of Mandates under the League of Nations. *The American Political Science Review*, *16*(4), 563-583.

Predrag Banović "Omarska & Keraterm Camps", IT-02-65/1 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia October 28, 2003). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/banovic/cis/en/cis_banovic_en.pdf adresinden alındı

Preljević, H. (2017). The Role of the Islamic Community in Peacebuilding in Post-War Bosnia and Herzegovina. *Insight Turkey*, 207-232.

Prijedor, Dusko Tadic, (IT-94-1) (International Criminal Tribunal for Former Yugoslavia Temmuz 15, 1999). https://www.icty.org/x/cases/tadic/trans/en/990715it.htm adresinden alındı

Prlić et al., IT-04-74 (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia May 29, 2013). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/prlic/cis/en/cis_prlic_al_en.pdf adresinden alındı

Prosecutor V. Duško Sikirica, IT-95-8-ES (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavian Countries June 21, 2010). Mayıs 10, 2023 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/sikirica/presdec/en/100721.pdf adresinden alındı

Protais Mpiranya, ICTR-00-56A (International Criminal Tribunal for Rwanda August 1, 2012). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ijrcenter.org/international-criminal-law/ictr/case-summaries/mpiranya/ adresinden alındı

Protais Zigiranyirazo, ICTR-01-73 (International Criminal Tribunal for Rwanda December 18, 2008). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-01-73/MSC36996R0000558339.PDF adresinden alındı

(8 June 1977). *Protocol Addional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I).* United Nations.

Pruitt, D. G., & Olczak, P. V. (1995). A Multimodal Approach to Seemingly Intractable Conflict. J. Z. Barbara Benedict Bunker içinde, *Conflict, Cooperation, and Justice: Essays Inspired by the Work of Morton Deutsch* (s. 59-92). Jossey-Bass Publishers.

Prunier, G. (1997). *The Rwanda Crisis: History of a Genocide.* London: Hurst & Company.

Prunier, G. (1998). The Rwandan Patriotic Front,. C. Clapham içinde, *African Guerrillas* (s. 119-133). Kampala: Fountain Publishers.

Public International Law & Policy Group. (2013). *Ceasefire Drafter's Handbook: An Introduction and Template for Negotiators, Mediators, and Stakeholders.* Public International Law & Policy Group.

Radislav Krstić "Srebrenica-Drina Corps", IT-98-33 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia August 2, 2001). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/krstic/cis/en/cis_krstic_en.pdf adresinden alındı

Radoslav Brđanin "Krajina", IT-99-36 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia September 1, 2004). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/brdanin/cis/en/cis_brdjanin_en.pdf adresinden alındı

Radovan Karadžić, IT-95-5/18 (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia March 24, 2016). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/karadzic/cis/en/cis_karadzic_en.pdf adresinden alındı

Radzik, L. (2019, August 2). *Reconciliation*. Stanford Encyclopedia of Philosophy: https://plato.stanford.edu/entries/reconciliation/ adresinden alındı

Radzik, L., & Murphy, C. (2019, August 2). *Reconciliation*. Stanford Encyclopedia of Philosophy: https://plato.stanford.edu/entries/reconciliation/ adresinden alındı

Ramsbotham, O., Woodhouse, T., & Miall, H. (2016). Introduction to Conflict Resolution: Concepts and Definitions. T. W. Oliver Ramsbotham içinde, *Contemporary Conflict Resolution* (Fourth Edition b.). Polity Press.

Ranko Češić "Brčko", IT-95-10/1 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia March 11, 2004). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/cesic/cis/en/cis_cesic.pdf adresinden alındı

Rappard, W. E. (1925). The Practical Working of The Mandates System. *Journal of the British Institute of International Affairs, 4*(5), 205-226.

Rapporteur Report. (2014). *International Decision-Making in the Age of Genocide: Rwanda 1990-1994.* Hague: The Hague Institute for Global Justice. https://www.ushmm.org/m/pdfs/20150403-rwanda-rapporteur-report.pdf adresinden alındı

Rasim Delić, IT-04-83 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia September 15, 2008). 2022 7, Aralık tarihinde https://www.icty.org/x/cases/delic/cis/en/cis_delic_en.pdf adresinden alındı

Ratko Mladić, IT-09-92 (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia November 22, 2017). Aralık 7, 2022 tarihinde

https://www.icty.org/x/cases/mladic/tjug/en/171122-summary-en.pdf adresinden alındı

Rawls, J. (1991). *A Theory of Justice.* Massachusetts: Harvard University Press.

Registry. (2017). Aralık 9, 2022 tarihinde United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: https://www.icty.org/en/about/registry adresinden alındı

Reis Kavazović ogorčen Kordićevom izjavom. (2023, June 10). Haziran 11, 2023 tarihinde Aljazeera Balkans: https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2023/6/10/bih-reis-kavazovic-ogorcen-kordicevom-izjavom adresinden alındı

Reyntjens, F. (1999). A Dubious Discourse on Rwanda. *African Affairs, 98*(390), 119-122.

Reyntjens, F. (2018). Understanding Rwandan Politics Through the Longue Durée: From the Precolonial to the Post-Genocide Era. *Journal of Eastern African Studies*, 514-532.

Richmond, O. P. (2005). *The Transformation of Peace.* New York: Palgrave.

Richmond, O. P. (2011). *A Post-Liberal Peace.* New York: Routledge.

Robins, S. (2012). Transitional Justice as an Elite Discourse: Human Rights Practice Where the Global Meets the Local in Post-Conflict Nepal. *Critical Asian Studies*, 3-30.

Robinson, P. (2011, November 11). President Robinson's address before the United Nations General Assembly. Hague. Aralık 12, 2022 tarihinde https://www.icty.org/en/press/president-robinson%E2%80%99s-address-united-nations-general-assembly adresinden alındı

Roht-Arriaza, N. (2006). The New Landscape of Transitional Justice. N. Roht-Arriaza, & J. Mariezcurrena içinde, *Transitional Justice in the Twenty-First Century Beyond Truth versus Justice* (s. 1-17). Cambridge: Cambridge University Press.

Roht-Arriaza, N. (2019). Measures of Non-Repetition The Missing Link? P. Gready, & S. Robins içinde, *From Transitional to Transformative Justice* (s. 105-130). Cambridge: Cambridge University Press.

Rules of Procedure of the Presidency of Bosnia and Herzegovina. (2013, February 26). Aralık 16, 2021 tarihinde Presidency of Bosnia and Herzegovina: http://www.predsjednistvobih.ba/nadl/default.aspx?id=53748&langTag=en-US adresinden alındı

Rusesabagina, P. (2009). *An Ordinary Man.* London: Bloomsbury Publishing.

Rutayisire, P. (1987). *La Christianisation du Rwanda (1900-1945) Mêthode Missionnaire et Politique selon Mgr Lêon Classe.* Fribourg Suisse: Editions Universitaires.

Rwanda Parliament. (2010). *Political Pluralism and Power Sharing in Rwanda.* Kigali: Republic of Rwanda The Senate.

Rwanda UNAMIR Background. (2001). Mayıs 31, 2022 tarihinde United Nations Peacekeeping: https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/past/unamirFT.htm adresinden alındı

Rwandan Presidency. (1999). *The Unity of Rwandans.* Kigali: Republic of Rwanda: Office of the President of the Republic.

Ryandikayo Charles, ICTR-95-1E (International Criminal Tribunal for Rwanda June 20, 2012). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ijrcenter.org/international-criminal-law/ictr/case-summaries/ryandikayo/ adresinden alındı

(28 August 2003). *S/RES/1503.* United Nations Security Council. Aralık 28, 2022 tarihinde https://digitallibrary.un.org/record/501171 adresinden alındı

Sacirbey, N. (1996). The Genesis of Genocide: Reflections on the Yugoslav Conflict. *The Brown Journal of World Affairs, 3*(1), s. 341-352.

Sacirbey, N. (1996). The Genesis of Genocide: Reflections on the Yugoslav Conflict. *World Affairs, 3*(1), 341-352.

Salvioli, F. (2021, December 10). *Preliminary Observations from the Official Visit to Bosnia and Herzegovina.* Aralık 30, 2022 tarihinde United Nations Human Rights Office of the High Commissioner: https://www.ohchr.org/en/statements/2021/12/preliminary-observations-official-visit-bosnia-and-herzegovina#_ftn3 adresinden alındı

Samuel Musabyimana, ICTR-01-62 (International Criminal Tribunal for Rwanda February 20, 2003). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ijrcenter.org/international-criminal-law/ictr/case-summaries/musabyimana/ adresinden alındı

Sancar, M. (2016). *Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne.* İstanbul: İletişim.

Sandole, D. J. (1990). The Biological Basis of Needs in World Society: The Ultimate Micro-Macro Nexus. J. Burton içinde, *Conflict: Human Needs Theory* (s. 60-88). London: Macmillan Press.

Sav, Ö. (2015). *Uluslararası İnsalcıl Hukuk Açısından Savaş ve Barış Hukuku.* Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.

Scharf, M. P. (2008). *Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda.* United Nations Audiovisual Library of International Law.

Schwegmann, C. (2020). *The Contact Group and Its Impact on the European Institutional Structure.* Cedex: The Institute for Security Studies Western European Union.

Scimecca, J. A. (1990). Self-reflexivity and Freedom. J. Burton içinde, *Conflict: Human Needs Theory* (s. 205-218). London: Macmillan Press.

Shanker, T. (1993, Mayıs 19). Serbs Kill Vance-Owen Peace Plan. Chicago, Amerika Birleşik Devletleri: Chicago Tribune. 11 1, 2021 tarihinde https://www.chicagotribune.com/news/ct-xpm-1993-05-19-9305200084-story.html adresinden alındı

Sharp, D. N. (2015). Emancipating Transitional Justice from the Bonds of the Paradigmatic Transition. *International Journal of Transitional Justice*, 150–169.

Sharp, D. N. (2019). What Would Satisfy Us? Taking Stock of Critical Approaches to Transitional Justice. *International Journal of Transitional Justice*, 570–589.

Sharp, J. M. (1997). Dayton Report Card. *International Security*, 101-137.

Sherwood, H. (2017, March 20). *Pope Francis asks for forgiveness for church's role in Rwanda genocide*. The Guardian: https://www.theguardian.com/world/2017/mar/20/pope-francis-asks-for-forgiveness-for-churchs-role-in-rwanda-genocide adresinden alındı

Sikirica et al. "Keraterm Camp", IT-95-8 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia November 13, 2001). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/sikirica/cis/en/cis_sikirica_al_en.pdf adresinden alındı

Simeon Nchamihigo, ICTR-01-63 (International Criminal Tribunal for Rwanda November 12, 2008). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-01-63/MSC40555R0000558035.PDF adresinden alındı

Simić et al. "Bosanski Šamac", IT-95-9 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia Ekim 17, 2003). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/simic/cis/en/cis_simic_et_al.pdf adresinden alındı

Simon Bikindi, ICTR-01-72 (International Criminal Tribunal for Rwanda December 2, 2008). Aralık 8, 2022 tarihinde https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/cases/ictr-01-72/public-information/en/profile-bikindi.pdf adresinden alındı

Sites, P. (1973). *Control: The Basis of Social Order*. New York: Associated Faculty Press.

Skaar, E. (2012). Reconciliation in a Transitional Justice Perspective. *Transitional Justice Review, 1*(1), 54-103.

Slavko Dokmanović "Vukovar Hospital", IT-95-13a (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia July 15, 1998). Aralı 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/dokmanovic/cis/en/cis_dokmanovic.pdf adresinden alındı

Slobodan Milošević “Kosovo, Croatia and Bosnia”, IT-02-54 (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia March 14, 2006). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/cis/en/cis_milosevic_slobodan_en.pdf adresinden alındı

Slovenia Public Relations and Media Office. (2001). *From the Plebiscite to the Declaration of Independence*. Eylül 12, 2021 tarihinde Government of Slovenia Public Relations and Media Office: http://www.slovenija2001.gov.si/10years/path/chronology/ adresinden alındı

Songur, H. (21-22 Aralık 2012). İslam Hukuku ve İngiliz Hukuku Mukayesesi Üzerine Hukuk Tarihi Bakımından Bir Deneme. F. Gedikli (Dü.), *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi* içinde (s. 647-655). İstanbul: XII Levha.

Stanišić & Simatović, IT-03-69) (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia May 30, 2013). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/stanisic_simatovic/cis/en/cis_stanisic_simatovic_en.pdf adresinden alındı

Stanišić & Župljanin, IT-08-91 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia March 27, 2013). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/zupljanin_stanisicm/tjug/en/130327-summary.pdf adresinden alındı

Stanišić and Simatović, MICT-15-96-A (International Residual Mechanism for Criminal Tribunals June 30, 2021). Aralık 16, 2022 tarihinde https://www.irmct.org/en/cases/mict-15-96 adresinden alındı

Stanislav Galić "Sarajevo", IT-98-29 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia December 5, 2003). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/galic/cis/en/cis_galic_en.pdf adresinden alındı

Statement of the Office of the Prosecutor in relation to the judgement in the case Prosecutor vs. Jadranko Prlić et al. (International Criminal Tribunal for Former Yugoslavian Countries Kasım 29, 2017). 12 10, 2021 tarihinde https://www.icty.org/en/press/statement-of-the-office-of-the-prosecutor-in-relation-to-the-judgement-in-the-case-prosecutor adresinden alındı

Statistika BiH. (2016). *Censuses*. 01 13, 2022 tarihinde Statistika Bosnia and Herzegovina: http://www.statistika.ba/?show=12&id=30163 adresinden alındı

Statute of the International Court of Justice. (1945). Aralık 5, 2019 tarihinde International Court of Justice: https://www.icj-cij.org/en/statute adresinden alındı

(8 November 1994). *Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda.* UN Security Council. Aralık 18, 2022 tarihinde https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ictr_EF.pdf adresinden alındı

(8 November 1994). *Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda.* United Nations. Aralık 18, 2022 tarihinde https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ictr_EF.pdf adresinden alındı

(25 May 1993). *Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia.* UN Security Council. Aralık 18, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf adresinden alındı

Staub, E. (2006). Reconciliation after Genocide, Mass Killing, or Intractable Conflict: Understanding the Roots of. *Political Psychology, 27*(6), 867-894.

Staub, E. (2006). Reconciliation After Genocide, Mass Killing, or Intractable Conflict: Understanding the Roots of Violence, Psychological Recovery, and Steps toward a General Theory. *Political Psychology*, 867-894.

Staub, E., Pearlman, L. A., Gubin, A., & Hagengimana, A. (2005). Healing, Reconciliation, Forgiving and the Prevention of Violence after Genocide or Mass Killing: An Intervention and Its Experimental Evaluation in Rwanda. *Journal of Social and Clinical Psychology, 24*(3), 297-334.

Steenkamp, C. (2011). In the Shadows of War and Peace: Making Sense of Violence After Peace Accords. *Conflict, Security & Development*, 357-383.

Stevan Todorović "Bosanski Šamac", IT-95-9/1 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia July 31, 2001). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/todorovic/cis/en/cis_todorovic_en.pdf adresinden alındı

Subotić, J. (2009). *Hijacked Justice: Dealing with the Past in the Balkans.* New York: Cornell University Press.

Sullo, P. (2018). *Beyond Genocide: Transitional Justice and Gacaca Courts in Rwanda.* Brussels: Springer.

Susanne Buckley-Zistel, M. Z. (2012). Introduction: Gender in Transitional Justice. R. S. Susanne Buckley-Zistel içinde, *Gender in Transitional Justice* (s. 1-33). London: Palgrave Macmillan.

Sylvestre Gacumbitsi, ICTR-01-64 (International Criminal Tribunal for Rwanda June 17, 2004). Aralık 7, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-01-64/MSC40655R0000543892.PDF adresinden alındı

Şahin, N., & Bakırtaş, İ. (2000). İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Dünya Ekonomik ve Siyasi Dengelerindeki Değişimler. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 61-77.

Şen, E. (2009). *Uluslararası Ceza Mahkemesi.* Ankara: Seçkin Yayıncılık.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Organize Suçlarla Mücadele. (tarih yok). T.C. Dışişleri Bakanlığı: https://www.mfa.gov.tr/organize-suclarla-mucadele.tr.mfa adresinden alındı

Talbot, K. (2000). The Real Reasons for War In Yugoslavia: Backing up Globalization with Military Might. *Social Justice*, 94-116.

Teitel, R. (2003). *Transitional Justice Genealogy.* Harvard Human Rights Journal.

Teitel, R. G. (2000). *Transitional Justice.* Oxford University Press.

Teitel, R. G. (2003). Transitional Justice Geneology. *Harvard Human Rights Journal, 16*, 69-94.

Teitel, R. G. (2003). Transitional Justice Geneology. *Harvard Human Rights Journal*, 69-94.

Teitel, R. G. (2014). *Globalizing Transitional Justice: Contemporary Essays.* Oxford University Press.

Telkenaroğlu, M. R. (2008). Makâsıd İctihadına Dayanan Külli Kaideler. *Usul İslam Araştırmaları Dergisi*, 37-76.

Tezcan, D., Erdem, M. R., & Önok, M. (2019). *Uluslararası Ceza Hukuku* (5 b.). Ankara: Seçkin Yayınları.

Tharcisse Muvunyi, ICTR-OO-55A-T (International Criminal Tribunal for Rwanda September 12, 2006). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-00-55A/MSC35084R0000551227.PDF adresinden alındı

Tharcisse Renzaho, ICTR-97-31 (International Criminal Tribunal for Rwnda July 14, 2009). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-97-31/MSC14156R0000559861.PDF adresinden alındı

The International Center for Transitional Justice. (2009). *What is Transitional Justice?*

The Owen-Stoltenberg Plan. (1993, September 16). Kasım 11, 2021 tarihinde The University of Edinburgh Peace Agreements Database: https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/472 adresinden alındı

The Permanent Representative of Rwanda to the UN. (3 May 1994). *S/1994/531.* United Nations.

The President. (2015). Aralık 12, 2022 tarihinde United Nations International Residual Mechanism for Criminal Tribunals: https://unictr.irmct.org/en/tribunal/chambers/president#:~:text=Judge%20Vagn%20Joensen%20(Denmark)%20is,Tribunal%20for%20Rwanda%20(ICTR). adresinden alındı

The President of the Security Council. (7 April 1994). *S/PRST/1994/16.* United Nations.

The Prosecutor V. Juvénal Rugambarara, ICTR-00-59 (International Criminal Tribunal for Rwanda February 8, 2012). Mayıs 5, 2023 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Decision/NotIndexable/ICTR-00-59/MSC34220R0000565295.PDF adresinden alındı

The Prosecutor V. Michel Bagaragaza, ICTR-05-86-S (International Criminal Tribunal for Rwanda October 24, 2011). Mayıs 5, 2023 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Decision/NotIndexable/ICTR-05-86/MSC39239R0000564892.PDF adresinden alındı

The Prosecutor V. Tharcisse Muvunyi, ICTR-00-055A-T (International Criminal Tribunal for Rwanda March 6, 2012). Mayıs 5, 2023 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Decision/NotIndexable/ICTR-00-55A/MSC42864R0000565483.PDF adresinden alındı

The Registrar. (2015). Aralık 12, 2022 tarihinde United Nations International Residual Mechanism for Criminal Tribunals: https://unictr.irmct.org/en/tribunal/registry/registrar adresinden alındı

The Vance-Owen Plan. (1993, May 2). 10 22, 2021 tarihinde The University of Edinburgh Peace Agreements Database: https://www.peaceagreements.org/wview/606/The%20Vance-Owen%20Plan adresinden alındı

The Vance-Owen Plan. (1993, 3 25). 10 22, 2021 tarihinde The University of Edinburgh Peace Agreements Database: https://www.peaceagreements.org/wview/606/The%20Vance-Owen%20Plan adresinden alındı

Thoms, O. N., Ron, J., & Paris, R. (2008). *The Effects of Transitional Justice Mechanisms: A Summary of Empirical Research Findings and Implications for Analysts and Practitioners.* Ottawa: University of Ottawa, Center for International Policy Studies.

Tihomir Blaškić "Lašva Valley", IT-95-14 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia March 3, 2000). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/blaskic/cis/en/cis_blaskic.pdf adresinden alındı

Tindemans, L., Cutler, L., Geremek, B., Roper, J., Sommer, T., Veil, S., & Anderson, D. (1996). *Barışa Çağrı: Uluslararası Komisyon'un Balkankar Hakkındaki Raporu.* (Ö. Arıkan, Çev.) İstanbul: Sabah Kitapları Çağdaş Bakışlar.

Tolbert, D. (2010, June). Victims and the ICC Review Conference. (I. C. Justice, Röportaj Yapan)

Topal, A. H. (2009). *Uluslararası Ceza Yargılamalarında Cinsel Suçlar.* İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Tosun, C. M. (2017). I. Kant: 'Ebedi Barış' Olanağında Bir Modus Vivendi Taslağı. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 1-14.

Trenczek, T. (2015). Restorative Justice: New Paradigm, Sensitising Theory or Even Practice? *Restorative Justice*, 453-459.

Uçarol, R. (2015). *Siyasi Tarih 1789-2014* (10 b.). İstanbul: Der Yayınları.

Uludağ, Ş. (2011). Onarıcı ve Cezalandırıcı Adalet: Paradigma Değişikliğini Tetikleyen Şartlar. *Polis Bilimleri Dergisi, 13*(4), 127-151.

Ulukütük, M. (2019). Alija İzzetbegoviç'in Siyasal Ontolojisi. *Academic Review of Humanities and Social Sciences*, 47-64.

Uluslararası Ceza Mahkemesi. (2002, Temmuz 11). Nisan 18, 2023 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü: https://diabgm.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/uluslararasi-ceza-mahkemesi-ucm28022020101834 adresinden alındı

UN Commission on Human Rights. (S-3/1 of 25 May 1994). United Nations.

UN Department of Public Information. (1996). *The Blue Helmets: A Review of United Nations Peace-keeping* (3. b.). New York: United Nations Department of Public Information.

UN Department of Public Information. (1996). *The United Nations and Rwanda 1993-1996.* New York: United Nations Department of Public Information.

UN Department of Public Information. (1999). *Contact group July 1994 proposal [cartographic material].* United Nations Digital Library: https://digitallibrary.un.org/record/705480?ln=en adresinden alındı

UN Department of Public Information. (1999). *Dayton Peace Agreement [cartographic material].* United Nations Digital Library: https://digitallibrary.un.org/record/705472?ln=en adresinden alındı

UN Department of Public Information. (1999). *Union of Three Republics Plan [cartographic material].* United Nations Digital Library: https://digitallibrary.un.org/record/705483?ln=en adresinden alındı

UN Department of Public Information. (1999). *Vance-Owen Peace Plan [cartographic material] : as presented January 1993.* United Nations Digital Libraray: https://digitallibrary.un.org/record/705482?ln=en adresinden alındı

UN Department of Public Information. (2014). *Bakcground Note: The Justice and Reconciliation Process in Rwanda.* United Nations Department of Public Information. Aralık 27, 2022 tarihinde https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/assets/pdf/Backgrounder%20Justice%202014.pdf adresinden alındı

UN Economic and Social Council. (11 August 1993). *E/CN.4/1994/7/Add.1.* United Nations.

UN Economic and Social Council. (11 November 1994). *E/CN.4/1995/70.* United Nations.

UN Economic and Social Council. (12 August 1994). *E/CN.4/1995/12.* United Nations.

UN Economic and Social Council. (28 June 1994). *E/CN.4/1995/7.* United Nations.

UN Economic and Social Council. (29 January 1996). *E/CN.4/1996/68.* United Nations.

UN General Assembly . (1962). *A/RES/1749(XVII).* United Nations. Mart 20, 2022 tarihinde https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/192/57/PDF/NR019257.pdf?OpenElement adresinden alındı

UN General Assembly. (1992). *A/RES/46/236, A/RES/46/237, A/RES/46/238.* United Nations. Eylül 12, 2021 tarihinde https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/UNMembers%20ARES%2046%20238.pdf adresinden alındı

UN General Assembly. (21 March 2006, December 16). *A/RES/60/147*. United Nations. Mart 20, 2021 tarihinde United Nations Human Rights Office of the High Commissioner: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/496/42/PDF/N0549642.pdf?OpenElement adresinden alındı

UN General Assembly. (22 March 2006). *A/RES/60/225*. United Nations.

UN General Assembly. (24 October 2005). *A/RES/60/1*. United Nations. Aralık 10, 2020 tarihinde https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/487/60/PDF/N0548760.pdf?OpenElement adresinden alındı

UN General Assembly. (A/159/Rev2, 12 December 1946). United Nations. https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NL1/504/54/PDF/NL150454.pdf?OpenElement adresinden alındı

UN General Assembly. (A/RES/1746, 27 June 1962). United Nations.

UN General Assembly and UN Security Council. (1 August 2017). *A/72/266-S/2017/662*. United Nations.

UN General Assembly and UN Security Council. (10 August 1998). *A/53/219-S/1998/737*. United Nations.

UN General Assembly and UN Security Council. (15 August 2005). *A/60/229-S/2005/534*. United Nations.

UN General Assembly and UN Security Council. (16 August 2004). *A/59/215-S/2004/627*. United Nations.

UN General Assembly and UN Security Council. (23 September 1998). *A/53/429-S/1998/857*. United Nations.

UN General Assembly and UN Security Council. (25 August 1999). *A/54/187-S/1999/846*. United Nations.

UN General Assembly and UN Security Council. (7 November 2001). *A/56/351-S/2001/863*. United Nations.

UN High Commissioner for Human Rights. (19 May 1994). *E/CN.4/S-3/3*. United Nations.

UN High Commissioner for Human Rigts Office. (2006). *Rule-of-Law Tools for Post-Conflict States*. United Nations.

UN High Commissioner for Refugees. (2020). *Refugee Data Finder*. The UN Refugee Agency: https://www.unhcr.org/refugee-statistics/ adresinden alındı

UN Peacekeeping. (tarih yok). *United Nations Peacekeeping*. Mayıs 30, 2020 tarihinde United Nations: https://peacekeeping.un.org/en/terminology adresinden alındı

UN Permanent Representative of Belgium. (15 April 1994). *S/1994/446*. United Nations.

UN Permanent Representative of Rwanda. (29 September 1994). *S/1994/1115*. United Nations.

UN Refugee Agency. (2020, December 31). *Figures at a glance*. Eylül 20, 2021 tarihinde UN Refugee Agency: https://www.unhcr.org/about-unhcr/who-we-are/figures-glance adresinden alındı

UN Secretary General. (13 April 1994). *Letter from the Secretary General to the President of the Security Council.* United Nations.

UN Secretary General. (13 February 1995). *S/1995/134.* United Nations.

UN Secretary General. (13 May 1994). *S/1994/565.* United Nations.

UN Secretary General. (20 April 1994). *S/1994/470.* United Nations.

UN Secretary General. (23 August 2004). *S/2004/616.* United Nations.

UN Secretary General. (24 September 1993). *S/26488.* United Nations.

UN Secretary General. (25 July 1994). *S/1994/867.* United Nations.

UN Secretary General. (30 December 1993). *S/26927.* United Nations.

UN Secretary General. (30 March 1994). *S/1994/360.* United Nations.

UN Secretary General. (4 October 1994). *S/1994/1125.* United Nations.

UN Secretary General. (8 April 1994). *Letter From The Secretary General to the President of the Security Council.* United Nations.

UN Secretary General. (ST/SG(09)/A652, March 2010). *Guidance Note of the Secretary-General: United Nations Approach to Transitional Justice.* New York: United Nations. https://digitallibrary.un.org/record/682111 adresinden alındı

UN Security Council. (1 July 1994). *S/RES/935.* United Nations.

UN Security Council. (1 June 2006). *S/2006/358.* United Nations.

UN Security Council. (13 August 1992). *S/RES/771.* United Nations.

UN Security Council. (16 May 2007). *S/2007/283.* United Nations.

UN Security Council. (17 May 1994). *S/RES/918.* United Nations.

UN Security Council. (18 November 2013). *S/2013/678.* United Nations.

UN Security Council. (19 November 2010). *S/2010/588.* United Nations.

UN Security Council. (20 May 1991). *S/RES/693.* United Nations.

UN Security Council. (2017). S/RES/955, 8 November 1994. *International Legal Materials*, 1598-1613.

UN Security Council. (2022). *UN Security Council: Czech Republic*. 05 20, 2022 tarihinde United Nations: https://www.un.org/securitycouncil/content/czech-republic adresinden alındı

UN Security Council. (21 April 1994). *S/RES/912.* United Nations.

UN Security Council. (21 April 1994). *S/RES/912.* United Nations.

UN Security Council. (22 February 1993). *S/RES/808.* United Nations.

UN Security Council. (22 February 1995). *S/RES/977.* United Nations.

UN Security Council. (22 June 1993). *S/RES/846.* United Nations.

UN Security Council. (22 June 1994). *S/RES/929.* United Nations.

UN Security Council. (25 May 1993). *S/RES/827.* United Nations.

UN Security Council. (30 November 1995). *A/50/790 S/1995/999.* United Nations.

UN Security Council 3453rd Meeting. (8 November 1994). *S/PV.3453.* United Nations.

UN Security Council. (4 June 1993). *S/RES/836.* United Nations.

UN Security Council. (5 October 1993). *S/RES/872.* United Nations.

UN Security Council. (6 October 1992). *S/RES/780.* United Nations.

UN Security Council. (8 November 1994). *S/RES/955.* United Nations.

UN Security Council Resolution. (17 May 1994). *S/RES/918.* United Nations.

UN Security Council. (S/23793, 7 April 1992, Nisan 7). United Nations. UNSC: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:22007A1219(04)&from=ES adresinden alındı

(3 May 2004). *UN Security Council, S/2004/341.* United Nations.

(23 November 2004). *UN Security Council, S/2004/897.* United Nations.

(22 November 2004). *UN Security Council, S/2004/921.* United Nations.

(24 May 2005). *UN Security Council, S/2005/336.* United Nations.

(25 May 2005). *UN Security Council, S/2005/343.* United Nations.

(14 December 2005). *UN Security Council, S/2005/781.* United Nations.

(14 December 2005). *UN Security Council, S/2005/782.* United Nations.

(31 May 2006). *UN Security Council, S/2006/353.* United Nations.

(16 November 2006). *UN Security Council, S/2006/898.* United Nations.

(8 December 2006). *UN Security Council, S/2006/951.* United Nations.

(31 May 2007). *UN Security Council, S/2007/323.* United Nations.

(12 November 2007). *UN Security Council, S/2007/663.* United Nations.

(20 November 2007). *UN Security Council, S/2007/676.* United Nations.

(13 May 2008). *UN Security Council, S/2008/322.* United Nations.

(14 May 2008). *UN Security Council, S/2008/326.* United Nations.

(21 November 2008). *UN Security Council, S/2008/726.* United Nations.

(18 May 2009). *UN Security Council, S/2009/252.* United Nations.

(13 November 2009). *UN Security Council, S/2009/589.* United Nations.

(1 June 2010). *UN Security Council, S/2010/270.* United Nations.

(18 May 2011). *UN Security Council, S/2011/316.* United Nations.

(16 November 2011). *UN Security Council, S/2011/716.* United Nations.

(23 May 2012). *UN Security Council, S/2012/354.* United Nations.

(14 November 2012). *UN Security Council, S/2012/836.* United Nations.

(19 November 2012). *UN Security Council, S/2012/847.* United Nations.

(23 May 2013). *UN Security Council, S/2013/308.* United Nations.

(23 May 2013). *UN Security Council, S/2013/310.* United Nations.

(16 May 2014). *UN Security Council, S/2014/351.* United Nations.

(19 November 2014). *UN Security Council, S/2014/827.* United Nations.

(15 May 2015). *UN Security Council, S/2015/340.* United Nations.

(15 May 2015). *UN Security Council, S/2015/342.* United Nations.

(16 November 2015). *UN Security Council, S/2015/874.* United Nations.

(17 November 2015). *UN Security Council, S/2015/884.* United Nations.

(17 May 2016). *UN Security Council, S/2016/454.* United Nations.

(29 November 2017). *UN Security Council, S/2017/1001.* United Nations.

UN Trusteeship Council. (6 December 1957). *T/1346.* United Nations.

UN Trusteeship Council. (T/217/Add.1, 31 October 1948). United Nations.

UNHCR. (2000). *The State of the World's Refugees in 2000.* Oxford University Press & UNHCR. Aralık 15, 2022 tarihinde https://www.unhcr.org/publications/sowr/4a4c754a9/state-worlds-refugees-2000-fifty-years-humanitarian-action.html adresinden alındı

United Nations. (1996). *International Conference on the Former Yugoslavia (ICFY) (1992-1993).* 11 9, 2021 tarihinde United Nations Peacemaking and Peacekeeping Efforts: https://search.archives.un.org/downloads/international-conference-on-former-yugoslavia-icfy-1992-1993.pdf adresinden alındı

United Nations. (2000). *Updated Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia.* Resolution 1329 (2000) Adopted by the Security Council at its 4240th meeting, on 30 November 2000. United Nations. Aralık 13, 2022 tarihinde

https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf adresinden alındı

United Nations. (2003). *Updated Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia.* Resolution 1503 (2003) Adopted by the Security Council at its 4817th meeting, on 28 August 2003. United Nations.

United Nations. (2006). *Yugoslavia and Successor States: Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro, North Macedonia, Serbia, Slovenia*. Aralık 16, 2021 tarihinde United Nations: https://www.un.org/en/about-us/member-states/yugoslavia adresinden alındı

United Nations. (2013). *Outreach Programme on the 1994 Genocide Against the Tutsi in Rwanda and the United Nations*. Aralık 13, 2022 tarihinde United Nations: https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/about.shtml adresinden alındı

(1994). *United Nations, A/49/342; S/1994/1007.* United Nations.

(1997). *United Nations, A/52/375; S/1997/729.* United Nations.

(1999). *United Nations, A/54/315; S/1999/943.* United Nations.

(2000). *United Nations, A/55/273; S/2000/777.* United Nations.

(2000). *United Nations, A/55/435; S/2000/927.* United Nations.

(2001). *United Nations, A/56/352; S/2001/865.* United Nations.

(2002). *United Nations, A/57/163; S/2002/733.* United Nations.

(2002). *United Nations, A/57/379; S/2002/985.* United Nations.

(2003). *United Nations, A/58/140; S/2003/707.* United Nations.

(2003). *United Nations, A/58/297; S/2003/829.* United Nations.

(2004). *United Nations, A/59/183; S/2004/601.* United Nations.

(2005). *United Nations, A/60/267; S/2005/532.* United Nations.

(2006). *United Nations, A/61/265; S/2006/658.* United Nations.

(2006). *United Nations, A/61/271; S/2006/666.* United Nations.

(2007). *United Nations, A/62/284; S/2007/502.* United Nations.

(2008). *United Nations, A/63/209; S/2008/514.* United Nations.

(2010). *United Nations, A/65/188; S/2010/408.* United Nations.

(2011). *United Nations, A/66/209; S/2011/472.* United Nations.

(2011). *United Nations, A/66/210; S/2011/473.* United Nations.

(2012). *United Nations, A/67/214; S/2012/592.* United Nations.

(2016). *United Nations, A/71/263; S/2016/670.* United Nations.

United States of America Department of State, U. (1992). *A Guide to the United States' History of Recognition, Diplomatic, and Consular Relations, by Country, since 1776: Bosnia and Herzegovina*. 12 24, 2021 tarihinde Office of the Historian: https://history.state.gov/countries/bosnia-herzegovina adresinden alındı

Universal Declaration of Human Rights. (1948, 12 10). United Nations: https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights adresinden alındı

Uvin, P. (1998). *Aiding Violence: The Development Enterprise in Rwanda.* Connecticut: Kumarian Press.

Vail, T. (2018). The Brčko Arbitration: A Process for Lasting Peace between Non-State Actors. J. Summers, & A. Gough içinde, *Non-State Actors and International Obligations Creation, Evolution and Enforcement* (s. 313-341). Boston; Leiden: Brill Nijhoff.

Verwimp, P. (2011, Temmuz). The 1990–92 Massacres in Rwanda: A Case of Spatial and Social Engineering? *Journal of Agrarian Change, 11*(3), 396-419.

Villalba, C. S. (2011). *Transitional Justice: Key Concepts, Process and Challenges.* Institute for Democracy and Conflict Resolution.

Vincent Rutaganira, ICTR-95-1C (International Criminal Tribunal for Rwanda March 14, 2005). Aralık 8, 2022 tarihinde https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/cases/ictr-95-1c/public-information/en/profile-rutaganira.pdf adresinden alındı

Vojislav Šešelj, IT-03-67 (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia March 31, 2016). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/seselj/cis/en/cis_seselj_en.pdf adresinden alındı

Vojislav Šešelj, MICT-16-99 (International Residual Mechanism for Criminal Tribunals April 11, 2018). Aralık 16, 2022 tarihinde https://www.irmct.org/en/cases/mict-16-99 adresinden alındı

Walasek, H. (2020). Bosnia and the Destruction of Identity. V. Apaydın içinde, *Critical Perspectives on Cultural Memory and Heritage: Construction, Transformation and Destruction* (s. 224-238). London: UCL Press.

Wallis, A. (2018). Rwanda's Forgotten Years: Reconsidering the Role and Crimes of Akazu 1973–1993. *Journal of International Peacekeeping*, 40-59.

Weinstein, H. M., & Stover, E. (2004). Introduction: conflict, justice and reclamation. E. Stover, & H. M. Weinstein içinde, *My Neighbor, My Enemy Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity* (s. 1-21). Cambridge,: Cambridge University Press.

Wenceslas Munyeshyaka, ICTR-05-87 (International Criminal Tribunal for Rwanda November 20, 2007). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ijrcenter.org/international-criminal-law/ictr/case-summaries/munyeshyaka/ adresinden alındı

Whitney, C. R. (1992, Temmuz 18). *Factions in Bosnia Accept U.N. Custody of Weapons*. 12 17, 2021 tarihinde The New York Times: https://www.nytimes.com/1992/07/18/world/factions-in-bosnia-accept-un-custody-of-weapons.html adresinden alındı

Wildfeuer, A. G. (2011). Justice and Reconciliation. A. G. Wildfeuer, & S. Adwan içinde, *Participation and Reconciliation: Preconditions of Justice* (s. 119-132). Opladen; Farmington Hills: Verlag Barbara Budrich.

World Health Organization. (1997). *Violence against women: In Situations of Armed Conflict and Displacement.* World Health Organization.

Yalvaç, F. (2018). Immanuel Kant. E. Büyükakıncı içinde, *Barış Çalışmaları* (s. 39-59). Ankara: Adres Yayınları.

Yaman, A. (2021). İslam Hukuk İlmi Açısından Makâsıd İctihadının ya da Gâi/Teolojik Yorum Yönteminin İlkeleri Üzerine. A. Yaman içinde, *Makâsıd ve İctihad İslam Hukuk Felsefesi Araştırmaları* (s. 161-196). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Yapıcı, M. İ. (2007). Bosna Hersek'te Gerçekleştirilen Askeri Müdahalenin Uluslararası Hukuktaki Yeri. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 1-24.

Yenidünya, C. (2018). *Ceza Kavramı, Cezanın Amacı, Nitelikleri ve Çeşitleri*. Caner Yenidünya: https://caneryenidunya.com/ceza-cezanin-amaci-nitelikleri-ve-cesitleri/ adresinden alındı

Yılmaz, S. (2012). Latin Amerika'da Neler Oldu? *USAM Analiz,* 1-13.

Yussuf Munyakazi, ICTR-97-36A (International Criminal Tribunal for Rwanda July 5, 2010). Aralık 8, 2022 tarihinde https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-97-36A/MSC52795R0000562181.PDF adresinden alındı

Yücel, B. (2011). Komünizm Sonrası Orta ve Doğu Avrupa Ülkelerindeki Anayasacılık Hareketleri. *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 635-690.

Zdravko Tolimir, IT-05-88/2 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia December 12, 2012). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/tolimir/cis/en/cis_tolimir_en.pdf adresinden alındı

Zehr, H. (2002). The Little Book of Restorative Justice. Intercourse, PA: Good Books. Zehr Institute for Restorative Justice. adresinden alındı

Željko Ražnatović "Arkan", IT-97-27 (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia September 30, 1997). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/zeljko_raznjatovic/cis/en/cis_arkan_en.pdf adresinden alındı

Zimmermann, W. (1999). *Origins of a Catastrophe: Yugoslavia and Its Destroyers.* New York: Times Books.

Zlatko Aleksovski, IT-95-14/1 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia June 25, 1999). Aralık 6, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/aleksovski/cis/en/cis_aleksovski_en.pdf adresinden alındı

Zoran Marinić “Lašva Valley”, IT-95-15 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia October 2, 2002). Aralık 7, 2022 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/marini_zoran/cis/en/cis_marinic_en.pdf adresinden alındı